

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

A KISKUNSÁGI HOMOKHÁTSÁG 13–16. SZÁZADI TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE

ROSTA SZABOLCS

2014

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

ROSTA SZABOLCS

A KISKUNSÁGI HOMOKHÁTSÁG 13–16. SZÁZADI TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE

ELTE Történettudományi Doktori Iskola
Dr. Erdődy Gábor DSc, a Doktori Iskola vezetője

Régészettudományi Intézet doktori program
Dr. Borhy László DSc, a program vezetője

A bizottság tagjai:

- Dr. Raczky Pál egyetemi tanár
- Dr. Pálóczi Horváth András kandidátus CSc, egyetemi docens
- Dr. Takács Miklós, az MTA doktora
- Dr. Mordovin Maxim PhD
- Dr. Feld István kandidátus, egyetemi docens
- Dr. Sárosi Edit PhD

Témavezető: Dr. Laszlovszky József egyetemi docens

Budapest, 2014

ADATLAP
a doktori értekezés nyilvánosságra hozatalához

I. A doktori értekezés adatai

A szerző neve: Rosta Szabolcs

MTMT-azonosító: 10048346

A doktori értekezés címe és alcíme: A Kiskunsági Homokhátság 13–16. századi településtörténete

DOI-azonosító: 10.15476/ELTE.2014.083

A doktori iskola neve: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

A doktori iskolán belüli doktori program neve: ELTE Történettudományi Doktori Iskola

A témavezető neve és tudományos fokozata: Dr. Laszlovszky József egyetemi docens

A témavezető munkahelye: CEU

II. Nyilatkozatok

1. A doktori értekezés szerzőjeként

a) hozzájárulok, hogy a doktori fokozat megszerzését követően a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban. Felhatalmazom az ELTE BTK Doktori és Tudományszervezési Hivatal ügyintézőjét, Manhercz Mónikát, hogy az értekezést és a téziseket feltöltse az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba, és ennek során kitöltse a feltöltéshez szükséges nyilatkozatokat.

b) kérem, hogy a mellékelt kérelemben részletezett szabadalmi, illetőleg oltalmi bejelentés közzétételéig a doktori értekezést ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

c) kérem, hogy a nemzetbiztonsági okból minősített adatot tartalmazó doktori értekezést a minősítés (dátum)-ig tartó időtartama alatt ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

d) kérem, hogy a mű kiadására vonatkozó mellékelt kiadó szerződésre tekintettel a doktori értekezést a könyv megjelenéséig ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban, és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban csak a könyv bibliográfiai adatait tegyék közzé. Ha a könyv a fokozatszerzést követően egy évig nem jelenik meg, hozzájárulok, hogy a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban.

2. A doktori értekezés szerzőjeként kijelentem, hogy

a) az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba feltöltendő doktori értekezés és a tézisek saját eredeti, önálló szellemi munkám és legjobb tudomásom szerint nem sértem vele senki szerzői jogait;

b) a doktori értekezés és a tézisek nyomtatott változatai és az elektronikus adathordozón benyújtott tartalmak (szöveg és ábrák) mindenben megegyeznek.

3. A doktori értekezés szerzőjeként hozzájárulok a doktori értekezés és a tézisek szövegének Plágiumkereső adatbázisba helyezéséhez és plágiumellenőrző vizsgálatok lefuttatásához.

Kelt: Budapest, 2014. december 8.

a doktori értekezés szerzőjének aláírása

TARTALOMJEGYZÉK

1. TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI KUTATÁS	7
1.1. Bevezető	7
1.1.1. A célterület és időkorlát meghatározása	7
1.1.2. Vizsgálati szempontrendszer	10
1.1.3. A disszertáció felépítése	13
1.2. A településtörténet kutatásának hagyományos és új alkalmazott módszerei	14
1.2.1. Forráselemzés	14
1.2.1.1. Történeti források	14
1.2.1.2. Helytörténeti források	16
1.2.2. Nyelvészet	17
1.2.3. Földrajz	19
1.2.3.1. Történeti földrajz	19
1.2.3.2. A Homokhátság ökológiai képe – éghajlat, domborzat, vízrajz	20
1.2.3.3. Térképészet – térinformatika	28
1.2.4. Régészet	34
1.2.4.1. Ásatás	35
1.2.4.2. Terepbejárás	38
1.2.4.2.1. Szisztematikus terepbejárások mikroregionális szinten	39
1.2.4.2.2. Célzott terepbejárások regionális szinten	41
2. A KISKUNSÁGI HOMOKHÁTSÁG KÖZÉPKORI TELEPÜLÉSEI	43
2.1. A középkori települések felvételének alkalmazott módszerei	43
2.2. A Kiskunsági Homokhátság mai településekre lebontott középkori története	47
3. A KISKUNSÁGI HOMOKHÁTSÁG 13–16. SZÁZADI TELEPÜLÉSRENDJE	261
3.1. Településhálózat	261
3.1.1. A 13. század településrendje	262
3.1.1.1. Az Árpád-kori települési rendszer	262
3.1.1.2. Tatárjárás és falupusztásodás	267
3.1.1.3. A korai kun szállások	274
3.1.2. A 14–15. századi településrendszer	278
3.1.3. A középkori településrendszer összeomlása	283
3.1.3.1. A 15. századi pusztulás	283
3.1.3.2. A török hódoltság	285

3.2. A középkori úthálózat	288
3.2.1. Az úthálózat rekonstruálásának alkalmazott módszerei	288
3.2.1.1. Történeti források	288
3.2.1.2. Régészet	289
3.2.1.3. Térképészet	290
3.2.2. A főutak	294
3.2.3. A mellékúthálózat	298
4. ÖSSZEFOGLALÁS	307
4.1. A Kiskunsági Homokhátság Árpád-kori központja – Pétermonostora	307
4.1.1. A monostor régészeti kutatástörténete	307
4.1.2. Középkori források	309
4.1.3. Pétermonostora azonosítása	310
4.1.4. Települések	312
4.1.5. A kolostor-együttes	314
4.1.6. Temetők	318
4.1.7. Leletanyag	322
4.1.8. Pétermonostora pusztulása a tatárjáráskor	326
4.1.9. Pétermonostora szerepe a Homokhátság középkori települési rendjében	328
4.2. A Kiskunsági Homokhátság és peremterülete komplex településtörténeti vizsgálatának főbb eredményei	330
5. MELLÉKLETEK	335
5.1. Templomos helyek térképi ábrázolásai	335
5.2. Térképek	347
5.3. Táblák	354
5.4. Felhasznált szakirodalom	363
5.5. Adattári anyagok	371
5.6. Rövidítések jegyzéke	374
REZÜMÉ	375
SUMMARY	376

1. Településtörténeti kutatás

1.1. Bevezető

Jelen disszertáció fő célkitűzése a Kiskunsági Homokhátság középkori településtörténetének megírása volt, ilyen szempontból hiánypótló munkaként értelmezhető.

E cél megvalósítása érdekében egy olyan szempontrendszer kellett létrehozni, mely lehetőséget biztosított egyrészt a korábbi részeredmények kezelésére, másrészt eddig a településtörténeti kutatásokban kevésbé, vagy egyáltalán nem alkalmazott új módszerek által kinyert hatalmas adatmennyiséget is képes volt beépíteni. A rendelkezésre álló, hagyományos eszközökkel kinyert adatok rendezése és felülvizsgálata mellett nem várt lehetőségek és ezáltal új eredmények bontakoztak ki. Legfőképp a folyamatosan fejlődő és elérhetővé váló technikai vívmányok nyitottak a kutatás számára új távlatokat. A térinformatikában rejlő lehetőségek révén korábban nem látott mennyiségű, majd a vizsgálatokba beépítve már minőségivé váló adat került látóterünkbe, mellyel esély nyílt korábban nem megfogalmazott célok elérésére is. Az újabb módszerek a korábbiakhoz nem hasonlító pontosságuk révén a dolgozat alapvető célkitűzésénél is távolabbra mutató eredményeket lehet felmutatni, lényegében a disszertációhoz kapcsolódó kutatás megalkotta a módszertanát a Duna–Tisza közti területeken jelenleg optimálisan és eredményesen alkalmazható településtörténeti vizsgálatoknak. Egyetlen „kellemetlen mellékhatásaként” annyi említhető, hogy a téma terjedelmében, a kutatás pedig időigényességében, hatalmasra duzzadt.

A disszertáció létrejöttéhez témavezetőm, Dr. Laszlovszky József nyújtott pótolhatatlan segítséget, akinek logikai és módszertani iránymutatásával sikerült a szerteágazó kutatási területekből rendszert alkotni. Türelméért és segítőkészségéért ezúton is hálás köszönetemet fejezem ki.

A térinformatika régészeti munkára való alkalmazásának kialakításában társam évek óta Pánya István volt, érdemei elvéülhetetlenek nemcsak e disszertáció eredményeiben, de ezen túlmenően a régészeti térinformatika fejlesztésében vállalt szerepe miatt, tudományunk lehetőségeinek tágításában is.

Hálával tartozom Vályi Katalinnak, aki a terepbejárások leletanyagának pontos meghatározásában volt segítségemre. Szermonostor több mint három évtizede folytatott szintkövetéses feltárása, a Kiskunság középkorára vonatkozóan alkalmasnak bizonyult a szisztematikus terepbejárások során gyűjtött kerámiaanyag értékeléséhez.

Köszönetemet fejezem ki tanárainnak, mentoraimnak, barátaimnak, múzeumi kollégáimnak és családomnak, kik évek óta különféle formában nyújtottak segítséget munkámhoz.

1.1.1. A célterület és időkorlát meghatározása

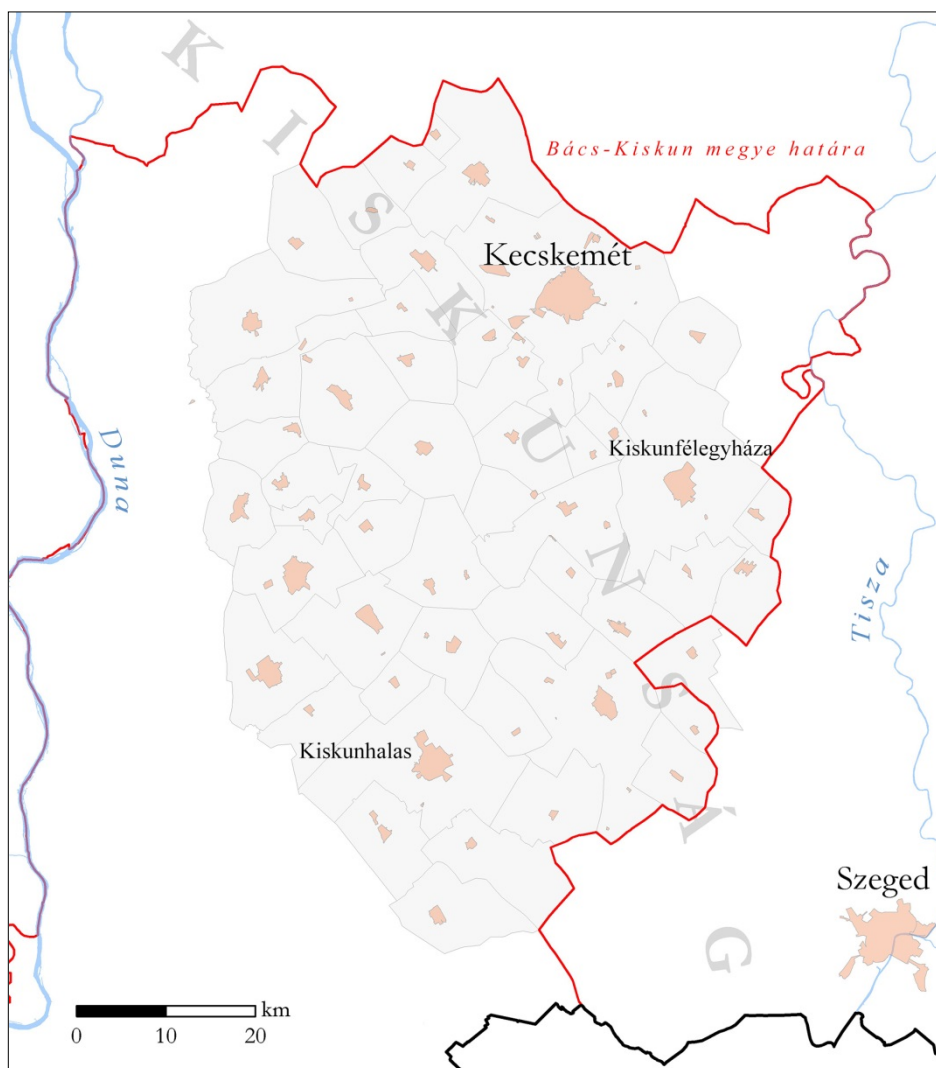
A disszertáció, címében a Kiskunsági Homokhátságot jelöli meg vizsgálati területként. Habár a kutatások kezdetekor a célterület nem sokban különbözött a végül bevont tartománytól, a munka során a folyamatosan fejlesztett módszerek némileg alakítottak annak kiterjedését és megnevezését is. Ezzel

párhuzamosan, a későközépkori települési rendszer tisztázása, a periférikusnak gondolt 13. és 16. századoknak a köztes időszakéhoz hasonló mélységű vizsgálatát követelte, így mindez az időhatárok kitégítésének igényét is maga után vonta.

Az eredeti elképzelés a késő középkori településrend kutatását tűzte ki célul, alapvetően a Duna–Tisza közére 1246-ban véglegesen betelepülő, annak nevet adó kunok szállásterületét helyezte fókuszba. A késő középkori kun székek, valamint a tatárjárás pusztítása után szinte üresen maradt kiskunsági részekben azonosítható korai kun szállások összevetése azonban azt mutatta, hogy azok nem teljes egészében fedték egymást. E felismeréssel együtt mutatkozott szükségesnek mind a korszakok tekintetében, mind a terület vonatkozásában a kutatás határainak kiterjesztése. Így a 13. század második felének településtörténetével kapcsolatos kérdések megválaszolásához elengedhetetlen volt a korábbi, Árpád-kori települési rend vizsgálata is. Ez lehetővé tette olyan egyéb alapvető kérdések tisztázásának lehetőségét is, melyekre eredetileg nem volt szándék. Ezáltal a tatár pusztítás mértékének meghatározása, vagy a 13. századi falupusztásodás és településintegráció kérdésköreinek vizsgálata előtt is megnyílt az út. A hódoltság kori elnéptelenedés szakaszainak pontosítása pedig, a 16. századot követő források bevonását tette szükségessé. A földrajzi kiterjedés is ennek eredményeképpen alakult, hiszen a kun szállásterület változása a szomszédos környezet vizsgálatát is indokoltta. A fenti módosítások pedig a kun szállásterület vizsgálatának célja mellett egyéb, jelentős kérdések megválaszolását is előtérbe helyezték. Ilyen alapvető kérdésként jelentkezett a késő középkori települési rend alkotóelemeinek meghatározása és kerestük a választ arra, hogy az mennyiben vezethető le a korábbi, magyar települési rendből, valamint az mennyiben a kunok szállásrendszerének eredménye.

A vizsgált terület a Duna–Tisza közén, a Duna–Tisza közti hátság/homokhátság középtájon terül el. A Homokhátság nagyrészt a Duna–Tisza köze síkvidéki kistájakat fedti le, de velük nem teljesen azonos. Gyakran említik a Duna–Tisza köze vagy a Kiskunság részeként, azonban mivel Magyarország természeti tájainak rendszertani felosztásában e módon nem szerepel, a Homokhátság nem illeszthető egyik klasszikus tájbeosztási kategóriába sem. A térség közigazgatásilag sem határolható le egyértelműen, hiszen bár jó része Bács-Kiskun megyében található, lényeges részei nyúlnak át Pest és Csongrád megyébe is. A Duna–Tisza közti Homokhátság kiterjedése megközelítőleg 7 400 km².¹ Jelen kutatás részint a területi korlátok, részint egyéb, főként régészeti és történeti vonatkozások miatt nem a teljes területre terjed ki. A vizsgálatba bevont 50 mai település területe 4 320 km², így lényegében a Homokhátság nagyobb részére vonatkozóan készült el településtörténeti elemzés. A célterület nagyjából a mai Bács-Kiskun megyében helyezkedik el, D-i határaként az egykori Bács-Bodrog vármegye, É-ről Pest megye határolja. A megyehatáron kívül, mindössze Csongrád megye csengelei határrésze lett bevonva, annak a témát tekintve szoros történeti, földrajzi és mindenekelőtt kiemelkedő régészeti érintettsége folytán.

¹ MFK tudástár; http://hu.wikipedia.org/wiki/Duna-Tisza_közi_homokhashtag (2014. 11. 06.)

1. ábra. A vizsgált célterület

A Duna–Tisza közti síkvidék kistájai közül a célterület a teljes Bugaci homokhátat, a Kiskunsági homokhát és Kiskunsági löszöshát nagyobb részét, a Dorozsma–Majsai homokhát mintegy felét fedi le. E központi területen kívül a periferián a Solti sík, a Bácskai löszös síkság és Illancs kistájakhoz is kapcsolódik.² (1. térkép a mellékletben)

A területre a Kiskunság elnevezés is használatos, mely azonban nemcsak természetföldrajzi egység, hanem egy pontosan nem körülírható, történeti-kulturális egység is egyben. A terület Kiskunság elnevezése azonban csak a 16. század közepétől jelenik meg, így e meghatározás a vizsgált időszak tekintetében némileg anakronisztikusnak hatna. A Kiskunság középkori településtörténete ezért nem volna pontos megfogalmazás, hiszen legfeljebb a ma Kiskunságnak hívott terület középkoráról beszélhetünk. Ráadásul a kutatás során egyértelműen tisztázódott, hogy a Kiskunság történeti egységként is állandó változáson ment keresztül, a mai meghatározás főként újkori történeti és kulturális alapokon nyugszik, a középkor nagyobb részére nem feltétlenül érvényes.

² DÖVÉNYI 2010.

A Duna–Tisza közén a földrajzi egységek megnevezésében és használatában a földrajztudomány sem képvisel egységes álláspontot, melynek nyilván az ismert kulturális-történeti vonatkozások lehetnek eredői. A Duna–Tisza közti homokhátra lényegében a Kiskunsági Homokhátság elnevezés is használatos, mely nem a fent említett, pusztán földrajzi egységet jelentő Kiskunsági homokhát kistájjal egyezik meg.³ A disszertáció ezért kaphatta a Kiskunsági Homokhátság címet, mely célterület egy természetföldrajzi egységet jelöl ugyan, ám nevében hordozza kulturális egységét is, hiszen a disszertáció e tájegység történeti jellemzőit írja le, foglalja össze.

1.1.2. Vizsgálati szempontrendszer

A mai Kiskunság középkori településtörténetének rekonstruálására kísérletek eddig nem történtek. Többféle módszertani megközelítéssel, inkább csak egy-egy kis területre, mikrorégióra koncentráltan vagy egészen töredékes eredmények születtek, vagy egyszerű lelőhelykataszterként értékelhetőek csupán az ezirányú vizsgálatok. A Szabó Kálmán és Papp László által az 1920-as években Kecskemét környékén beindult célzott középkori településkutatást a II. világháború törte meg, eredményeik többségét tönkretéve. Mikroregionális szinten Biczó Piroska keceli, Hatházi Gábor Kiskunhalas környéki, Bálint Mariannának Dorozsma–Majsa hátsági kutatásai, jelen disszertáció által felvetett bizonyos kérdések megválaszolásához kiválóan felhasználhatóak, a vizsgálatok módszerei közé beilleszthetők, de önmagukban csak egyes elemeit tartalmazzák a kialakított vizsgálati rendszernek.

Egy egységes adatfelvétel alapján, egységesített szempontok szerint megalkotott középkori település- és úthálózat teljes hiányáról beszélhattünk a Homokhátságon. A dolgozat célja, hogy ezt a hiányt az adott lehetőségekhez mérten a legpontosabban kitöltse, megalkotva a Kiskunság középkorának eddigi legteljesebb, azonos szempontok szerinti településtörténeti elemzését.

A Horváth Ferenc által kutatott Csengele alapvető jelentőségén túl – melyet az első, Magyarországon hiteles körülmények közt feltárt kun előkelő sírja jelent – példát mutatott arra is, hogy milyen eszközök szükségeltetnek egy szerteágazó településtörténeti kutatáshoz. A régészeti ásatások mellett, azokkal párhuzamosan geológiai, antropológiai, zoológiai és egyéb természettudományos vizsgálatok is történtek, az eredmények révén a középkori Csengele teljes környezetrekonstrukciója jött létre.⁴ Pálóczi Horváth Andrásnak, a vizsgált területtel szomszédos Lászlófalva–Szentkirály területén 1969 és 1992 között végzett kutatásai által, egy egész mikrorégió teljes középkori-koraújkori településföldrajzát ismerjük. A disszertáció adatfelvételi szisztémája a szentkirályi kutatások példáját vette alapul, az elérhető lehetőségekhez mérten alkalmazva azokat. Pálóczi Horváth András több évtizedes kutatásainak gerincét a régészeti ásatások adták, emellett felhasználta az elérhető természettudományos vizsgálatokat, a forrásokon alapuló célzott terepbejárásokat, a középkori lelőhelyeken a földrajzi kör-

³ BÍRÓ 2011. 360.

⁴ HORVÁTH 2001.

nyezethez illesztve a szisztematikus terepbejárások és felmérések eredményét is. Ezek folytán a középkori-koraújkorai Szentkirály településének teljes környezetrekonstrukciója elérhető.⁵

Jelen disszertációnak nem lehetett célja mindenre kiterjedő, teljes körű tájrégészeti leírást adni. Ennek több oka közül ki kell emelni a vizsgált terület óriási méreteit. A mai modern régészet egyrészt olyan multidiszciplináris elvárásokat támaszt a tájrégészet kapcsán, melyek maradéktalan teljesítése az egész mai Kiskunságot tekintve többszörösen túlszárnyalná a jelen disszertáció fizikai, szellemi és anyagi kereteit. A dolgozat az érintett tudományágak terén ezért jórészt a területen eddig elért, illetve ezek hiányában erre vonatkozatható eredményekre támaszkodik. A fenti kiemelkedő, szentkirályi és csengelei kutatások együttes eredményei, bizonyos általános kérdésekben a teljes Kiskunsági Homokhátságra vonatkozathatók. Másrészt a dolgozat elsősorban régészeti oldalról közelíti meg a kérdést, melyben viszont az eddigi eredmények felhasználása mellett a területen eddig nem alkalmazott adatfelvételi és elemzési szempontok révén, jelentős előrelépés történt. A települési rend tárgyalásakor ezért elsősorban az új megközelítés nyomán elért eredmények bemutatása a cél.

A vizsgálati szempontrendszer első eleme, a terület középkori lelőhelyeire vonatkozóan valamennyi értékelhető adat felgyűjtése volt. Az alapvető történeti források, lokális régészeti eredmények – melyek tetemes hányada csak nehezen igazolható töredékes eredményeket és helyszíneléseket jelentett – mellett bevonattak egyéb módszerek, tudományágak és technikai újítások is a vizsgálatokba. Az adatfelvétel szempontjából döntő jelentőségű változás az volt, mikor a kutatatlanság és a legalább akkora nehézséget jelentő ellentmondást nyújtó korábbi régészeti adatok és eredmények miatt egyértelművé vált, hogy a vizsgálati szisztéma alapelemének a topográfiai munkának kell lennie. Legalább annyira komoly hatást gyakorolt a kutatás irányára az a felismerés is, hogy a folyamatosan fejlődő számítástechnika a történeti térképek használhatóságát kiemelkedő mértékben megnövelve, előre nem várt módon a legfontosabb forráscsoporttá teszi azt.

A településtörténeti vizsgálatok alapvető szempontja, a tényszerű és egységes adatok minél pontosabb kinyerése érdekében, a középkori lelőhelyek helyszínen történő beazonosítása volt. Ez az elvárás azonban nyilvánvalóvá tette, hogy a Kiskunsági Homokhátság teljes középkori települési rendszerének minden lelőhelyre kiterjedő kutatása fizikai képtelenség, hiszen a teljes települési hálózat pontos felvázolása kizárólag a vizsgált terület szisztematikus bejárása és feltérképezése révén lenne elérhető. Emellett egyéb racionális megfontolások is a vizsgálati körbe bevonandó lelőhelyek szűkítését javasolták. A kisebb középkori telepek ugyanis a legtöbb esetben kizárólag régészeti módszerrel kutathatóak, azoknak sem történeti, sem térképészeti vonatkozásuk nincsen. A helytörténeti adatok is leginkább a nagyobb, koncentrált lelőhelyekre utaltak. Így az egykori templomos helyszínek kerültek előtérbe, mint a középkori települési rendszer nyilvánvaló központi elemei. A dolgozat fő célja a középkori templomok felkutatása, a köré szerveződő települések és környezetük, meghatározott szempontok szerinti felmérése. Némely kiemelt szisztematikus feltérképezett területen, főként korábbi munkák révén, megtörtént a településrendszer mélyreható elemzése valamennyi kisebb település bevonásával. Ezek eredményei egyrészt alkalmazhatóak a Homokhátság egészére, másrészt bizonyosságát adták, hogy

⁵ PÁLÓCZI 1993.

a településtörténeti kérdések kapcsán nem kapunk annyival több és pontosabb eredményt, mely indokolná nagyobb részek ilyen mélységű vizsgálatát. A kutatás során kiderült, hogy a célzottan a középkori templomos lelőhelyekre irányuló vizsgálat, önmagában is alkalmas a terület településtörténetének megírására. Így az alapvető célkitűzéshez, a Homokhátság településtörténetének megírásához a legfontosabb lépés a középkori templomos lelőhelykataszter megalkotása volt.

A megválaszolandó kérdések köre a kutatás előrehaladtával folyamatosan bővült. A szempontok és a megválaszolandó kérdések kölcsönhatása alakította ki az alkalmazott rendszert, a dolgozat végső formáját. A vizsgálat módszere elsőként a terület középkori lelőhelyeiről rendelkezésre álló, régészeti adattári anyagok felgyűjtése volt. Ezek jelentős része pontatlan jelölés vagy töredékes adat volt csupán, gyakran a helyszínek új felkutatását kellett elvégezni. Az adattári anyagokkal nem rendelkező lelőhelyek esetében a helytörténeti könyvek utalásai kapcsán próbáltuk meghatározni a lehetséges helyszínt. Ilyen esetekben többször a helyi lakosok, néha helytörténészek jelentettek segítséget, többek között Ferencszállása, Móricgát, Szank-Kápolnás vagy Kígyópuszta Templomhalmának felderítése is általuk sikerült. A kutatás elején elérhető, szűkös 17–18. századi térképi állomány is szolgált néhány hasznosítható adattal. A 2008-as év környékén történt egy hatalmas előrelépés a kutatásban, mely új technológia, a georeferált térképi állomány bevonásával indult el. Az új módszerrel párhuzamosan az elérhető térképi állomány száma is megugrott. A főként 18. századi térképek jelölései alapján megkapott valószínűsíthető, igen pontos tereppontok, a terepi munkában is hatalmas könnyebbéget jelentettek, jelentősen gyorsítva azt. A korábbi térképek nemcsak a középkori templomos helyek lokalizálását, de azok azonosítását is jelentősen segítik, hiszen akár egyértelműen a templomra utalva, akár földrajzi névként egy területre vonatkozóan jó eséllyel meghatározható azok középkori neve, az újkori települési átrendeződés ellenére is.

A terepi munkánál a főbb szempontok a település kiterjedésére, a környező település fennállásának korára vonatkozó adatok begyűjtése. A terepbejárások pontosságát a GPS bevonása jelentősen emelte. A hagyományos terepbejárások kombinálása a fémdetektoros vizsgálatokkal több esetben a korszakok meghatározásának pontosítását segítették.

A legnagyobb körültekintés és legaprólékosabb munka ellenére sem lehet teljes megoldásról beszélni. A kutatási szisztéma, mely az adott területre, a lelőhelyekre utaló bármilyen típusú hivatkozást megpróbált beépíteni a munkába, néha akadályokba ütközött. Néhány középkori lelőhely helyszínén történő azonosítása nem sikerült, így a pontos topográfiai adatokra épülő középkori településrendszerben néhol hiányok mutatkoznak. Az elért eredmények később esetleg finomíthatóak, néhány elképzelés a jövőbeni kutatási lehetőségek révén talán majd változtatásra is szorul, mindenesetre ma a legteljesebb, szinte előzmények nélküli összefoglalását és elemzését jelenti a témának a Homokhátságon. A kialakított szempontrendszer alapján végzett kutatás, alkalmasnak bizonyul a középkori településtörténet újszerű, az eddigi módszereknél jelentősen pontosabb leírására.

1.1.3. A disszertáció felépítése

A dolgozat négy elemző fejezetből, valamint a mellékletekből áll.

Az 1. fejezet két alfejezete közül az első egy bevezető rész, mely magában foglalja a célterület és az időkorlát meghatározása, a vizsgálati szempontrendszer valamint a disszertáció felépítése alponthoz. Ebben az alfejezetben kerülnek meghatározásra azok az alapvető célok, melyek a disszertáció elkészítését indokolttá tették, valamint annak magyarázata, hogy a vizsgálati szempontrendszer, a kutatás előrehaladtával hogyan változott, milyen elvek mentén alakult ki. Az 1. fejezet második alfejezete, a településtörténet kutatásának hagyományos és új alkalmazott módszereit mutatja be, mely lényegében az a vizsgálati szisztéma, melynek révén felgyűjtésre kerültek azok az adatok, melyek az eredmények további elemzését lehetővé tették. Ebben az alfejezetben alponthoz vannak külön tárgyalva a településtörténeti kutatásokban hagyományosnak mondott, de részben új megközelítést kapott, vagy teljességgel újszerű módszerek. Jellemző példák, valamint a vizsgálati módszer által kerül bemutatásra ezeknek a Homokhátság településtörténeti kutatásában való alkalmazhatósága.

A disszertáció 2. fejezete kezdetben egy lelőhelykataszterként készült volna el, azonban az új, nagy mennyiségű adat, mely a lelőhelyekre, az egykori településekre vonatkozóan ismertté vált, ennél jelentősen nagyobb lehetőséget adott. Esélyt biztosított ugyanis a Homokhátság településekre lebontott középkori történetének megírására. Az első alfejezet leírja azt a módszert, mellyel megtörtént a lelőhelyek és egyéb érintett helyszínek adatfelvétele a rendszerbe. A második alfejezet modern kori településrendezési beosztás alapján, 50 mai település érintett lelőhelyeit tartalmazza. Lelelőhelyenként az összes ismert és elérhető adat felsorolása után, az adott terület történetének összefoglalása következik. A disszertációban ezért sem volt szükség hagyományos kutatástörténeti fejezetre, hiszen az érintett helyszínek esetében adatként vannak összegezve a rá vonatkozó, megelőző kutatási eredmények is. A középkori települések nagyobb hányadát a biztosan lokalizált, felderített és történeti források alapján beazonosított templomos lelőhelyek alkotják, azonban vannak régészeti, helytörténeti vagy éppen történeti forrásokból ismert, ám visszaazonosíthatatlan helyszínek is. Így a biztos középkori templomos települések mellett az adott területen ismert, vagy nagy valószínűséggel oda lokalizálható, kérdéses templomos helyszín kategóriája is megjelenik.

A 3. fejezet lényegében a fő elemző fejezet, mely a 13–16. századi homokhátsági terület településrendjét taglalja két alfejezetre osztva, a településhálózat valamint az úthálózat témájában. A településhálózat három alponthoz a települési hálózat jellegzetes, főbb időszakait tárgyalja, a 13. századot, a 14–15. századot és a középkori települési rend összeomlásának korát. A kutatás alkalmas volt e korszakok egyes jól elkülöníthető jellemzői révén elkülöníteni olyan fontos, rövidebb periódusokat is, mely teljességgel újdonságnak tekinthető a Kiskunsági Homokhátság településtörténetében. Így az Árpád-kori települési rendszer, a tatárjárás és falupusztásodás, a korai kun szállások illetve a 15. század végi falupusztásodás és a török hódoltság időszakainak elemzése is megtörténik a klasszikus késő középkori településrendszer bemutatása mellett. A középkori úthálózat alfejezetet, a téma jellegéből

adódóan rövidebb periódusokra nem lehetett szétbontani, az úthálózat rekonstruálásának módszere mellett, a főutak és a mellékutak kapcsán történt alpontokba sorolás.

A 4. fejezet az összefoglalás, melyben külön alfejezetként jelenik meg a térséget érintő, az elmúlt évek legnagyobb szabású kutatási programja, a Bugac területén azonosított Pétermonostora kapcsán. A Homokhátság 12–13. századi központjának feltárási munkái olyan általános érvényű eredményeket hoztak, melyek elengedhetetlenek a terület középkori településtörténetének ismertetésekor. A disszertáció befejező alfejezete a disszertációban kifejtett komplex településtörténeti vizsgálat legfőbb eredményeit foglalja össze.

A dolgozat kiegészül az 5. fejezetben lévő mellékletekkel, melyek a dolgozat fő részébe nem bekerült, de ahhoz kapcsolódó ábrákat, térképeket és végül az irodalomjegyzéket tartalmazzák.

1.2. A településtörténet kutatásának hagyományos és új alkalmazott módszerei

Az az alapvető igazság, hogy bármely régészeti korszak településtörténetének leírása összetett feladat, hogy csakis több tudományágat átölelő, komplex szemlélettel, a legapróbb információkat is beépítve tudunk előrelépni, a vizsgált Kiskunsági Homokhátságra vonatkozóan hatványozottan igaz. Ennek egyértelműen körülírható okai a régészeti kutatottság rendkívül alacsony foka, valamint a középkor vonatkozásában az ország más területein ilyen mélységben szinte ismeretlen forráshiány. Ezért a hagyományosnak mondható régészeti és történeti módszerek mellett erőteljesen felértékelődik egyéb, bárminemű tudományos információt is hordozó lehetőség, mint a természettudományok, a nyelvészet által nyújtott adatok, de kiemelkedően fontos lehet a helytörténet vagy akár a szájhagyomány is. Ezen felül pedig elengedhetetlen új utak és lehetőségek keresése, akár alternatív, korábban a településtörténeti vizsgálatokhoz csak alig vagy egyáltalán nem alkalmazott módszerek bevonása is. A térinformatika alkalmazása éppen egy olyan újítás, mely a térképészettel együtt, egyéb módszerek lehetőségeit is képes kibontani, eredményeit újraértelmezni.

1.2.1. Forráselemzés

A történeti források fontosságát és a történettudomány eredményeit nem megkérdőjelezve, a csak forrásalapú településtörténeti kutatás módszerének kizárólagosságával szemben, annak néhány hiányosságára is fel kell hívni a figyelmet. Ezek a hiányosságok a mai Kiskunság középkorának vizsgálata közben erőteljesen jelentkeznek.

1.2.1.1. Történeti források

Györffy György az „*Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*” című munkája a mai Kiskunság kora-középkori településföldrajzának felvázolására az egyetlen kísérlet volt. Bár jelen disszertációnak

és Györffy munkájának ide vonatkozó részletei időben és térben csak részben fedik egymást, benne a téma szempontjából elsődleges fontosságú 13–14. századi viszonyok is szerepelnek.⁶ A legnagyobb körültekintéssel vonta be a rendelkezésre álló történeti forrásokat a vizsgálatokba, a terület település-földrajzához ezen kívül nagy előrelépést jelentett azon a téren is, hogy az egykori természetföldrajzi környezetbe való beillesztést is megkísérelte az egykorú források alapján.

A történeti források településrendszerre vonatkozó adatai közül legfontosabbak a határleírások, birtokperek, melyek egy-egy település, birtok határának körbejárásával, elsőrangú információkkal szolgálnak az abban szereplő pontok egymáshoz való viszonyának megállapításához. Sajnos a kérdéses területre vonatkozóan elenyésző számban vannak ezek a típusú nagy jelentőségű források. Településtörténeti adatok szempontjából elsődleges fontossággal bír a tihanyi apátság alapítólevele, majd ugyanerről a területről részletesebben szól az apátság birtokait megerősítő 1211-es oklevél is. Erről a környékről még egy részletes leírás fennmaradt 1359-ből, mikor a szomszédos *Ágasegyház* határát járják körbe.⁷ A leírásból itt is a futóhomok, a homokdombok, a köztük lévő rétek, laposok, szikes részek és az elhagyott vagy lakott egyházas helyek említése figyelemreméltó. Felalpar 1488-as határjárásának oklevelét Pálóczi Horváth András a területtel szomszédos, középkori Szentkirály értékelésekor használta fel.⁸ A vizsgált területre vonatkozó birtokleírások között van még egy 1451-es határleírás, mely a Kalasok hatalmi területének taglalásakor, Bodoglár megnevezése nélkül, annak körülírását tartalmazza. Jelentősége többek között abban áll, hogy több máig beazonosítható földrajzi név *Ártánhalom*, *Fejérföld* vagy *Keweshalom* – mely egy a tatárjárásban elpusztult település templomromjaként, terepbejárás során azonosított lelőhely⁹ – és több kun szállás és kun földrajzi név is szerepel benne.

A mai kiskunsági terület településföldrajzára vonatkozó elsőrangú történeti források száma tovább sajnos nehezen bővíthető. Az egyéb okleveles adatok a legtöbb esetben csak áttételesen tartalmaznak adatokat a Kiskunság településszerkezetére vonatkozóan, melyek természetesen elengedhetetlenek a minél pontosabb kép kialakításához.

A csak a történeti források alapján vizsgált települési rendszer legnagyobb hiányosságát a középkori források esetlegessége, illetve az eleve gyér számú forrásból kinyerhető információk alacsony száma jelenti. Különös tekintettel igaz a források hiánya az Árpád-korra és a 14. századra. Egyértelműen jelzi a forrásszegény helyzetet Györffy György Kunsághoz fűzött véleménye, miszerint „*a Kunság szállásokra lebontható történeti földrajza ezek szerint, a XIV. századi adatok alapján még nem írható meg...*”.¹⁰ Györffy véleménye mindenképpen tükrözi a valós helyzetet, hisz amennyiben a településföldrajz vizsgálata mindössze a történeti források bevonásával történik, akkor ezen a vidéken a 14. századi település- és úthálózat egészére vonatkozó eredményeket képtelenség elérni. A forráshiány érzékeltetésére jó példa a kiskunsági területek jó részét lefedő *Csertan-szék* esete, ahol az ismert 35 kun szállásból oklevelekben mindössze 3 van említve a 14. század folyamán. A többség létre csak a

⁶ A vizsgált terület érintett középkori helységeinek leírása a vármegyei rendszer alapján külön megyék fejezet-címe alatt található. Ezek Bodrog, Csongrád, Fejér, Pest. GYÖRFFY I–IV.

⁷ GYÁRFÁS III. 498–500.

⁸ GYÁRFÁS III. 699., PÁLÓCZI HORVÁTH 1976., 1993.

⁹ GYÁRFÁS III. 489., HATHÁZI 2000. 247., GALLINA 1999.

¹⁰ GYÖRFFY III. 532.

15. század második feléből van tudomásunk, de több, régészetileg már beazonosított és meghatározott egykori kun település csak a terület elnéptelenedése után pusztaként, a 16. századi török defterek adatai alapján ismert. Nem beszélve azokról a földrajzi nevekről melyek esetében gyanítható, hogy egykori település nevét őrizték meg, történeti források azonban nem szólnak róluk.

Mindamellett, hogy természetesen alapvető fontosságú adatokkal szolgál, világosan látszik, hogy nemcsak a 13. és 14. századra, de a későbbi időszakokra is érvényes a középkori források kizárólagosságának problematikája a településrendszer kutatásában.

1.2.1.2. Helytörténeti források

Nagy mennyiségű adatot nyújtanak az újkori, helytörténeti jelentőségű alapmunkák. Fontosságát tekintve mindenképpen kiemelkedik közülük az 1860-as években végzett földrajzinév-gyűjtés, mely *Pesty Frigyes* akadémikus irányításával zajlott. Helynévtára a teljes névkinccs felgyűjtésére törekedve ma már pótolhatatlan adatokkal lát el bennünket. Nagy előnye volt e munkának, hogy a legapróbb részletekbe menően kellett lejegyezni a topográfiai neveket, melyekhez magyarázatot is kértek. Így számtalan fontos régészeti lelőhely, mára elhalt földrajzi név, köztük számos kun nyelvemlék is szerepel e munkában. A gyűjtés minőségét a helyi adatközlők befolyásolták elsősorban, így sok helyszínen ma már csak nehezen, vagy egyáltalán nem azonosítható.

A helynévtárban említett régészeti lelőhelyek közül – jellegükből adódóan – természetesen első helyen szerepelnek a késő középkori, 16. században elpusztult templomok és települések, melyek nyomai ebben az időben még kézzel foghatóak voltak. Ma már megdöbbentőnek tűnő állapotokra hívja fel a figyelmet *Ferencszálláson*, ahol – a 15 éves háború során, 1596-ban elpusztult – falu házainak sárból vert falait még látni lehet. Több, a 13. század folyamán elhalt templomos hely meghatározásában csakis erre a munkára támaszkodhatunk.¹¹

A földrajzi nevek változása gyakran okoz gondot az említett lelőhelyek azonosításában. Régészetileg ismert lelőhelyeknél több esetben felmerült a gyanú, hogy megfelelője lehet Pesty helyszínei közül valamelyiknek, azonban azok pontatlan vagy nem egyértelmű helyzetmegjelölése miatt már nem egyeztethetőek. Emiatt a kérdéses lelőhelyek száma megnő, mely elvezet azokhoz a szakirodalomban is meggyökerező ellentmondásokhoz, mint például Balota esetében a 3 templomos lelőhely, néhány kilométeren belüli közelsége.¹² Ezeket a problémákat, a térképi forráscsoport beemelése a vizsgálati módszerek közé, valamint a helyszíni azonosítás jelentősen lecsökkentette.

További adatokat szolgáltatnak a mai települések monográfiái, melyek színvonala, felhasználhatósága nagyon különböző. Néhány esetben a települések történeti fejezete használhatatlan, de gyakran

¹¹ PESTY 1978.

¹² GALLINA 1999., HATHÁZI 2000. 210.

meglepő alapossággal gyűjtötték fel az adott helységekre vonatkozó történeti forrásokat és régészeti eredményeket, a sok esetben sehol máshol nem szereplő földrajzi neveket, néprajzi vonatkozásokat.¹³

A középkori templomos helyek azonosításában jelentős szerepet kapnak a 18. századi határperek, melyek a török kiűzése utáni konszolidációs időszakban, igen gyakoriak voltak a terület újrabenépesülése során. Ezekben igen gyakran szerepelnek a középkori településekre, templomos helyekre vonatkozó vallomások, melyek azt hivatottak bizonyítani, hogy egy-egy pusztá egykoron különálló birtok volt-e, vagy emberemlékezet óta lakatlan volt. A régi, elpusztult falu helyét a 18. századi magyar nyelvben a telek szóval jelölték.¹⁴ Ugyanez gyakran megjelenik a korszak térképein is, néhol jelezve is a telkek árkait, máskor külön jelölés nélkül utalva azok egykori helyére. Néhány esetben kizárólag ezek az adatok utalnak arra, hogy valóban számolhatunk a határokon belül középkori településsel.

1.2.2. Nyelvészet¹⁵

A mai Kiskunság középkori településtörténeti kutatásának egyik fontos eleme a nyelvészet. E meglepő kijelentés egyértelmű oka a tatárjárás pusztítása után betelepített kunok – a török-tatár nyelvek családjának *kipcsak* ágába tartozó – nyelvére vezethető vissza.¹⁶

A Kiskunságban vannak legnagyobb számban a téma szempontjából elsődleges fontosságú – a kun eredetű szórványemlékek csoportjához tartozó – kun gyökerű helyneveink. Kétséget kizáróan kun-kipcsak eredetű középkori településneveink: *Altok*-, *Balota*-, *Bócsa*-, *Bugac*(-háza), *Buzgán*-, *Bodoglár*-, *Cseengele*-, *Csólyos*-, *Gyarman*-, *Kalas*-, *Kötöny*-, *Karapál*-, *Kaskantyú*-, *Köncsög*-, *Kömpöc*-, *Orgovány*-, *Szank*-, *Csószapa* (?), *Öttömös*-, *Tázlár*-, *Törtel*-, *Zomok*-, *Kocsér*-, *Törtel*-, *Árbóc*-, *Kara*-, *Bösztör*-szállások. Nem elhanyagolható számban vannak jelen a településtörténeti kutatásban elsődleges fontosságú kun gyökerű földrajzi neveink, mint például *Korhan*-, *Kargala*-, *Ügüle*-, *Kürküle*-, *Torta*-, *Csanada*.¹⁷

A kun nyelvemlékek tekintélyes részét a középkori forrásokból ismerjük. A kun települések helyének azonosításához a térképek nyújtanak elengedhetetlen segítséget, amelyeken a középkorból átöröklődött nevek legtöbb esetben földrajzi névként szerepelnek. A térképek nyelvészeti alapú felhasználásában nincs sok különbség a korábbi vagy a mai térképek között, a mai térképekből ugyanúgy nyerhetünk új nyelvészeti adatokat, mint a koraiakból. Mándoky István reményei szerint a kun helynévkutatás a folyamatos felgyűjtés miatt folyamatosan gazdagodni fog a jövőben.¹⁸ Halála után azon-

¹³ A középkori templomok beazonosítása során a „kútba engedett harang” anekdotája szinte minden esetben előkerült. *Bugacháza* temploma – és települése – helyzetének meghatározásában ténylegesen a „*Kőkút – Templomkút*” mondája jelentett segítséget.

¹⁴ BÁRTH 2001. 410.

¹⁵ A kun nyelv kutatásának története nem tartozik jelen tanulmány keretei közé, a témához kapcsolódó, a középkori településszerkezeti vizsgálatokhoz elengedhetetlen kun nyelvemlékek Ligeti Lajos, Rásonyi Nagy László, Németh Gyula, Mándoky (Kongur) István munkássága révén érhetőek el.

¹⁶ MÁNDOKY 1974. 32., A magyar nyelv török jövevényszavainak középső rétegébe a kunon kívül más, nem csuvasos jellegű török elemek is megjelenhetnek, mint besenyő, úz, kabar(?) stb. MÁNDOKY 1993. 33. A vizsgált területen belül *Bodoglár*-, *Tázlár* nevének oguz gyökerei merültek föl. HORVÁTH 2001. 261.

¹⁷ MÁNDOKY 1974.

¹⁸ MÁNDOKY 1993. 146.

ban jelentősen csökkent a kun nyelvemlékek, ezen belül is a kunsági földrajzi nevek gyűjtése és elemzése. A további kun szórványemlékek felgyűjtésére a lehetőségek, az elmúlt évszázad második felében és napjainkban is zajló társadalmi és gazdasági átalakulás miatt egyre szűkülnek. Ennek ellenére a disszertáció témájának kutatása során is felmerültek új, gyakran csak a helyiek nyelvében élő, vagy térképen szereplő kun gyökerű, vagy „kun-gyanús”, tudományos szempontból még nem értékelt földrajzi nevek, mint *Karazsia*-sziget, *Dodoglár*, *Herke*-homokja, -tó, -halom, *Csábor*, *Bőszér*, *Kullér*, *Modok*, *Kelemény*, *Hortobány*, *Csopán*.¹⁹

Az egyes középkori települések történetének árnyaltabbá tételéhez járulnak hozzá az azok környezetében, azokkal kapcsolatban felmerülő kun nevek.²⁰ Ismert, hogy a 14–15. századi társadalmi változásokkal párhuzamosan némely kun szállás esetében megesik a névváltás, melynek szenvedő alanya a korábbi kun gyökerű név.²¹ A Hantos-széki kunoknál megfigyelt jelenség ilyen egyértelműen nem volt ismert a kiskunsági kun szállások esetében. A különböző típusú adatok egybevetése révén azonban a folyamat ezen a területen is megfigyelhető. Például a 16. századi említésű *Ferencszállás* a szakirodalomban csak kérdéses kun szállásként van számon tartva magyar jellegű – bár kun típusú –, a forrásokban későn szereplő neve miatt.²² A török adóösszeírók lejegyzik, hogy másik neve *Karacsor*. A defter adatai alapján a falu 16. századi lakosságának névanyaga is megőrizte az egykori kun elemeket. A beazonosított és szisztematikus terepbejárás során felderített középkori település a 13. századtól kezdve már bizonyosan lakott volt. *Ferencszállás* település esetében joggal merülhet fel a gyanú, hogy a lakosság egy része még ekkor is használja azt a korai nevet, melyet a régészeti terepbejárások szerint a 13–14. században ott élt kunok használhattak.²³ Emellett a környéken még a 19. században is ismert a kunokhoz kapcsolható *Herke homokja* földrajzi név.²⁴ A szintén kun típusú, keresztény névadású *Jakabszállás* kun kapitányi székhely esetében egy 1407-es oklevélben szerepel neve, – visszautalva az 1342. év történéseire – a kun *Buthemer* érdemei révén. A település kun voltát megerősíteni látszik, hogy a környéken négy esetben fordul elő a *Herke* földrajzi névként, a szomszédos *Orgovány* irányában *Kargalának* hívják a területet, sőt *kun Jakab horhan*-nak nevezik a vidéket még a 19. század közepén is. A sokáig ismeretlen, mára beazonosított lelőhelyen pedig a terepbejárások kerámiaanyaga alapján a kunok beköltözését nem sokkal követően, a 13. század második felétől létezik település.

A kun eredetű nyelvemlékek másik csoportját alkotó kun eredetű szövegemlékek, mint a mondókák, kun miatyánk, köszönések, családnevek, illetve a magyar nyelv kun eredetű jövevényszavai a középkori településszerkezet vizsgálatához nem kapcsolódnak, jelen téma hatósugarán kívül esnek.²⁵

A nyelvi emlékek alapján történő etnikai meghatározás a 13–16. századi településrendszerre nézve, természetesen ingoványos terület. A nyelvészet sem jelentheti önmagában a megoldást a kun tele-

¹⁹ Köszönet Mándoky Ongaysának a kun nyelvemlékek vizsgálatához nyújtott javaslataiért.

²⁰ A mai Kiskunság középkorának etnikai kérdéseinek elemzése és bővebb kifejtése, jelen disszertáció további érintett fejezeteiben található.

²¹ HATHÁZI 2004. 175.

²² HATHÁZI 2000. 248.

²³ *Karacsor* – Fekete mocsár (?) jelentéssel bír, mely a környékbeli tözegeseket tekintve a környező táj jellegzetessége folytán kapta nevét, hasonlatosan *Csengele* (?), *Orgovány* példáihoz.

²⁴ ROSTA 2004. 144–145.

²⁵ A kun nyelv magyarországi emlékeinek csoportfelosztását lásd: MÁNDOKY 1993. 32.

pülési rend kérdéseinek megválaszolására. Erre pontosan azok a helyszínek jelentik a bizonyítékot, ahol jelentős vonatkozások révén kétségtelen a kun jelenlét. A történeti források és régészeti adatok éppen a magyar névadású *Szentkirály*, *Ágasegyháza*, *Kunfehértó*, *Kiskunhalas*, *Asszony szállás* esetében adnak cáfolhatatlan bizonyítékot a kun elemek jelenlétére. A nyelvészet az adott környékre vonatkozó mindennemű történeti, régészeti, földrajzi adatokat kiegészítve nyújt fontos információkat a Kiskunság középkori településtörténetéhez.

1.2.3. Földrajz

1.2.3.1. Történeti földrajz

„A történeti földrajz tárgya egy terület adott történeti korban fennállott természeti, gazdasági és társadalmi viszonyainak földrajzi szempontból rendszerezett leírása, a történeti források alapján”.²⁶ Az egykori táj képére utaló írott források sorából kiemelkednek a homokvidékre utaló leírások, ilyenek szerepelnek a tihanyi apátság okleveleiben, az ágasegyházi határjárásban, de a szomszédos részekről a ceglédi határjáró oklevélben is. A tihanyi alapítólevélben szereplő *Kolon* területe Györffy György azonosítása szerint a mai Izsák határát takarja, még a határvonal is jórészt egyezik a mai határokkal.²⁷ Ezekben az életmód mellett az egykori táj képéről is értékes, bár szűkszavú leírás található. Az oklevél, területünkre vonatkozó része így hangzik: „*Van egy hely a lovak legeltetésére, amely kezdődik U[gr]in bálványánál, innen egy völgyig, ezután előhomokig, innen három tóig, majd egy rókalyukig és innen három hegyig, innen Iohtucou-ig, utána Báb homokjáiig, innen pedig Alap helyéig, utána Kövesdig, innen a Kolonnak hívott víz közepén át fekete homokig, onnan fövényes homokig, utána köves homokig, majd Gunasara-ig, innen egészen Szakadátig és onnan Sernyehalmáig, utána egy árokig, amely egészen a bálványig halad*”.²⁸ A terület a jellegzetes kiskunsági táj arculatát mutatja, melyen megtalálhatók a homokbuckák, a köztük található semlyékek, laposok rétjei, mocsarai, a természetes növénytakaró, de megjelennek a falutelepülések és az utak, árkok is.²⁹ A terület arculatát a homok határozhatta meg, már igen korán erdőtlen homokpuszta lehetett a Duna–Tisza közti Homokhátság területe. Ennek kapcsán Anonymus leírása a legközismertebb forrás, melyben több helyen szerepel az *Alpár homokja*, *Homokvidék* kifejezés.³⁰ Szarka József összegyűjtötte a homokra utaló középkori forrásokat, melyek általában a vizsgált terület peremvidékéről, szomszédos területeiről szólnak, de néhány megjegyzés kifejezetten a vizsgált területekre vonatkozik.³¹ A *Homok* tájelnevezés szerepel a Képes Krónikában, már Kapolcs kun vezér 1091-es hadjáratának leírásában is: „*Azután Thocoydnál átkelt a Tiszán és seregét három csapatra osztotta. Két csapatot a Homok feldúlására szánt, egyet*

²⁶ GYÖRFFY I. 6.

²⁷ GYÖRFFY 1956.

²⁸ PITI 2006. 21–22.

²⁹ SZARKA 2008. 15.

³⁰ SRH I. 54, 57, 71, 81, 84; KRISTÓ 1995. 299, 302, 313, 321, 323.

³¹ SZARKA 2008.

pedig a Tisza környékének kifosztására küldött”.³² A *Homogshag* név a területre vonatkozóan 1579-ben tűnik fel.³³ A területen az általános Homok, Homokvidék elnevezésen túl, mint látható az egyes dombok, határrészek nevében is gyakori a homok jelző. Ilyenek az 1055-ös tihanyi oklevélben az *Eleuui humuk*, *Babu humca*, *fekete kumuc*, *fuegnes humuc*, *cues humuc* nevek.³⁴ Az 1359. évi ágasegyházi határjáró oklevélben *Ugulehomoka* határpont mellett, a határvonal is a homokon keresztül vezet. Cegléd 1368-as határjáró oklevelében a *Zaarhomok* és *Hoziuhomok* kifejezések utalnak a homokbuckákra, melyek közül a Szárhomok 1465-ben és 1505-ben is szerepel határjárásban.³⁵

Összegezve a homokra, homokvidékre utaló adatokat, elmondhatjuk, hogy a források szerint a Homokhátság arculatában már az Árpád-kortól a homokpusztaság volt az uralkodó tájélem. Emellett azonban a források erdőségekről is tesznek említést. A Kiskunság DNy-i peremvidékén, a Homokméggy közelében lévő Pokárd (Polgárdi) pusztá a törökkorban éppen fái miatt bírt jelentőséggel Halas számára, de említést tesznek a Halas számára fontos Vadkerten, Csáboron, Böszéren és Szentdömötörön található erdőről is. Ezt látszik igazolni, hogy a 18. század végén Halas és Kecel határának a „*régi polgárdi Halasra vezető fahordó utat*” jelölték.³⁶ Bálint Marianna részletesen foglalkozott a kérdéssel és a területen meglévő erdőkre utaló adatok alapján arra a következtetésre jutott, hogy a Duna–Tisza köze erdősültségi foka eredendően magas volt, az emberi tevékenység csak visszaszorította korábbi élőhelyüket.³⁷ A Homokhátság területéről is vannak adataink erdőkre. Ezt jelzik például a helynevek, mint *Kiskőrös*, *Nagykőrös*, *Nyársapát* és *Nyáregyháza* neve, melyek már a középkorban adatolhatóak oklevelekben.³⁸ Bizonyos, hogy a Dunához és a Tiszához közeli részeknél ennél jóval gazdagabb kép tárul elénk a növényvilágról és ez a valódi magasabb fokú fásultságot jelezi.

1.2.3.2. A Homokhátság ökológiai képe – éghajlat, domborzat, vízrajz

A térségre jellemző futóhomok és löszös képződmények mellett foltokban édesvízi mészkő rétegek is kifejlődtek a futóhomok buckák közötti mélyedésekben. Ennek a helyben megtalálható kőzetfajtának a jelentősége jól ismert a Duna–Tisza közének középkori építészetiében.³⁹ A templomok sikeres terepi beazonosításának – kevés kivételtől eltekintve – egyértelmű jelét az embercsontok mellett az épületek fő építőanyaga, a réti mészkő kisebb-nagyobb töredékeinek szóródása adta a középkori lelőhelyeken.

A makroszintű területen jelentkező környezeti adottságok mellett igen fontos a kialakult regionális és mikroszintű környezeti és éghajlati mozaikosság is. Jelentős volt a Duna–Tisza közének uralkodó széliránya által kialakított ÉNy–DK irányítású homokdűne sorok és a mélyebb fekvésű semlyékek

³² SRH I. 412; BELLUS 1986. 170.

³³ KRISTÓ 2003. 39.

³⁴ GYÖRFFY 1956. 407–408.

³⁵ TARI 1995. 176., 178–179; HORNYIK 2011. 88–89.

³⁶ SZAKÁLY 2000. 345.

³⁷ BÁLINT 1998. 43–45.

³⁸ SZARKA 2008. 21.; Kiskőrösre vonatkozik talán az 1277-es *Keurus* adat és az 1396-os *Kurus* elnevezés. FNESZ I. 748–749. Nagykőrösre vonatkozik az 1266-os *Kalanguerusy* név, 1467-ben már *Naghkewrews* néven szerepel, Nyársapát neve 1376-ban bukkan fel *Nyarasapathy* alakban Nyáregyháza pedig 1411-ben *Nyar* és *Nyareghaz* formában. FNESZ II. 196., 251–252.

³⁹ SZTRINKÓ 1982. 159–171.

közötti mikroklimatikus, talajtani és vegetációs különbség is. A Duna–Tisza közí, két eltérő alapkőzetből álló és eltérő vegetációs – sztyepp és erdő – borítású geomorfológiai egységek, futóhomokok és mélyebb fekvésű, periodikusan változó vízborítású, mocsári-tavi rendszerek, eltérő környezeti kihívást, alkalmazkodási és termelési lehetőséget biztosítottak a történeti korok társadalmi számára.⁴⁰ A középkori lelőhelyek elhelyezkedése és kiterjedése szinte minden esetben követi az ÉNy–DK irányú vonulatok irányát. Különösen a késő középkori települések szokásos irányultsága ez, mely keskeny, hosszanti elrendezésű településképet tár elénk.

A geomorfológiai viszonyok a folyószabályozásokkal és lecsapolásokkal fognak drasztikus változáson átesni, bár a különböző tudományágak együttes eredményei alapján, megmutatkozik az ezt megelőző korok időszakonként és mikroszintű területenként is megjelenő különbözősége. A 18. századi térképek ebből a szempontból is kiemelt jelentőségűek, hiszen még a szabályozások előtti állapotokat tárják elénk.

Célzottan a Kiskunság területén, az elmúlt években indult be nagyszabású természettudományos kutatás, mely kifejezetten a Homokhátság geomorfológiáját, a futóhomok történeti korokban történő mozgását, annak okait és hatását vizsgálja. A Duna–Tisza közén több olyan régészeti lelőhely elemzése történt meg, ahol régészeti jelenségeket tartalmazó réteg felett futóhomok-mozgásra utaló homokrétegek voltak. A futóhomok-mozgás korát a vizsgált területen az itt található régészeti lelőhelyek, leletek segítségével, illetve OSL és ¹⁴C vizsgálatok alapján határozzák meg.

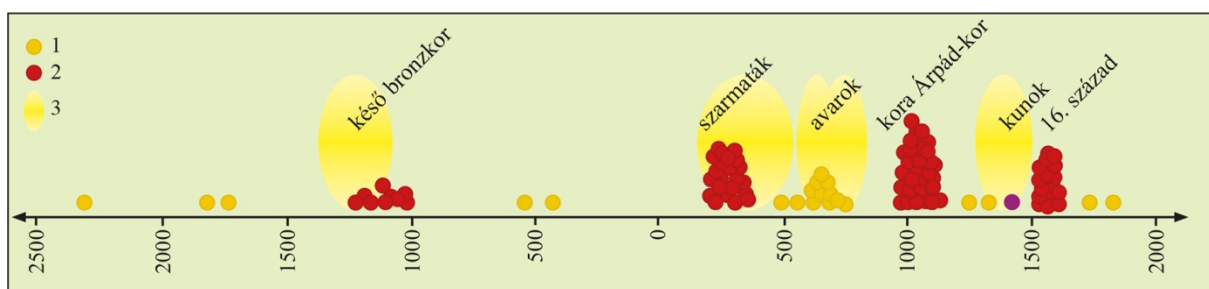
Már korábbi kiskunsági feltárások is szembesültek a történeti idők homokmozgásainak nyomai-val. Bronzkori leletek kerültek elő Kecskemét–Borbás valamint Lajosmizse területén olyan rétegekből, melyet 70-100 cm illetve 30-35 cm vastag homokréteg borított be. Apostagtól DK-re egy szarmata lelőhelyet hasonló vastagságú, 70-100 cm vastag futóhomok fedett el. Avar kori homokmozgás nyomait egy Kecskemét mellett feltárt avar temető is őrzí, ahol a temető D-i és K-i részén a 2 m mély sírok felett, 80-90 cm vastag homokréteg halmozódott fel. Az avar sírok egy része az egykori talajban, más része pedig már a homokban található, ami arra utal, hogy a temető telepítésének megkezdését követően és annak használata, tehát a 8. század folyamán is homoktömegek lendültek mozgásba.⁴¹ A felsorolt lelőhelyek ugyan a disszertáció témájának időbeli korlátján túl vannak, ám a különböző korokban a környezetre gyakorolt antropogén hatás módszere nagyon hasonló, mellyel megerősíthetőek a középkorra vonatkozó eredmények is. Szentkirályon Pálóczi Horváth András munkája több későközépkori réteget hozott napvilágra, melyek alatt szarmata árokrendszer terült el. A szarmata árok és a középkori kultúrréteg közötti betöltődésben lévő homokos csíkok kisebb homokbefúvások nyomai lehetnek, tehát a homok mozgása ezen a területen a szarmaták eltűnése után, a Kr. u. 5–6. és 13. század közötti időszakban lehetett. Közel 1 m vastagságú futóhomok borította be a Kecskeméten előkerült, 12–13. századi leleteket, amelyek állapota azt mutatja, hogy a homokmozgás a 13. században, vagy azt követően lehetett.⁴² Az erőteljes középkori, kun vonatkozással bíró Csengelén geológiai és

⁴⁰ SÜMEGI 2001. 313.

⁴¹ KISS – NYÁRI – SIPOS 2006.

⁴² NYÁRI – KISS 2005a., 2005b.

régészeti eredmények felhasználásával részleges környezeti rekonstrukció készült. Az első homokrétegek a Kr. e. 1200–1500 közötti időszakban rakódtak le. Ekkor hűvös, nedves klíma uralkodott, a növényzet egyre zártabbá vált, tehát természetes úton nem indulhatott el eolikus tevékenység. Az emberi tényező szerepét megerősíti, hogy a régészeti leletek szerint a terület a késő bronzkorban viszonylag sűrűn lakott volt.⁴³ A Halomsíros kultúra népe nagyállattartással foglalkozott, okkal gyanítható, hogy a túllegeltetés miatt indulhatott el a homokmozgás. A Kr. u. 3–4. századig a területen igen gyér népesség élt, melyre az időszakra jellemző kisszámú leletanyag utal. A klíma kedvezett az egyre dúsbabb vegetáció megtelepedésének, a homok megkötődött, a homokbuckák előterében lévő laposokban víz gyűlt össze, és a vastag kotús üledék tanúsága szerint hosszú időn át tavi vagy mocsári állapotok uralkodtak. A környező területek kedvezőek lehettek a szintén nagyállattartó szarmaták számára, hiszen a magasabb fekvésű buckatetői alkalmasak voltak megtelepedésre, ugyanakkor a buckákon tavasszal legeltethettek, míg nyáron a buckaközi laposok nedves területein mindig akadt friss fű és itatóhely. A túllegeltetett buckatetői anyagát megbonthatta a szél, és ekkor kezdődött el a tómeder betemetődése. A Kr. u. 6–7. században az avarok megjelenésével a fenti folyamat folytatódott, majd a 8. században befejeződött. Az Árpád-korban a mérések szerint nem volt futóhomokmozgás. Ugyanakkor a korábbiaknál jóval intenzívebb homokmozgásokra utal a 14. században felhalmozódott nagy vastagságú homok, mely a kunok megtelepedésével hozható kapcsolatba.⁴⁴

2. ábra. Csengele környékének régészeti leletei/lelőhelyei [1., 2.], és az OSL homokminták alapján kirajzolt homokmozgások időszakai [3.] (Nyári Diána nyomán)

A Kiskunság központi helyén fekvő Kiskunhalason a régészet és a geológia összehangolt vizsgálatai révén szintén megmutatkozott a homokmozgások jelentősége. A feltárás során egy közel 1 km hosszú terület teljes geológiai és régészeti stratigráfiai helyzetét ismertük meg. A területen 500 m hosszan egy futóhomokréteg által eltemetett, 13. századi leletekkel borított járósínt lett kibontva, mely hosszabb szakaszokon egy aszimmetrikus ekétől származó szántás nyomait fedte be. A futóhomok rétegek és paleotalajok térbeli jellemzői arra utalnak, hogy a felszín a különböző történelmi korokban más volt, mint napjainkban. Az OSL mérés a legalsó homokos lösz korát a pleisztocénre tette, amelyen paleotalajok és futóhomok rétegek sorozata keletkezett a holocén folyamán. A mikrorégiót tekintve biztosak lehetünk a szarmata időszakban kialakuló jelentős felszíni változásokban, mely állati

⁴³ HORVÁTH 2005.

⁴⁴ KISS – NYÁRI – SIPOS 2006.

taposás-nyomokból is következtethetően a nagyállattartás hatására vezethető vissza. A területen csak a 13. században történik egy rövid ideig a futóhomok megkötése, mely a beindult legeltetés révén ismét mozgásba lendül.⁴⁵ A feltárás egyértelmű bizonyítékát adta az emberi tevékenység nyomán beindult homokmozgásnak, melynek utolsó, a 14. századtól induló fedőrétege érintetlenül megőrizte számunkra a 13. századi járószintet és egy szántóföld nyomát. 2012-ben Lakitelek mellett, az egykori *Felsőalpár* településének ásatása során egy közel 4 m vastag homokréteg alatt lehetett megtalálni a későközépkori járószintet, valamint a kiskunhalasi ásatáshoz hasonlóan szántások nyomait.⁴⁶ (3. ábra) Kecskemét–Miklóstelepen 1953-ban került elő 180-200 cm vastag, tömött egyöntetű homokréteg alatt egy 12–13. századi kisebb teleprészlet, épülettel és külső kemencékkel. A jelentés szerint egy kutya beásott a kemencéig, majd annak sütőfelületén kimúlt. A homokmozgás idevonatkozó adatán túl, a kemence platniján fekvő kutya jelenségnek más lehetséges magyarázatoként a Csengelén megfigyelt kétségtelenül pogány kun, szakrális vonatkozások is szóba jöhetnek.⁴⁷

3. ábra. 13. századi szántást és középkori telepjelenségeket borító lepelhomok Kiskunhalas MOL 5. és Lakitelek Agrokémiai telep lelőhelyeken (Rosta Szabolcs és Wilhelm Gábor ásatásai, fotói)

A fenti példák mind azt mutatják, hogy különösen az Árpád-kori lelőhelyeknél, de az újkori homokmozgások révén akár késő középkori lelőhelyek esetében is számolhatunk lepelhomok-fedéssel. Ez éppen a kutatás régészeti szempontból kiemelt adatgyűjtése, a terepbejárások során jelentkezhet nehézségként, hiszen a lepelhomok befolyásolhatja a lelőhely felszínén észlelhető jelenségeit, így módosítva annak valódi kiterjedését. A Kiskunfélegyháza melletti Tarjányi-kereszt esetében tett terepi megfigyelés valószínűsít egy ehhez hasonló helyzetet. A környezetéből markánsan kiemelkedő dombon egyértelműen jelentkezik egy középkori templom és a körülötte lévő temető. Ellenben a körzetében szinte egyáltalán nem található leletanyag, a szántóföldi művelés ellenére sem. Csak a tanyákra bevezetett villanypóznák tövében, a mélyebben átforgatott földben lehetett kevés középkori kerámiát találni. Amennyiben nem valamilyen különleges, máshol nem tapasztalt településrendezési elvről van szó, úgy ebben a területet elborító lepelhomok magyarázatát kell keresni. Ez természetesen felveti az

⁴⁵ NYÁRI – ROSTA 2007.

⁴⁶ Köszönet Sz. Wilhelm Gábornak, szíves szóbeli közléséért.

⁴⁷ KJM Adattár 64.1., HORVÁTH 2001. 127–130.

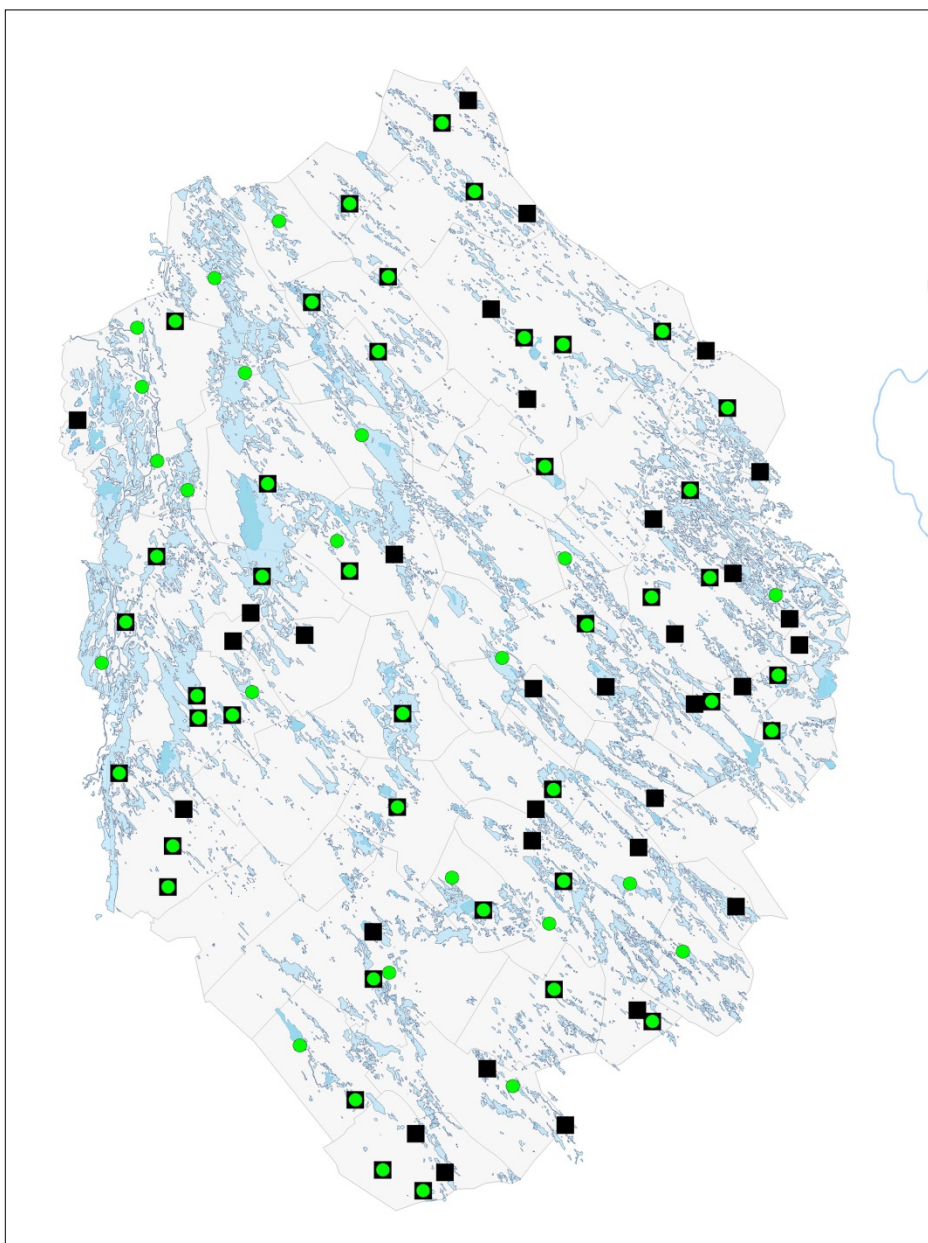
adott lelőhely kiemelkedő régészeti lehetőségeit, ha a lepelhomok ráhordása még az első újkori szántásokat megelőzően történt.

A Kiskunság a Kárpát-medence legszárazabb vidéke, s mint ilyen, a legérzékenyebb a klíma változásaira és az emberi hatásokra. Mind a klíma módosulása, mind pedig antropogén hatás következtében megindulhat és megindulhatott a futóhomok mozgása. A holocén korai szakaszaiban jellemző homokmozgások klímaváltozás hatására következtek be, tehát természetes okokra vezethetők vissza, a legfiatalabb futóhomok-mozgások azonban már a történeti időkhöz, az ember természetátalakító tevékenységéhez is kapcsolódnak. A régészeti geológia eredményei alapján kitűnik, hogy a füves vegetációjú homokterület elsősorban a nagyállattartó népcsoportok számára volt hasznosítható. Az állattartó csoportok megjelenésekor a túllegeltetés következtében többször is mozgásba lendült a homok. A Kiskunsági Homokhátság több mintavételi helyéről származó adatok alapján a történeti időkben három alkalommal ez erőteljesebben jelentkezik, a Kr. u. 4. században a szarmaták, a Kr. u. 9. században az avarok idején, végül a 13. század közepétől a kunok megjelenésével. A főként nagyállattartó kunok életmódja az erózióra érzékeny területen a futóhomok elindulását idézi elő. Ez a mozgás volt tetten érhető a csengelei és kiskunhalasi ásatásokon. Ezek a régészeti adatok kiemelkedő jelentőségűek, mivel a középkori emberi hatások ezek révén ténylegesen megismerhetők. A pollenvizsgálatok egyértelműen kiegészítik a történeti, régészeti és egyéb természettudományos adatokat. A 10–12. század közötti erdőirtások a magyarság Árpád-kori faluhálózatának kialakulását mutatják. Nem elhanyagolható észrevétel, hogy a 13. század közepén néhány évtizedes erdőregenerálódást mutatnak a vizsgálati eredmények, mely egyértelműen a tatárjárás pusztítása következtében történt elnéptelenedéssel hozható összefüggésbe. A 13. századot követően a fafélék teljes hiánya, a taposástűrő, füves pusztára jellemző fűfélék dominanciája jellemző. Ez mutatja, hogy a kunok megjelenésével és a terület újbóli benépesedésével a nyitott térségek aránya lett jelentős.⁴⁸ Egyben azt is jelzi, hogy a megelőző időszak sűrűbb megtelepedése ellenére is kisebb hatást gyakorolt a lakosság a földrajzi környezetre, mely a tájhasználat – tehát az életmód – jelentős különbségére is utalhat.

A terepbejárások eredményei alapján, a települések elhelyezkedésére vonatkozóan tett észrevételek, még árnyaltabbá teszik az ismert földrajzi képet. Már Szabó Kálmán felhívta a figyelmet a tatárjárás előtti és az azt követő időszak településeinek különböző elhelyezkedésére. A két időszak települései a ma ismert lelőhelykataszter szerint is csak részben fedték egymást. Szabó Kálmán felvetése szerint a tatárjárást követően védelmi szempontok lehettek az elsődlegesek abban, hogy mocsarak között, semlyékek kiemelkedésein, gyakran sziget, félsziget jellegű helyeken települtek.⁴⁹ A késő középkori településekre tett megfigyelések teljesen helytállónak bizonyultak, azzal a kiegészítéssel, hogy a vízrajzi térkép szerint az Árpád-kori templomos helyek is inkább – érthető módon – valamilyen víz közelében helyezkedtek el. Az alábbi térképen jól látszik a templomos településeknek, a vizesebb életterek közelségében való összpontosulása.

⁴⁸ SÜMEGI 2001. 316.

⁴⁹ SZABÓ 1938. 12.

4. ábra. A vizsgált terület vízrajza a templomos lelőhelyek elhelyezkedésével
(Árpád-kor – fekete négyzet; késő középkor – zöld pont)

Egyébként ezek a még az 1930-as években is általában csak nehezen megközelíthető helyszínek, ma már kivételes belvízi helyzetet leszámítva gond nélkül felderíthetők. A települési rend megfigyelhető különbsége a 13. századot követő és az azt megelőző időszak települési rendjében, a természet nyújtotta védelem magyarázata helyett sokkal inkább az életmódbeli eltérést valószínűsíti. A történeti és természettudományos eredmények is a kunok nagyállattartó gazdaságának dominanciája mellett szólnak. Ez lehetett az alapja annak a külterjes gazdálkodási rendszernek, mely majd a 15. századtól elsődlegessé válik, majd a kora újkorban végül kiteljesedik. A középkori településeink érthető okokból szinte kivétel nélkül valamilyen vízfolyás mellett helyezkednek el, az ezek közül nagy valószínűséggel kunnak meghatározható népesség által lakott környéken pedig kifejezetten nagy vízhozamú tavak, szikesek sorjáznak.

5. ábra. Harka és Csólyosszállása késő középkori kun szállások és vízrajzi környezetük

Mindez természetesen nem jelenti a nagyállattartás kizárólagosságát a kunoknál, hiszen az egyre inkább körülhatárolható társadalmi változások a kunok esetében, nem is engedhették ezt.⁵⁰ Mind a törvények, mind a terület nyújtotta lehetőségek is letelepedésre, ezzel együtt életmódváltásra is kényszerítették a népséget. Mindezek mellett mégis maradnak olyan jellegzetességek, melyek különbséget mutatnak az Árpád-kori és a tatárjárás utáni időszak települési rendszerében.

Az éghajlattörténet-kutatás természettudományos módszerek és történeti források felhasználásával, a történeti korokra vonatkozóan kiváló eredményeket ért el. Ezek az eredmények globális jellegűek, ebből következően területünkre is vonatkoznak, a régészeti megfigyelésekkel részben igazolhatóak is. A népvándorlaskor száraz és hűvös időszaka után, a honfoglaláskorban az éghajlat kedvezőbbé és kissé csapadékosabbá vált. Ez a felmelegedés vagy kis klímaoptimum a 13. századig tartott, melyet a 13-14. században először egy hűvösebb és csapadékos periódus majd egy rövid felmelegedés, átmeneti időszak követett a 15. században. Mindezt követően az újkorra az éghajlat általános hűvösödésbe, az ún. kis jégkorszakba ment át.⁵¹ Ebben az időszakban az erdőterületek aránya megközelítette, majd időlegesen meg is haladta a 40%-ot. A vegyes lombosítú erdőkben a fő erdőalkotó a tölgy (*Quercus*), amelynek aránya jelentős ingadozást mutat. Szintén hol emelkedő, hol csökkenő mennyiségben volt jelen az erdőkben a gyertyán (*Carpinus betulus*), a bükk (*Fagus sylvatica*), a szil (*Ulmus*), a fűz (*Salix*) valamint a kissé növekvő arányú éger (*Alnus glutinosa*). A nyír (*Betula*) eltűnt az erdőkből. Kevert tölgyesek és gyertyános-tölgyesek terjedtek el a területen. A magaspárt területén erőteljes emberi hatás és kiterjedt gyomokkal és kultúrnövényekkel kevert erdőssztyepp rekonstruálható.⁵²

Azt láthatjuk, hogy a középkor folyamán a hőmérséklet változása megfigyelhető az Árpád-kor és a késő középkor vonatkozásában, de a csapadékoság, mint alapvető tényező folyamatosan jelen van. A régészeti lelőhelyek vizsgálata kapcsán ennek megfelelőek voltak a helyszínen tapasztaltak is. Még ha a korszakok települési struktúrája részben különbözött is egymástól, az nem jelentkeztett vertikális formában, legfeljebb horizontálisan. Ez azt jelenti, hogy a szarmata kor lelőhelyeivel ellentétben, az

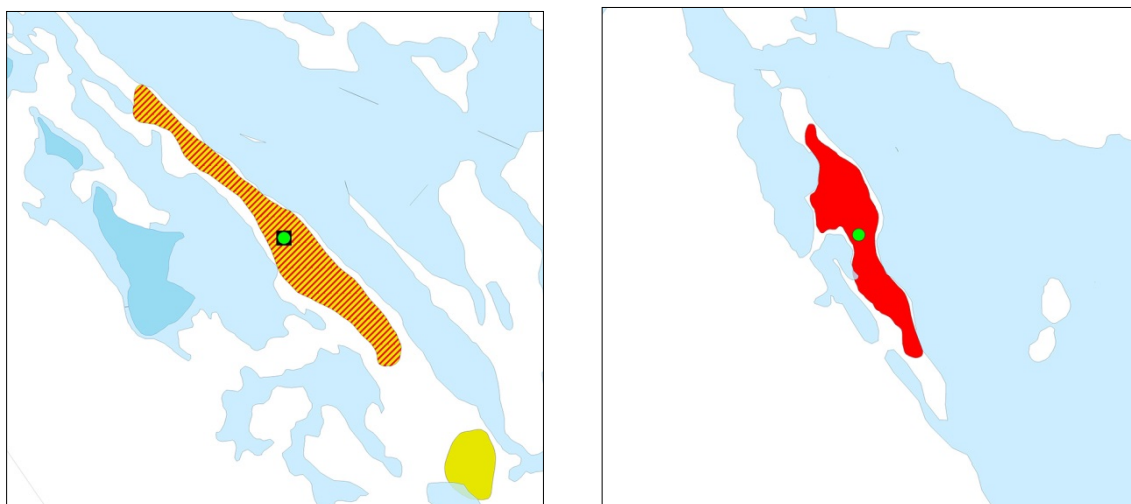
⁵⁰ HATHÁZI 2000. 215–227.

⁵¹ RÁCZ 2001. 53–63.

⁵² KNIPL 2014.

Árpád-kori és a késő középkori időszak települései kiterjedésének különbségét nem a tengerszint feletti magasság határozta meg. A Homokhátság vízrajzi helyzetének vizsgálata során is az mutatkozott, hogy a középkor folyamán lokálisan megközelítőleg hasonlóak lehettek a vízrajzi viszonyok, a melegebb Árpád-kori időszak települései sem húzódnak sokkal lejjebb, mint az példának okáért a száraz időszak szarmata településeinek esetében szembeötlő. Ez a jelentős megfigyelés megengedi, hogy a késő középkor vízrajzi helyzetét nagyrészt az Árpád-korra is vonatkoztassuk.

A disszertáció keretén belül elkészült a Homokhátság érintett területének teljes középkori vízrajzi rekonstrukciója is. A rekonstrukció során azt az elvet lehetett figyelembe venni, hogy a középkor folyamán és az újkor során sem volt különösebb változás a csapadékoság tekintetében. A kis jégkorszak lezárulta a 19. század végére tehető, addig lényegében a hőmérséklet is megegyezett a késő középkorival. Így, a 19. századi földrajzi viszonyok alapvetően vonatkoztathatóak a középkorira is. Ezért a pontosnak minősíthető, részletgazdag, a vízrajzi viszonyokat is ábrázoló II. katonai felmérés, a georeferálás után alkalmas lehet az átrajzolásra. E 19. század közepi térkép összevetése a későbbi térképekkel azt mutatta, hogy az 1960-as évek már igen pontos, modern katonai felmérése, jelentős átfedésben van a száz évvel korábbival. Megjegyezendő, hogy a 20. század közepén indul a Homokhátság nagyüzemi, tervszerű lecsapolása, így az 1960-as évek még jelentősen vizesebb állapotát mutatta e vidéknek, mint manapság. E térképek összevetése a középkori régészeti lelőhelyek elhelyezkedésével, rávilágított a módszer helyességére. A szisztematikus terepbejárással megkutatott, vízparti lelőhelyek a vízrajzi helyzet lokális pontosságához segítettek hozzá, hiszen a történeti korokban a partvonalak és mocsarak határozhatták meg a települések ezirányú kiterjedését, mely így egyben jelzi a középkori vízállás valószínűsíthető magasságát is.

6. ábra. Hercegegyháza és Ágasegyháza késő középkori települések kiterjedése

A vízrajzi állapot meghatározása még lokálisan sem egy adott magasság körberajzolásával történt, hiszen a Homokhátság lejtése folytán a víznek is számításba kell venni a lefolyását. Az alapvető ÉNy–DK irányultságnak megfelelően, a célterület legészakabbi sarkában, Lajosmizse határán a vize-

nyős részek határa még 135 m t.sz.f. magasságon van, míg a terület Ny-i részénél, Pálmonostora mellett már csak mindössze 85 m t.sz.f. magasságon jelentkezik a víz. A Homokhátság ÉNy-ról, a Duna irányából a Tisza felé lejt.

1.2.3.3. Térképészet – térinformatika

A térképek készítését főként hadászati, közigazgatási-adózási és tájrendezési-területfejlesztési szempont motiválta. A legújabb térképekre a jelenlegi adottságok megismeréséhez, a régi térképekre a tájvizsgálat elvégzéséhez van szükségünk. A régi térképek segítségével egyes térségek, régiók alakulásának történetét fel lehet tártani.

A térképek hasznossága a régészet szempontjából kétségtelen, hiszen olyan terepi jelenségeket rögzítenek, melyek alapvető információkkal szolgálnak a kutatás számára, legyen az akár egy őskori kurgán vagy egy középkori templomdomb. Különösen hasznos abból a szempontból, hogy legtöbb esetben egy teljes térséget mutat meg, így egyrészt a környezet rekonstrukciójának alapját jelenti, másrészt összefüggésekre mutat rá. A régi térképek pótolhatatlansága ezen felül az, hogy olyan elemeket mutathatja meg a korabeli tájnak, melyek ma már nem láthatók. A Kiskunsági Homokhátság egyes részeit ábrázoló 18. és részben a 19. századi térképek gyakori tereppontként határozzák meg az alapvetően egysíkú tájon azokat a kisebb dombokat is, melyek kiemelkednek környezetükből. Gyakori esetekben földrajzi névként jelölik e halmok elnevezését, utalva jellegzetességeikre. A Kőhalom, Csonthalom, Aranyhegy olyan jellemzők, melyek emberi nyomokra utalnak. A Templom- Kápolna-hegy, vagy halom, domb pedig egyértelműen jelzik e tereppontok régészeti érintettségét. A legtöbb információt a 18. századi térképek hordozzák, kiemelkedően a középkor kései időszakára vonatkozó adatközléssel. A török hódoltság időszakában elhalt egykori települések nyomai, különösen a romos állapotukban is jól látszó pusztatemplomok alapvető viszonyulási pontként jelentkeznek az újkorban is.

A térképészeti anyag *Lázár deák* munkájával indul 1528-tól, majd a 16. század folyamán a főleg ezt alapul használó másolatokkal és egyéb munkákkal együtt, gazdagnak minősíthető.⁵³ Ezen korai térképekkel kapcsolatban felmerülő probléma, a jellegükből adódó részlethiány és a geodéziai hiányosságaik folytán fellépő nagyfokú pontatlanság. Ezek miatt a 16. századi és az ezekből táplálkozó 17. századi térképek a valódi településrend és úthálózat rekonstruálására alkalmatlanok. Jelentőségük – a témához nem kapcsolódó térképészet-történeti szerepet leszámítva – abban rejlik, hogy maga a térképre felvitel ténye jelezheti az egyes települések korabeli súlyát, így azok láncolata, csoportosulása végeredményben kirajzolhatja a település- és úthálózat fontosabb elemeit is.⁵⁴

⁵³ Lázár deák munkáját 1514–1528 között készítette, csak halála után lett kiadva, 1528-ban. NEMES, 1972. 1–3. sz. faksimile térkép, STEGENA 1982. A 16. század folyamán folyamatosan készültek térképek, az eredeti Lázár-térkép felhasználásával. Pl.: Giovanni Andrea Vavassore térképe, Velence, 1553.; Pirro Ligorio (térkép, Róma, 1558. (elpusztult), 1599; Antonio Lafreri térképe Róma, 1558 , 1559., Zsámboky János térképe, Bécs, 1566., Claudio Duchetti térképe Róma, 1577.; Giovanni Orlandi térképei, Róma, 1602.; Mathias Zündt: 1567., Wolfgang Lazius: 1570. (http://hu.wikipedia.org/wiki/Tabula_Hungariae. 2008. 03. 16.)

⁵⁴ HATHÁZI 2004. 12.

ezt a megállapítást azért jelentősen árnyalja, hogy a disszertáció által vizsgált területen Lázár deák térképe hét település ábráját jelzi, míg jelenleg 58 pontosan beazonosított későközépkori templomos helyszínt is ismerünk, mely szám tovább emelkedik, hiszen ennél még többnek sejtjük elhelyezkedését, vagy történeti források utalnak létére. Még ha a nehezen kimutatható 15. század végi falupusztásodást is beleszámítjuk, láthatjuk, hogy e térkép valóban csak a települések jelentőségének kérdésében adhat segítséget, a települési rendszer rekonstruálására nem alkalmas. Mindamellett érdekes megfigyelést lehet tenni a térképi ábrákkal kapcsolatban. Bár adja magát, hogy a térképen szereplő helységek rajzolatait sematikusnak tartsuk, azt mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy a teljes országot tekintve sincs köztük két ugyanolyan. Félegyháza középkori templomának 2008–2010 között folytatott feltárásáig nem is tűnt fel, hogy Lázár deák rajza egyértelműen egy fallal körbekerített templomot ábrázol. Az ásatás során azonban előkerült a kifejezetten nagyméretű templomot övező kerítőfal alapozása és a hozzá kapcsolódó erősítés, mely a legkevésbé sem volt általános a környéken ebben az időben sem, a rendelkezésre álló régészeti adatok szerint. A feltárás során igen nagy mennyiségben előkerült tetőcserép – mely szintén jelentősebb egyházra utal – magyarázatot adott a rajzon a templomtorony tetejének vörös színezésére. Sajnos az épület szinte teljes újkori elpusztítása után a markáns torony kérdésére már nem lehet választ adni, de az előzőek felvetik annak valószínűségét, hogy Lázár deák látta az általa lejegyzett településeket, rajzán kiemelve azoknak, önmaga számára jellegzetes vonásait.

Minőségi előrelépés a térképek felhasználhatóságát tekintve a 18. század harmadik harmadától történik, mikor elkezdődik a Habsburg Birodalom módszeres, katonai és gazdasági jellegű felmérése. A hadászati jellegű 18. századi térképek közül jelentőségében egyértelműen kiemelkedik az I. katonai felmérés, mely Magyarországot tekintve 1766–1772 és 1782–1785 között készült. A 18. század második felére még éppen csak az első betelepítéseken túl lévő, nagy területein teljesen lakatlannak minősíthető Kiskunság egyedülálló viszonyait őrizte meg számunkra. A vizsgált területet tekintve az I. katonai felmérésen romként jelölt, középkori templomos helyek száma 12. A rom ábrázolása mellett egyértelműen jelzik annak egykori funkcióját, általában az egykori települések neve is szerepel, mint például „*Adads alte Kirche*”, „*Paka Rudera Templum*” vagy „*Rudera Pusztá Templum Monostor*”. Három esetben vannak név nélküli rom jelölések is, „*Rudera Pusztá Templum*” néven. Ez utóbbiak jó eséllyel azonosíthatók középkori településekkel egy-egy pusztá határain belül.⁵⁷ A térképen öt esetben szerepel középkori templomos lelőhelyként beazonosítható földrajzi név, melyek esetében már értékelhető épület ugyan nem állt fent, de egykori jelentőségére a „*Kőhalom*”, „*Kápolna halom*” név utal. Érdemes megjegyezni, hogy ezek a megjelölések az egyéb 18. századi térképek esetében is általában Árpád-kori, már a késő középkorban sem élő település templomát jelentik.

A hadászati szempontú katonai térképeken kívül információkat nyerhetünk a közigazgatási, gazdálkodási-vízgazdálkodási szempontból, a települések vagy birtokosok megbízásából készült térképekről is. Az első katonai felmérésen túl a 18. századi térképek többsége nem fedi le a teljes területet,

⁵⁷ A pusztanevek középkori településsel való megfeleltetése több kérdést is felvet, melyek a II. fejezetben az adott lelőhelyeknél egyenként kielemezésre kerülnek.

a megrendeléstől függően egy megyét, tágabb régiót, de legtöbb esetben inkább csak kisebb település-határokat ábrázolnak. A terület csökkenésével együtt viszont nő a térképek részletgazdagsága, hiszen egyéb terepi szempontok voltak fontosak egy-egy határper során, mint a hadászatban.

A 19. századi hadászati jellegű térképészeti munka, az 1806 és 1869 között készített II. katonai felmérés volt. A terep ábrázolásának részletein túlmenően – mely elsőrangú segítségnek bizonyult a domborzati-vízrajzi adottságok vizsgálatában – a tervezett, és a mintegy fél évszázad alatt elkészített térképmű elsősorban a geodéziai alapok tekintetében jelentett újdonságot.⁵⁸ Az I. katonai felmérés szelvényeivel összehasonlítva jól lemérhető rajta az újratelepítéseket követő fejlődés kedvezőtlen hatása a középkori templomokra nézve. Legnagyobb különbség a templomromok állapotában mutatkozik meg. Az I. katonai felmérésen még 16, valószínűleg álló templomromot mértek fel a hadmérnökök a vizsgált területen belül, ehhez képest a II. katonai felmérésen ezek közül csak 3 van jelölve. A II. katonai felmérésen szerepelnek az I. katonai felmérés során még romként jelölt, de itt már csak földrajzi névként mutatkozó helyek. Jellemző példa Kerekegyházáé, ami az I. katonai felmérésen még „*Kereket Ház alte Kirch*” néven, a II. felmérésen már csak „*Templomhalomként*” szerepel. A megmaradt templomromok állagára vonatkozóan érdemes megjegyezni, hogy szerepel két rom, mely az I. katonai felmérés során minden bizonnyal nem minősült értékelhető épületnek, ezért nincs is jelölve azon. Ez azt valószínűsíti, hogy még a megmaradt romok némelyike is komoly pusztuláson mehetett végbe alig néhány évtized alatt, ha a későbbi, pontosabb felmérésre jóval rosszabb állapotú maradványokat is felvettek. Valószínű, hogy az I. katonai felmérés idején még jó néhány, hasonló töredék is állhatott, mely nem érte el azt a jelentőséget, mely hadászatiilag értékelhető volt a mérnököknek, ezért nem került rá a felmérésre.

A dolgozatban szereplő 146 helyszín közül, a térképek 68 középkori templomot ábrázoltak valamilyen azonosítható formában. Ezt az állományt kiegészítik azok a török hódoltságot túlélte, vagy inkább újratelepült helységek, melyeknek újkori elhelyezkedése megegyezik a középkori településével. Templomát, mint Kecskemét, Akasztó, Fülöpszállás, Szabadszállás esetében, szinte folytonosan használják, vagy az újratelepülést követően a 18–19. század folyamán a régi templom vagy rom felhasználásával, az adott helyszínen vagy ahhoz közel építik fel az újat. Ez történik Kecel, Kiskőrös, Kiskunhalas és Izsák templomaival. A 18. század végi általános építkezéseket megelőző időből a legtöbb esetben sajnos valóban csak e sematikus térképi ábrázolások az egyetlen fennmaradt képek a középkori épületekről. A ma ismert, területre vonatkozó térképek többsége felhasználhatóvá vált, közel 400 térkép adatai épültek bele a dolgozatba.

A tetemes térképi anyag felgyűjtése is hatalmas előrelépést jelent, de az adatok értelmezhetősége teszi a térképészetet a középkori településtörténeti kutatások kiemelt forráscsoportjává. A kutatás elindításának kezdetén a térképészet eleve fontos szerepet kapott, már csak a téma jellegéből adódóan is. Emellett előre nem várt komoly lehetőségekhez juttatta a régészetet, ezen belül kiváltképp a középkori

⁵⁸ A felmérés idején már rendelkezésre álltak a Joseph Liesgang jezsuita szerzetes által vezetett alapvonal-felmérések, és a második felmérés során támaszkodhattak a Birodalom egyidejűleg készülő háromszögelési adataira is. (Arcanum Adatbázis Kft. Hungary, II. katonai felmérés.)

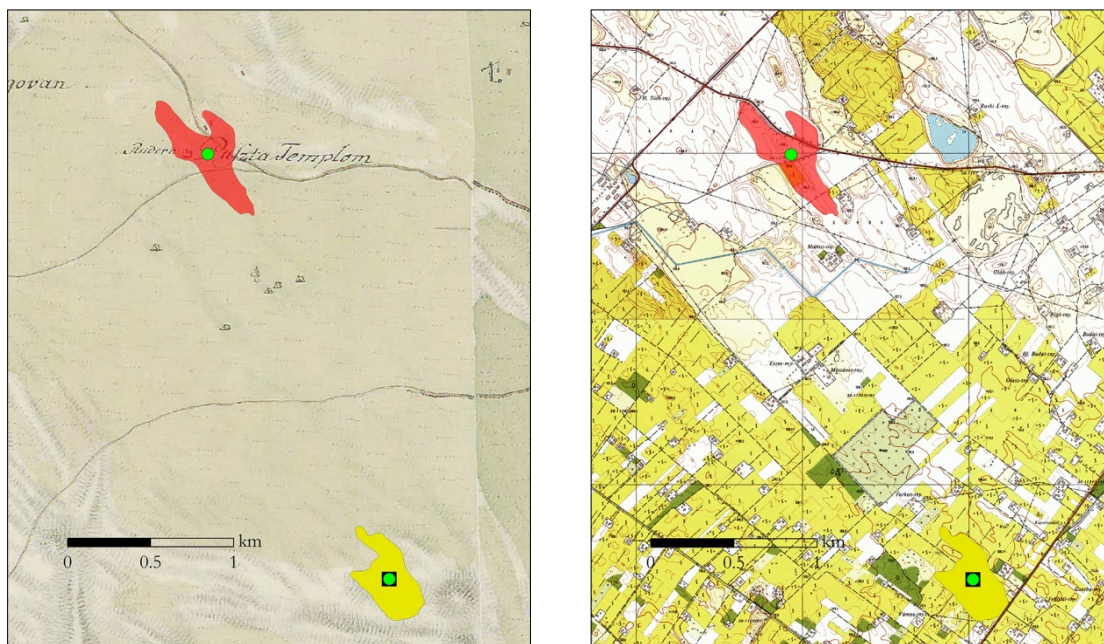
településtörténeti vizsgálódást a rohamléptékben fejlődő számítástechnika. A mai térképek koordináta-rendszerébe illeszthető térképek georeferálása révén kiküszöbölhetőek lettek azok a torzulások, amelyek a régebbi térképészeti módszerekből adódóan keletkeztek, és sokáig gondot jelenthettek egyes adott pontok lokalizálásánál. E technikai újításoknak köszönhetően a modern, pontos térképállományra rávetíthető képet kapunk, amivel a 18. századi térképeken szereplő adatoknak megkapjuk a pontos helyét, ma használatos koordinátáját. Gyakorlati jelentősége ennek az újításnak abban áll, hogy minden a régi térképeken szereplő, a középkori településekre utaló templom, illetve kivétel nélkül csak pusztatemplom, rom – nagy pontossággal a mai térképekre vihető, így némi torzulást is beszámítva a terepen könnyen beazonosítható. Néhány jellemző példán keresztül lehet bemutatni a térképek kiemelkedő szerepét, a középkori település- és úthálózat rekonstrukciójában.

Jellemző példa Orgovány esete, ahol az I. katonai felmérésen lévő templomrom alapján, középkori település volt feltételezhető. A térképen ábrázolt „*Rudera Puszta Templom*” néven jelzett épületromnak, a régészetileg már ismert Orgovány–Kápolnahalom lelőhellyel való azonossága vitán főlül állt. A Kápolnahalomnál egy 12–15. századi templommaradványt és templomkörüli temetőt ismer a szakirodalom.⁵⁹ Orgovány–Kápolnahalom ezek alapján egyben azonosítható volt a középkori források *Orgoványszállásával*.⁶⁰ A georeferált térkép egybevetése a mai térképekkel azonban más irányt adott az Orgovánnyal kapcsolatos addigi elképzeléseknek. A koordináta pontok szerint a templomrom a Kápolnahalomtól 2 km-re fekszik, mely távolság nem volt magyarázható pontatlansággal, csak egy másik lelőhellyel.⁶¹ A katonai térkép koordinátái alapján meghatározott helyszínen végzett megfigyelés és a szisztematikus terepbejárás egyértelművé tette, hogy egy új, a 14–16. század között élt, nagy kiterjedésű, utak kereszteződésében fekvő templomos települést sikerült azonosítani, pontosan 2 km-re a Kápolnahalomtól. Ez egyéb kérdéseket is felvetett, hiszen két templomos település ilyen közelsége a késő középkorban, a kiskunsági területeken sehol sem volt tapasztalható. A Kápolnahalom mellett végzett újabb megfigyelés és a leletanyag mélyebb elemzése magyarázatot adott a látszólag ellentmondásos helyzetre. Ugyanis a szétszántott temető anyaga bár egyértelműen a 15. századig felhúzza a temetkezések korát, a környező település azonban a 13. századdal záruló leletanyagot mutatott. Nagy valószínűséggel arról van szó, hogy a beköltöző kunok a korábbi, tatárjárás során elpusztult település templomát használták temetkezőhelyként, azonban vagy eleve a betelepüléskor, vagy röviddel azután már az Izsákra vezető út melletti lelőhelyen laktak, ahová a későbbiekben emeltek csak fel templomukat. Így az I. katonai felmérés alapján megtalált templomos település azonosítható a középkori kun *Orgoványszállásával*, ráadásul egy kifejezetten különleges példáját mutatja a kunok települési szisztémájának. Külön érdekesség, hogy ez az Orgovány környéki rész az úthálózatra vonatkozóan is egyértelmű bizonyítékát adja a térkép alkalmazhatóságának, ráadásul rámutat az úthálózat mai napig történő változatlanására is.

⁵⁹ KJM Adattár 64.36., KJM leltár 88.22.1-44.

⁶⁰ Hatházi Gábor felvetése szerint több templomos lelőhely is gyanítható Orgovány területén belül, melyek nem egyértelmű adatai miatt, csak némi fenntartással lehet kezelni az azonosításokat. (Megjegyzés: E dolgozat keretein belül, minden ismert és több, eddig ismeretlen középkori lelőhely beazonosítása is megtörtént.)

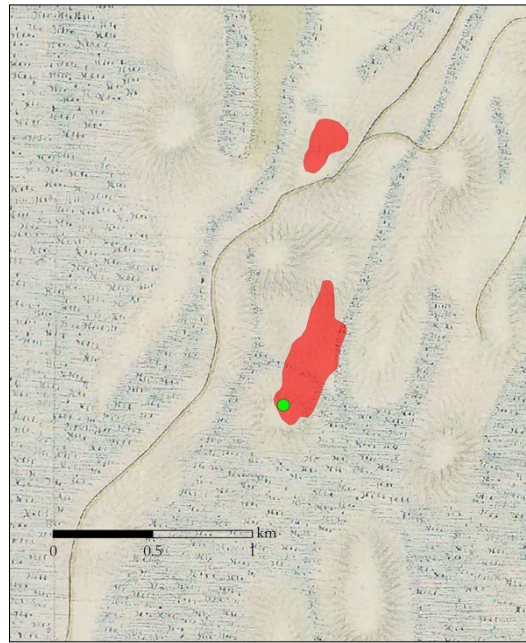
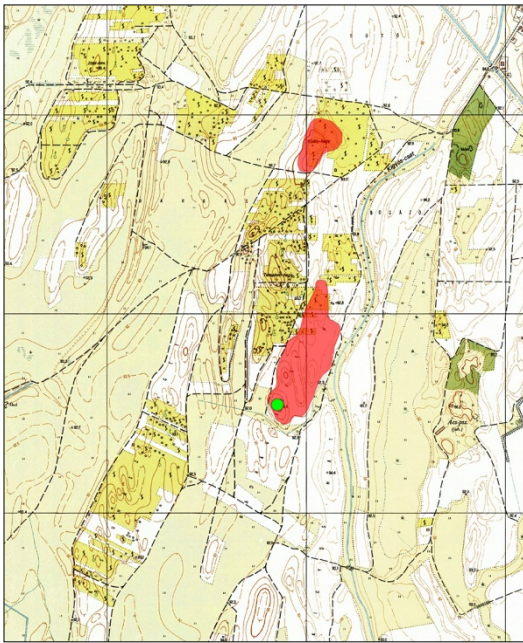
⁶¹ A georeferálás után is számíthatunk ugyan némi torzulásra, aminek mértéke általában 150-200 méter, de a Kiskunság bármelyik azonosított pontján is csak maximum 800 méter.

8. ábra. Orgovány környéke az I. katonai felmérésen, valamint a mai térképeken, az ismert lelőhelyek elhelyezkedésével. 1. Kápolnahalom 2. Orgoványszállása

A georeferálás során lehetőség nyílik annak visszafelé történő alkalmazására is. Vagyis az ismert régészeti lelőhelyek, melyek nem szerepelnek a térképeken, pontosan rátehetők arra. Ez leginkább az úthálózat visszaellenőrzése során nyert értelmet, mikor a 18. századi utak nyomvonalának felhasználhatóságát lehetett igazolni a térképen nem szereplő, középkori települések rávetítésével. A környezet és úthálózat régi térképek alapján történő rekonstrukciós lehetőségeire tipikus példa az Akasztó melletti középkori Ács esete, ahol szintén terepbejárás során lett azonosítva egy középkori templomos lelőhely. A helytörténeti adatok és helytörténészek segítségével megtalált lelőhelyen, a leletanyag alapján a 13–16. század között fennálló település és templom volt. A középkori Ács ráhelyezése az I. katonai felmérésre, jól mutatja a módszer jelentőségét, ugyanis elsőrangú információkkal szolgál a földrajzi viszonyokra és az úthálózatra nézve is. Egyrészt a ma már nem egyértelműen érzékelhető domborzati és vízrajzi helyzetet mutatja, melyek alapvetően meghatározták a középkori település kiterjedését, elhelyezkedését. Másrészt a 18. században jelölt út a földrajzi helyzetből adódóan is kirajcolja azt a nyomvonalat, mely a középkori források szerint a Nagysár/Őrjeg mocsáron keresztül biztosította az összeköttetést a Kalocsai Sárközbe, valamint Csornán keresztül az Észak-Bácskába is Pest megye felől.⁶² (9. ábra) Nem utolsó sorban pedig az Akasztó–kígyósháti lelőhely azonosítása a középkori Áccsal, szintén csak a 18. századi térképek elnevezés alapján sikerülhetett.

⁶² GYÖRFFY II. 342., 418.; E dolgozat keretein belül, a 2. fejezetben Akasztó alatt a lelőhely teljes elemzése megtalálható.

9. ábra. Akasztó–Nadrágsziget, Kígyóshát lelőhely a mai térképen és a 18. századi viszonyok között

A fennebb felvázolt módon a középkori régészeti lelőhelyek természetesen elsősorban a 18. században létezett környezetbe illeszthetőek, mechanikusan nem adaptálhatjuk helyzetüket a középkori viszonyokra. Ezek a térképek már a középkori településrendszer teljes felbomlása után, a Rákóczi szabadságharcot követő konszolidációs helyzetben készültek, tehát az adataiknak teljes mértékű rávetítését a középkori település- és úthálózatra csak megfelelő szűrő beiktatásával együtt tehetjük.⁶³ Az adatok egyenkénti felvitele és elemzése azonban az eddig elfogadottnál jelentősen fontosabb szerepét rajzolta ki a 18–19. századi térképeknek, a középkori település és úthálózat kutatásában való használhatóságát tekintve.

1.2.4. Régészet

Minden lehetőséget felvonultató, szerteágazó régészeti vizsgálat az összes adott lelőhely esetében nyilván nem történhetett. Ugyanakkor egyes lelőhelyeken történt mélyebb régészeti vizsgálatok révén bekerült régészeti leletanyag részletes feldolgozása és az egyéb módszerekből kinyert adatok révén bizonyos keretek között általánosítható eredmények születtek a terület más településeinek, így a települési rendszernek vonatkozásában is. A disszertációban szereplő 146 középkori templomos lelőhely többségénél az ásatások hiánya, vagy azok töredékes információi következtében részben a terepen, részben térképeken történő pontos megfigyelés és elemzés kellett, hogy azok ne sematizálódjanak, egyedi jellegzetességeiket régészeti feltárások hiányában is kidomboríthassuk. Nagyon ritka egy-egy olyan lelőhely, mint Csengele–Bogárhát vagy Bugac–Pétermonostora, mely önmagában alkalmas arra, hogy egy adott témáról ismereteinket a legmesszemenőbbekig kitágítsa.

⁶³ HATHÁZI 2004. 12.

Az adottságokat mérlegelve, a célzott terepbejárások lettek meghatározva a kutatás alapjának, az új eredmények többsége is főként ennek révén írható le. A fejezetnek nem célja a teljes körű kutatástörténeti kitekintés, a 2. fejezetben az adott lelőhelyeknél minden részletre kiterjedően tárgyalva van a területükön folytatott megelőző régészeti munka. E helyen a célterületet érintő ásatásoknak és terepbejárásoknak a jelenlegi témában, a településtörténeti kutatásokban mutakozó helyét tárgyaljuk.

1.2.4.1. Ásatás

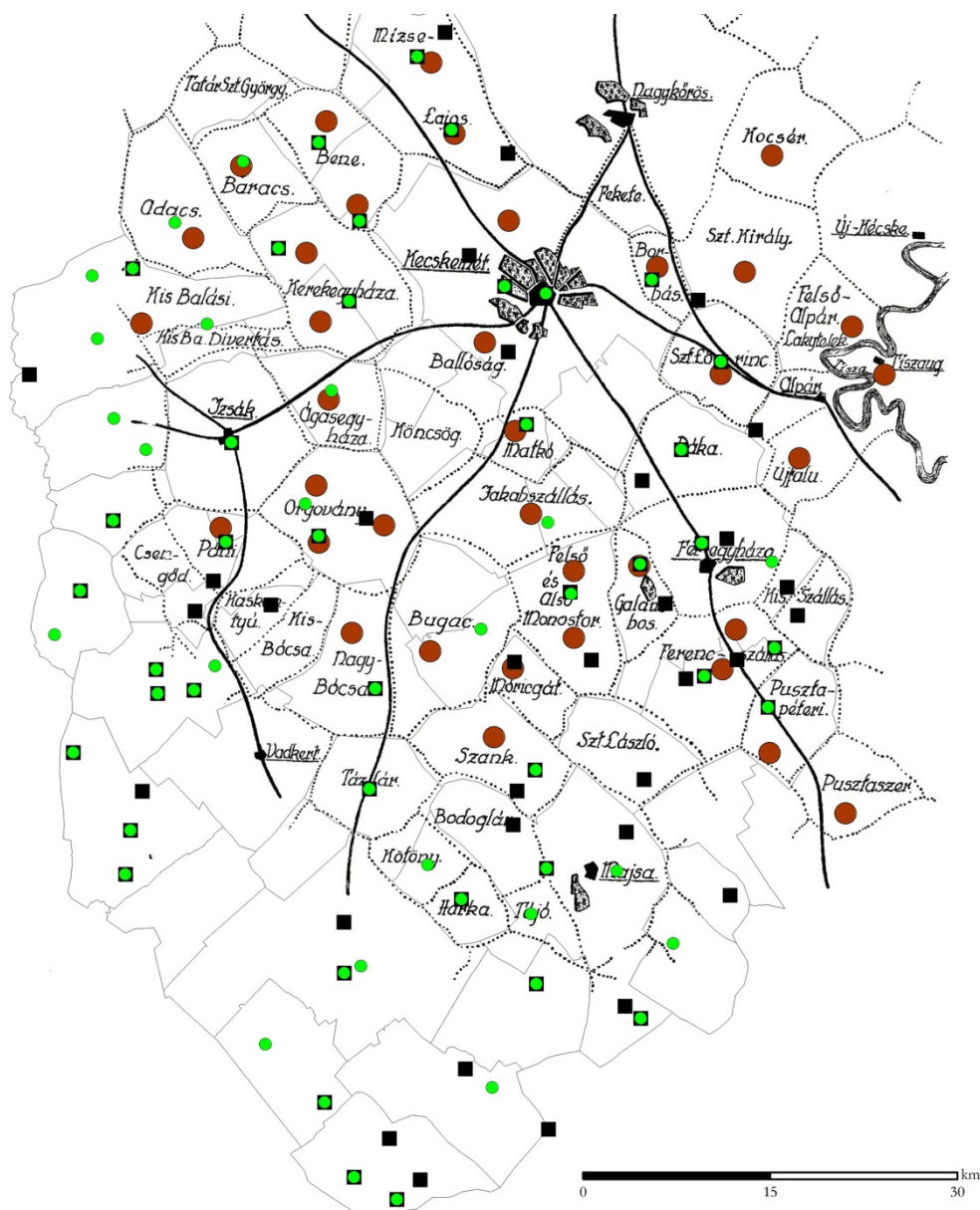
Máig az egyetlen középkori tematikus, szisztematikus kutatási terv Szabó Kálmán és Papp László nevéhez fűződik, akik Kecskemét környékén tíz év alatt harminchat középkori lelőhelyet derítettek föl az 1920–30-as években.⁶⁴ Munkájuk kiterjedt templom- és temetőfeltárásokra, emellett hamar felismerték a település-feltárás jelentőségét is. Mind Árpád-kori, mind késő középkori helyszíneken is végeztek feltárásokat. Ennek a szerteágazó, a régészeti jelenségeket, tárgyakat néprajzi párhuzamokkal magyarázó munkásságnak az eredményeképpen született meg az a nagyszabású munka, mely a középkori alföldi magyarság régészeti hagyatékának meghatározásával nagyban segítette a középkori életmód megértését is. Temető- és településásatásaik alapján képesek voltak a késő középkori népesség hagyatékában, életmódjában a kunokhoz köthető elemeket is érzékelni, felismerték a különbséget a középkor időszakainak leletanyagában. Ásatásaik során megtapasztalták a középkori lelőhelyek nagy számát, mely abban az időben még látványosabban, kevésbé bolygatottan mutatkozott, mint manapság. Felismerték azt a lehetőséget, mely a kiskunsági középkori lelőhelyek egyediségében rejlett, miszerint a hirtelen jött török kori pusztulás, majd elnéptelenedés képes volt konzerválni a középkori lelőhelyeket.⁶⁵ Az ásatások során felhalmozott nagy mennyiségű adat, a lelőhelyek anyagának és dokumentációjának II. világháborús megsemmisülésével pótolhatatlanul elveszett. Széleskörű ásatási tevékenységük helyszíneiről mindössze egy térkép árulkodik és Szabó Kálmán és Papp László kevés fennmaradt írása és feljegyzése. Ezek legtöbb esetben azonban csak utalnak egy-egy lelőhely főbb leleteire. A nehezen pótolható veszteséget jelzi az is, hogy a helyszínek azonosítása a legtöbb esetben sikertelennek bizonyult az elmúlt évtizedekben. Szabó Kálmán ismert térképmelléklete hasznosnak bizonyult a középkori lelőhelykataszter szerkesztése során, a helyszínek sorozatos felderítésével igazolódott azok léte. A mai térképek egybevetésével megmutatkoztak az általuk kutatott lelőhelyek valószínű elhelyezkedései, azok a hiányok, ahol bizonyosan érdemes ezen „elfeledett” lelőhelyek további keresése. A lokalizálás után, terepbejárások során pedig – gyakran a helyi lakosok segítségével – beazonosíthatóak lettek a helyszínek.⁶⁶ Így lett újra ismert Móricgát és Szank-Kápolnásdomb Árpád-kori templomos települések helye. E dolgozat munkája során célzott terepbejárások révén ma már újra felderített *Bugacháza*, *Ferencszállása*, *Orgoványszállása*, *Zomokszállása*, *Bócsaszállása* kun szállások, *Felső- és Alsómonostor*, *Adacs*, *Baracs* késő középkori települések.

⁶⁴ SZABÓ 1986. 35., PAPP 1931.

⁶⁵ SZABÓ 1938.

⁶⁶ Szinte nem volt olyan, Szabó Kálmán térképe alapján felkeresett helyszín, ahol ne dolgozott volna valaki az egykori ásatásokon a környékbeli tanyákról. Így a beazonosítások teljesen hitelesnek mondhatók.

A Szabó Kálmán és Papp László által kutatott középkori lelőhelyek közül az elmúlt évtizedekben néhány helyszínen történt hitelesítő ásatás is. Ezek Helvécia–Matkó, Lászlófalva–Szentkirály/Szentkirály, Ladánybene/Beneszállás, Nyárlőrinc/Szentlőrinc, Kerekegyháza–Kunpuszta.⁶⁷

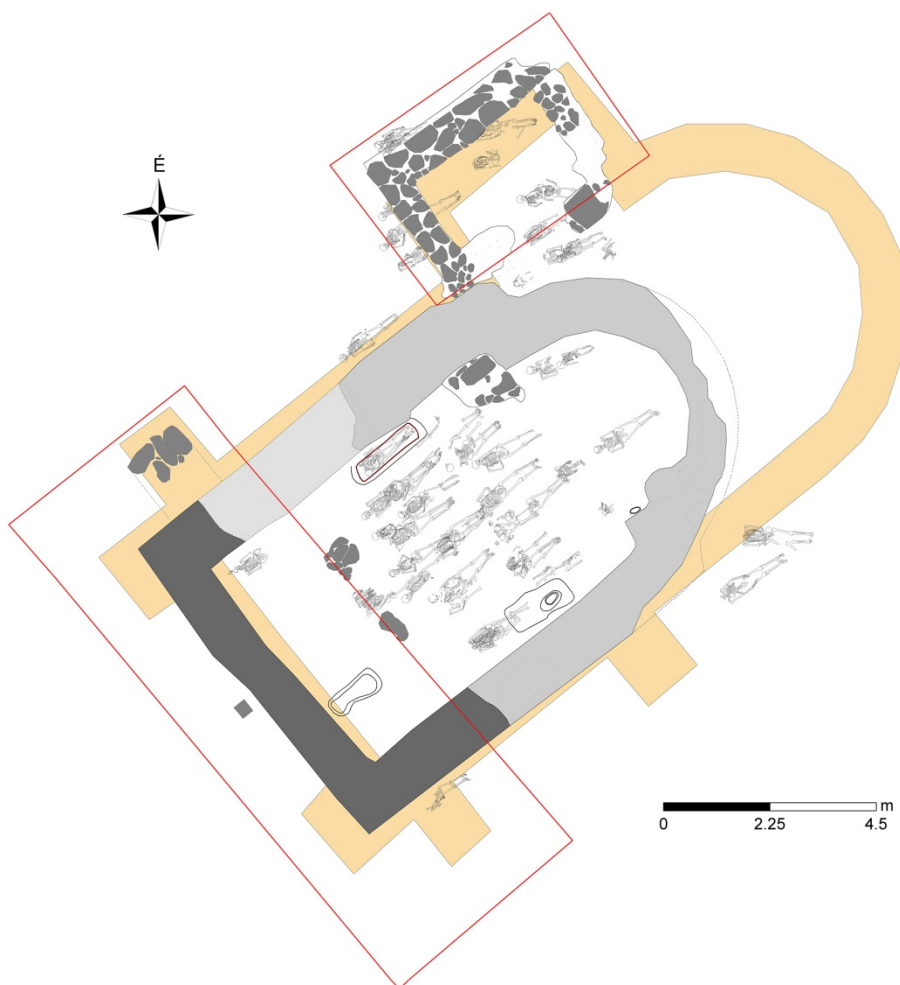

10. ábra. Szabó Kálmán térképmelléklete az általa megkutatott helyszínekkel a vizsgált területre vetítve (barna pont), valamint a ma ismert Árpád-kori (fekete négyzet) és késő középkori templomos lelőhelyek (zöld pont)

A templomalaprajzok hitelesítő ásatása után jelentkező eltérések, felvetik a kétséget az egykori ásatások pontosságát illetően. Mind *Bene*, mind *Monostor* templomainak esetében jelentős különbségek mutatkoztak. Bugac–Felsőmonostor plébániatemplománál azonosítható volt a korábbi ásatás helye, mely szerint nem kutatóárokcal, hanem szelvényrendszerben dolgoztak, egyben jelezve azt is, hogy a 2012. évi feltárás szerint a rajzától a valóságban eltérő szentély környéki részt, már nem tárta föl Szabó Kálmán. A templom, általa feltárt egyébként pontos részletéhez hozzárajzolta az általa el-

⁶⁷ KJM Adattár 73.379., PÁLÓCZI 1976., V. SZÉKELY 1981., 2000/a., SIKLÓSI 1999.

képzelt kiegészítést, mely így viszont már nem felelt meg a valóságnak. Mindez azt is jelzi, hogy a feltárásaik általában csak egy-egy részére terjedhettek ki a templomoknak, temetőknek, amit a 36 lelőhely nagy száma is valószínűsít.

11. ábra. Bugac–Felsőmonostor plébániatemploma. A 2012. évben feltárt templom hiteles felszínrajza, rávetítve Szabó Kálmán alaprajza (sárga), és az általa valószínűsíthetően megkutatott részek (piros vonal)

Szabó Kálmánék kutatásai mellett Kecskemét környékén kívül, a vizsgált terület egyéb részein is történtek korábban feltárások. Ezek a helyszínek: Reizner János Csengele–Templomhalom, V. Székely György és Pálóczi Horváth András Kiskunmajsza–Marispuszta, V. Székely György Kecskemét–Szentmária Kápolna, Somogyvári Ágnes Gátér–Zöldmező telep, Pálmonostora–Lőrinc tanya, Balogh Csilla Petőfiszállás–Csáki tanya, Gallina Zsolt Tázlár–Templomhegy, Bodoglár–Kőhalom, Kiskunhalas–Katolikus temető, Bálint Alajos majd Rosta Szabolcs Kiskunfélegyháza–Templomhalom.⁶⁸ A fenti ásatások hiányossága abban rejlik, hogy azok csak a középkori templomra, esetleg a templom körüli temető kisebb részleteire koncentráltak, néha fel sem ismerve a sírok templom közeli voltát. A vizsgált kiskunsági területen történt feltárások közül jelentőségében mindenképpen kiemelkedik Horváth Ferenc Csengele-bogárháti és a célterületen már kívül eső Pálóczi Horváth András (valamint munkáját

⁶⁸ REIZNER 1892., V. SZÉKELY 1989., KJM Adattár 97.4.1. KJM Adattár 87.582., GALLINA 1999., BÁLINT 1956., ROSTA 2009.

folytatva Sárosi Edit – Rosta Szabolcs) Lászlófalva–szentkirályi feltárásai, valamint legújabban Bugac–Pétermonostora ásatásai. Siklósi Gyula Kerekegyházán, valamint B. Sárosi Edit Bugac, monostori területén végzett régészeti kutatásai során, szintén szélesebb régészeti kitekintést nyújtottak. Az adott lelőhely feltárása mellett a környező középkori lelőhelyek vizsgálata is megtörtént célzott, vagy szisztematikus terepbejárásoknak, a földrajzi viszonyoknak, középkori forrásoknak, régi térképeknek az összevetésével.

A disszertáció keretén belül Kiskunfélegyháza–Templomhalom/*Félegyháza* és Szank–Kápolnadűlő/*Szankszállás* templomkörüli temetők régészeti ásatása mellett történt meg a középkori települések felmérése is, Bugac–Pétermonostorán a környező települések aprólékos felderítése is megtörtént.

1.2.4.2. Terepbejárás

A terepbejárás alkalmazásának eredményessége a középkori településkutatásban Méri István nagykun-sági terepbejárásai óta vitán felül áll.⁶⁹ A terepbejárás volt a disszertáció régészeti munkáit tekintve az alapvető módszer, mely egyrészt elérhető lehetőségeket biztosított, másrészt a téma kérdéseinek megválaszolása szempontjából a legmegfelelőbbnek mutatkozott. Bács-Kiskun megyében nem áll rendelkezésre teljes régészeti lelőhelykataszter, a meglévő adatok rendszertelenül, gyakran hiányosan jelentkeztek. A kutatási módszernek éppen ezért lett alapja a lelőhelyek helyszínen történő beazonosítása. A térképészet nyújtotta új lehetőségek az elemzésben, szintén csak a pontos lelőhelykataszter ismeretében jelentkeztek. Fontos szempont volt az adott középkori településekre vonatkozó minél szélesebb körű és egységes szempont szerint felvett adatok megszerzése. Az a nagy mennyiségű információ, mely a középkori települések kiterjedésére, fennállására, földrajzi helyzetére vonatkozik, szintén a terepbejárások nyomán lett teljes.

Vannak természetesen olyan nehézségek, melyek a régészeti terepbejárások eredményeinek elemzése során jelentkeznek. A felszínen gyűjtött leletanyag meghatározása, az ásatásokkal is nehezen érzékelhető történelmi folyamatoknak a felismerését nem feltétlenül teszi lehetővé. A jelenlegi témát tekintve, a terepbejárások során gyűjtött leletanyag alapján nem határozhatjuk azt meg, hogy egy 13. században elpusztult település életének vége a tatárokhoz vagy a pusztásodási folyamathoz köthető-e, bár ez még gyakran ásatások esetén sem sikerül. Nem ad választ a 15. század második felében a pestisjárványok következtében meginduló pusztásodás és az ekkor még meginduló újratelepítések kérdésére. A 16. század folyamán bekövetkező elnéptelenedés szakaszainak meghatározása is nehézkes pusztán terepbejárási adatok alapján. A mai Kiskunság középkori történetét nézve pedig önmagában alkalmatlan annak a lényeges kérdésnek az eldöntésére, hogy melyik település köthető az 1246 után betelepülő kunokhoz.

⁶⁹ MÉRI 1954.

A terepbejárások során gyűjtött leletanyag meghatározásához Ópusztaszer harminc év alatt folytatott szintkövetéses ásatása során, a Vályi Katalin által kidolgozott tipológiát vettük alapul.⁷⁰

1.2.4.2.1. Szisztematikus terepbejárások mikroregionális szinten

A Kiskunsági Homokhátság egész területén lehetetlen vállalkozás lett volna a szisztematikus terepbejárások alkalmazása, ezért főként célzott terepbejárások folytak. A településrend kutatásához nélkülözhetetlen szisztematikus terepbejárások mikroregionális szinten jelentkeztek.

A Kiskunsági Homokhátság Bács-Kiskun megyei részén, korábban mindössze Kecel környékének és Kiskunfélegyháza, Balotaszállás és Zsana egyes részeinek szisztematikus bejárása történt meg.⁷¹ A Csongrád megyei terület ilyen téren sokkal jobb helyzetben van, a JATE Régészeti Tanszékének elmúlt évtizedekben alkalmazott gyakorlata folytán. A határos Balástya, Pusztamérges, Öttömös területén szakdolgozatok keretében történtek teljes terepbejárások, mely eredmények szintén felhasználhatóak a vizsgálat során.⁷² A Dorozsma–Majsai homokhát területén Bálint Marianna folytatott szer-teágazó vizsgálatokat, terepbejárásokkal egybekötve.⁷³ Bár autópályákhoz és egyéb nyomvonalakhoz kapcsolódó nagy felületeket érintő szisztematikus terepbejárások és ásatások is folytak, azok adatai a lelőhelyek megléte kapcsán volt csak értékelhető. A felderített területek nyomvonalának lineáris volta miatt, egy adott terület településrendszerének kutatásához nem megfelelőek.

A településszerkezeti vizsgálatok szempontjából a szisztematikus terepbejárások is igen eltérő eredményeket produkáltak. Minden esetben az általános kép mutatkozott, mely az Árpád-kori telepek nagy számát jelezte. A késő középkori településhálózattal kapcsolatban azonban mikrorégióként jelentős különbségek jelentkeztek. Zsana, Balástya, Öttömös és Pusztamérges esetében kiegyenlített képet mutatott az Árpád-kori és késő középkori települések számaránya. Kecel esetében azonban jelentős eltolódás van az Árpád-kori települések javára. A szisztematikus terepbejárás alá eső területek közti különbségek földrajzi okokra nem vezethetők vissza, hiszen mindegyik terület a Kiskunsági Homokhátság nagyjából megegyező viszonyokkal rendelkező területén van. Valószínűbbnek látszik az adatfelvételi szempontokból eredő különbözőség. Ez megfigyelhető a térképek alapján, Kecel környékén a laza szerkezetű Árpád-kori települések egyes távolabbi részei külön szám alatt lettek felmérve. Mindez felveti a kérdést, hogy a különböző módszerek alapján felvett terepbejárási adatok miként állíthatóak párhuzamba egymással, hiszen a települési rendszer jelentős eltéréseit lehet észlelni. A Kecel környéki Árpád-kori és a 14–16. századi települési rend közti különbség, a többi bejárt terület-hez képest precízebb adatfelvételi módszer alapján jön ki. Az Árpád-korban is megfigyelhetők települési góccok, ezek azonban kevés kivételtől eltekintve nem állnak össze nagyobb településekké, lazább szerkezettel jelentkeznek, mint a 14–16. század jelentősebb települései, melyek nem feltétlenül sokkal

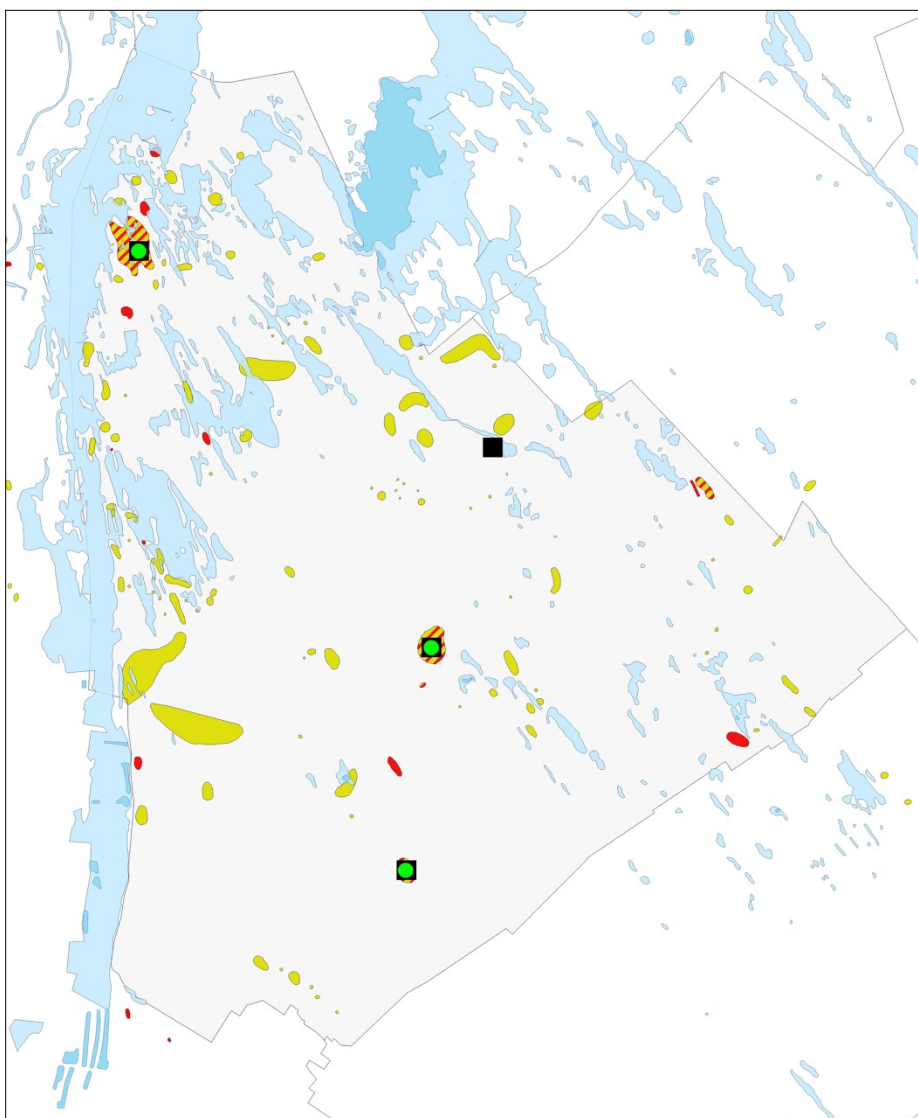
⁷⁰ Köszönöm Vályi Katalinnak, hogy a terepbejárások leletanyagának meghatározásához és pontosításához segítséget nyújtott. Optimálisnak bizonyult a kerámiaanyag meghatározásához Ópusztaszer a kis földrajzi távolság miatt is, hiszen az egész középkori Dél-Alföldre illeszthető az ópusztaszeri ásatások kerámia tipológiája.

⁷¹ BICZÓ 1984., KJM Adattár 97. 113., SIPOS 2001.

⁷² GÁSPÁR 1994., BÁNKI 1996.

⁷³ BÁLINT 1998.

nagyobb kiterjedésükkel, mintsem a leletanyag koncentrátságával mutatkoznak. A szisztematikus terepbejárás Kecel környékén látványosan bemutatja a két korszak eltérő települési rendjét. Az is látható a térkép alapján, hogy a települések illetve települési gócok más területeken alakultak ki. Ezek mellett az Árpád-kori települési hálózat jóval szerteágazóbban lefedi a területet. A lelőhelyeket rávetítve a vízrajzi térképre szépen kirajzolódik, hogy a települési koncentráció inkább a vizes területeken összpontosul, a szárazabb részeken jelentősen kevesebb középkori lelőhely van. Mivel ez a települési szóródás egy szisztematikusan, azonos szempontrendszer szerint felderített területen belül jelentkezik, így az egyenetlen eloszlás nem a kutatatlanságból ered, hanem kétséget kizáróan vízrajzi szempontok alakították. Kecel ilyen szempontból is kiemelt jelentőségű terület, ugyanis az itt jelentkező települési rend jó eséllyel alkalmazható a Homokhátság hasonló földrajzi adottságú, ám kevésbé kutatott részeire is.

12. ábra. Biczó Piroska szisztematikus terepbejárásával felderített Kecel középkori lelőhelyei (Árpád-kor – sárga; késő középkor – piros)

A szisztematikus terepbejárások a Kiskunság területén is bizonyítják a 13–14. század fordulóján végbemenő településkonzentráció, a nagyfokú pusztásodás tényét.

1.2.4.2.2. Célzott terepbejárások regionális szinten

A disszertáció eredményeit tekintve alapvető eredményeket produkáló módszernek bizonyult. Célja az ismert és régészetileg ismeretlennek minősíthető középkori templomos lelőhelyek és esetenként kisebb települések felderítése volt, melyre bármilyen, a terepi azonosításra alkalmas adat állt rendelkezésre. E módszer alapja, hogy a valószínűsíthető célterületen lehetőleg minél jobban le kell szűkíteni a középkori templom helyét. Ezután, mivel ezen objektumok a legjellegzetesebb elemei a tájnak, a környékbeliek kikérdezésével, jelentősen könnyebb volt helyszíni azonosításuk. A templomok környezetében már szisztematikus terepbejárással és adatfelvétellel dolgoztunk, de a lelőhely kiterjedésének meghatározása után a tágabb környezet terepi vizsgálata nem történt meg.

A vizsgált területen történt ásatások és helyszínelések alapján a már ismert lelőhelyek közül többnek beazonosítása is nélkülözhetetlennek bizonyult, melyre a régészeti jellegű adatok hiányosságai és gyakori ellentmondásai miatt volt szükség.⁷⁴ Nem csak Szabó Kálmán 1930-as évekbeli ásatásainak lokalizálása során jelentkezett ez a helyzet. Gyakori volt az azt követő terepbejárások, helyszínelések esetében is a lelőhelyek helyének pontatlan és hiányos meghatározása, rossz térképi jelölése. Több lelőhelyet töredékes információk alapján kellett újra felfedezni, beazonosítani. Jellemző volt a lelőhely állapotára vonatkozó információk szegénysége az alkalmazott új, egységes adatfelvételi szempontok szerint. A helyszínek többségén ezért az anyaggyűjtési módszer miatt új, szisztematikus terepbejárások voltak szükségesek. Ezek mellett a jól dokumentált, pontos adatokkal szolgáló helyszínelések, terepbejárások sok segítséget nyújtottak. A megy különböző részein V. Székely György, Kiskunhalas környékén Gallina Zsolt helyszínelései, célzott terepbejárásai adták az adatok egy részét.

A leginkább időigényes, bár legtöbb új eredményt adó munka a teljesen új, mindennemű régészeti jellegű adat híján – így ismeretlennek minősíthető – földrajzi nevek, okleveles utalások, helytörténeti források, térképészeti adatok alapján behatárolt középkori helyszínek felderítése volt. A térinformatikai lehetőségek megnyílásával hatalmas előrelépés történt a térképi jelölések pontos azonosításában, mely pontosságával számos, egyéb adattal nem rendelkező új helyszín megtalálásának időtényezőjét csökkentette.

Több esetben az utalások révén lehetett sejteni lelőhelyek létét, esetenként sikerült is leszűkíteni lehetséges helyzetüket, de beazonosításuk eredménytelen volt. Jásszentlászló–Templomhegy, Kunszállás–Templomdülő, Fülöpjakab–Templomdülő, Orgovány–Eklézsia-sziget és Gátér Rud.(era) olyan régészeti adat nélküli földrajzi nevek és térképi pontok melyek valószínűsítenek az adott környéken középkori templomos helyeket, de ezek felderítése nem történt meg. Néhány esetben a kétes vagy

⁷⁴ Kecel környékén a szerteágazó földrajzi szempontok figyelembevétele és az elemzések megbízhatósága miatt szükségtelennek bizonyultak az újabb, hitelesítő terepbejárások. A pontos leírások, szisztematikus kutatás miatt Kerekegyháza középkori lelőhelyeinek terepbejárásától is eltekinthettünk.

töredékes régészeti adatok alapján történt terepbejárások eredményei nem igazolták a várakozásokat, e lelőhelyek közül néhány esetben azok valamikori létezése is kétségesse vált, mint ahogy a csak helytörténeti adatokkal rendelkező helyek közül is több kétséges helyszín kizárható lett a régészeti lelőhelyek közül.

A terepbejárást nehezítő tényezőként vehető számításba annak szezonalitása. Emiatt sok helyszínnél kellett többszöri, megismételt bejárásokat végezni, hiszen a vegetáció miatt, a sikeres beazonosítás ellenére sem volt alkalmas a minden szempontra kiterjedő, pontos adatfelvétel. Néhány esetben a már leszűkített területen, a kiterjedt legelőhasználat akadályozta meg a lelőhely pontosítását. Kötőny-szállása biztos helye ellenére is kiterjedt erdő alatt van, így kutathatatlan, jelen módszerrel egyelőre nem igazolható. Köncsögszállása és az orgoványi Eklézsia-sziget, valamint talán Bodoglár-Köveshalom soha nem szántott réteken és homokdombok között valószínűsíthető helyszínek, de a középkori településnek, illetve a templomnak pontos lokalizálása sikertelen volt.

A disszertáció kutatása során 74 középkori templomos lelőhely felderítése, azonosítása vagy éppen pontosítása történt meg célzott terepbejárás formájában. Ebből 33 település előtt régészeti szempontból ismeretlennek minősült. A lelőhelyek kiterjedésére, telepjelenségeikre, korszakokra vonatkozó információk, a közvetlen környéken végzett szisztematikus kutatás nyomán lettek begyűjtve. A dolgozatban szereplő középkori lelőhelyek számát tovább növeli azon lelőhelyek adatbázisa, melyek nem igényelték az újabb terepbejárásokat, vagy egyértelmű elhelyezkedésük folytán nem látszott szükségesnek azok helyszíni beazonosítása.

A középkori helyszínen újraterlept vagy kontinuos városközpontok esetében a terepbejárás nem volt célravezető módszer, a beépítettség miatt csak esetleges földmunkákhoz kapcsolódó jövőbeni feltárások vagy régészeti helyszínelések adnak régészetileg értékelhető információt.

A középkori templomos lelőhelyek felkutatásakor a célzott terepbejárások során számtalan egyéb korszak lelőhelyét is sikeresen regisztráltuk. A sikertelen felderítések mellékesen szintén nagy mennyiségű, egyéb korszak lelőhelyét érintették.

A terepbejárások jelentőségét az is növelte, hogy a helyszíni megfigyelés során olyan összefüggések váltak egyértelművé a már ismert lelőhelyek esetében is, melyek eddig kérdésesként voltak számon tartva a szakirodalomban, illetve sok esetben kénytelenek voltunk a korábbi szakmai megállapításokat jelentősen kiegészíteni, korrigálni, esetenként felülbírálni.

2. A Kiskunsági Homokhátság középkori települései

2.1. A középkori települések felvételének alkalmazott módszerei

A célterület és a vizsgálati szempontrendszerek alakulása, majd meghatározása után kérdésként merült föl, hogy milyen rendszerbe kell helyezni az érintett középkori templomos lelőhelyeket, egyáltalán milyen szempontok legyenek azok, melyek meghatározzák az egyes lelőhelyek felvételét. A kutatás kezdetén egy adattár létrehozása volt a cél, mely felgyűjti valamennyi, az előző fejezetben leírt és kifejtett módszer segítségével kinyerhető információt a terület középkori templomos helyszíneit illetően. A munka során azonban olyan nagy mennyiségű új adat lett ismert egyrészt a helyszíni azonosítások, másrészt a térképészetben-térinformatikában rejlő lehetőségek révén, mely új irányt mutatott a klaszszikus adattári rendszer helyett. Az alapvetően új ismereteket adó fenti módszerek az addig rendelkezésre álló egyéb, korábbi töredékes adatokat is jól kiegészítették. Ezek nyomán több esetben megcsontosodott, elavulttá vált következtetések felülbírálata is megtörténhetett, mely lehetőséget adott több település ismert középkori történetének felülvizsgálatára is. Így jelen fejezet az eredeti szándékon túllépve, nemcsak egy adattári részt takar, mely tartalmazza az összes ismert, egy szempontrendszer szerint felvett adatot az egyes lelőhelyekről, hanem elemző rész is egyben. E két rész szétválasztása szükségtelen, azok együtt kezelendők. Ennek fő oka maga a középkori lelőhelyek ismertetésének szerkezete.

Felmerült a kronológiai felosztás lehetősége. A középkori magyar történelem régészetiileg is jól megfogható átalakulásának időszaka a 13. század, így a 11–13. századi Árpád-kori, illetve a késő középkori lelőhelyek különválasztása látszólag megfelelőnek tűnt. Azonban a lelőhelyek többsége, még a Duna–Tisza közén erősebben érezhető 13. századi változás ellenére is többnyire kontinuos, pontosabban annak látszik.⁷⁵ A terület jellegzetességeiből adódóan gyakran nem meghatározható, hogy folytonosságról van-e szó egy templomos helységet illetően, vagy mint az gyakori jelenség, hogy min-dössze egy korábbi településre történő kun rátelepedés történik, mint pl. Szank, Bodoglár, Tázlár, Csengele és mások esetében, esetleg magyar-kun újratelepítés, mint pl. Pétermonostorán, Nyárlőrincen, Félegyházán. Mivel az Árpád-kori előzménnyel rendelkező késő középkori települések nagyobb hányadánál valamilyen formában sikerült kizárni a kontinuitás lehetőségét, így ezen esetekben külön településekről kell beszélni. Ezáltal viszont egyes templomos helyek többször is szerepeltek volna a felsorolásokban, így azok nagy száma miatt a rendszer kezelhetetlen lett volna.

Felmerült a (főként történeti forrásokból) ismert középkori településeken alapuló rendszer létrehozása. Ez ellen szólt az a tény, hogy a legtöbb régészeti lelőhely, különösen az Árpád-koriak ebbe nem illeszthetőek bele, ráadásul egyes korábbi, már biztosnak vélt azonosításoknál, az új adatok fényében komoly kétségek merültek fel azok megbízhatóságát illetően. Az írott források viszonylagos-sága folytán több késő középkori lelőhely egyáltalán nem szerepel forrásokban, de ez fordítva is igaz,

⁷⁵ E 13. századi átalakulás kérdéskörét, összességében tárgyalja a településrend főfejezeten belül, a 13. század településrendje alfejezet.

hiszen több, a forrásokból ismert középkori település nem volt megfeleltethető ismert régészeti lelőhellyel.

Olyan rendszert kellett létrehozni, melyben minden adat szerepel, ráadásul jól kezelhető, kisebb egységek alkotják, mint magát a teljes célterületet. A disszertáció logikáját követve a legalkalmasabbnak a mai települések szerinti felosztás bizonyult. Emellett szólt több érv is. Egyrészt a 18–19. század folyamán kialakult határok határozták meg a legfontosabb forráscsoportok rendezési elvét is, így a térképészeti és helytörténeti adatok alapvetően a modern területi felosztás alapján voltak nyomon követhetőek. Az 1980–90-es években szinte minden kisebb településen is kiadott – persze jelentősen változó színvonalú, így különböző mértékben felhasználható forráscsoportot jelentő – helytörténeti kiadvány is egy-egy mai település történetét írta meg, esetleg kisebb kitekintéssel. A régészet szintén ezen elv szerint dolgozott az elmúlt évszázadban, a lelőhelyek esetében a modern települések területét megnevezve. Így a korábban nem pontosan regisztrált helyszínek visszaazonosítása is jelentősen nagyobb sikert hozott. Az újabb keletű topográfiai munkafolyamat, mely e kutatás alapelemét is adta, általában szintén a mai települések közigazgatási határait veszi alapul.⁷⁶

A középkori lelőhelyeknek a mai közigazgatási határokkal való összevetése ráadásul több esetben nem várt, jelentős eredményt is hozott. Egyes, a vizsgált terület szélén elhelyezkedő település esetében korábbi kutatások bizonyították, vagy a kutatók legalábbis gyanították, hogy mai határaik megegyeznek középkori előzményeikével. Szentkirály vagy Izsák középkori határjárásai tették egyértelművé azt, hogy határaik jobbra a mainak megfelelően húzódtak.⁷⁷ A szintén körüljárt Ágasegyháza esetében a leírás alapján pontosan követhetők a mai határpontok, így bizonyossá vált határainak állandósága. Emellett számos esetben a központi települések elhelyezkedése révén valószínűsíthetjük azok – legalábbis későközépkori – határainak részbeni vagy teljes egyezését a maival. Ilyenek egyebek mellett Akasztó, Bócsa, Kunadacs vagy Kunbaracs. Más esetekben éppen az ellenkezőjét tapasztalhattuk, biztosak lehetünk abban, hogy a határok jelentős módosuláson estek át a 18. századi újrendezés követően. A Homokhátságon a hódoltság korában elpusztult települések közül több sosem települt újjá, így igen gyakori egyes pusztáknak a jelentősebb városok közigazgatási határába olvasztása, felosztása egymás között. Ezekre a folyamatokra a 18–19. századi helytörténeti források kiválóan alkalmasak, a középkori lelőhelyeknek e határokkal való összevetése utalhat a középkori birtokok kiterjedésére is. Balotaszállás vagy éppen Fülöpszállás esetében maga a térkép is látványosan mutatja a középkori település elhelyezkedése révén az egykori birtokból elvesztett, vagy ahhoz az újkorban szerzett egykori töredékeket. A legszélsőségesebb helyzet a határok módosulását tekintve többek közt Kerekegyháza, Páhi, Jakabszállás esetében mutatkozott, ahol a 18. századi térképi adatok georeferálásával bizonyítható középkori névadó település, még csak nem is a mai közigazgatási határon belülre került. Természetesen több esetben, bármiféle támpont hiányában kísérletet sem lehetett tenni a középkori birtokhatárok rekonstruálására.

⁷⁶ Az 1970-es évektől beindult, majd megakadt Magyar Régészeti Topográfia is a modern közigazgatási határokat vette alapul.

⁷⁷ GYÖRFFY II. 432., PÁLÓCZI HORVÁTH 1993.

Mind a disszertációt előkészítő terepi munka, mind az egyéb formában történt gyűjtés során alapvető követelmény volt, hogy az adatokat egységes szempontrendszer szerint kell felvenni, rendszerezni. Az egyes települések középkori történetének leírása során ugyanez az elv érvényesült, miszerint a rendelkezésre álló, valamint a nagyszámban bejövő új adat, egységes irányelv szerint legyen besorolva. Az adatok felvétele részint adattári szempontok szerint történt. Ezek a templomos település fennállásának kora, a lelőhely leírása, régészeti kutatástörténet, a rá vonatkozó térképi ábrázolás, esetleges nyelvészeti vonatkozások valamint a középkori és kora újkori történeti források. Az előzőekben említett térképészeti-térinformatikai forráscsoport, valamint a részben ehhez kapcsolódó célzott terepi régészeti kutatás eredményeinek köszönhetően ezeket követi a leíró rész, melyet az egyes településekre vonatkozó úthálózat leírása, valamint egy összegzés jelent. Az érintőleges geológiai, vízrajzi adatok ismerete alapvetően nem befolyásolta a fő célkitűzést, leginkább az úthálózat felvázolása során, vagy a lelőhelyek kiterjedésének meghatározásakor volt szerepe ezen természettudományi adatoknak az egyes települések esetében. Ezért az ilyen típusú információk nem kerültek kötelező módon a szempontrendszerbe, csak a lelőhelyek leírása során vannak említve. A fenti szempontok lényegében teljesen lefedik azon rendelkezésre álló forráscsoportokat, melyek szükségesek voltak az egyes települések középkori történetének megírásához.

A középkori települések közül elsősorban a jelentősebb információs értékkel bíró, templommal rendelkező települések kerültek fókuszba. Így a mai településhatáron belüli templomos helyek estek a kutatás alá, maga a célzott terepbejárás módszere is ezeket érintette. A kisebb települések és telepek szerepe az úthálózat rekonstruálása kapcsán, illetve egy-egy nagyobb, központi helység környéki szóródás esetén volt értékelhető, a disszertáció által vizsgált kérdések megválaszolásában. A jelen kutatás alapját jelentő, helyszínen történő régészeti bizonyítottság esetén kerültek a templomos lelőhelyek a biztos kategóriába. Amennyiben a helyszínen történt vizsgálat valamely okból kifolyólag nem történt meg, vagy sikertelen volt, úgy a kérdéses kategóriába történt a besorolás. A Kiskunsági Homokhátságon lévő 50 mai település területén, 91 esetben beszélhetünk hitelesített középkori templomos lelőhelyről. 55 esetben pedig végeredményben kétségek merültek fel az egykori templomos helyszínekkel kapcsolatban. Ezek többsége valószínűleg létezik, csak a különféle rendelkezésre álló adatok vagy nem voltak alkalmasak azok pontosítására, vagy a terepi viszonyok nem tették lehetővé a régészeti szempontú, helyszíni hitelesítést.

A településenkénti leírások egységesen tartalmaznak egy térképet, a leírásban szereplő adatok megjelenítésével. A mai települések rendszerének megfelelően, a kiemelt közigazgatási területen belül ábrázolva van a mai település elhelyezkedése és neve. A térkép feltünteti az összes ismert Árpád-kori és késő középkori lelőhely helyzetét és kiterjedését, valamint a templomos lelőhelyeket, egységes ábra- és színjelöléssel a korszakra vonatkozóan. Az Árpád-kori települések kiterjedését sárga szín, a késő középkoriakat piros szín, a mindkét korszakban lakott lelőhelyeket sávós jelölés mutatja. Az Árpád-kori templomok jelzése fekete négyzet, míg a késő középkorban fennálló templomoké zöld pont. A térképeken feltüntetésre kerültek az azonosított középkori településnevek, valamint valamennyi, a középkori történet vonatkozásában fontos földrajzi név. A rekonstruált középkori úthálózatnak az

egyes településeket érintő szakaszait is itt lehet bemutatni, hiszen a teljes célterületet mutató összesítő térképekhez képest, pontosabban lehet követni a nyomvonalak és a középkori lelőhelyek egymáshoz való viszonyulását.

A vizsgált 50 mai településre vonatkozóan természetesen jelentősen eltérő mennyiségű és mélységű adatállomány áll rendelkezésünkre, melyből információt nyerhetünk. A legtöbb helyen valamely forráscsoport hiányzik, Páhi és Városföld esetében egyetlen támponttal sem rendelkezünk, még kérdéses templomos helyeket sem lehetett meghatározni. Más esetben nagyszámú biztos templomos hely azonosítása történt meg. Mindenképpen kiemelkedik Kiskunfélegyháza, a környékén beazonosított kilenc helyszínnel, valamint Kecskemét hat ismert középkori településsel. Mindamellett az eredményt árnyalja, ha a puszta szám mellett egyéb vonatkozásokat is vizsgálunk. Amennyiben a közigazgatási terület nagyságát nézzük, úgy a Kecskemét környékén található templomos helyek száma szerénynek hat, míg a jelentősen kisebb Kecel esetében a négy hiteles templomos helyszín, jelentősen jobb arányt mutat. Ebből a szempontból Kiskunhalas feltűnően rossz helyzetben van. Két alapvető okot tudunk felhozni e települések szerény lelőhelyszámának magyarázatára. Az első a kutatottság-faktor, mely a kiterjedéstől függetlenül minden mai településre egyaránt vonatkozik. A teljes területén szisztematikus terepbejárással vizsgált Kecel esetében ezért magas, ráadásul egyenletes eloszlású a területére eső templomos helyek száma. A másik ok a rendelkezésre álló forráscsoportok mennyisége és minősége. Főként a térképészeti és helytörténeti adatok esetében merül fel nagy különbözőség. Némely nagyváros esetében váratlanul kevés térkép állt rendelkezésre, míg gyakran jelentéktelennek tűnő területekről kifejezetten sok és részletes térképet lehet felhasználni. Kisszállásról, az állandó 18. századi birtokpepek térképei adnak minden részletre kiterjedő ábrázolást és ez a magyarázata a beazonosított helyszínek magas számának. Kisszálláson az a ritka eset állt fenn, hogy a térképrajzoló még az Árpád-korban elpusztult templomos helyszíneket is feltüntette a térképen, pedig azok a nemhogy a 18. század közepén, de már a késő középkorban sem lehettek romlatlan állapotban. A vonatkozó történeti térkép-ábrázolások a dolgozat végén a mellékletben találhatóak, a megfelelő hivatkozásokkal együtt.

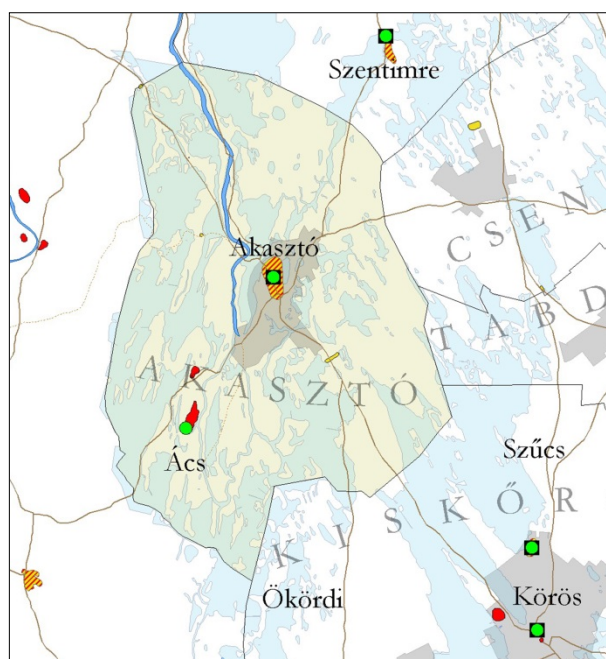
Feltűnő a mai, már a 18. században is nagyobb városok esetében a térképi állomány hiánya. Ez a meglepő jelenség elsősorban Kecskemétnél, Kiskunhalasnál mutatkozik. Még különösebb, hogy a meglévő térképi állomány nem tartalmaz semmilyen, a középkori templomos helyszínek beazonosítására vonatkozó adatot. De azok, a nagyobb területet felölelő 18. századi térképek sem, melyek egyébként számos más helyszín megtalálásánál egyetlen támpontot jelentettek. Ennek valószínű magyarázata már részben kívül esik a disszertáció keretein, bár messzebb ható következményeinek lehetősége folytán érdemes megemlíteni. Annak, hogy a térképek típusától függetlenül nem ábrázolják a 18. századi városok környékén a középkori épületromokat, az a nyilvánvaló oka lehet, hogy a pusztában többségében ekkor még álló romokkal ellentétben, azok már egyáltalán nem látszanak. Éppen a két érintett város a hódoltság időszakában szinte végig lakott volt, így az a magyarázat tűnik elfogadhatónak, hogy a 17–18. század során e közeli romtemplomokat kőbányának használták, csak a többi, nem folyamatosan lakott területtel ellentétben – ahol az elbontási hullám csak a 19. századra érik be – már a térképészet 18. századi fellendülése előtt, nyom nélkül eltűntették őket. A kérdést persze bonyolítja

az, hogy e települések már a 14. századtól városok voltak és a hódoltság által felgyorsult, az újkorra kialakult pusztahasználat első nyomai tetten érhetők talán már korábban is. Érezhető, hogy e városok külterülete már a késő középkorra is megnövekszik, magukba olvasztva kisebb, Árpád-kori birtoktesteket. Kecskemét környékén egy 1456-os állapotot leíró oklevélben szereplő pusztán maradt birtokok is egyértelműen jelzik e törekvés eredményét.⁷⁸ Mi sem mutatja jobban e szándékot, mint Zsigmond király 1423-ból származó oklevele, melyben a kunok panasza szerint „...*Kecskemét és Kőrös lakosai ... igen gyakran ezeket a pusztákat előre megfontolt szándékkal legeltetik, összetiporják és elpusztítják a termést rajtuk...*”.⁷⁹ Szeged a 15. század második felében – kihasználva a pestisjárványok okozta népességcsökkenést – már nyíltan ennek megfelelően perlekedik a korábbi, ekkor már lakatlan kun szállás, *Asszony szállása* birtoklásáért. Így a 14. századi újratelepítés sem úgy érinti környéküket, mint a Homokhátság nagyobb részét. Ez lehet az egyik magyarázata annak a ténynek, hogy Kecskemét és különösen Kiskunhalas külterületén, még a földrajzi nevek sem utalnak semmilyen középkori előzményre.

A nagyszámú lelőhely-azonosítás a térképen, és a terepen, illetve ennek eredményéből következően az egyéb forráscsoportok kritikai vizsgálata azonban a legtöbb esetben alkalmasnak bizonyult új megfigyelések leírására, következtetések levonására, illetve régi eredmények igazolására vagy éppen korrigálására, esetenként megcáfolására.

2.2. A Kiskunsági Homokhátság mai településekre lebontott középkori története

2.2.1. Akasztó

⁷⁸ HORNYIK 1927. 16.

⁷⁹ HORNYIK 2011. 39.

2.2.1.1. Templomos hely

2.2.1.1.1. Akasztó – Középkori településmag

Akasztó

Árpád kor, késő középkor. Templom, temető, település

A templom és a település beépített környezetét jelenleg helyszíni megfigyeléssel nem lehet vizsgálni. Mocsaras környezetből kiemelkedő magaslaton áll.

Régészeti kutatás

A katolikus templom környékén régészeti kutatások nem voltak. Műemlékvédelmi kutatások egy 1958-as felújításhoz kapcsolódóan történtek.

Leírás

Az 1958. évi műemléki helyszínelés jelentős megfigyeléseket tett a templomot illetően. Egyértelműen megállapítható volt, hogy a barokk átépítés során egy korábbi gótikus templom állt a helyszínen. Nagyobb részek eredeti állapotban maradtak meg, illetve megfigyelhetőek voltak a jellegzetes gótikus stílusjegyek. A torony középkori eredetű, lőrészzerű keskeny ablakkal. Az átépítés során a padozat alatt egy kisebb méretű, korábbi Árpád-kori templom létét is meg lehetett állapítani. A domb környékének eróziója folytán a középkori temető sírjai felszínre kerültek.⁸⁰

Térképek

Mikoviny Sámuel 1732. évi térképe egyértelműen tornyos templomot jelöl. Mivel a település katolikus temploma csak 1744-ben épült át, a térképen ábrázolt templom bizonyosan a középkori épület.

Történeti források

1278. június 2.: IV. (Kun) László itt ad ki oklevelet. *Akazthow* alak.

1291.: *Okoztov*. Dömsöd határában említik az ide vezető nagy utat.⁸¹

1355.: Poss. regalis *Akaztou.*, 1361.: Tributum in poss. *Akazto.*, 1429.: Poss. *Akaztho.*

1435.: Officialis in *Akoztho.*⁸² Vámhely volt.

1546., 1559.: A Budai szandzsák összeírásában a Kecskeméti náhijéhez tartozó lakatlan pusztá. Később a Szegedi szandzsákhoz csatolták.⁸³ 1560., 1570., 1578. Pataj műveli pusztáját.⁸⁴

2.2.1.1.2. Akasztó – Nadrágsziget–Kígyóshát

Ács

14–15. század. Templom, temető, település

Helyi lakosok iránymutatása alapján, a mai térképeken tévesen Templomhegynek hívott ponttól mintegy 600 méterre lehetett azonosítani a középkori Ács település templomát. A korábbiakban a lelőhely régészetileg ismeretlen volt.

⁸⁰ ROVÁNYI 1958.

⁸¹ GYÖRFFY II. 418.

⁸² CSÁNKI III. 316.

⁸³ KÁLDY-NAGY 1985. 68.

⁸⁴ VASS 1980. 159.

Leírás

A helyszín két, ÉNy–DK irányban kissé nyújtott, a környezetéből jócskán kiemelkedő dombháton, a Nadrágszigeten fekszik. A délebbi, magasabb domb tetején állt egykor a templom, melynek helyét nem túl nagy, nagyjából 15×15 m területen réti mészkő darabok és embercsontok jelzik. Ezt a részt K-ról egy hosszú, É–D irányú széles dombhát, a Kígyós-hát kíséri, rajta a középkori település maradványaival. A leletanyag alapján a 14–15. századi telepnek Árpád-kori előzménye nem volt. A település északi irányban 750–800 m hosszan biztosan követhető. K, Ny és D irányból egy ma is vizet szállító kisebb vízfolyás öleli körbe, ezen túl a mélyebb területeken nincs leletanyag. Mindez igazolni látszik, hogy a hátat a késő középkorban vízállásos rész vette körbe. A település tökéletesen alkalmazkodik a domborzati viszonyokhoz.

Az összegyűjtött, főként jellegtelen, általános kerámiaanyag alapján a lelőhelynek Árpád-kori előzménye nincsen.

Térképek

A helyszín az I. és II. katonai felméréseken jelöletlen, ellenben georeferálás után az I. katonai felmérés vízrajzi viszonyai tökéletesen értelmezhetővé teszik a lelőhely kiterjedését. Azonosítható a Templomhegy, a Nadrágsziget és a Kalocsai Sárközbe vezető út is, melynek bizonyos szakaszai ma is dűlőútként használatosak. Mikoviny Sámuel 1732. évi térképén „*Praedium Áts*”-ként mutatja a terület egykori elnevezését, mely kétségtelenné teszi az egykori település nevét. A Templomhegy, földrajzi névként csak a 19. század végétől követhető nyomon.

Történeti források

1422. *Alch*⁸⁵

1560., 1578. puszta, többek közt a szomszédos Karácsony és Csorna lakói művelik.⁸⁶

2.2.1.2. Kérdéses templomos hely

2.2.1.2.1. Templomhegy

Trogmayer Ottó bronzkori leletek kapcsán említi meg az akasztói Templom-hegyet, a település határának Ny-i szélén, mely ez alapján csak bronzkori lelőhelyként ismert.⁸⁷ Neve mindenesetre azt jelzi, hogy egy középkori templom is lehetett ott. A helyszín egy, a környezetéből jelentősen kiemelkedő, a mai térképeken is Templom hegy nevet viselő magaslat, mely könnyen azonosítható.

A 2007. évi helyszínelés során a környezetében gazdag leletanyaggal jelentkező bronzkori és szarmata lelőhelyet regisztráltunk, ellenben középkorra utaló leletanyag nem volt. Mivel ettől alig 650 m-re D-i irányban biztosan azonosítható volt a Nadrágsziget–Kígyóshát középkori lelőhely temploma, így a templomra utaló névadás újkori téves elnevezés, mely eredetileg esetleg egy nagyobb területre volt értendő.

Középkori templomos lelőhelyként biztos, hogy nem azonosítható.

⁸⁵ CSÁNKI III. 316

⁸⁶ VASS 1980. 159.

⁸⁷ TROGMAYER 1968. 18.

2.2.1.3. Utak

Akasztó jelentős utak találkozásában fekszik, így okleveles adatok is alátámasztják a középkori úthálózat rekonstrukcióját.

A források szerint a Dömsöd határán haladó nagy út *Bial* faluban ágazott el a Duna menti főútból Akasztó felé. Ez Dömsöd és Apaj határán haladt D–DK felé. A mai Szabadszállás/*Szombatszállás* környékén ágazhat el az a nagy út, melyet Izsák/*Kolon* nyugati határán említenek, s mely *Halas* felé irányulhatott. Erről csak egyszerű út vitt be *Kolonba*.⁸⁸

Az I. katonai felmérés alapján Szabadszállástól jól nyomon követhető az a D-i irányba menő út, mely Fülöpszállás-Kápolna-hegy mellett halad Soltszentimre Akasztó Körös Soltvadkert/*Vadkerten* át *Halasra*. Ez valószínűleg megegyezik a forrásokban is szereplő úttal. Az innen Izsák/*Kolonra* vezető út szintén kikövetkeztethető a térkép alapján, mivel a földrajzi viszonyok erőteljesen beszűkítik annak lehetséges nyomvonalát. Erről leágazik D-i irányban Kecelre, mely lényegében a homokhátsági magasparton halad le egészen Bajáig.

A Homokhátság belsejébe Páhi vonalon megy út, Orgoványszállása felé.

A Kalocsai Sárközbe Ácson keresztül megy egy út, mely Patajnál éri el a Duna menti nagy utat.

ÉNy felé egy út, Tetétlen irányában halad Soltra.

Akasztó elhelyezkedése a környező mocsarakban nem teszi lehetővé az innen *Halasra* irányuló út meglétét. Ellenben Kalocsa felé az egyetlen átjáró volt a „*Nagy Sár*” mocsarain. Joggal merül fel, hogy a forrásokban szereplő „nagy út” nem *Halasra*, hanem *Kalocsára* irányult. A *Halasra* irányuló szegedi nagy útba Akasztótól kissé É-ra fut bele. A források adatai alapján Akasztó vámhely volt. A mai domborzati viszonyok már nem adják vissza egyértelműen a középkori domborzati viszonyokat, az I. katonai felmérés alapján rekonstruálható környezet viszont egyértelmű választ ad arra, hogy mi okból is volt vámhely Akasztó a középkorban. Pest megye középső területeiről és Csongrád megye felől ez volt a közelben az egyetlen lehetséges útvonal a Kalocsai Sárközbe. A középkori település kiterjedését, teljes mértékig meghatározták a földrajzi viszonyok.

2.2.1.4. Összegzés

Akasztó fontos központ volt már az Árpád-kortól kezdve, jelentős utak találkozásánál. A Kalocsai Sárközre jellemző mocsaras környezetből kiemelkedő dombvonulatokon alakult ki a középkori sűrű településhálózat. A régészeti és művészettörténeti adatok alapján egyértelműen kijelenthető, hogy a középkori Akasztó a mai település alatt fekszik, 1744-ben átépített római katolikus temploma megegyezik a középkori templom helyével, melynek több építési periódusa is valószínűsíthető. A térképészeti adatok alapján Ács puszta területén is azonosítható egy késő középkori település, minden bizonnyal Ács.

⁸⁸ GYÖRFFY II. 342., 418.

2.2.2. Ágasegyháza

2.2.2.1. Templomos hely

2.2.2.1.1. Ágasegyháza – Karazsia sziget (Orgoványi Tájvédelmi Körzet) lelőhely

Ágasegyháza

13–16. század. Templom, temető, település

A georeferált I. és II. katonai felmérés jelölései alapján 2008. évben került sor beazonosítására, terepbejárásra. A helyszín szerepel Szabó Kálmán sematikus térképmellékletén, de a pontos megjelölés és a későbbiek során elmaradt beazonosítás folytán régészetileg azonosítatlan lelőhelynek minősült.

Leírás

A templom egy, a Kiskunságra jellemző ÉNy–DK irányú dombvonulat mérési ponttal ellátott legmagasabb pontján fekszik. Ezt a rövid dombvonulatot csak DNy felől nem öleli körbe vizenyős terület. A környezetében kis területen elszórva kövek és kevesebb embercsont hevert szerteszét. A környezeten nem látszik durva újkori beavatkozás. Valószínűsíthető a temető nagyobb részének bolygatatlansága. A középkori település nyomai tökéletesen illeszkednek a domborzati viszonyokhoz, a t.sz.f. 105 m magasságvonal felett az egyöntetűen jelentkezik. Mintegy 1000 méter hosszan követi a környezetéből 2–4 méter magasan kiemelkedő ÉNy–DK irányú dombhát vonalait. A lelőhely nagyobb részben szántó, ÉNy-i része legelő. A terepbejárás során gyűjtött kerámiaanyag szerint a település a gyér késő Árpád-kori anyag jelentkezése mellett főként a 14–16. század között lakott.

Régészeti kutatás

Az 1920-as években Papp László a település ásatása során, kétosztatú házakban kályhaszemes kemen céket hozott felszínre.⁸⁹ Szabó Kálmán 1936-os ásatási leletanyagának csak részleges leírását ismerjük, annak nagy része elpusztult a II. világháborúban. Nagyobb templom körüli temető feltárása során

⁸⁹ PAPP 1931. 150.

a templom körüli temető sírjainak többségében Nagy Lajos dénárjait találta halotti obulusként a szemre, szájra helyezve, az egyik temetkezés jobb kezénél 200 darab dénár volt mellékletként. Több esetben gyöngyös tarsolyt tettek a jobb kézhez, de további archaikus kun jellegű emlékeknek tartjuk az előkerült ráhúzott lemezgömbös fülbevalókat is. Az ásatás kiemelkedő lelete volt egy limoges-i utánzat aranyozott Mária-szobrocska, és egy imakönyvesat „*St. Maria ora pro*” gótikus felirattal.⁹⁰ Erős kun hatásokat tükröző 14–15. századi leletanyaga a mai napig meghatározó a kunkutatás számára.⁹¹

Térképek

Az I. katonai felmérésen jelzett „*Ágofsegý Haz alte Kirch*”, templomromot jelöl. A II. katonai felmérésen már csak földrajzi névként, mint „*Templom Halom*” szerepel. További két 18. század végi térképen is ábrázolják a templom helyét.

Helytörténet

Izsák város helytörténeti hagyománya szerint a középkori izsáki körtemplom és az ágasegyházi romtemplom köveit felhasználva építették fel új egyházukat 1801-ben az izsákiak.⁹² A katonai felmérések adatai is alátámasztják ezt a hagyományt, vagyis a templom maradványait a 18–19. század fordulóján hordják szét.

Nyelvészet

Helytörténeti adatok szerint a tatárjárás után a kun település beköltözött az ún. *Karazsia* szigetre.⁹³ Ez a földrajzi név a helyi hagyományon kívül ma már sehol sem lelhető fel, mindenesetre kun eredete valószínű. Első tagja a Kara- fekete jelentéssel bír. Az angol posztóféleség jelentés az olaszból a magyar nyelvbe való áttérjedésének magyarázata abszolút téves lehet.⁹⁴ Ennek révén újabb adalékkal bővül kun nyelvelméink száma, egyúttal felvetve azokat a problémákat, melyeket az idő múlása jelent a csak szájhagyomány útján fennmaradt kun nyelvelméink esetében.

Történeti források

1353. március 1.: Csértán nemzetségbéli kunok kapitánya (Karla) János, ki fia volt Karla fia Istvának, Kecskeméthez közel eső, régóta lakosság nélküli, összedőlt templomú királyi birtok *Agaseghaz* falut, szolgálataiért kapja meg I. Nagy Lajos királytól. A beiktatási eljárást a szokott módon, határjárás eszközlése mellett kell megtartani.⁹⁵

1354. Az előző évi adományozás kiváltságlevél alakjában történő átírása.⁹⁶

1359. Karla János kun kapitány ágasegyházi birtokára nézve a kalocsai káptalan jelentése a megtörtént határjárásról. Az oklevél számos környező települést és földrajzi nevet tartalmaz.⁹⁷

1368. Az 1359. évi határjárás hiteles átírása.⁹⁸

⁹⁰ SZABÓ 1938. 36., 40–50.

⁹¹ HATHÁZI 2000. 249.

⁹² TETÉZI 2008. 11.

⁹³ CSÖSZ 1974. 17.

⁹⁴ BENKŐ II. 377.

⁹⁵ GYÁRFÁS III. 487.

⁹⁶ GYÁRFÁS III. 492.

⁹⁷ GYÁRFÁS III. 498.

⁹⁸ GYÁRFÁS III. 503.

1429. Karla János fia, Egyed részére a kalocsai káptalan hitelesen átírja az 1354. és 1368. évi okleveleket.⁹⁹

1435. Ágasegyházi Vass Gergely határbíró említése.¹⁰⁰

1486. Báthory István országbíró előtt Zwinyog György neje Zsófia, Zenthdyenesi Wras János özvegye nevében elismeri, hogy Harazthy-i Ferenc őt *Agaseghaz* solti széki birtok fele részéből járó hitbérét és hozományát illetőleg kielégítette.¹⁰¹

1504. március 10.: Budán. Ulászló király Haraszti Ferencnek a Fejér megyei Solt-székekben fekvő Ágasegyháza falut adományozza, Ágasegyházi Gergely fiai Pál és Mihály magtalan halála után.¹⁰²

1509. október 29.: Haraszti Ferenc panaszára jelentés Perényi Imre nádornak. Ágasegyházi jobbágyságok a falu határában, *Nakwagoham* határrészen kaszálni akartak. A Halas székhez tartozó kunok tisztje és emberei a Solt-széki Bócsaszállásról, a Kecskemét-széki Köncsögszállásról, a Halas-széki Orgovánról az ágasegyházi jobbágyságokat kegyetlenül megverték, majd Orgovánra hurcolták.¹⁰³

1512. július 15. Szonyogi Somogyi Ambrus özvegye, Seregi János felesége, rokonai nevében is Ágasegyházán levő birtokrészeit a solti székben Nemeghi Lukácsnak adja.¹⁰⁴

1546., 1559., 1562., 1580., 1590.: A török adóösszeírások adatai szerint lakatlan, pusztá.¹⁰⁵

A történeti források közül a legjelentősebb az 1359. évi határjárás és az 1509. évi hatalmaskodás tárgyában kiadott oklevél. Mindkét oklevél elsősorú topográfiai adatokkal lát el bennünket, melyek egy részét már pontosan tudjuk azonosítani.

Az 1359. évi határjárás a leírás alapján az ÉNy-ról indul, majd az óra járásával megegyező irányban írja körbe Ágasegyháza birtok határait. „Az első pont Aranyegyháza (1) felőli új határdomb, egy homokhegyen, ettől jobbra haladva Hercegegyházzal átellenben van egy másik határ (2). Innét K felé egy Szék nevű völgyön (3) átmenve a kaszálon (4) újabb határ (5), ettől K felé a kaszálon keresztül menve Kerekegyház felé vivő út kétfelé szakadásánál (6) egy újabb határ. Innen némileg D felé még egy határ (7), ettől D-i irányban eléri a Feketehalom (8) nevű kis hegyet, ettől egyenesen megy Ugulehomokához (9), ahol (határdombban) fazék van). Ettől kissé Ny fele Kolpakorhanja nevű halom tetején szinte egy határdomb (10), innét átmegy a kaszálon (11) egyenesen Ny-nak egy homokra (12) Hayl egyházzal átellenben, egy homok tetején Ágasegyháza és Szentmária között egy határdomb (13). Ettől kissé É-ra jó távol egy másik határ (14), melytől hasonlóan Ny-nak Kéthalom és Ágasegyháza között egy árok mellett egy határdomb (15), melytől É-nak Ugronbánya felé a síkon egy új határdomb (16), innét át megy az Ugronbányáról Ágasegyházára vivő úthoz (17), mely mellett Ny felé ismét egy határdomb (18), melynek iránya az első határdombnál végződik.”¹⁰⁶

⁹⁹ GYÁRFÁS III. 593.

¹⁰⁰ BÁRTFAI-SZABÓ 1938. 204.

¹⁰¹ BÁRTFAI-SZABÓ 1938. 291.

¹⁰² GYÁRFÁS III. 719.

¹⁰³ GYÁRFÁS III. 727.

¹⁰⁴ CSÖSZ 1974. 20.

¹⁰⁵ KÁLDY-NAGY 1985. 66.

¹⁰⁶ GYÁRFÁS III. 83–85.

A határpontok közül csak néhányat ismerünk biztosan. A lokalizáláshoz nagyban hozzájárulnak az egyéb, irányokra, égtájakra utaló megjegyzések is, hiszen a határ irányának fordulásai nagy segítséget nyújtanak. Ezáltal a bizonytalanabb pontok is nagyobb valószínűséggel helyezhetőek be. Biztos határpont a kerekegyházi út megszakadása (4). Ez az ÉK-i határpont, innét a határvonal már D felé fordul. Az út rekonstruálásából eredő torzulások eredményeképpen ez 1-200 m pontossággal lokalizálható. Ellenben a (8) Kolpakorhanja tökéletes pontossággal megvan. Ugulehomokától enyhén Ny felé haladva van az a nagy domb, melytől majd már Ny felé megy a határ. Eszerint ez a pont a DK-i határpont, melynek leírása, mint a dombon felhánt kisebb határdomb, tökéletesen egyezik a ma is hármashatárként használt Nyakvágóhalom jellemzőivel. Ennek segítségével az előtte lévő Ugulehomoka (7) helyzete is tiszta, mely a K-i határon van, a nevéből ítélve egy homokbuckás rész, mely a morfológiai jegyeket szemlélve szinte itt kezdődik a mai határnál, a köncsögi határ felé. Ennek mentén a K-i határon a leírásnak pont ellentétesen É felé haladva egyenesen kell lennie a (6) Feketehalom nevű kis hegynek. Erre két lehetőség jöhet szóba. Vagy a nagyobb, ma már nem nevezett Daruhegy, mely a köncsögi oldalon, a mai határtól elhanyagolható 100 m távol van, de nem túl távol a Nyakvágóhalomtól. Valószínűbb lehetőségként kínálkozik az ettől É-ra lévő kisebb alapterületű dombocská, mely név nélkül ugyan, de valamilyen formában minden térképen ábrázolva volt, a finomabb emelkedőket csak elnagyoltan ábrázoló I. katonai felmérést kivéve. A mai határpont átmegy rajta, határdomb ma is. A Feketehalomtól egyenesen É-nak haladva érnék el azt a (5) név nélküli határt, ahová a (4) úttól némileg D felé kell menni. Ezáltal a határ K-i oldala egyértelműen bezárult, egy kérdést nyitva hagyva, hogy a környezetéből 5-6 méterre kiemelkedő Daruhegy vajon a Feketehalom volt, vagy esetlegesen az maga a homokbuckák közül kiemelkedő Ugulehomoka.

A Nyakvágóhalomtól egyenesen Ny-nak a kaszálón keresztül megy a határ. Ez egyértelműen a Nagy rét nevű vizenyős részre utal, mely még ma is nagy kiterjedésű, mocsaras rét (9). Ezzel átellenben van az Eklézsia sziget, közvetlenül az orgoványi oldalon, mely érdekes, hogy csak a legújabb, pontosabb térképeken van már jelölve. Ettől függetlenül nincs kétség azt illetően, hogy ez Hayl-egyházra utal (10).

Ezután egy homokon van egy határdomb, Ágasegyháza és Szentmária között (11). A pont szinte biztosan azonosítható a ma is határpontként álló, egykori Csira homok nevű homokbuckás tetején lévő Bogja halommal. Ez a pont ma is Izsák, Orgovány és Ágasegyháza határpontja. ennek segítségével biztosan meghatározhatjuk Szentmária helyét, hiszen az minden bizonnyal az Orgovány-Izsák határvonal, valószínűleg izsáki részére esik. Eszerint Szentmária Györffy-féle azonosítása az 1211-ben a tihanyi apátság birtokainak megerősítő oklevelében szereplő Herbonnal, mely Izsák DK-i szomszédja volt, tökéletesen megállja a helyét.¹⁰⁷ A határ itt ismét fordul, az ettől kissé É-ra jó távoli jelző, eleget tesz a mai határiránynak is, mely ÉNy irányban nyílegyenesen halad. Itt ér egy olyan határhoz (12), melytől Ny-nak Kéthalom felől egy árok mellett újabb határdomb (13). Az I–III. katonai felmérések Izsáktól ÉK felé, névvel jelzik a Kettős Halom helyet. Ma már nem létezik, de a térképek alapján pontosan abban a magasságban van, melyre illik a határleírás. A fogalmazásból úgy tűnik, hogy Izsák ez

¹⁰⁷ GYÖRFFY II. 425.

irányú, K-i határszélét, tehát egy kisebb területet is így neveztek. A Kettőshalom megfeleltethető a Kéthalomnak, de a leírás alapján csak az a valószínű, hogy a határ a mai nyomvonalon halad itt is, de az árok és az új, tehát valószínűsíthetően kisebb határdomb pontosan már nem azonosítható.

Ettől É-ra Ugronbánya felé a síkon egy újabb határdomb (14), innét átmegy a határ az Ugronbányától, Ágasegyházára vivő úthoz (15), mely mellett Ny felé ismét egy határdomb (16), melynek iránya az első határdombnál végződik, mely Aranyegyháza (1) felől egy új határdomb, egy homokhegyen. Innen jobbra halad a határ, Hercegegyházzal (2) átellenben. Azért van szükség e hosszabb felsorolásra, mert így válik egyértelművé az, hogy a határ az 1. pontnál törik meg, vagyis ott fordul K felé. Így tudjuk, hogy a homokhegyen lévő új határdomb a határvonal ÉNy-i sarokpontja. Ez kétséget kizáróan azonos a mai Sashegygel, melynek két kisebb kiemelkedése közül bármelyik lehetett az említett határdomb. Ez a mai határponttól elhanyagolható, mintegy 100, illetve 250 m távolságban van, bizonyítva ezzel azt is, hogy a határ ebben az irányban is lényegében a 14. század óta állandónak tekinthető.

A 14–16. pontok így bizonyosan Ágasegyháza ÉNy-i határának pontjai. Kisebb gond merül föl Ugronbánya kapcsán, mely a felsorolás eddigi logikája alapján Izsák ÉK-i határrésze kellene legyen. Ugronbánya azonban Izsák ÉNy-i, Fülöpszállás K-i határrészében, az Ugri szőlőkben azonosítható, de így távolabb lenne a határtól, mint a korábbi felsorolás viszonyítási helyszínei. Viszont az irány mindenképpen jó, ennek ellenére éppen ezen a részen nem mutat egyetlen újkori térkép sem útvonalat. Így Ugronbánya pontos helyszíne ismeretének hiányában nem tudjuk ezt a számunkra fontos útvonalat rekonstruálni. Mindenesetre Izsák É-i határrészén haladhatott keresztül. A 14. és 16. pontok kisebb határdombjai valahol a mai határon, vagy annak közvetlen közelében voltak. Mai azonosításuk az eltelt évszázadok után lehetetlennek tűnik.

A 2. pont már az É-i határvonalon van, Hercegegyházával átellenben. Innen már K felé, egy Szék nevű völgyön átmenve a kaszálón egy újabb határ, majd a Kerekegyház felé vivő út kétfelé szakadásánál (4) egy újabb határ. Innen némileg D felé még egy határ (5), majd ettől D-i irányban eléri a Feketehalom (6) nevű kis hegyet, így eljutva az ÉK-i határponthoz.

Az említett pontok közül a Szék nevű völgy minden bizonnyal megegyezik a széles kiterjedésű, ÉNy–DK irányú vízállásos résszel, mely részint ma is mocsaras. Az utána, K felé lévő kaszálók kiterjedése már az ÉK-i pontig tarthat. Ebből nyilvánvaló, hogy a Hercegegyházával átellenben lévő pont a határ É–ÉNy-i szakasza, mely kérdéseket vet fel. Siklósi Gyula Kerekegyháza–Kunpuszta lelőhellyel azonosítja Hercegegyházát, mely irányát tekintve megfelelő lenne. Mindamellett figyelemre méltó, hogy az ilyen megfogalmazás Haylegyháza és Szentmária, de Kéthalom esetében is egy a határhoz közeli, minden bizonnyal Árpád-kori eredetű, talán a tatárjárás során el is pusztult birtok nevéből kialakult határrész nevét jelenti. Ez esetben ráadásul Kerekegyháza teljes birtoka Ágasegyháza határpontja és Hercegegyháza közé kerül, így értelmetlenné válik a távoli településre vonatkozó utalás. Felvethető, hogy Hercegegyház azonosítása nem megfelelő a Kunpuszta Drozdik tanya lelőhellyel, hanem Kerekegyháza DNy-i határrészének a neve, mely egy Árpád-kori birtok nevét őrizte volna meg. Felmerülhet még az a lehetőség, hogy Kerekegyháza és Hercegegyháza azonosítását meg kell cserélni. Ezt azonban a kora újkori térképek Kerekegyháza romjának egyértelmű jelölése kizárja.

A határjárás kapcsán felmerülő igazi nehézséget éppen a kiindulópont jelenti. Maga a határpont kétségtelenül azonosítható a Sashegygel, viszont az a megállapítás, miszerint ez a határpont Aranyegyháza felé van, mindenképpen elgondolkodtató. Az irány az ismert Aranyegyháza felé pontos, de itt is távolsági gondok és közbeékelődő birtokok magyarázatát kell megtalálni. Aranyegyháza több mint 12 km-re van a kérdéses határponttól, és közbeékelődik a 16. századi Kisbalázsként azonosítható pusztá, központjában egy középkori templomos településsel. A megfogalmazás itt az irányra utal, így az „Aranyegyház felé”, helyes. Mindössze az érthetetlen, hogy miért nem Kisbalázst, vagy azt megelőző középkori település nevét említik ebben az irányban.

Az 1509-ben „Nyakvágóhalom” néven hívott biztos határpont a 14. század közepén még *Kolpakorhana halom* néven volt ismert, majd csak a 15. század folyamán kapja az újabb csengésű Nyakvágó nevet.

13. ábra. Ágasegyháza 1359. évi határjárásának határpontjai

Az 1509. évi hatalmaskodással kapcsolatban kiemelik, hogy Ágasegyháza és Bócsaszállás Solt-székbe, Orgovány Halas-székbe, Köncsögszállása pedig Kecskemét-szék szervezetébe tartozik. Köncsögszállása csak a mai Köncsőgpusztán belül lokalizálható, ám Bócsaszállás, Orgovány és természetesen Ágasegyháza pontosan beazonosított középkori települések. A székek határának találkozása Ágasegyháza D-i részén volt, a verekedés is gyanúsán a határhasználat ügye miatt robbant ki. Azért is valószínűsíthető, mivel a *Nakwagoham* mára beazonosított helyszín. Gyárfás „Nyakvágóham” magyarázata helyett az Ágasegyháza középkori falutól D-re alig 3 km-re lévő mai térképeken is szereplő

Nyakvágó Halom lehetett a helyszín, ahol nagy kiterjedésű, ma is vízállásos legelők vannak. Ez a nagy halom ma is hármas határpont, a források adatai szerint már a középkortól kezdve. Emellett éppen a kérdéses települések és székek határmezsgyéjén fekszik. A Nyakvágóhalom tehát egyértelműen beazonosítható határpont az 1509-es forrást tekintve. Az 1359. évi határjárás azonban nem említi. Ebből sejthető, hogy a két időpont között, valószínűleg szintén a határhasználat problémája kapcsán történhetett olyan esemény, melynek kevésbé szerencsés kimenetele folytán ragadt a határra a beszédes Nyakvágó név.

2.2.2.2. Kérdéses templomos hely

2.2.2.2.1. Haylegyház

Siklósi Gyula Ágasegyháza D-i részén azonosította az 1359. évi határjárás alapján.¹⁰⁸ Valószínűleg nem Ágasegyháza területére esik, jó eséllyel lokalizálható inkább Orgovány É-i határában, az Eklézsia sziget lelőhelyen.

2.2.2.3. Utak

Ágasegyháza középkori települése mellett halad el a dülőútként szakaszaiban mai meglévő Félegyháza – Adacs-(Kun) Szentmiklós út. ÉNy felé Adacs templomához vezetett, DK felé a kun kapitányi székhelyet, Jakabszállást és Félegyházát lehetett elérni. Az egykori út a mai dülőút vonalán haladt a Karazsia sziget környékén, mivel a földrajzi viszonyok miatt máshonnan nem is volt megközelíthető a középkori település.

A Kecskemétről Izsákra vezető ÉK–DNy irányú út a Karazsia sziget É-i oldala mellett halad el, lényegében a ma is létező nyomvonalon.

A terület K-i határát jelenti É–D irányban, hosszabb szakaszon a határjárásban is említett Majossaszállás–Kerekegyház–Beneszállás út.

2.2.2.4. Összegzés

Ágasegyháza nem korai alapítású kun szállás, csak 1353-ban kerül *Karla János* kun kapitány tulajdonába. Nem is kerül be a székszervezetbe, magánföldesúri birtokká alakul. A kun és magyar területek határán állt *Ágasegyháza*, a kun területfoglalásnak és terjeszkedésnek egyik példjaként. Kétségtelenül Árpád-kori előzményekkel és határokkal rendelkezik a terület. A terepbejárások eredményei némileg ellent mondani látszanak a forrásokban mutatkozó adatoknak. Kérdés, hogy a tatárjárás során elpusztult, régóta lakatlan, összedőlt templomú település, a későbbi *Ágasegyháza* helyén állt-e, vagy csak azon nevű birtok területén valahol. Szabó Kálmán is kifejezetten a késői telepek közé sorolja.¹⁰⁹ A 13. századi kerámiaanyag alapján elképzelhető, hogy az 1353-as oklevél már egy korábbi állapotot szente-

¹⁰⁸ SIKLÓSI 1999. 8.

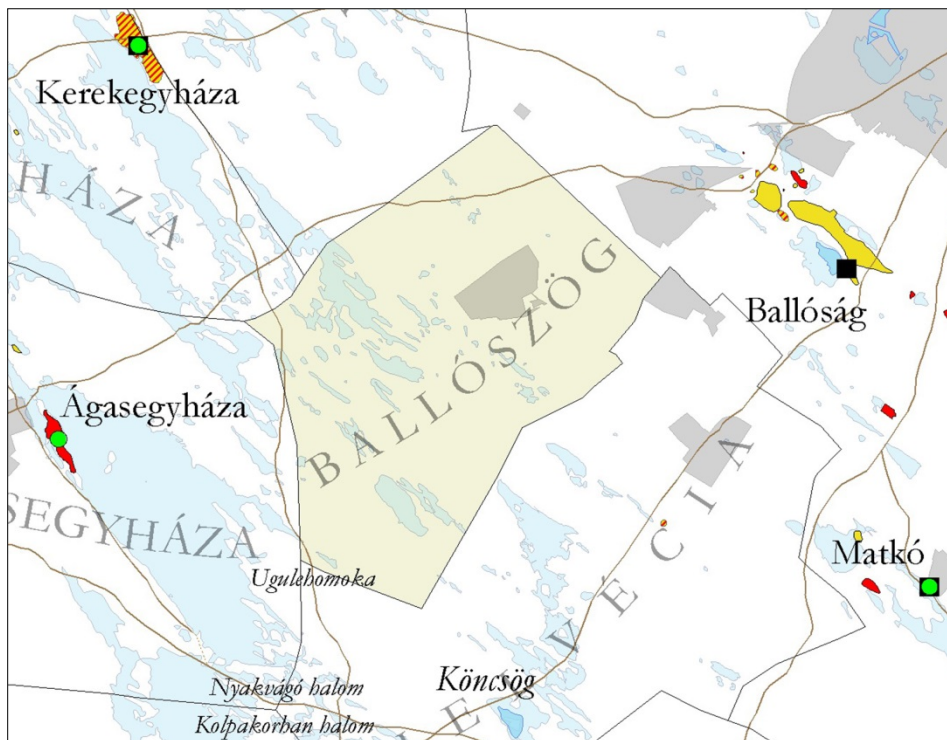
¹⁰⁹ SZABÓ 1938. 12.

sít, így *Ágasegyháza* a legkorábbi szállások egyike lenne. Másik magyarázat lehet, hogy nem sokkal a tatárjárás előtt alapított, igen rövid életű templomos település volt a helyszínen, melyet majd 1353-ban a kunok megszállnak.

A források és az ásatási eredmények mellett a Karazsia nyelvemlék is megerősíti, hogy a település mindenképpen köthető a kunokhoz, még ha a település magyar neve szerint a környéken számolhatunk a tatárjárást követően magyar továbbéléssel is. DK-i határpontja három kun szék határa volt, területe Solt-szék szervezetébe tartozott. Birtokosai a Karla leszármazottak elhaltával, a Szúnyog és Haraszi családok között váltakoztak a 15. század végétől. *Ágasegyháza* településként nem éri meg a 16. század közepét, még a hódoltság első időszakában elhal. Temploma még a 18. század végén is áll, majd csak 1801-ben hordják el az új izsáki templom építéséhez.

A lelőhely kétséget kizáróan azonosítható a középkori forrásokban szereplő *Ágasegyháza* faluval.

2.2.3. Ballószög

2.2.3.1. Templomos hely

A mai Ballószög területének szinte teljes kutatatlansága folytán, egyetlen regisztrált középkori lelőhelyet sem ismerünk területén.

2.2.3.2. Kérdéses templomos hely

2.2.3.2.1. Köncsög vasúti megálló

Köncsögszállása ?

1967. A vasútállomástól É-ra lévő földháton mélyszántás után középkori cserép és emberi csontváz töredékek kerültek elő H. Tóth Elvira helyszínelése nyomán.¹¹⁰

Az azóta több ízben elvégzett hitelesítés sem vezetett eredményre, ugyanis a környéken semmi-nemű, késő középkori lelőhelyre vagy templomra utaló nyom nem került elő. A vasúti megállónál megfigyelt középkori jelenségek nem egy nagyobb település nyomai voltak. Templomra egyébként az 1967. évi jelentés sem utalt, ha volt is egy kisebb, ma már nem azonosítható középkori telep, az nem feltétlenül középkori sírokkal együtt jelentkezett. Ezen a helyszínen nem számolhatunk jelentősebb, templomos középkori településsel. A területnek az egyébként is kétséges Köncsőgpusztá elnevezés mellett, a Köncsögszállásával való azonosítása így még kevésbé valószínű.

2.2.3.3. Utak

A kerekegyházi középkori út Ágasegyháza felé a birtokhatárt is jelentette egyben. É-i részén áthalad a Kecskemétről Ágasegyházára menő út egy rövid szakasza.

2.2.3.4. Összegzés

A mai Ballószög területén található egykori pusztanevek lokalizálása is igen nehéz. A térképeken jelzett földrajzi nevekben némi következetlenség mutatkozik, mely e puszták határainak folyamatos újkori változásait mutatja. É-i része Ballószög néven van jelölve már a 18. századtól, mely valószínűleg megfelelhet a középkori állapotnak is. Mindamelllett Ballószög pusztája K-i része ma Kecskemét határain belül van, sőt a középkori Ballóság települését is már a kecskeméti területen azonosították. Bár ez esetben a helyes azonosításnak nagy a valószínűsége, azért a Törökfői határnév is zavart idéz elő.

Ballószög D-i része az egykor nagy kiterjedésű Köncsög pusztához tartozhatott. Az, hogy ma a helveciai Köncsög pusztán kívül van egy kisebb Köncsög pusztája Ballószög és Ágasegyháza határán is, a térképek szerint nem középkori birtokkettőződés eredménye volt, mint Csengele, Alpár, Fülöpszállás esetében. Sokkal inkább az újkori elnevezésekből adódó puszták nevek eltolódása, aprózódása vezetett el a jelenleg egymástól távolabb fekvő Köncsőgpuszták helyzetéhez.

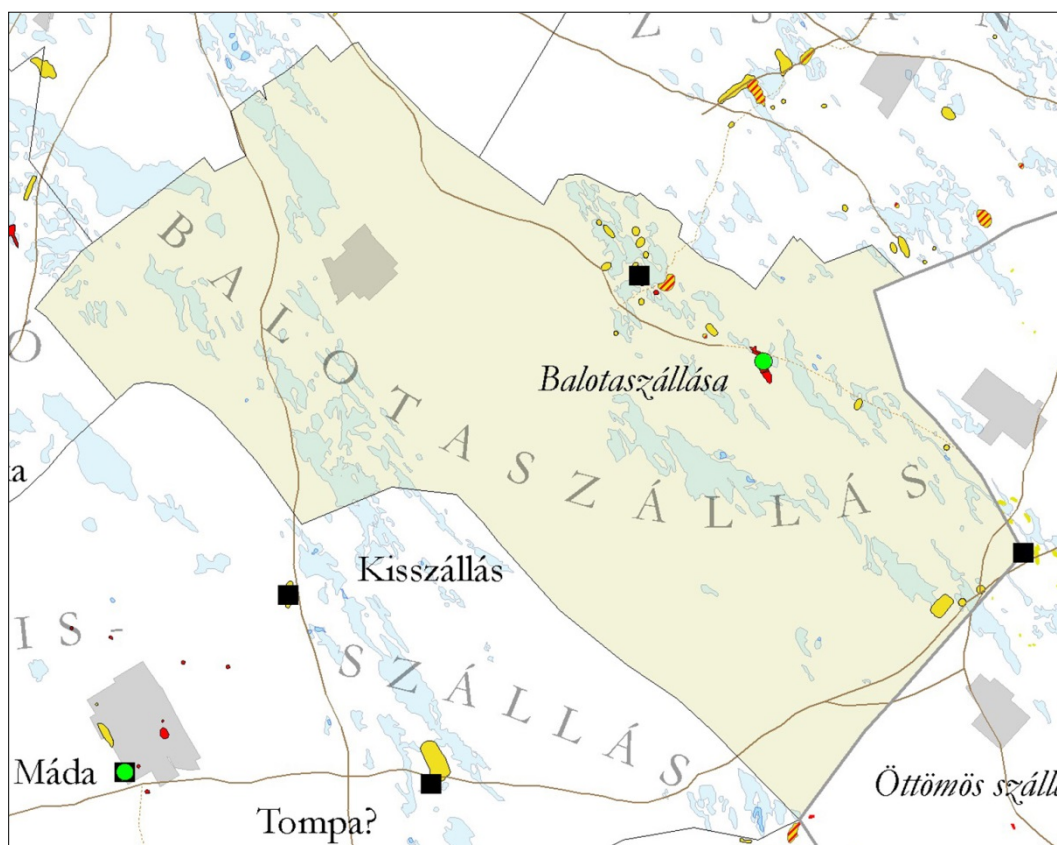
Az 1967-ben előkerült középkori lelőhelynek még ballószögi azonosítása is kérdéses, annak a középkori Köncsögszállásának való megfeleltetése pedig a legkevésbé sem tűnik valószínűnek, mely szállás megtalálása, egyébként fontos lenne a kutatás számára.¹¹¹ Bár elképzelhető a puszták határainak elnevezésének módosulása az idők folyamán, Köncsőgpuszták központi területe innen távol van,

¹¹⁰ H. TÓTH 1968.

¹¹¹ HATHÁZI 2000. 242.

az a mai Helvéciahoz tartozik. Az oda valószínűsíthető Köncsögszállása sikeres beazonosítása esetén jelentősebb késő középkori helyszínnel már nem feltétlenül kell számolnunk Ballószög területén. Ellenben 13. században elhalt Árpád-kori egyházak minden további nélkül lehetnek erre.

2.2.4. Balotaszállás

2.2.4.1. Templomos hely

2.2.4.1.1. Balotaszállás – Köhalom

Balotaszállása ?

11–13. század. Templom, temető, település

14–16. század. Település?

A területen több régészeti célú kutatás, terepbejárás is folyt. Ennek ellenére a Köhalommal kapcsolatban számos fontos kérdésre még nem tudunk választ adni.

Leírás

A lelőhely a mai Balotaszállástól K-re mintegy 3,5 km-re fekszik. A környezetéből erősen kiemelkedő, szabályos, mesterségesen erősített domb, tetején kisebb erdő áll. Területén több beásás is látható, tetején mészkőtöredékek jelzik az egykori épületet. A környezetében nagyobb vizenyős területek vannak, melyekből kiemelkedik az a dombhát, melynek D-i harmadának emelt részén van a halom és amelyen maga az igen szórt településszerkezettel jelentkező Árpád-kori település fekszik. A különbö-

ző terepbejárások különféle eredményeket értek el, melyek jelentősen ellentmondásos következtetések levonására adnak lehetőséget.

Régészeti kutatás

1937. Szabó Kálmán egy Árpád-kori templom körüli temető 42 szegényes mellékletű sírját tárta fel. Ásatásáról egyéb információ nem áll rendelkezésre.¹¹²

1951. Méri István járt a területen, aki azonosította Szabó Kálmán és Nagy Czirok László ásatási helyszínét, akik szerint az Elő tanya felőli oldalon egy tűzhelyet bontottak ki. Igen gyér Árpád-kori leletanyagot gyűjtött a domb környezetében, ez alapján határozta meg Árpád-korinak a lelőhelyet, utalva arra, hogy a késő középkorban ettől 3 km-re DK-re, a Zöldhalomhoz települtek át.¹¹³

1960. Dienes István járt a helyszínen, néhány bogrács töredéket talált. Egyébként Méri István leírásához nem fűz hozzá semmit, azt tökéletesen helytállóknak véli.¹¹⁴

1997. Száraz Csilla és Gallina Zsolt terepbejárásaik során feltérképezték a Kőhalom tágabb környezetét is. E szerint a vizenyős területekből kiemelkedéseken körben gyér Árpád-kori anyagot szolgáltató lelőhelyek fekszenek. A dombtól 300 m-re DK-re, az Árpád-kori településhez képest csak kisebb területen és a földhát D-i végében késő középkori telepanyag is jelentkezik.

Térképek

A romnak térképi ábrázolását nem ismerjük, Kovács György 1761. térképein Kőhalom nevű dombként, csak földrajzi névként jelenik meg.

Helytörténet

Pesty Frigyes azt közli, hogy a hagyomány szerint a 14. században élt Balta kun kapitány hajdani lakhelye volt, melynek köveit a 19. század elején hordták el a szomszéd tanyai lakosok.¹¹⁵

Révész György is tudósít a Kőhalomról és környezetéről, meglehetősen pontos képet adva a annak viszonyairól. Ezek szerint a Kőhalom körül és D felé a Gyenizse féle földön kivehető, hogy nagy térségen lakóhely volt. A sok középkorra is utaló lelet között egyértelműen két darab II. Lajos pénzt is említ, valamint vasgolyókat is.¹¹⁶ Fontos, hogy e megfogalmazás szerint a Gyenizse föld nem a Kőhalom környéke, hanem attól elkülönülő helyszín.

2.2.4.1.2. Balotaszállás – Kőhatár

?

11–13. század. Templom, temető, település

A több néven, Kőhatár hármass, Négyeshatár, Öttömösi Kőhalomként is ismert pont kétségtelenül fontos határpont már évszázadok óta. Dienes István hitelesítette a lelőhelyet.

¹¹² KJM Adattár 97. 113.

¹¹³ TJM Adattár 4-877.

¹¹⁴ MNM Adattár 60.IV/1962.

¹¹⁵ PESTY 1978. 44.

¹¹⁶ WICKER 1989. 25.

Leírás

A lelőhely a balotai határ K-i sarkában, Öttömös, Pusztamérges, Szeged, Balotaszállás találkozási pontjánál lévő határpont. A templom egy, a környezetéből egykor jelentősen kiemelkedő domb tetején volt. Közvetlen környékén nagyobb vizenyős részek voltak, melyek a terepbejárási adatokkal való összehasonlítás után úgy tűnik, hogy az Árpád-kor folyamán kisebb területet borítottak, mint később. A tágabb környéken alig 1,5 km-es körzetben mind Bács-Kiskun, mind Csongrád megye területén nagyszámú, összesen 19 darab Árpád-kori telep mutatkozik, míg késő középkori egy sem.

Régészeti kutatás

1960. Dienes István terepbejárás során középkori telepjelenségeket nem látott, bronzkori anyagot gyűjtött, de a kövek és embercsontok alapján egyértelműen kora középkori templomos helyként azonosította a Kőhatárt.¹¹⁷

1997. Száraz Csilla terepbejárás során Árpád-kori telepnyomokat, köveket, embercsontokat talált a felszínen, igazolta egy kőépület nyomait a dombon, valamint a környezetében több Árpád-kori telepet is azonosított.¹¹⁸

Térképek

Rom jelölése nem ismert, mindössze Kőhatár néven földrajzi névként szerepel a II. katonai felmérésen, illetve „*Kötönösi (Öttömösi) Kőhalomként*” 1761-ben.

Helytörténet

Pesty említése szerint a Kőhatár hármaskútja, Szeged, Öttömös határa, sok régi kő és csont van a halmon és környékén.¹¹⁹

A 13. század folyamán elpusztult Árpád-kori templomos település élt itt. A későbbi időszakok határodombként használták ezt a helyet.

2.2.4.1.3. Balotaszállás – Templomhegy/Zöldhalom

Balotaszállás

13–15/16. század. Templom, temető, település

Az 1950–60-as évek helyszínelései alapján leírt lelőhely Méri és Dienes jegyzetei alapján igen jól lokalizálható. Visszaazonosítása ennek ellenére több próbálkozás után sem volt eddig sikeres.

Leírás

A lelőhelyet Méri István leírása alapján lehetett megtalálni. A mai Balotaszállástól K-re mintegy 7 km-re, az egykori Állami Gazdaság földjén nagy kiterjedésű legelőkön fekszik a lelőhely. Különösebben kiemelkedő tereppont nincs, a település egy ÉNy–DK irányú kiemelkedésen fekszik, melynek igen változatos felszíne van, ráillik Méri „hepe-hupás” jelzője. Évtizedek óta szántatlan terület, így mára még a hagyománya sem maradt meg annak, hogy templom vagy temető lett volna azon a vidéken. A róvakotorékok és egyéb bolygatások alapján lehetett meghatározni a templom helyét a dombhát

¹¹⁷ MNM Adattár 60.IV/1962.

¹¹⁸ KJM Adattár 97. 113., GALLINA 1999. 97.

¹¹⁹ PESTY 1978. 45.

kisebbségi emelkedésén, valamint a település elhelyezkedését. Fenti okok miatt szerény mennyiségű kerámiaanyagot lehetett összeszedni, mely inkább jellegtelen 14–15. századi településre utalt. A templom környékén végzett fémkeresős vizsgálat során II. Lajos dénár és késő középkori veretek jöttek elő. A lelőhely kiterjedésére és korára vonatkozó pontosítások szükségesek, mindenesetre a korábbi megfigyeléseket alátámasztja, hogy Árpád-kori leletanyag egyáltalán nem jött elő. Minden azt igazolja, hogy az egyébként is kun nevű Baltaszállás új, kun telepítésű helység a tatárjárás után.

Régészeti kutatás

1951. Méri István Zöldhalomnak nevezi a lelőhelyet. A templom helyét kis halmocska jelzi, amelyből már kitermelték a követ. A felszínen kő és embercsont mutatja a templom helyét. Maga a falu ÉNy–DK irányban húzódik a vizenyős területek között, hepe-hupás földszávon. A Templomhalmot a pusztamérgesiek ásták és sok terméskövet szedtek ki. A felsőbalotai iskolánál ennek az állítólagos Balassa szállás nevű falunak emlékkövet állítottak. Sok későközépkori cserepet talált, megjegyezve, hogy kora középkori kerámiák nem voltak.¹²⁰

1960. Dienes István csak Templomhegynek nevezi, említve, hogy Méri István Zöldhalom helyszínéről van szó. Nem ismerték a környékeliek a Zöldhalom nevet, így ezt a Nagy Czirok Lászlótól történt téves átvételnek tartja. Méri jellemzéséhez nem fűz hozzá semmit, azt tökéletesen helytállóan véli.¹²¹

1997. Száraz Csilla terepbejárásának 18. számú lelőhelye a Templomhegy vagy Halász D. tanya. A térképi jelölése a korábbi jelentéseknek megfelelően 3 km-re van a Köshalomtól de a kérdőjellel jelzett helyen középkori kerámiát nem talált.¹²² Így történhetett a Templomhegy illetve Zöldhalom azonosítása – tévesen – az Alsóhalom lelőhelyen, ahol egyébként szintén nem volt késő középkori lelet. Ekkor és később sem sikerült kétségen kívül lokalizálni a fenti helyszíneket, ellenben a rossz azonosítás meggyökeresedett a szakirodalomban.

Térképek

A romnak térképi ábrázolását ugyan nem ismerjük, de Kovács György 1761. évi térképei kifejezetten különleges egyéb adatokkal szolgálnak. A Zöldhalomtól kissé DK-re, az általunk hitelesített késő középkori település helyén „*Balotai Telek*” néven egyértelműen a középkori település helyén, annak árkokkal telkei vannak ábrázolva.

Nyelvészet

Baltaszállás a megegyező jelentésű „balta” személynévhez köthető, kun eredetű.¹²³

Helytörténet

Balotaszállás – Balotai Strázsa/Nagy Hegy pont alatt.

Történeti források

A terepbejárások leírása szerint a késő középkori Baltaszállása erre a helyszínre illik rá leginkább, így a vonatkozó forrásokat e lelőhely tárgyalása során kell ismertetni.

¹²⁰ TJM Adattár 5600.

¹²¹ MNM Adattár 60.IV/1962.

¹²² KJM Adattár 97. 113.

¹²³ KISS 1980. 86.

1423. *Baltha* fia Lajos, szombatszállási kun kapitányról szólnak a források. A név egyezésén kívül egyéb kapcsolat jelen ismeretek szerint nem áll fenn a településsel.

1493. *Balthaszallasa* a Majsai család birtokfelosztása kapcsán szerepel.

1570. Balota pusztája Halas mezőváros kezelésében volt.¹²⁴

2.2.4.2. Kérdésszerű templomos hely

2.2.4.2.1. Balotaszállítás – Balotai Strázsa/Nagy hegy

Középkor. Temető, templom, település

Azonosíthatatlan Balota területén, csak Pesty Frigyes adataiból ismerjük.

Régészeti kutatás

1997. Balota régészeti topográfiája során a Pesty révén ismert Balotai Strázsa lelőhely Eresztőre lett nagyjából lokalizálva. Ezt később átveszi a szakirodalom, egyöntetűen a Kőhalomtól ÉNy-ra 2,5 km-re fekvő helyszínről szólnak. Mindamellet semmi nem utal arra, hogy ennek a helyszínnek az említett tájékon kell lennie. Ráadásul Eresztő területén Kőhalom néven külön említ is Pesty a mérgesi határszélben egy késő középkori templomos helyet.¹²⁵ A sikertelen beazonosítás oka nyilvánvalóan az, hogy a Balotai Strázsa nem ezen a helyszínen volt.

Térképek

Térképi ábrázolása Kiskunhalas áttekintő 1761. évi térképein található, kétségtelenül elkülönülve a többi, már biztosan beazonosított helyszíntől.

Helytörténet

Pesty Frigyes adatai szerint Strázsa nevét elveszítette a 19. század közepén, Nagy hegy név alatt van, Gyenise János birtokában. A hegy teteje hordott föld, szántáskor csontváz is előkerült. „*Cserepeket, II. Lajos dénárt, kő és tégladarabokat találtak, lakóhelyek nyomai hosszas tájékon látszottak.*”¹²⁶

Pesty Frigyes helynévtára egyértelműen meghatároz két templomos lelőhelyet Balota területén. Az egyik a jól ismert Kőhalom, a másik a Balotai Strázsa. Mindenképpen elgondolkodtató, hogy utóbbi egyértelműen késő középkorinak határozza meg az említett II. Lajos dénár, hosszasan elnyújtott telepjelenségei a Gyenizse földön szintén ismertek. Szintén említést érdemel, hogy a Templomhegyet, Méri István Zöldhalmát ellenben nem említik, pedig az mindenképpen jól ismert tereppont kellett legyen a 19. században is. Felmerül a gyanú, hogy a Balotai Strázsa vagy Nagy Hegy lényegében nem más, mint maga a későközépkori Templomhegy, Zöldhalom, melyre tökéletesen ráillik a lelőhely jellemzése. Ilyenformán nem véletlen, hogy az eddigi próbálkozások a Balotai Strázsa helyének meghatározásához rendre kudarcot vallottak. A Balotai Strázsa összevonható a Templomhegy lelőhellyel.

¹²⁴ FENYVESI 1987. 236.

¹²⁵ KJM Adattár 97. 113. GALLINA 1999. 97., PESTY 1978. 45.

¹²⁶ PESTY 1978. 44.

2.2.4.2.2. Balotaszállás – Alsóhalom

Árpád-kor. Templom? Település

Száraz Csilla terepbejárásai során lokalizált Árpád-kori lelőhely.

Leírás

A Kőhalomtól DK-re mintegy 1,5 km-re lévő kisebb lelőhely. Egy kb. 200×100 m kiterjedésű ÉK–DNy irányú hossz tengelyű dombhát területén némi Árpád-kori leletanyag mellett réti mészkő darabok voltak.

Régészeti kutatás

1997. terepbejárás Száraz Csilla, 8. számú lelőhely.¹²⁷

Lényegében a réti mészkő említése mellett semmi egyéb nem utal templom jelenlétére. A kavardást az okozza, hogy a térképmellékleten a Zöldhalom, vagy Templomhalom szintén e pontra van jelölve 6. számú lelőhelyként, bár ennek sem a terepi megfigyelések, mely mindössze gyér szarmata anyagot adott, sem a Méri által a Kőhalomtól jegyzett 3 km távolság nem írta alá a Templomhalom e pontra helyezését. Ezt a téves jegyzést mind a későbbi szakirodalom, mind az örökségvédelmi adatbázis átvette. E ponton megszüntethető a késő középkori templomos hely, a réti mészkő is valószínűleg csak a telepjelenségekhez tartozik, és nem templomot jelez.

2.2.4.3. Utak

A Balota–Templomhely pontos helyszíni lokalizálása előtt lett berajzolva az úthálózat, melynek külön érdekessége és a módszer sikerességét bizonyítja, hogy a Halastól a Kőhatárig vezető út éppen a később lokalizált késő középkori Templomhegy helyszíne mellett halad el. Ilyenformán a kétséges ÉNy–DK irányú útból biztos középkori utat lehetett rekonstruálni.

Balotaszállás Ny-i határában halad É–D irányban a Halas felől induló, a kisszállási Kápolna dülő Árpád-kori lelőhely mellett elhaladó út.

Igen feltételes a Zsana, vagy Gyarmaszállásáról a Kőhalom lábához érkező út. Mind a zsanai, mind a balotaszállási szakaszát csak a legújabb térképek alapján lehet rekonstruálni, ellenben igen sok Árpád-kori lelőhelyet köt össze ÉK–DNy irányban. Talán itt mutatkozik meg legjobban az a különleges helyzet, melyet az Árpád-kori Kőhalom pusztulása után a korai úthálózat elsorvadását mutatja. Mind a késő középkorban, majd a 18–19. században sem volt miért működnie és majd csak a terület nagyobb fokú benépesülése generálja, hogy a földrajzi viszonyok nyújtotta keretek között a koraihoz hasonló nyomvonal jön létre.

Szinte Balotaszállás DK-i határán halad végig az a fontos, szinte K–Ny irányú útvonal mely a mai 55. számú, Baja–Szeged közt futó főút egyes szakaszain futott végig, leginkább Kisszállás területén. A mai nyomvonaltól szinte a balotai határnál eltért ÉK felé és a Kőhatárnál találkozott a többi úttal, melyek Kiskundorozsma felől haladtak tovább Szeged irányába.

¹²⁷ KJM Adattár 97. 113.

2.2.4.4. Összegzés

A mai Balotaszállás kapcsán nehéz dolgot jelent a viszonylag nagy mennyiségű, egymásnak is gyakran ellentmondó információ a középkori templomos helyekkel kapcsolatban. Még ha sűrű középkori településhálózattal számolunk is – melyet egyébiránt nem ír alá semmilyen egyéb régészeti bizonyíték – a nagyszámú, egymástól független adatok több esetben ugyanarra a helyszínre vonatkoznak. A különféle részadatok kibogozása jelentős többletmunkát jelentett, viszont jelentős előrelépés történt Balotaszállás történetének pontosításához. A legjelentősebb kérdésre, hogy hol van a középkori névadó Baltaszállása, minden kétséget kizáró pontos választ ennek ellenére nem tudunk adni, bár a lehetséges forráskönyvek azt sejtetik, hogy a jelenleginél közelebb nem is igen lehet jutni a rendelkezésre álló adatokból, azt az újonnan visszaazonosított Zöldhalom mellett kell elfogadnunk.

A Balotaszállás Kőhatár, mely önmaga is három néven szerepel a különféle adatközlésekben, valamint a Kőhalom lelőhelyek pontosítása megtörtént. Kétséget kizáróan bizonyítható, hogy e két helyszín az Árpád-kor folyamán elpusztult templomos hely volt. A mai és gyaníthatóan késő középkori határpont, a Kőhatár korának fontos központja lehetett, mely központi helyzet a későbbi időkben az utak találkozási pontjaként részben megmaradt, bár újra nem települt a vidék. A Kőhalom környezetében is a korábbi időszakban volt jelentős élet, a közvetlen környezetében alig kimutatható késő középkor semmiképpen sem szerves folytatása a korábbi szerepnek. Az a helytörténeti adat, miszerint Balta kun kapitány lakhelye itt volt, természetesen nem vehető pontosnak, mindamellett a csengelei példa, mely a késő középkori kun szállás és az Árpád-kori előzményeken létesült templom nagyobb távolságban mutatkozik meg, nem zárja ki ezt a lehetőséget sem. Ilyen módon akár az azonosítatlan lelőhelyű balotai kun női sír is jöhetett a környezetéből. Felmerülhet az orgoványi példa is, ahol a korai kun szállástemető és a település viszonya hasonló. Ott szintén nagyobb, mintegy 2-3 km-es távolságban vannak egymástól.

Így érthetővé válik a Templomhegy helyszíne is, mely 3 km-re van a Kőhalomtól. Itt nincs Árpád-kori előzmény, egyértelműen új telepítésű kun szállásról van szó. Azonosítása e lelőhelynek különösen problémás volt. Méri és Dienes kiváló jelentései egyértelműen jelzik a Templomhegy helyét, mindössze a Zöldhalom elnevezés nem helytálló Méri esetében, de ettől függetlenül az jól nyomon követhető. Ennek ellenére a későbbi „pontosítások” teljesen félrevitték a Balotaszállásról alkotott képet, melyet már Hatházi Gábor is megoldatlan gondnak nevez.¹²⁸ Számos egyéb helyszínt több esetben is próbáltak beazonosítani, melyek csak még jobban összezavarták a valós helyzetet. A Zöldhalom, a Templomhegy, az Eresztő-Balotai strázsa, Gyenizse-féle földek és az Alsó halom mind templomos helyre utalnak, mindamellett most már egyértelmű, hogy több esetben ugyanazt a helyet jelentik, megfeleltethetők egymásnak, vagy nem is léteztek, külön lelőhelyként megszüntethetők. A „Gyenizse föld közelsége a Kőhalomhoz” információ eredményeképpen történhetett a Zöldhalomnak az Alsó halom környékére helyezése. Mindamellett a forrás külön templomot nem is említ, csak elnyújtott települési jelenségeket. A Gyenizse tanyák a II. katonai felmérésen szerepelnek, mintegy félúton a

¹²⁸ HATHÁZI 2000. 210.

Kőhalom és a Templomhely között. A két lelőhely közelsége olyan észrevételt eredményezhetett, hogy szinte összeérnek, mely érthetővé teszi a Révész által leírtakat a hosszan elnyúló településről. A leírás a Gyenizse föld DK-i részére vonatkozhatott főként, ahol a későközépkori település állt. Ráadásul a rekonstruálható út mentén mindkét korszakban amúgy is sűrűbben mutatkoznak a lelőhelyek. A Balotai Strázsa, mely a Gyenizse föld mellett van, megfeleltethető a Templomhegynek. Ezzel sikerült megoldani az érthetetlen módon Eresztőre lokalizált és ott nem azonosított helyszín kérdését is.

A jelen állapot szerint mindössze három középkori templomos helyszínnel számolhatunk Balotaszállás területén. Feltűnő azonban az, hogy ezek mind Felső Balota területén helyezkednek el, a D-i rész teljesen üres. Ez részben kutatatlansággal, részben a középkori birtokhatárok jelentősebb újkori elmozdulásával is magyarázható. A Balotaszállásával azonosítható helyszín periférikus helyzete a jelenlegi határokhoz képest szintén ezt látszik erősíteni. Felvethető, hogy a mai Zsana D-i része egykor Balotaszállása birtokhoz tartozott, és majd Halas és Szeged pusztahasználatának vitái során kerül át, szétszakítva az egykori birtokot és átrendezve itt annak határait.

Az 1892-ben előkerült kun előkelő nő sír-együttesének pontos helye ismeretlen, annyit tudunk, hogy Szilágyi Antal földjén került elő. A kun vezéri temetkezéseknek a korabeli közösséghez való viszonya feltételezi, hogy ettől nem túl messze kun köznépi temetőnek kell lenni, mely az eddigi analógiákat tekintve minden esetben templom körüli, vagy később azzá váló temetőt jelent. Így a temetés helyszíne lehetett akár a Kőhalom környéke is a csengelei példa alapján, de akár a Templomhegy környezete is.

2.2.5. Bócsa

2.2.5.1. Templomos hely

2.2.5.1.1. Bócsa – Gáspár alsósor, Templomhegy

Bócsaszállása

12–15. század. Templom, temető, település

A régészet számára azonosítatlan lelőhely volt, az egyértelmű földrajzi elnevezés ellenére is. Így a Templomdomb 1980-as években bekövetkezett végső pusztulására sem figyeltek.

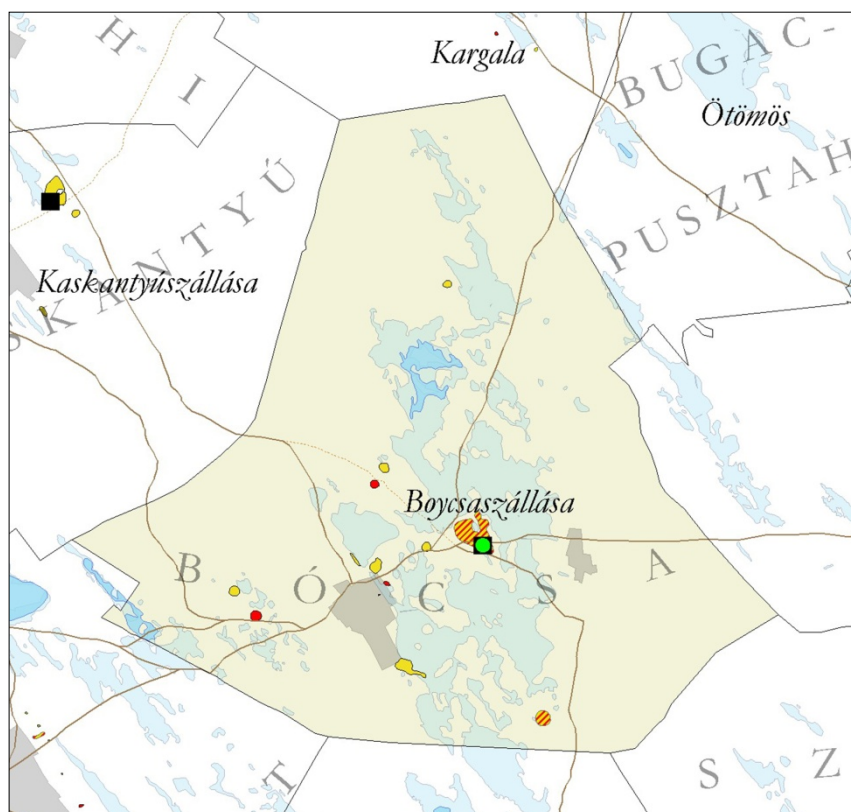
Leírás

Még az 1980-as évekbeli térképeken is egy, a környezetéből legalább 3 m magasán kiemelkedő, kis alapterületű, nyilvánvalóan mesterséges dombot jelölnek a helyszínen. A Templomdombot a 1980-as években teljesen eltűrték, alig 1 m magas emelkedő maradt, tele csonttal, kövel és cseréppel. A felszíni jegek alapján a település közel 1 km hosszú, 600 m széles. A leletanyag a település életének 12–13. századi időszakából jelentkezik intenzívebben, a 14–15. század szerényebb kerámiaanyagot nyújtott.

Régészeti kutatás

1931. Szabó Kálmán ásatást végzett Bócsán, egy középkori temető területén. Aranyszálakkal átszőtt főkötőt talált, 12–13. századnak írja le. Későközépkori lemezvereteket, préselt ezüstveretes pártát is lelt a sírokban.

1937. Szabó Kálmán településásatást végzett Bócsán. Különleges, bástya alakú kályhaszemeket, kiöntőcsöves korsót talált. Az ásatások minden bizonnyal a Templomhegyen és környezetében történtek, bár sematikus térképmelléklete attól jelentősen északabbra jelölte a bócsai helyszínt.¹²⁹

Térképek

I. katonai felmérésen „*Rudera Puszta Templom*”. A II. katonai felmérésen már csak „*Templom Hegy*”. Ez utal a templom széthordásának idejére is.

Nyelvészet

Bócsa kun személynévi eredetű, jelentése a „gazdag, úr” képzős alakja.¹³⁰

Történeti források

1436. *Boychazallas*, Törtel- és Köncsögszálláson a kun kapitányt, Cherche Bálintot megerősítik.¹³¹

1469-ben átírják az oklevelet Cherte Bálint és fia részére.¹³²

1475. A Halas-székhez tartozó *Boychazallasa* megfogyatkozott lakóit a fenti kun kapitány, más helyekről származó lakosokkal pótolja.¹³³

1509. Az ágasegyházi jobbágyokkal szembeni hatalmaskodás fűződik kunjai nevéhez.¹³⁴

1559. Bócsa pusztája a Kecskeméti náhijához tartozik.¹³⁵

¹²⁹ SZABÓ 1938. 35., 50., 58., 60., 64., 96., 106.

¹³⁰ KISS 1980. 264.

¹³¹ GYÁRFÁS III. 596.

¹³² REIZNER IV. 66.

¹³³ GYÁRFÁS III. 675.

¹³⁴ GYÁRFÁS III. 727.

¹³⁵ KÁLDY-NAGY 1985. 136.

1560., 1570., 1578. Kalocsai összeírásokban, mint pusztá szerepel, Kecskemény falu, majd Halas műveli.¹³⁶

2.2.5.2. Kérdéses templomos hely

2.2.5.2.1. Bócsa – Zsikla föld

12–13. század. Település, templom (?)

Kétséges körülmények között kerültek elő bográcsstöredékek Zsikla István földjéről. Majd az 1970-es években a Zsikla szőlőben találtak egy bronz körmeneti keresztet. A lelőhelyek valószínűleg Bócsától mintegy 2,2 km-re, Ny-ra lehetnek. Bár a helyszín azonosítása során nem utalt bármilyen jelenség templomos helyszínre, egy Árpád-kori templomos falu feltételezen elképzelhető.¹³⁷

2.2.5.2.2. Bócsa – Fischer, Faragó József tanyája

12–15. század. Ékszerlelet

Középkori serleg, ékszerek, sírok kerültek elő.¹³⁸ A helyszínt Faragó József fia segítségével pontosan beazonosítottuk. Középkori templomra, vagy településre utaló nyom nincsen. Amennyiben a ma nem fellelhető középkori ékszerek innen kerültek elő, akkor az egy elrejtett kincslelet lehetett és nem templomos település. A helyszín egyébként a Tázlár felé vezető középkori út mentén fekszik.

2.2.5.3. Utak

A bócsaszállásai templom közelében halad el, a középkorival valószínűsíthetően ma is megegyező nyomvonalon működő 54. számú főút Kecskemét és Vadkert között.

Bócsaszállása temploma mellől ágazik el több út is K-i irányba, egyrészt a ma már nem létező, a szanki Kápolnadomb állomással Szentlászlóra menő út.

Szintén itt ágazik el, majd fordul D-nek Tázlár temploma mellett haladó, Halasra érkező út.

Az Izsáktól induló, Bócsa Ny-i határán beérkező út hosszabb szakasza a bócsai részen csak valószínűsíthető, térképi ábrázolása, mai továbbélése nincsen. Ennek ellenére nehéz elképzelni, hogy ne érte volna el Bócsaszállását, mindössze a 18. századra annak már semmilyen nyoma sem maradt.

2.2.5.4. Összegzés

Bócsa lelőhelyeit főként Huley Alfréd, 1960–80-as években végzett gyűjtései révén ismerjük. Már Pesty Frigyes is említi a terület központjában fekvő Templomdombot. Ez a helyszín kétségtelenül azonos a forrásokból ismert Bócsaszállása kun településsel. A régészeti adatok alapján a kunok egy, a tatárjárás korában elpusztult templomos helyet vesznek birtokba. A források szerint a 15. század végi

¹³⁶ VASS 1980. 160.

¹³⁷ WICKER – GALLINA 1997. 23., 27.

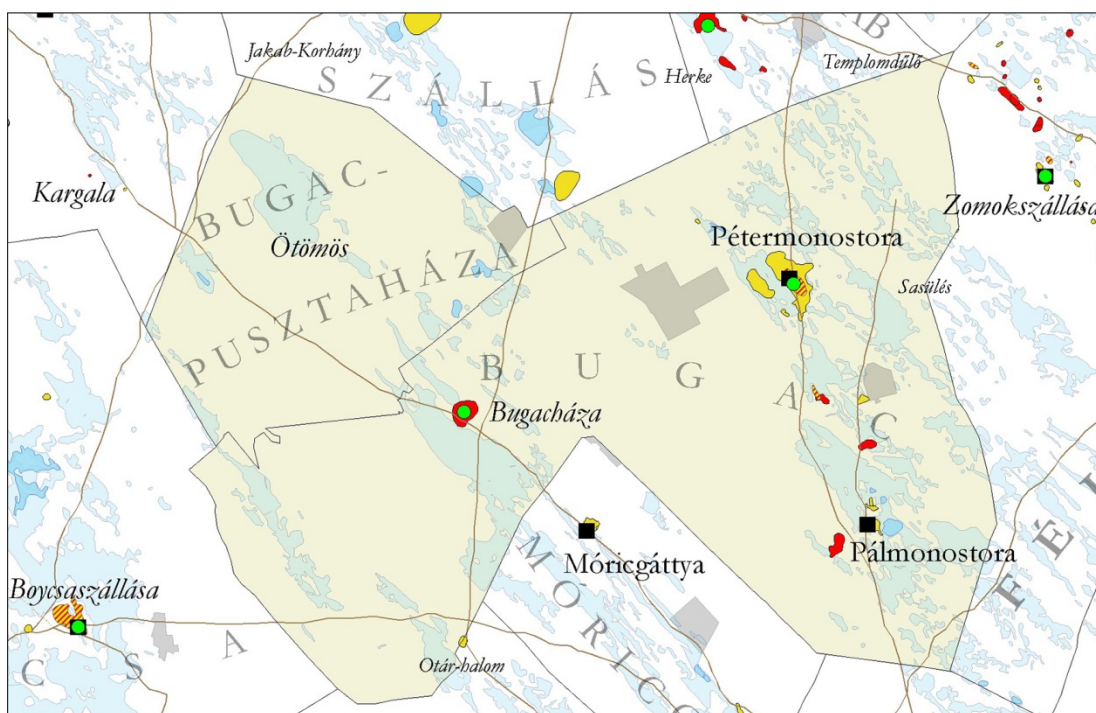
¹³⁸ KJM Adattár 68.163.

elnéptelenedés ezt a szállást is sújtotta, az 1509. évi per tanúsága szerint azonban teljesen nem halt el a település a 16. század elejére. Mindenesetre a gyéren jelentkező késő középkori leletanyag alátámasztana egy nagyfokú népességsökkenést.

A Templomhalom olyan pontosan a mai Bócsa határának közepén helyezkedik el, mely óhatatlanul felveti azt a feltételezést, hogy a szomszédos Ágasegyházához és Orgoványhoz hasonlóan, itt sem történt nagyfokú változás a birtokhatárokból a középkortól kezdve.

A további középkori lelőhelyek magyarázata azonban jelentős nehézségekbe ütközik. Bár a régészeti jellegű kutatások során felmerült lelőhelyek visszaazonosítása megtörtént, ezek nem támasztják alá a korábbi megfigyeléseket.

2.2.6. Bugac, Bugacpusztaháza

2.2.6.1. Templomos hely

2.2.6.1.1. Bugac – Alsómonostor, Papp tanya

Pálmonostora

12–13. század. Templom, temető, település. Kolostor (?)

A Homokhátság alacsony fokú kutatottságához képest mind Alsó-, mind Felsőmonostor viszonylag sok figyelmet kapott. Oka valószínűsíthetően abban keresendő, hogy a beszédes monostorpuszta név, már önmagában is jelentős középkori múltat valószínűsített. Ettől függetlenül egészen a 21. századi vizsgálatokig viszonylag kevés biztos adat állt a tudomány rendelkezésére e helyszínekkel kapcsolatban.

Leírás

Alsómonostortól D-re, mintegy 2,7 km-re azonosította be Sárosi Edit 2001-ben a templom helyét. Alsómonostor–Papp tanya közelében egy 200×500 m-es területen Árpád-kori település és templom nyomaira bukkant 12–13. századi leletanyaggal. Alsómonostor–Zsombos réten a templomtól 500 m-re É-ra egy kisebb kiemelkedés déli lejtőjén újabb Árpád-kori település nyomai rajzolódtak ki szórványos leletanyaggal, 200×500 m-es területen.¹³⁹ A templomtól 300 m-re D-re fekvő szikes tó körüli kisebb kiemelkedéseken is számolhatunk az Árpád-kori településsel, melyet a terepbejárás során begyűjtött leletanyag igazol. A település kissé szórta elrendezésű, mint az ettől É-ra lévő, nagy felsőmonostori központ.

Az 1926. évi templombontás pusztítását véglegessé tette az 1950-es években a közeli tsz útépitése, melynek során több km hosszan a templom maradványait töltötték fel az utat. Majd az 1980-as években újabb jelentős pusztítást okozó talajegyengetés történt. Így mára már szinte alig maradt valami az Alsómonostori templom helyén, melynek alapfalait még a 20. század elején is szabad szemmel lehetett látni.

Térképek

A templomnak több térképi ábrázolását is ismerjük, a 18. századi térképek általános Inf(erior) jelzője mellett érdekesség, hogy 1959-ig templom romként nevezik, jelezve annak viszonylag kései elpusztítását.

Régészeti kutatás

1880. A Magyar Nemzeti Múzeum szakemberei helyi földbirtokosok kezdeményezésére kezdték meg az Alsómonostori templom feltárását. „Megtalálták a bejáratot a lépcsőfokokkal, a 4,4 m hosszú és ugyanilyen széles szentélyt kiásták. A templomhajóban a padozattól 80 cm vastagságban égési réteg volt látható – a leomlott tetőszerkezet maradványai –, alattuk az odamenekült lakosság összetört csontjai. A padozat több helyen fel volt szakítva. Minden tárgy és ruhadísz a tatárjárás előtti korból származott. Számtalan fémdísz, csat került elő, továbbá szabadkézzel, nem korongon készült agyag edények.”¹⁴⁰ A Műemlékek Országos Bizottságának rajztárában volt egykor a monostor kiásott templomfalának méretek nélküli színes nyomvázlata, melyet ott ma már nem sikerült megtalálni. Csak arra vonatkozó utalást leltünk, hogy Dr. Arányi Lajos a múzeum munkatársa 1876-ban kint járt Monostorpusztán.¹⁴¹ Ellenben a kecskeméti levéltárban Hornyik János hagyatéka közt sikerült fellelni az 1880-as ásatás alaprajzát.¹⁴² Eszerint Alsómonostor temploma egyenes szentélyzáródású, egyhajós építmény volt. A szentély három oldala pontosan 4,4 m, a hajó hossza: 8,9 m, szélessége: 6,42 m. A rajz szerint DNy–ÉK tájolású. A rajzból nem derül ki, hogy a templombelsőben álló falaknak vajon valamiféle térelválasztó funkciójuk volt-e, vagy egy későbbi hozzáépítés eredménye-e, mellyel megnyújtották a hajó hosszát, így bővítve a templomot. A leginkább valószínűnek az tűnik, hogy ezek az 1,65 m vastag falak a bejárat mellett a templom tornyát, esetleg tornyait támaszthatták, talán karzattal is számolhatunk. A templom megközelítőleg 20 m hosszú. Az 1880-as ásatásról csak egyetlen lelet tanúskodik a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattárában. A tárgy egy aranyozott

¹³⁹ SÁROSI 2001., Sárosi Edit ásatási dokumentációja.

¹⁴⁰ SZAPPANOS 1981. 114.

¹⁴¹ MOB Adattár: 1876/33. törzsív.

¹⁴² Köszönöm V. Székely György segítségét.

rézlemez, mankós limoges-i kereszt hátoldaláról. A veret két sarkán negyedkörösen kivágott, téglalap alakú.¹⁴³ A leltárkönyv szerint a rézlapon limoges-i zománc kék és fehér színű maradványai voltak. Rajta ábra látható, mely már nehezen vehető ki, egy szárnyas ökör feje növényi keretben. Eredetileg a nimbusz, az alap és a keret volt zománcozott. A sarkain egy-egy lyuk volt, az egyikben benne volt még a szegecs, amivel felerősítették a keresztre. Magassága: 2,8 cm, szélessége: 5,7 cm. A zománc nyomai ma már nem láthatóak.¹⁴⁴

1926. A múzeumi felügyelet mellett történő elbontás során „Szabó Kálmán egészen ép falakra bukkant, melyek a talajba süppedtek. A templom román stílusban épült és igen sok anyagot hoztak elő.”¹⁴⁵ Ennek ma már semmilyen nyoma sincs.

1932-ben Alsómonostoron újabb ásatás folyt.¹⁴⁶ A munkálatok eredményeit Szabó Kálmán ismerteti, sajnos igen hézagosan. A templom 25 m hosszú, 13 m széles egyhajós építmény, melyet feltűnően nagyméretűnek ítél a környékbeli pusztatemplomokhoz képest.¹⁴⁷ Kisebb problémát jelent, hogy a Szabó Kálmán által leírt 25 m hosszú templommal nem egyezik a Hornyik-hagyatékban talált templom hosszúsága. Biztosan ugyanazon a helyen folyt az ásatás, nem tudjuk, hogy ki tévedett a megfigyeléseiben.

1933. Szabó Kálmán Alsómonostoron több lakóhelyet tárt fel. Minden lakóhelyen 80–100 cm átmérőjű kemencét talált, melynek alját edénydarabokkal rakták ki, sárral tapasztották. 1936-ban ugyanitt 13. századi világoszürke, 10 cm magas fületlen bögrét talált, melynek oldalát bekarcolt hullámvonalak díszítették. A leletanyag orsógombokból, vaskések töredékeiből, sőtörő kavicsokból és cserépüstök töredékéből állt.¹⁴⁸

2000. Sárosi Edit terepbejárása.

2013. Szondázó feltárás folyt a templom területén. Ennek során templomot azonosítottunk, de nem sikerült a kolostor problematikáját megnyugtatóan tisztázni.

Történeti források

Pálmonostora önállóan sosem, mindig Pétermonostorával együtt szerepel a forrásokban. Ennek legfőbb oka az lehet, hogy Pálmonostora már a 13. század folyamán végleg elpusztult, és így birtokként említik a szomszédos helységgel.

1347. Becsei Töttös pereskedik Pétermonostora és Pálmonostora birtokokért, melyek 1349-ben végleg a birtokába kerülnek.¹⁴⁹

1379-es oklevél Pest megyébe helyezi a birtokokat.¹⁵⁰

1411. Pétermonostora, Pálmonostora és Mórocgáta birtokokat egymás mellettinek mondják.¹⁵¹

1631. Újra Péter- és Pálmonostorát írják le a források.¹⁵²

¹⁴³ MNM Középkori Osztály. Lelt. Szám: 1880/73.

¹⁴⁴ KOVÁCS 1962. 122.

¹⁴⁵ Kecskeméti Lapok 1926. június 20.

¹⁴⁶ SZABÓ 1986. 31.

¹⁴⁷ SZABÓ 1938. 131.

¹⁴⁸ SZABÓ 1938. 21–22.

¹⁴⁹ ZO II. 1872. 227.

¹⁵⁰ BAKÁCS 1982. 215.

¹⁵¹ BÁRTFAI-SZABÓ 1938. 128., BORSA 1993. 227.

2.2.6.1.2. Bugac – Felsőmonostor, Csitári tanya

Pétermonostora, Monostor

11–16. század. Templom, temető, település. 12–13. század, kolostor

Leírás

A Homokhátság Árpád-kori központjaként azonosítható Pétermonostora leírását a zárófejezet tárgyalja.

Régészeti kutatás

1926-ban a bugaci templomromok elbontását felügyelő megfigyelés történt. Ekkor mindkét templomot, az alsómonostorit és a felsőmonostorit is elbontják, majd kőanyagát elszállítják az új bugacmonostori templom építéséhez.¹⁵³

1932. Szabó Kálmán ásatása.¹⁵⁴ A templom körüli temetőből 13-14 éves leányka sírjából egy fém-szálakból szőtt pártaoöv darabjai kerültek elő, melyeken jól látható a szövés mintázata. Szabó ezt a leletet a 12–13. századra keltezte, mivel a falu a tatárjárás idején pusztult el. Ez a megjegyzés érthetetlen, mert munkájában később ezt írja: „*Felsőmonostor temploma is a román korban keletkezett s a 15. század végén a késő gótika korában boltozták...*” Felmerül a gyanú, hogy az ásató vagy a két monostor nevét, vagy korukat keverte össze. Szabó Kálmán nyomán ismerjük a templom alaprajzát, melynek teljes hossza 16,9 m, beltere 6,6 m széles, a szentélynél 6,4 m. A templom K–Ny-i tájolású, sekrestyéje az É-i oldalon fekszik és félköríves szentélyzáródású. Nagy mennyiségben talált bordatéglaakat is, melyek kereszt alakú végükkel lefelé álltak.¹⁵⁵ Az 5,22 m hosszú sekrestye és az öt támpillér elhelyezése gótikus átépítés eredménye. Szabó Kálmán Felsőmonostoron egy ép kemencét is feltárt.¹⁵⁶

1950. Dr. Kalmár János egy 19. századi temető megvizsgálása során, attól nem messze találta meg a monostor alapfalát, a monostort övező kőfalat, a téglából épített cellákat, valamint faragott kődarabokat, melyeket a helyi plébánián helyezett el. Ezeken kívül „semmilyen régebbi tárgyat” nem talált.¹⁵⁷

2000 őszén Sárosi Edit által vezetett, a területre koncentrált terepbejárás, valamint a 2002-es letmentő ásatás során sikerült azonosítani Szabó Kálmán egykori ásatásának helyszínét.

2010-ben kezdődtek a lelőhelyen az átfogó tudományos kutatások.

Térképek

A templomnak több térképi ábrázolását is ismerjük, a 18. századi térképeken „*Superior*” jelzővel szerepel. 1959-ben templomrom szerepel a térképen. Kiemelten fontos, hogy minden ábrázolás a plébániatemplomra és nem a monostorromokra utal.

2.2.6.1.3. Bugac – Pusztai bejárá

¹⁵² HORNYIK 1865. 48.

¹⁵³ CZAKÓ 1995. 237.

¹⁵⁴ SZABÓ 1986. 31.

¹⁵⁵ SZABÓ 1938. 61–62., 130–132.

¹⁵⁶ SZABÓ 1986. 31.

¹⁵⁷ KALMÁR 1950.

Bugacháza

13–16. század. Település. Templom, temető (?)

Alsómonostor és Felsőmonostor közelsége folytán jóval kevesebb figyelem irányult a kutatás részéről az önálló Bugac eredetének vizsgálatára. Régészetiileg azonosítatlan helyszínnek minősült.

Régészeti kutatás

Az egykori Bugacháza elhelyezkedésére vonatkozóan egy 1934-es újságcikk ad támpontot. A Kecskeméti Lapok főoldalon számolt be a szenzációs felfedezésről, miszerint a Templomkút mellett megtalálták a középkori Bugacháza helyét. A cikk szerint a múzeum munkatársai Szabó Kálmán vezetésével „hamarosan megkezdik az ásásokat”.¹⁵⁸ Tudunk arról, hogy Papp László és Szabó Kálmán ástak Bugacon, de hogy a Templomkút környékén vagy máshol, azt már lehetetlen megmondani.¹⁵⁹ Arra is van adatunk, hogy a Templomkút környékén tervezett ásatásból nem lett semmi.¹⁶⁰

2014-ben talajradaros vizsgálatot végeztünk a templom helyének lokalizálásához. A műszeres felderítés mindössze egyéb telepjelenségekre engednek következtetni, a templom helyét nem sikerült pontosan tisztázni.

Leírás

A Kiskunsági Nemzeti Park területén fekvő lelőhelyen a védettség, és a gyors humuszképződés nem tett lehetővé nagyobb mennyiségű anyaggyűjtést, a lelőhely kiterjedésének meghatározását. Az istállókhöz vezető úttól Ny-ra, alig 150 m-re az úttól, egy alacsonyabb dombon állhatott talán egykor a templom. A park fennállása óta szántatlan területen a legelő és az intenzív humuszképződés miatt sem lehetett látni a templom köveit. A mindenfelé lévő vakondtúrások azonban tömegesen hoztak felszínre kisebb kerámiatöredékeket, és a homokos úton is lehetett találni belőlük. Ezek alapján biztosan állíthatjuk, hogy egy 14–16. századig fennálló település volt az egykori templom körül, melynek anyagáról csak egy kisebb rétimészkő-darab árulkodott. A kis mennyiségű gyűjtött kerámiaanyag is elegendő a lelőhely korának meghatározásához, így biztosan állíthatjuk, hogy nem volt Árpád-kori előzménye a településnek.

Térképek

Térképi ábrázolása nincs a templomnak, a lelőhelytől D-i irányban a Kápolna földrajzi név utal az egykori templomos helyre.

Nyelvészet

Bugac szavunk biztosan a kunokhoz köthető, a név eredete kipsak nyelven *boyaz*-ként „gége” jelentéssel bír.¹⁶¹ *Boyaz* személynévként is ismeretes.¹⁶² A -háza utótag a 14. században tör előre, majd a 15. században válik általánossá használata településeink névadásában.¹⁶³

Kecskemét város külterületének térképén Bugacházától É-ra, Kisbugac területén Ötömös nevű erdőt ábrázoltak. A ma is létező Csongrád megyei Ötömös Templomhegy környéke azonosítható a

¹⁵⁸ Kecskeméti Lapok, 1934. szeptember 1.

¹⁵⁹ SZABÓ1986. 36.

¹⁶⁰ CZAKÓ 1995. 230.

¹⁶¹ RÁSONYI 1967. 138.

¹⁶² RÁSONYI 1958. 94.

¹⁶³ KRISTÓ 1976. 89.

középkori *Hythemeszállásával*, melynek kun vonatkozását metatójt Móra Ferenc ásta meg.¹⁶⁴ Öttö-
mös jelentése „végrehaj, kifizet, letörleszt”, bizonyosan kun gyökerű földrajzi név.¹⁶⁵

Helytörténet

A Templomkút neve a bugaci nagy legelő közepén valóban utalhat egy régi templomra, főleg annak tudatában, hogy a tőle D-re fekvő terület még a 19. századi térképeken is a Kápolna nevet viselte.

Történeti források

1391. Bugac először személynévként tűnik fel, *Blasio de Bugac* alakban.¹⁶⁶ Bugaci Balázsnak, gyermekeinek és örököseinek birtokrészt juttattak. A következő Bugacra vonatkozó forrás 1451-ből már faluként említi, és meg is jelöli a helyét. Ekkor *Bwgachhaza* alakban szerepel.

1469. A települést és birtokosát együtt említik egy birtokper kapcsán, *Benedicti Bugacz de Bugaczhaza* alakban.¹⁶⁷ A vizsgálat bizonyította, hogy a Fejér megyei Solti székhez tartozó Bugacz-háziak birtokán hatalmaskodtak a Rozgonyiak dömsödi jobbágjai.¹⁶⁸

1520-as évek, Lázár deák térképén *Monstor* alakban van jelölve.

1580., 1590. Ráják nélküli pusztá.¹⁶⁹

2.2.6.2. Kérdéses templomos hely

2.2.6.2.1. Bugac – Sasülés

Sasülés szállás ?

Földrajzi névként szerepel Sasülés, Bugac és Kiskunfélegyháza határán. Van Sasülés Csongrád megye szegedi határában is. Feloldatlan jelentésű, minden bizonnyal kun gyökerű szállásnév. A Sasülés formában való romlás, magyarosodás valószínűsíthető.

1472. A Pákaszállási Thenkes Pál nevű kun fiainak engedélyt ad a király, hogy a lakatlan, Kecskemét székhez tartozó *Othasylys* szállásra telepedhessenek.¹⁷⁰

Pákaszállás és a lehetséges helyszín szinte szomszédosak, ami egy újabb plusz adatot jelenthet az azonosításnál. Régészeti lelőhely jelenleg nem ismert a környékről, így a határrész megfeleltetése a forrásokból ismert szállással csak fenntartással kezelendő.

2.2.6.3. Utak

¹⁶⁴ MÓRA1906.

¹⁶⁵ HATHÁZI 2000. 243.,

¹⁶⁶ GYÁRFÁS III. 518.

¹⁶⁷ GYÁRFÁS III. 626, 664.

¹⁶⁸ FENYVESI 2000. 363. Ez Bugacra vonatkozó oklevél eddig nem volt számon tartva Bugac kapcsán. Köszönet Szarka Józsefnek, aki felhívta a figyelmet erre.

¹⁶⁹ HORNYIK 1927. 54.

¹⁷⁰ GYÁRFÁS III. 294.

Bugac területét több jelentős, középkori út szeli át. A monostori területen É–D irányban halad az Árpád-kori előzményekkel rendelkező út, mely Felső- és Alsómonostor középkori helyszíneit köti össze. A legújabb kutatások szinte folyamatos lakottságot mutatnak a két település között. Pétermonostortól É felé Matkón keresztül halad Kecskemétre. D felé Pálmonostorán majd Szentlászlón át halad végül Szegedre. Akár az is megkockáztatható, hogy az Árpád-korban ez az út volt a Homokhátságot átszelő, a Maros torkolattól Pestre vezető fő út.

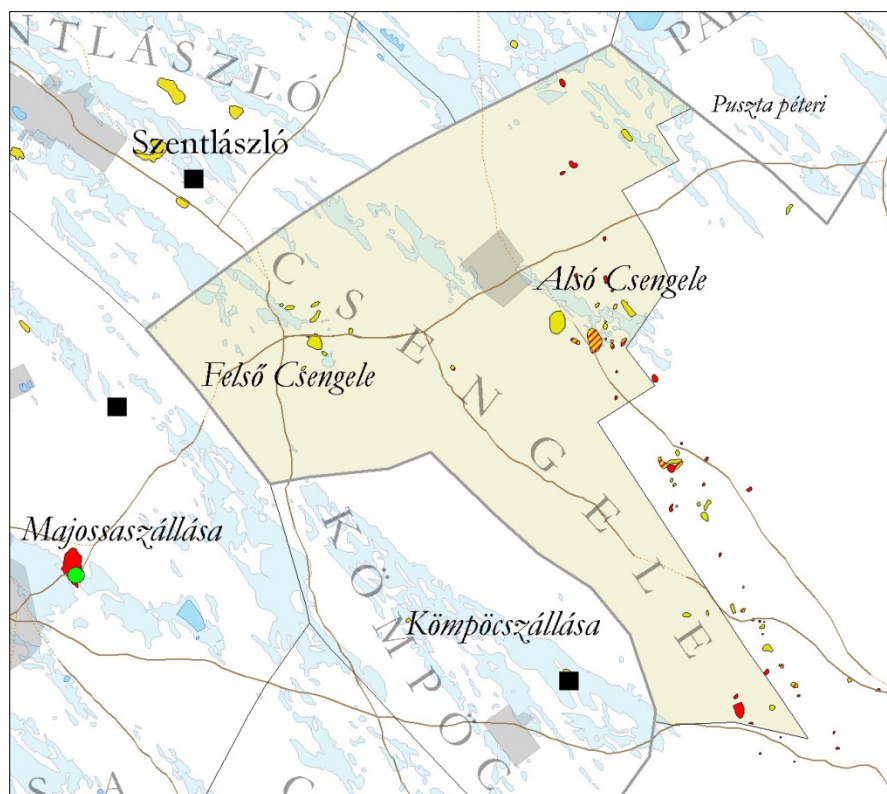
A bugaci részen, Bugacháza feküdt a késő középkorban utak csomópontjában. ÉNy–DK irányú az Izsák illetve Csengele irányába haladó út. Az É–D irányú útvonal Kecskemétre megy, D felé pedig a szanki határon fekvő Kápolna domb Oltár halom lábánál elhaladva megy Szankszállására.

Érdekes, hogy ezen a vidéken gyökeresen különböző településszerkezet jön létre, az egykor fontos utak által behálózott területen ma egyetlen jelentős főút sincs. A középkori településszerkezethez képest jelentős eltérés mutatkozik az újkorban, ennek eredménye, hogy a kérdéses utak ma legfeljebb dűlőútként főként csak egyes szakaszaikban maradtak meg. Az I. katonai felmérés alapján azonban kiválóan rekonstruálhatóak.

2.2.6.4. Összegzés

A Péter és Pálmonostorával kapcsolatos összefoglalást a főszöveg részletesen tárgyalja.

2.2.7. Csengele

A kiskunsági középkori települések kutatása során csak elvétve találkozhatunk olyan szerencsés helyszínnel, mely Csengele esetében állt fenn, hiszen Horváth Ferenc tollából kiemelkedő színvonalú össze-

foglalás jelent meg az alsó-csengelei, vagyis bogárháti középkori településről. A Csengelei kunok ura és népe című könyv e tanulmány kereteit jelentősen túlfeszítve elemzi a középkori templomos településsel, valamint elsősorban a kun vezéri sírral kapcsolatos kérdésköröket. Számos olyan adatot, új korszakos megfigyelést tartalmaz, mely miatt megengedhető, hogy több fontos kérdést itt ne kelljen elemezni. Csengele esetében kizárólag a dolgozat szempontjából tematikailag elengedhetetlen, illetve a szomszédos területek új adatai folytán felmerülő problémás vonatkozásokat érintjük.

2.2.7.1. Templomos hely

2.2.7.1.1. Csengele – Bogárhát

Alsó Csengele (szállása ?)

11–16. század. Templom, temető, település

A bogárháti templom és környezete régészetileg jól ismert helyszín. Horváth Ferenc révén került elő az egyetlen kárpát-medencei, hiteles körülmények között feltárt kun előkelő sírja. Az erről készült monográfia a kun korszak kutatásának kikerülhetetlen alapműve lett.

Leírás

A középkori templom egy ÉNy–DK irányú, a környezetéből kissé kiemelkedő dombhát magasabb részén állt. A dombhátat több oldalról vizenyős terület ölelte körül. Az Árpád-kori és a késő középkori település egyaránt szórta szerkezetű lehetett, a mélyebb részekből kiemelkedő magaslatokon lehetett azok nyomait megfigyelni. A késő középkori Csengele falut a templomtól ÉK-re mintegy 500 m-re húzódó dombháton, a Fecskésen lehet azonosítani.¹⁷¹

Régészeti kutatások

1892. Reizner János járt kint a helyszínen, melynek során megállapította, hogy a templomnak már alig van nyoma, a régóta folytatott gazdasági művelés miatt. Arról is tájékoztat, hogy a felső csengelei rommal ellentétben itt sok téglá is van a törmelék közt.¹⁷²

1975. Horváth Ferenc ásatása, melynek során feltárta egy kisméretű, alig 10×7 m-es, patkóíves szentélyzáródású falusi plébániatemplom agyagalapozását, valamint a templomkörüli temető kisebb részletét. A kibontott 37 sír közül a datálhatóak 13–15. század közti temetkezéseket mutattak. A templom építését a 11. századra tette az ásató régész, a 37 feltárt sírt egy kivétellel a 14–15. századra. Érdeklőség, hogy a templom környezetében nem mutatkozik késő középkori leletanyag, melyből a település elhelyezkedésére lehetne következtetni. A templomba temetetteket kunnak határozta meg.¹⁷³

1998. Horváth Ferencnek, az M5 autópálya építését megelőző feltárása zajlott a templom mellett, annak K-i oldalán. Az ásatás során megtalálta a templomot övező Árpád-kori hármaskörök hosszabb szakaszait, valamint előkerült az azóta is egyetlen, hiteles körülmények között feltárt kun vezéri sír.¹⁷⁴

¹⁷¹ HORVÁTH 2001. 226.

¹⁷² REIZNER 1892. 236.

¹⁷³ HORVÁTH 1978. 91–126.

¹⁷⁴ Az ásatás teljes körű ismertetése: HORVÁTH 2001.

Térképek

Kaltschmidt Ábrahám 1747. évi térképén „*Loc Eccles*” néven romot jelez. Későbbi térképek már földrajzi névként sem jelölik.

Nyelvészet

Csengele kun földrajzi név eredetű. Jelentése „fás, bokros hely”.¹⁷⁵ Keleti párhuzamok alapján személynévként is használatos, mely így nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a leggyakoribb kun szállásnévadás formájával állunk szemben, mikor a vezető személyéről nevezik el a szállásterületet.¹⁷⁶

Helytörténet

1699-es összeírás szerint Alsó Csengelén templomrom már nem látható.¹⁷⁷

Történeti források

1493. A Majossák birtokainak felosztása kapcsán szerepel *Chengele* felőli rész.¹⁷⁸

1570. Mind Alsó- mind Felsőcsengele Szeged pusztái közé tartozott.¹⁷⁹

Horváth Ferenc 1975. évi feltárásának mintaszerű elemzése egyetlen kérdésre nem terjedt ki, hiszen ennek jelentősége csak a közelmúlt kutatásai kapcsán került előtérbe. A faszénnek és fahamunak a sír aljába történő szórását ez esetben archaikus szokásként értelmezve, párhuzamként a jász szállástemetők hasonló jelenségeit emeli ki. Mindamellet kiváló megérzéssel Árpád-kori temetőket is felhoz példaként.¹⁸⁰ A feltárás során datálható „gazdag”, és kétségtelenül 14–15. századi sírok közül egynél sem, mindössze a kétséges besorolású, pártás 5. sírban lehetett ezt a szokást megfigyelni. A bugacmonostori és kiskunfélegyházi példákban kiindulva, ezek jó eséllyel köthetők a temető 12. századi, 13. század eleji rétegéhez. Nem is véletlen, hogy az egyetlen, viszonylag korainak meghatározható 17. sír esetében is volt faszén a sír alján. Így felvethető, hogy e melléklet nélküli sírok némelyike talán köthető a temető korábbi, Árpád-kori periódusához is.

2.2.7.1.2. Csengele – Templomhalom

Felső Csengele ?

12–13. (15.?) század. Templom, temető, település

Az 1960-as években lényegében teljesen elhordott halom Reizner János jóvoltából vált ismertté a régészet számára.

Leírás

A felső csengelei Templomhegy helyén ma egy bekötőút áll. Annak teljes elpusztítása után a domb leírásánál Reizner adataira kell támaszkodni. A domb a környezetéből jelentősen, több mint 3 m magasan kiemelkedett, mintegy 30 m átmérőjű volt. Rajta út vezetett keresztül – mely az 1990-es években a teljes megsemmisülését is jelentette. A domb tetejét 50–80 cm vastag építési törmelék borította be. A kápolna nem a domb közepén, hanem a fennsíknak a D-i szélén állt. A templom egy nagyobb

¹⁷⁵ KISS 1980. 159.

¹⁷⁶ HORVÁTH 2001. 210–211.

¹⁷⁷ REIZNER 1892. 235.

¹⁷⁸ GYÁRFÁS III. 709.

¹⁷⁹ FENYVESI 1987. 235.

¹⁸⁰ HORVÁTH 2001. 73.

kiterjedésű plató mesterségesen (is) magasított része, a környező település nyomai is ezen találhatók, illetve elszórtan a kiemelkedő magasabb részekén. É-ről nagy kiterjedésű vízállásos rész határolta. Az eddig folytatott terepbejárások szerint a késő középkori település helyét még nem sikerült kétséget kizáróan azonosítani.¹⁸¹

Régészeti kutatások

1892. Reizner János ásatása, melynek során 14–15. századi templom és azt övező temető került felszínre. Két kutatóárkában 30–40 sírt tárt fel, egymáson feküdtek, rendben. Mellékletük egyáltalán nem volt. A templom hajója kisméretű, mindössze 8×6 m, rétimészkö kváderekből rakott fala agyag- és kőalapozáson nyugodott. A kápolna apszisát a későbbi kitermelések és kincskeresések az alapozás aljáig eltüntették, szentélyéről nem lehet tudni semmit. A törmelékben egyetlen tégladarab sem volt, szemben az alsó-csengelei templommal. A templom építésének idejére nem tud választ adni, a temetőt egy, az osszáriumból előkerült köriratos gyűrű alapján a 15. századra teszi. Ezen a gyűrűn és két harangdarabon kívül egyéb számottevő leletet nem említ, innen származó tárgyaknak nincs nyoma a Szegedi Múzeumban.¹⁸²

Térképek

Kaltschmidt Ábrahám, 1747. évi térképén „*Loc Eccles*” néven romot jelez. Balla Antalnál „*Rud Templi*”, majd 1775-ben egy aprólékos, a csengelei pusztát ábrázoló térképen a rom rajza, talán egy torony mutatkozik „*Rudera Ecclae Felső Csengele*” néven. A 18. század végére már csak földrajzi névként, „*Templom halom*” néven van jelölve.

Helytörténet

1699-es összeírás szerint még voltak némi templomromok Felső Csengelén. A török időkben elpusztult templom maradványait (alapjait) a kisteleki templom építéséhez hordták el, 1791-ben.¹⁸³

2.2.7.3. Utak

Az alsó csengelei Bogárhátat mindössze egyetlen valószínűsíthető út érintette, legalábbis a 18. századra annyira megváltozhattak az útviszonyok, hogy a korabeli térképek nem alkalmasak a Csengelét érintő úthálózat rekonstruálására. Ez az út É–D irányban halad a településen keresztül, Ferencszállásáról a mai Kistelek irányába, becsatlakozva a szegedi útba.

Ezzel ellentétben, a valószínűleg már a késő középkorban sem élő felső csengelei település temploma szinte csomópont volt. Egy É–D irányú út Félegyháza irányából haladt a Templomhegy lábánál Csólyosszállása irányába. Ez az út a szentlászlói határon elágazott és ÉNy-ra, az egykori Szentlászlón és Móricgáton keresztül haladt Bugacháza felé. Csengele területén nyomvonala nehezen követhető ugyan, de távolabb több szakaszon ma is használt utakról van szó.

¹⁸¹ HORVÁTH 1978. 123., MFM Adattár 1595–95.

¹⁸² REIZNER 1892. 235–240., Horváth Ferenc szóbeli közlése.

¹⁸³ HORVÁTH 2001. 59.

Már Reizner is felfigyelt arra, hogy a majsza–csongrádi út éppen a domb É-i lábánál megy el. Jól nyomon követhető út, a maitól részben különböző nyomvonalon haladhatott. Majsa irányába haladó szakasza ma is létező aszfaltozott út, megközelítőleg az eredeti nyomvonalon.

A Templomhalom mellett vezető utak kapcsán különleges megfigyelést tehetünk. A szomszédos birtokok még magyarázatra szoruló fő településtörténeti kérdései sem engednek a fentitől eltérő úthálózat-rekonstrukciót. Ezzel együtt is feltűnő, hogy ezek az utak kifejezetten pontosan ejtenek útba Árpád-korban elpusztult templomos településeket. Majsa felé a Kőkúti dűlő, Bugac felé Szentlászló és Móricgátja templomos lelőhelyek mind az utak mentén vannak. Úgy tűnik, hogy a fenti utak nemcsak a késő középkor folyamán, de már az Árpád-korban is a rekonstruált nyomvonalon haladhattak.

2.2.7.4. Összegzés

Csengele középkori története kapcsán, még a környezethez képest igen magas színvonalú kutatottság is fontos kérdéseket hagyott megválaszolatlanul. Talán éppen a legfontosabb kérdést hagyják számkra nyitva az eddigi kutatások, jelesül azt, hogy a két ismert, régészetileg kutatott templomos hely közül melyik is az „igazi”, a forrásokban szereplő Csengele. Annyi bizonyos, hogy a 16. század végi puszták már két Csengeléről beszélnek. Hatházi Gábor véleménye szerint feltehetően kettőződött településről van szó, talán a ruralis közösség és a függő kapitányi népek szétválása folytán alakult ki Alsó- és Felső Csengele.¹⁸⁴ Az egyetlen rendelkezésünkre álló középkori forrás érdekes módon egyszerűen Csengeléről, pontosabban Csengeléről, mint határos területről beszél. Ez annak ismeretében kifejezetten különlegesnek számít, hogy a későbbi Kiskunság területén a középkori források az egyértelműen kun, vagyis kun nyelvű településeket kizárólag -szállása utótaggal illetik. Ez a gyakorlat mutatja egyben a névadás szokását is, mely egy-egy kun vezetőről nevezi el az illető falut. Ez alól nem igazán van kivétel, talán csak Orgoványszállását lehet felhozni, ahol a 16. századra elkopik a -szállása utótag. Ilyenformán a Csengeléről szóló adat nem visz közelebb bennünket a szállás helyének meghatározásában, hiszen az a területről és nem a településről szól. A kérdéshez a régészet segítségével közeledhetünk, hiszen a két kutatott környék jellegzetességeiből lehetne következtetni. Alsó-Csengele elemzése is komoly nehézséget jelentett az 1998-as szerteágazó kutatásokig, hiszen az 1975-ös ásatás alapján a templomot jellemzői szerint 11. századi építésűnek lehet meghatározni, míg a sírok a 14–15. századi temetést mutatják. Ráadásul a templom környezetében nem észlelhető késő középkori település, csak Árpád-kori. Az 1975. évi ásatás eredményei kétségtelenek, némely ellentmondásosnak tűnő kérdésre a későbbi ásatás megadta a magyarázatot. Mára egyértelmű, kézzel fogható bizonyítékok állnak rendelkezésre Horváth Ferenc korábbi sejtésére, hogy a templomnak Árpád-kori előzményei vannak. A szerteágazó terepbejárások a késő középkori település messzebb húzódását bizonyították. Eszerint a falu nem a templom körül volt, hanem kissé távolabb, Fecskésen. Megjegyezendő, hogy ez a jelenség nemigen tapasztalható a környéken, kizárólag Orgoványszállása esetében lehetett megfigyelni, hogy a

¹⁸⁴ HATHÁZI 2000. 243.

14–15. században használt Árpád-kori eredetű templom és a kun település egymásnak nem szerves részei, bár ott a távolság nagyobb, közel 2 km.

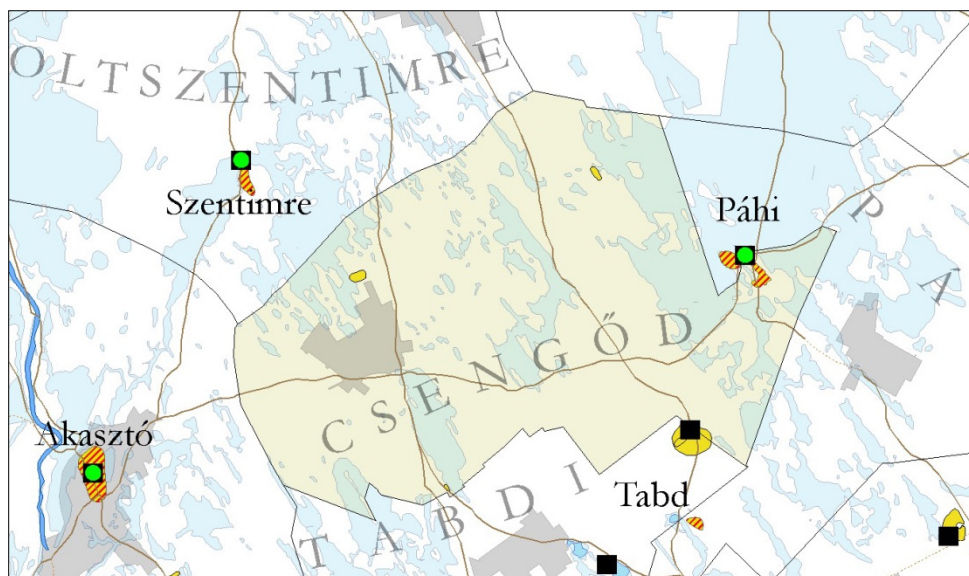
A fenti helyzet különösen érdekes, ha a felső-csengelei Templomhalom helyzetét is nézzük, hiszen a megszólalásig hasonló helyzettel állunk szemben. Jelentős különbség természetesen a feltárások hihetősége, a szakirodalom azonban nem vonja kétségbe Reizner János adatait sem. Mindamellet szűkös közlésének adatait boncolgatva akár egyéb eredményre is juthatunk. Bár ásatása csak a domb egyes részeire korlátozódott, az feltűnő, hogy a 30–40 sír kibontása során egyetlen mellékletet sem talált. Egy kunsági „rendes” késő középkori temető esetében ez még a legzavarosabb ásatási körülmények közepette is elképzelhetetlen. Felmerül a gyanú, hogy a temetőnek Reizner által bontott sírjai sokkal inkább Árpád-kori periódusba tarozhattak. A temetőt és templomot keltező egyetlen lelet a feliratos gyűrű, mely kétségkívül 15. századi, az osszáriumnak meghatározott csonttörmelék között került elő, nem eredeti helyzetében. A Templomhalom környezetében a szisztematikus bejárások eddig nem mutattak ki késő középkori településrészt, ellenben 1 km-es körzetben legalább nyolc kisebb ismert Árpád-kori teleprészlet alkotta az egykori községet. A templom szentélyrésze elpusztult, így arról nem tudunk semmit, de a templom feltűnően kicsi mérete szintén inkább egy korai, Árpád-kori templomot sejtet.

Fentiek alapján felmerül a gyanú, hogy a Templomhalom alapvetően egy Árpád-kori templomos település központja volt. Az egyik lehetőség szerint nem is számolhatunk továbbéléssel a helyszínen, a késő középkorban bármikor oda kerülhetett a datálható gyűrű, hiszen utak metszéspontjában feküdt a domb ebben az időszakban is. A másik lehetőség szerint a szomszédos alsó csengelei példa ismétlődhet, miszerint a templomot használja egy közösség temetkezési célra, de a települése ettől távolabb helyezkedik el. Ezt a késő középkori lelőhelyet azonban jelenlegi adatok alapján nem lehet azonosítani, Csengele topográfiai felmérése szerint legalább 3 km-es körzetben nincs ismert késő középkori település.

A fenti adatok fényében az tűnik valószínűnek, hogy Csengele mint birtok létezik a 15. század végén, amelynek települése, néven nem nevezett szállása a későbbi Alsó Csengele területén, a Horváth Ferenc által feltárt Bogárhát környezetében volt. A 16. századi Felső Csengele pusztán álló Templomhalom inkább egy, már az Árpád-korban elpusztult templomos hely lehetett, a 14–16. században nem élő település. Ennek a kun kutatás számára jelentős kérdésnek végleges megválaszolásához egy, az eddigiéknél is szisztematikusabb topográfiai munka szükséges.

A lehetséges középkori birtokhatárok a felső csengelei, Ny-i oldalon igen szépen rajzolódhatnak ki a mai határok mentén. Mind a majsai, mind a szentlászlói és valószínűleg a kömpöci határ is a mostaninak megfelelően haladt. Csengele K-i felén Kistelek 18. századi bejövetele után ellenben jelentősen változhatott az egykori sáregyházi határvonal, Csengele kárára.

2.2.8. Csengőd

2.2.8.1. Templomos hely

2.2.8.1.1. Csengőd – Fácános, Templomhát

Páhi

11–16. század. Templom, temető, település

A helyszín egymástól független múzeumi terepbejárások során lett visszaazonosítva, melyek hitelesítették az 1967. évi helyszínelést.

Leírás

A mai zsombékos területnél egykoron jelentősen nagyobb Kolon-tó DNy-i határában, mocsaras környezetben fekszik a lelőhely. A mai napig vizenyős rétek veszik körbe azt az ÉNy–DK irányú dombhátat, melyen a lelőhely fekszik. A templom helyét sejteni lehet az erős eróziót okozó út alatt. A település nincs művelés alatt, a kiterjedésére és korára való következtetéseket az állatjárások által felszínre hozott telepanyag, illetve a terület földrajzi jellemzői segítségével lehet megtenni. A földnyelven végigkövethető az Árpád-kori előzményeken létesült késő középkori település. Kiterjedését erősen meghatározzák a terület morfológiai jegyei. Mintegy 700×300 m nagyságú területen, nyújtott elhelyezkedésben feküdt a kisméretű település.

Régészeti kutatás

Szabó Kálmán térképmellékletén kétségtelenül beazonosítható helyszín. Mindössze egy csontból esztergályozott pártáöv-kapcsolóról tesz említést.¹⁸⁵

1967. Egy helytörténet iránt fogékony postamester bejelentése nyomán Horváth Attila ment ki a helyszínre. A községtől 3 km-re ÉNy-ra, mély fekvésű vizenyős részekkel körülvett domb, melyet az egykori Csengőd felé vezető főút középen kettévágott. A domb Ny-i, jelentősen alacsonyabban fekvő részét lehordták a mélyebb fekvésű területek feltöltéséhez. Mindkét oldalon számos emberi csontma-

¹⁸⁵ SZABÓ 1938. 70.

radvány és kötörmelék, valamint kevés késő középkori kerámia volt. A lelőhely nem volt veszélyeztetett, ásatás nem történt.¹⁸⁶

Térképek

A templomnak van térképi ábrázolása. 1763. Ruttkay térképen Páhi jelölés. 1787. évi, Orczy-féle Páhi térképen „*Pusztá Templom*” jelölés található. Mindegyik térkép egyértelműen az egykori Páhi helységgel azonosítja a helyszínt.

Helytörténet

A több helyen felbukkanó hagyomány, mely a templom elásott, majd a kiemelés során visszazuhant harangjáról szól, itt is élt.

Nyelvészet

Pais Dezső szerint a Páhi helynév a magyar páhol ige pah alapszavából ered, mely mint hangutánzó szó, önállóan is működhetett és a bőrkikészítés egyik műszavává válhatott. Középkori forrásokból is tudjuk, hogy a Kolon tó partján végeztek bőrátatást. Kolon és Kecel közelsége megengedi azt a feltételezést, hogy e vidéken a tatárjárás előtt besenyő csoportok éltek.¹⁸⁷

Történeti források

1359. *Pah*-i Pál szerepel, Karla János ágasegyházi határjárása kapcsán.¹⁸⁸

1504. Egy lefolytatott vizsgálat megállapította, hogy *Pah*-i Terek Lőrinc csatlósaival megtámadta éjszaka Orgoványt, a házakat kirabolta, a berendezést összetötek, még a kun kapitány udvarházát is.¹⁸⁹

1504. *Pah* helység a Fejér megyei Solt-székben, a Kolon-tó közelében szerepel, Kiskörös és Izsák között.¹⁹⁰

1546., 1559., 1562., 1580., 1590. *Pah* pusztá, a kecskeméti náhijéhez tartozik.¹⁹¹

2.2.8.2. Kérdéses templomos hely

2.2.8.2.1. Csengőd – Azonosítatlan

Csengőd

Árpád-kor, Középkor (?)

1444. I Ulászló a gazdátlanul lévő, idegenek által elfoglalt birtokok között *Chenged* pest megyei pusztát is átadja az arra érdemeseknek.¹⁹²

A Kisköröst egykor körbevevő, tatárok által elpusztított települések között van Csengőd is.¹⁹³

A török defterek nem említik pusztáját.

¹⁸⁶ KJM Adattár 68.178.

¹⁸⁷ VASS 1984. 64.

¹⁸⁸ GYÁRFÁS III. 498.

¹⁸⁹ NAGY-PÁL 1975. 12.

¹⁹⁰ CSÁNKI III. 341.

¹⁹¹ KÁLDY-NAGY 1985. 472.

¹⁹² BÁRTFAI-SZABÓ 1938. 183.

¹⁹³ BÁRTFAI-SZABÓ 1938. 438.

2.2.8.3. Utak

A mai Csengőd határát több középkori út hálózta át. Az újkori határok miatt ezek közül több, éppen csak a határon lévő Páhi középkori faluhoz vezet.

Az Orgoványszállásáról érkező, Akasztó felé továbbhaladó út a mai napig ezen a nyomvonalon haladó dűlőút, mely átszeli magát a dombot is. A Kolon D-i mocsarain történő átkelés, az útvonalát erősen behatárolja.

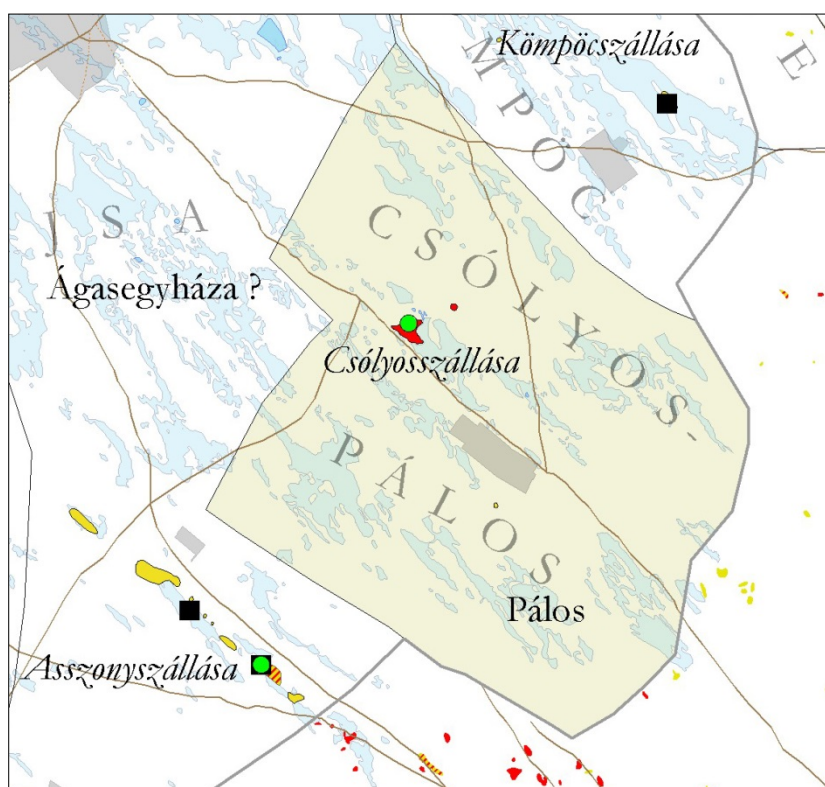
További két út É–D irányban szeli át a település határát, mindkettő Felső Fülöpszállásról indul, majd halad Vadkert és Kőrös irányába.

2.2.8.4. Összegzés

A mai Csengőd határainak szélén van a középkori Páhi. Azonban Csengőd viszonylag nagy határának kutatatlansága miatt egyáltalán nem kizárt, sőt valószínűsíthető további templomos helyek előkerülése is. A történeti forrás alapján könnyen elképzelhető, hogy a középkori Csengőd eddig még azonosítatlan helyszíne e határokon belül van. Ebben az esetben könnyen meglehet, sőt a későbbi említések hiánya is ezt támasztaná alá, hogy a tatárjárás során elpusztult Csengőd csak birtokként őrizte meg nevét.

Horváth Attilának a Fácánosnál történt helyszínelése szinte biztosan vissza lett azonosítva. Mindegyike azon megjegyzése, miszerint az egykori Csengőd felé vezető főút vágta közepén a dombot bizonytalaníthat el, mivel az Orgoványszállása templománál leágazó út a Fácánosig mindennek, csak főútnak nem nevezhető.

2.2.9. Csólyospálos

2.2.9.1. Templomos hely

2.2.9.1.1. Csólyospálos – Varga Imre földje

Csólyosszállása

13/14–15. század. Templom, temető, település

Bár a szakirodalom számára a kun vezéri sír miatt ismert volt a terület, de a középkori település pontos beazonosítása váratott magára, így a középkori templomos helyszín régészetileg lényegében azonosíthatatlannak minősült.

Leírás

Csólyospálostól ÉNy-ra, egy ma is létező, hosszan elnyúló vizenyős rész DNy-i oldalán húzódik a középkori település. A középtájban összeszűkülő mélyedésbe félszigetszerűen benyúló partosabb terület legmagasabb pontján van a templom, melynek kövei nagyobb területen vannak szétszórva. A település szinte háromszög alapterületű, kisebb a korszakban megszokottnál, mintegy 650×400 m nagyságú. A település teljes felderítése megtörtént, a telepanyag a középkori Csólyosszállásának viszonylag szűk fennállását adja meg. Kivétel nélkül a 13/14. század fordulója és a 15. század vége közé tehető a leletanyag, mely érdekes következtetésekre ad magyarázatot a történeti források tükrében. Bizonyos, hogy nincs Árpád-kori előzménye, így kun alapítású településről beszélhetünk. Ugyanígy bizonyos, hogy a 16. században már nincs élet a szálláson. A területen több helyen is észlelhető volt kisebb mennyiségű kő, melyek valószínűsíthetően kemencék, épületek részei. A part mellett, nem kiemelkedő részen, egy 25×10 m területen volt nagyobb mennyiségű kő, mely kő, vagy legalábbis kőalapozású házra enged következtetni.

Régészeti kutatások

1903-ban a Hegedűs (Mariska) tanyától ÉNy-ra 150 m-re, szőlő alá forgatás során került elő a csólyosi kun előkelő lovassírja. A sír helyének Éri István által 1951-ben történt hitelesítése során kiderült, hogy az a középkori kun szállást övező vízjárás túloldalán, homokdombos részen volt.¹⁹⁴

Szintén 1903-ban került a Szegedi Múzeumba egy pikkelyszerű tollakkal díszített angyalt ábrázoló világosbarna, mázatlan kályhacsempe töredéke, valamint egy nagyobb vaslámpa töredéke. A lelőhelynek közelebbi meghatározása nincsen, a helyi tanító ajándékozása útján került Csólyospálosról a múzeumba.¹⁹⁵

1937-ben 112 darab friesachi dénárt szolgáltatnak be a Kiskunfélegyházi Rendőrkapitányságnak. A Magyar Történeti Múzeum nem élt kiválasztási jogával, mint ahogy a halasi vagy félegyházi múzeumokba sem került. Az éremlelet összetételét ismerjük, de a meghatározás után elkallódott. Jelenlegi helye ismeretlen.¹⁹⁶ Az éremlelet valószínűleg nem a Farkas Imre földön lévő templomos helyen került elő, hiszen annak tatárjáráskori előzménye nem volt.

¹⁹⁴ HATHÁZI 2000. 243.

¹⁹⁵ WICKER 1995. 71.

¹⁹⁶ WICKER 1995. 69.

Térképek

Csölyösszállása templomának nem ismert térképi ábrázolása, így gyanítható, hogy az 1925. évi elhordást már megelőzte egy jóval korábbi bontás is a 17–18. század folyamán.

Nyelvészet

Csölyos kun személynévi eredetű. Jelentése „halom, rakás”.¹⁹⁷

Helytörténet

1925-ben Farkas Imre földjén a templomhalmot kubikolással hordták el, ekkor megtalálva a templom alapját, melyből több szekér homokkő került ki. A templom szélessége 7 m, hossza 11 m volt. A környéken mintegy 30 vázat ástak ki. Dr. Kiss Jenő a templom mellett D-i irányban húzódó halmon is ásott, onnan többek közt népvándorláskori telepanyag is került elő.¹⁹⁸ E tárgyak ma már nem lelhetőek fel.

Történeti források

1473. *Cholyoszállasa*, 1475. *Cholyos*, A délvidéki járványok folytán megfogyatkozott lakosságú szállásra történő költöztetésre kapnak engedélyt a kunok kapitányai.¹⁹⁹

1493. A Mayossa-Tóth testvérek birtokmegosztása szerint a határ *Cholias* temploma.²⁰⁰

1570. Szeged pusztája.²⁰¹

2.2.9.2. Kérdéses templomos hely

2.2.9.2.1. Csölyospálos – Pálos

Pálos (?)

Azonosítatlan lelőhelyről és körülmények között került elő 1918-ban Pálos pusztáról egy 6 749 darab ezüstpénzből álló éremlelet. Az igen heterogén pénzekből álló lelet elrejtési idejét a 16. század végére tehetjük.²⁰²

1462. Mátyás király engedélyt ad a szegedieknek a kiskunok földjén történő legeltetésre. Az oklevélben felsorolt helységek közt Pálos is szerepelt.²⁰³

Középkori templomra utaló nyom eddig nem került elő Pálos puszta területén, mindenesetre a 15. századi okleveles említés, valamint az éremlelet is valószínűsítene késő középkori települést ezen a vidéken.

2.2.9.3. Utak

A középkori település mellett halad el a mai nyomvonalon a Majossaszállása–Kecskemét út, melynek középkori eredete kétségtelen.

¹⁹⁷ KISS 1980. 166.

¹⁹⁸ Kunsági Hírlap, 1925. április 17. 2.

¹⁹⁹ GYÁRFÁS III. 675., 677.

²⁰⁰ GYÁRFÁS III. 709.

²⁰¹ FENYVESI 1987. 235.

²⁰² MNM Adattár 446.K.V., WICKER 1995. 71.

²⁰³ FODOR 1995. 79.

Csólyos középső részén halad É–D irányban, a csengelei Templomhalmon és Szentlászlón keresztül a Félégyháza felé tartó út.

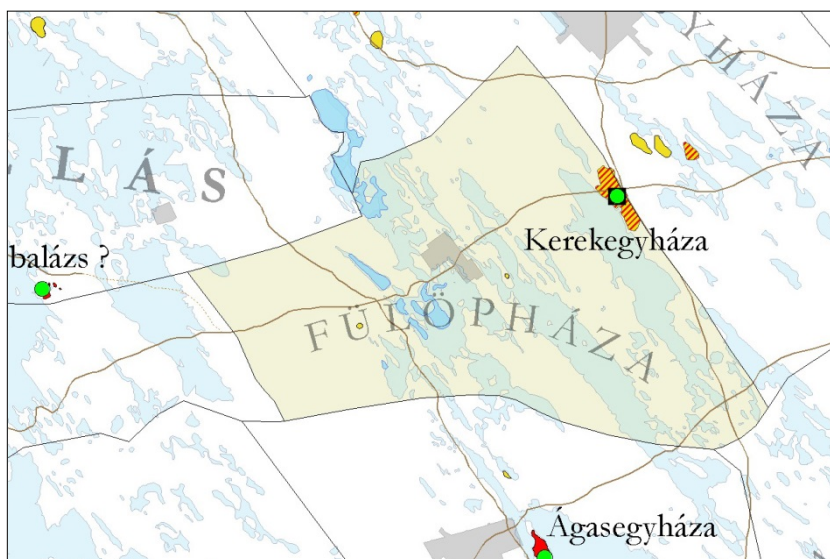
2.2.9.4. Összegzés

A mai település neve is azt sugallja, hogy az két középkori település összeolvadásából keletkezett. A kétségtelenül kun vonatkozású Csólyos az É-i, a valószínűsíthetően szintén középkori előzményekkel bíró Pálos a D-i része. Pálos területén a régészeti eredmények nem adták ugyan bizonyítékát eddig templomos településnek, de ennek oka csak a kutatatlanság lehet.

Mindenképpen figyelemre méltó a kun lovas sír előkerülésének és a középkori leletek ajándékozásának egyaránt 1903-as időpontja. A tárgyak minden bizonnyal a középkori falu területéről származnak, talán éppen a későbbi, 1925. évi kubikolás eredményeképpen kerültek mind a helyi tanítóhoz. Ő pedig a sírleletek Nemzeti Múzeumba történt felküldése és a nyilvánvaló hírverés nyomán gondolhatta át ajándékozási szándékát a Szegedi Múzeumnak.

A terepbejárási adatok kivételesen jól összehozhatóak Csólyosszállása esetében a történeti forrásokkal. A kerámiaanyag egyértelműen a 13. század végétől, a 15. század végéig tartó megtelepedést mutatnak. Mindez azt jelenti, hogy korai kun alapítású szállásról van szó, melynek kiemelkedő bizonyítéka a közelben előjött kun lovassír. A szállás életének a végét a 15. század végi járványok okozták. A kun kapitányok hiába kaptak engedélyt az uralkodótól e kipusztult területek újra benépesítésére, ez Csólyosszállása esetében sikertelennek bizonyult. Ezt valószínűsíti az a tény is, hogy az 1493. évi birtokmegosztás határának az – akkor már nyilván elhagyott – templomot határozzák meg. A helyszín így több szempontból is túlmutat alapvető jelentőségén, amit a kun lovastemetkezés jelent, hiszen komoly bizonyítékot ad a terepbejárási anyagok alapján történő elemzéshez és következtetések levonásának létjogosultságához.

2.2.10. Fülöpháza

2.2.10.1. Templomos hely

2.2.10.1.1. Fülöpháza – Templom halom

Kerekegyháza

11–17. század. Templom, temető, település

A települések határainak újkori változása eredményezte azt, hogy a középkori Kerekegyháza, ma Fülöpháza határára esik, a Templom sori dűlőre. Siklósi Gyula azonosította a helyszínt. Jelenleg emlékhely.

Leírás

A középkori település egy ÉNy–DK irányú dombvonulaton fekszik. Középe táján, a legmagasabb ponton állt az egykori templom, melynek nyomait a földművelésből mára kivont templomdomb lábánál lehetett érzékelni.

A település mintegy 1,4 km hosszú, 500 m széles. A gyűjtött kerámiaanyag az Árpád-kortól a 17. századig terjed, alátámasztva a forrásokból ismert képet. A falu DNy-i szélét egy mélyebb, hosszanti vizenyős rész határolja, meghatározva a település ez irányú kiterjedését.

Régészeti kutatás

1932. Szabó Kálmán F. Kiss Balázs birtokán középkori községet, templomromját és templom körüli temetőt tárt fel. Az Árpád-kori rotunda méretei 12,3×11 m kissé ovális, belső átmérője 7,5 m. K-i belső oldalába kis, félköríves apszis van mélyítve. Az ásatás során előkerült a temetőből egy rovásvésetes ezüstgyűrű, üvegkarika, aranszálakkal átszőtt főkötő. Házak feltárása is megtörtént.²⁰⁴

1998. Siklósi Gyula terepbejárás során azonosította a helyszínt.

Térképek

Első térképi ábrázolása az 1747. évi Ruttkay-féle térképen szerepel. A „*Kerek-egy-hazé pusztá*” templom név mellett egy rajzolt templomot is feltüntettek. Az I. katonai felmérésen „*Kereket Ház alte Kirch*” néven, a II. felmérésen már csak „*Templomhalomként*” szerepel. Balla Antal térképén 1793-ban „*Rudera Kerekegyháza*”. A romok még 1917-ben is láthatóak voltak.²⁰⁵ A középkori Kerekegyházának való biztos megfeleltetésében a térképeknek nagy szerepe van.

Helytörténet

Pesty Frigyes leírása szerint az ekkor még Szabadszálláshoz tartozó kerekegyházi határrészben, a kecskeméti határra esik a templom sori dűlő. Ezelőtt falu volt itt, templomát csak 1795-ben hordták be a városba a templomhoz.²⁰⁶

Történeti források

1359. Ágasegyházi határjárásban szerepel az idevezető út, „...*quandam viam, que transit in Kerekeghaz...*”.²⁰⁷

²⁰⁴ SZABÓ 1938. 134., 32. 81.

²⁰⁵ SIKLÓSI 1999. 14.

²⁰⁶ PESTY 1978. 27.

²⁰⁷ GYÁRFÁS III. 498–500.

1448., 1458., 1467., 1481. Pest megyei birtok.²⁰⁸

1480. Kerekegyházi Gergely.²⁰⁹

1490. *Kerekeghaza* alakban, pest megyei birtokként.²¹⁰

1546., 1559., 1562., 1580., 1590. Kerekegyház falu, a kecskeméti náhijéhez tartozik. Megéli a Hódolt-ság első évtizedeit, lakossága 1580-ig folyamatosan gyarapszik. Malmot is működtet.²¹¹

1594/95-ben Egernek is adózik a falu.²¹²

1643-ban már pusztá, Kecskemét város bérleményében.²¹³

2.2.10.3. Utak

A mai Fülöpháza területét több út is érinti, ezek közül kettő keresztben halad át rajta.

K–Ny irányban a Felső Fülöpszállásról Kecskemétre menő út érinti az egykori Kerekegyházát.

Kissé ÉNy–DK irányban az Ágasegyháza Adacs út megy keresztül rajta.

A forrásokból ismert kerekegyházi út lényegében Fülöpháza mai K-i határútja is egyben, mely a középkori település utcája is lehetett.

2.2.10.4. Összegzés

A mai Fülöpháza területét Kerekegyházából szakították ki, mely talán teljes egészében megegyezik az egykori kerekegyházi DNY-i birtokterülettel. A szomszédos Ágasegyháza esetében bizton állítható, hogy középkori birtokának határai nemigen változtak, ez a D-i határvonal állandónak tekinthető. Igaz ugyan, hogy a középkorban ez Kerekegyháza határát jelentette. Így lehet, hogy a középkori Kerekegyházával bizonyosan azonosítható középkori templomos lelőhely Fülöpháza mai határán belül fekszik.

Az 1359. évi ágasegyházi határjárás adataiból kiindulva megtörténhet, hogy Hercegegyház azonosítása nem pontos Kerekegyháza–Kunpuszta lelőhellyel, az közelebb esett Ágasegyházához. Ez esetben a mai Fülöpháza területén kell keresnünk egy templomos helyet, mely a nevéből és a forrásadatokból ítélve nem is feltétlenül élő település a 14. században, lehet hogy csak birtok. Ez esetben Hercegegyháza a mai Fülöpháza Ny-i részén, elpusztult Árpád-kori település is lehet. Egy későbbi templomos helyszín lokalizálása Fülöpházának ezen a részén, átértékeli a mai elképzelésünket Hercegegyháza azonosítása kapcsán.

2.2.11. Fülöpjakab

²⁰⁸ BÁRTFAI-SZABÓ 1938. 243.

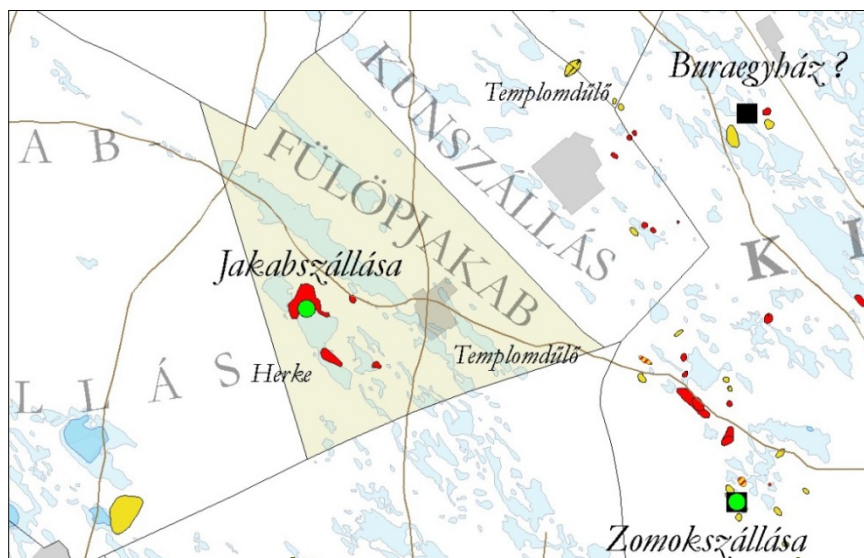
²⁰⁹ BÁRTFAI-SZABÓ 1938. 291.

²¹⁰ BÁRTFAI-SZABÓ 1938. 299.

²¹¹ KÁLDY-NAGY 1985. 351–352.

²¹² SZAKÁLY 1981. 143.

²¹³ VINCZE 1942. 10.

2.2.11.1. Templomos hely

2.2.11.1.1. Fülöpjakab – Templomrét

Jakabszállás

Árpád kor (?), 13–16. század. Templom, temető, település

A helytörténeti adatok által nyújtott információk segítségével lehetett megtalálni a Templomdombot. Régészeti szempontból beazonosíthatatlannak minősült.

Régészeti kutatás

Szabó Kálmán térképmellékletén ábrázolt helyszín, miszerint folytatott ásatást a templom környékén. A településen házak feltárásáról tesz említést.²¹⁴

1966-ban Balanyi Béla járt a helyszínen. Jelentése szerint „a friss szántáson jól látszottak az elpusztult házak szürke, hamus foltjai. A foltok 30-40 méter távolságban voltak és három sorban mutatkoztak. Minden folton és környékén 14–15. századból való kemencecserép, fazék, bögre, tál, korsótöredékek heverték. Északnyugat–délkelet irányban húzódtak a házsorok. A templomdombon kődarabok, embercsontok, tégladarabok mészhabarcossal láthatók. A templom falainak az irányát nem lehetett kivenni.”²¹⁵ A Templomrét közelében 1970–1979-ig folytatott ásatás, melynek során avar temetőt tártak fel szintén bolygatott középkori anyagot, de telepjelenségre nem figyeltek fel.²¹⁶ Fülöpjakabszálláson előkerült egy jelentős Zsigmond kori éremlelet-együttes, melynek pontos megtalálási helyét nem tudjuk. A 15. század közepén rejtették el és 2 480 darab pénzérme került elő.²¹⁷

Leírás

Az egykori kun kapitányság festői szépségű tájon terült el. A közel egy km² nagyságú, néhol 5 méter magas parttal rendelkező, az 1970-es években még halban gazdag vizű Herke-tó partján feküdt. A mára teljesen kiszáradt szikes tavat a középkori falu Ny–É–ÉK felől szinte körülölelte. A tótól ÉNy-

²¹⁴ SZABÓ 1938. 81.

²¹⁵ PIROSKA 2000. 11.

²¹⁶ H. TÓTH 1990. 81–237.

²¹⁷ HUSZÁR 1943. 69.

ra, a parttól 150 m-re állt egykor a templom, a legmagasabb domb tetején. A felszín igen változatos, több magasabb dombhát is kiemelkedik környezetéből. Az 50×70 m-es templomdomb tetején és szűkebb környékén nagy mennyiségű réti mészkövet, téglát és embercsontot láttunk szerteszét a felszínen. Ettől ÉNy-ra, kb. 100 m-re egy másik kiemelkedés tetején bár jóval kevesebb, de szintén említésre méltó réti mészkő található. Utóbbi talán a Pesty Frigyes által paplakként nevezett egykori kőépület maradványa lehet.

A gyűjtött igen nagy mennyiségű kerámiaanyag alapján a településnek nem volt kora Árpád-kori előzménye. A kerámiaanyag egy része egészen a 13. század második feléig vezet vissza, felső határa pedig a 16. századig terjed. A fémkereső műszerrel végzett vizsgálatok némileg módosították a képet, feltételezve, hogy valamilyen kisebb méretű, igencsak szórt anyagot szolgáltató Árpád-kori telep lehetett e helyszínen. De nem valószínű, hogy jelentősebb, templomos előzménnyel kell számolnunk.

Helytörténeti kutatások

Pesty Frigyes helynévtára alapján tudjuk, hogy „*a Templomhegyen templom volt, egy része 1830 táján hordatott el. A község kocsmát építetvén a kövekből meszet égetett. Még most is kivehető, hogy a templomot félkörben falu kerítette, még a paplakot is gyanítani lehet. Szántás közben találtak itt régi divatú bárdot, szekercéket, vívótőrt is*”.²¹⁸

„*A Templomhalomtól D-re fekszik egy nagy kiterjedésű tó, a Herke, melynek nevét egy kun kapitánytól származtatják. A hagyomány szerint a templomhalmot a törökök lerombolták, a templomrét vizébe pedig elsüllyesztették a templom harangját.*”²¹⁹

Térképek

A templomnak mindössze egy térképi ábrázolását ismerjük, Bedekovich Lőrinc 1800 körül készített térképén, P. Jakab Szállás határain belül.

Nyelvészet

Környéken több esetben is előfordul a Herke név, mind a közeli Kis Herke-tó, mind a Herke halom is földrajzi névként jelentkezik. Jakabszállást ugyan neve nem a legkorábbi kun települések közé sorolná, de a vele kapcsolatban felmerült *Buthemer*, és a környezetre átragadt *Herke* név megerősítené a korai kun jelenlétet.

1423-ban Zsigmond meghagyja a kőrösi földesuraknak és Kecskemét kir. város hatóságának, hogy a kunok szállásait, többek között *Kunjakabhorhant* ne háborgassák. Ez gyaníthatóan kapcsolatban van az Orgovány kapcsán is említett Jakab korhánál.²²⁰

Történeti források

1407. Jakabszállási *Buthemer* unokái az 1342–1343-ban Lajos királytól kapott jogait tartalmazó oklevelet hitelesen átíratják.²²¹ 1447. 1452-ben *Buthemer* nemzetségéből származó *Jakabszállási Péter* a Halasszékhez tartozó jakabszállási kun kapitányság ügyei folytán szerepel.²²²

²¹⁸ PIROSKA 2000. 12.

²¹⁹ FEKETE 1997. 20.

²²⁰ Lásd: Orgovány alatt.

²²¹ GYÁRFÁS III. 552.

²²² BARTFAI-SZABÓ 1938. 200.

1546., 1559., 1562., 1580., 1590.²²³ Jakabszállás falu

1622. Elhagyott pusztta, lakói kérik, hogy visszatérhessenek. Sikertelen volt az újjátelepítési kísérlet.²²⁴

2.2.11.2. Kérdéses templomos hely

2.2.11.2.1. Fülöpjakab – Templomdülő

Fülöpjakab DK-i szélétől indul a Templomdülő terület, egy nagyobb dülőút mentén. Mindössze egy helyi érdekeltségű, újabb térképen szerepel ez a földrajzi név, korábbi említése nincs. Elképzelhető, hogy a dülőnév az újkori templommal függ össze, hiszen a dülő a faluba visz be, ahol a település közepén áll a templom. A terepbejárások során nem sikerült eddig beazonosítani a templomos helyet, de az egyértelmű földrajzi név mindenféleképpen további, kiterjedtebb vizsgálatokat igényel, mégha igen közel is van a Templomrét helyszínére.

2.2.11.3. Utak

A mai Fülöpjakab területét két út metszi keresztül. A Pétermonostoráról Kecskemét felé haladó É–D irányú Árpád-kori főút mentén jelenleg még nem ismerünk középkori lelőhelyeket.

Az Izsákról DK felé haladó, Félegyházára menő út a Templomrét mellett halad el. Fülöpjakabi szakasza a mai napig is az eredeti nyomvonalon fut.

2.2.11.4. Összegzés

A 15. századi forrásokban szereplő kun kapitányi székhely, talán már a beköltöző kunok első generációjának alapítása, hiszen a telepanyag szerint a terület már a 13. század folyamán betelepült. A falu első lakosai valószínűsíthetően nem egy korábbi Árpád-kori templomos helysége és templomára telepednek rá, a szórványos korábbi anyag mindössze kisebb telepre enged következtetni, mely nem tekinthető a későbbi kun település előzményének. A történeti adatok és a régészeti eredmények igazolják egymást, a források által 14–16. századi Jakabszállás kun kapitányi székhely a régészeti terepbejárásból előkerült leletanyag alapján is egy nagyobb központ volt, betelepülésének idejét a kerámiaanyag biztonsága szerint már a 13. századra tehetjük. A település jelentősége azonban a 16. századra csökken, a török kincstári bérletek, adóösszeírások nyomán tudjuk, bár a falu túléli a török hódoltság első éveit, ám lakossága mindössze harmada az akkor jelentős Pákaszállásnak és Ferencszállásnak. Az 1580–1590-es évekre a falu teljesen elhalt, területén már csak egy családfőt írtak össze.²²⁵ a település végső pusztulása a 15 éves háború során következik be. A több földrajzi névben megmaradt Herke

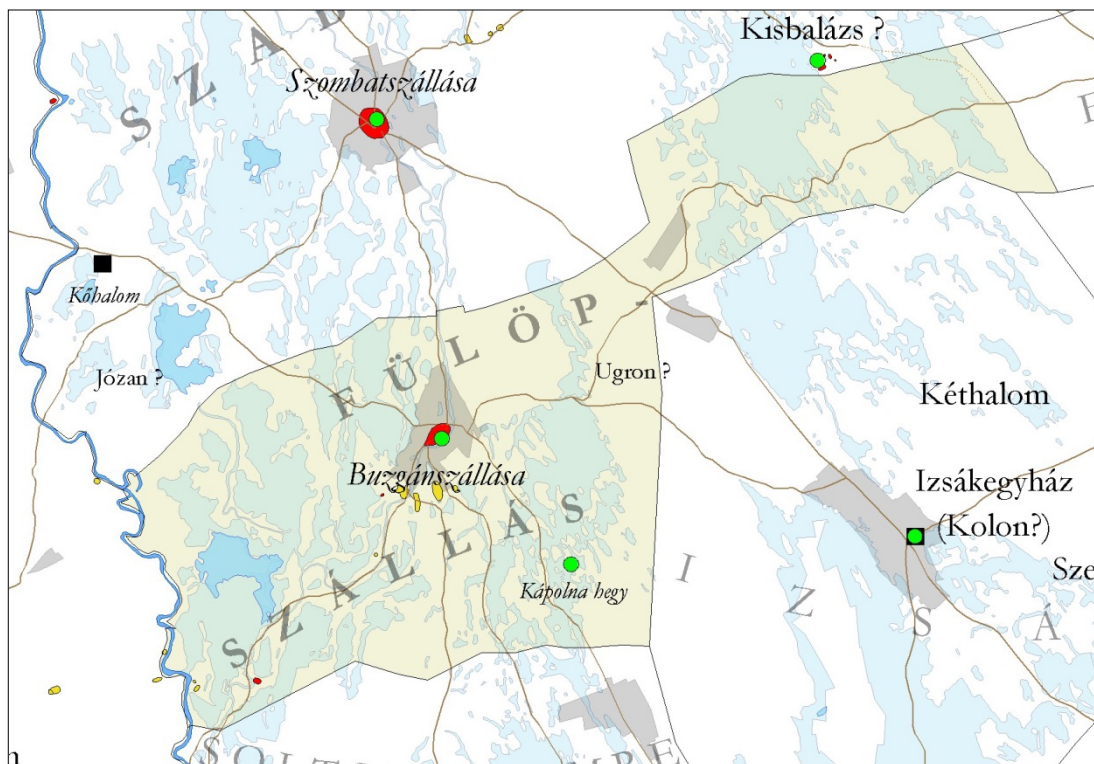
²²³ KÁLDY-NAGY 1985. 325.

²²⁴ BENEDEK – KÜRTI 2004. 79–80.

²²⁵ KÁLDY-NAGY 1985. 325.

alak valószínűleg egy korai birtokos nevét őrizhette meg, plusz adalékot adva a kun település-névadási szokásokhoz.

2.2.12. Fülöpszállás

2.2.12.1. Templomos hely

2.2.12.1.1. Fülöpszállás – Belterület

Buzgánszállása, Alsó Filipszállás

Középkor. Templom, temető, település

Az egykori Fülöpszállását az újabb adatok szerint nagy eséllyel a mai település alatt lehet lokalizálni.

Leírás

Jelenleg pontosan nem meghatározható helyen élt a középkori Fülöpszállása. A település szinte folyamatos újkori lakottsága és a mai település központi helyzete is arra utal azonban, hogy azt a mai belváros alatt lehetne megtalálni.

A 17. században végig lakott volt a település, 1563-tól református egyházközsége volt. A Rákóczi szabadságharcban a település átmenetileg elpusztul, a templomot is felégetik. 1715-ben fából a régi templom helyére építik az újat, majd ezen a helyen épül fel 1740 után a jelenleg is álló református templom.²²⁶ Mindezek az utalások szintén azt mutatják, hogy a középkori település a jelenlegi város alatt fekszik. Régészeti eredmények hiányában Fülöpszállás alapításának idejéről, esetleges Árpád-kori előzményeiről semmit sem tudunk.

²²⁶ VARGA 2008.

Buzgánszállását Gyárfás István a névváltozáson átesett Fülöpszállással azonosítja, mely utóbbi településnév bizonyíthatóan csak kora újkori forrásokból ismert.

Nyelvészet

A buzgán kun eredetű, a „lesújt, összetör” igéből képzett szó, „buzogány” jelentéssel bír.²²⁷ A névváltás után már magyar nevű, de továbbra is kun típusú szállásnévvé alakult.

Egyéb földrajzi nevek is kun jelenlétre utalnak a térségben. A Kis és Nagy Csopán hegyek és a várostól ÉNy-ra fekvő Korhányi dűlő, minden bizonnyal kun nyelvemlékek.²²⁸

Helytörténet

Pesty kinyomozhatatlan adata szerint 1400-ban már Filepszállásnak említik. Különösen kiemeli, hogy az eredeti község mocsaras nádas területen volt és folyamatosan kiépült.²²⁹ Ez az adat talán egy helyi hagyományra vezet, mely ez úton is megerősíti a lokalizálás helyességét a mai település alatt, másrészt a településnév korai szereplése miatt komoly kétségeket vet fel.

Történeti források

1333. Arbuz fia *Buzkan* szerepel a forrásban.²³⁰

1423. A király eltiltja Körös földesurait és Kecskemét városát, *Zombathzallas* és *Buzganzallas* kunjainak zaklatásától. *Zombatszallasa* és *Buzganzallasa* nevű kun szállások, Mindszent és Bódogasszony-egyháza puszták környékén vannak.²³¹

1546., 1559. *Filipszállás* puszta. 1562., 1580., 1590. *Alsófilipszállás* falu, 10-11 családfővel lett összeírva, benépesült községként. Kisbalázs pusztulása után, annak pusztáját használja.²³²

1562., 1580., 1590-ben Felsőfilipszállás pusztát írnak le, a kecskeméti náhijében, Mizse falu közelében. Szabadszállás és Alsó Filipszállás lakói szállásokat tartanak ott, használják.²³³ Egyértelműen elkülöníthető a két Filipszállás helyszíne.

2.2.12.1.2. Fülöpszállás – Kápolna hegy

?

Késő középkor. Település. Templom (?)

Mindössze térképek alapján ismert földrajzi névként.

Leírás

Az 1960-as évekbeli térkép szerint egy ÉNy–DK irányú, 200×400 m kiterjedésű dombhát közepén egy, a környezetéből jelentősen kiemelkedő domb állt, 99,8 m t.sz.f. magassággal. A mai térképek szerint a dombhát ezen részén nincs kiemelkedés, mintegy 96,6 m t.sz.f. magasság jelzi, hogy az 1960-as éveket követően a terület nagyfokú rendezés alá eshetett. Ennek során eldőzerolták a Kápolna halomnak hívott magaslatot, több mint 3 m-el csökkentve annak magasságát.

²²⁷ RÁSONYI 1967. 139.

²²⁸ PESTY 1978. 21., 23.

²²⁹ PESTY 1978. 16.

²³⁰ GYÁRFÁS III. 413.

²³¹ GYÁRFÁS III. 199–200., 578.

²³² KÁLDY-NAGY 1985. 84–85., FENYVESI 1987. 237.

²³³ KÁLDY-NAGY 1985. 246.

A nagyfokú tereprendezés után kő és embercsont nem mutatkozott a szántásban, a környezetében kevés 14–15. századi kerámiát lehetett gyűjteni. Jelenlegi adataink szerint egy kisebb késő középkori település lehetett ezen a helyen, melynek templomát az újkori tereprendezés szinte teljesen eltüntette. A név mindenesetre egyértelműen arra utal, hogy egyházi épület állt egy domb tetején.

Térképek

A II. katonai felmérésen „*Kápolna domb*”, majd „*Kápolna halom*”, ma „*Kápolna hegy*” néven ismert földrajzi pont, 18. századi ábrázolása nincs.

Helytörténet

„*A Kápolna hegy régen kápolna volt, az eke köveket hasít fel belőle.*”²³⁴

Egy helyi lakos szóbeli közlése szerint erről a környékről szállítottak el régebben köveket.

2.2.12.2. Kérdéses templomos hely

2.2.12.2.1. Fülöpszállás – Ugri szőlők

Ugronbánya

Középkor

Gyárfás István a forrásokból ismert Ugronbányát a város ÉK-i határrészében lévő Ugri szőlők környékére tette.²³⁵

Leírás

Azonosítatlan lelőhely.

Térképek

Templomromra való utalás egyetlen térképi ábrázolásról sem ismert.

Helytörténet

A Bánya kúti dűlő az izsáki határutnál van, vagyis Szabadszállás K-i határrészében, az Ugri szőlők mellett.²³⁶ E két név egymás mellett valószínűleg nem a véletlen műve. Gyanús, hogy az egykori Ugronbánya nevének kettéválásából keletkeztek e határnevek. Így Gyárfás véleménye az egykori Ugronbánya azonosítása kapcsán minden bizonnyal megállja a helyét és a középkori települést Fülöpszállás és Izsák határán kell keresni.

Történeti források

1055. *U[gr]in baluuana*, Kolon birtok határjárásában szerepel a tihanyi apátság alapítólevelében, határpontként.²³⁷

1211. *villa Huguron*, a tihanyi birtoklevél megerősítésében, mely Kolonnal É-ről volt határos.²³⁸

1359. *Vgronbonia* felé vivő út szerepel Ágasegyháza határjárásában.²³⁹

1409. *Possessio Vgron*, ekkor kun birtok.²⁴⁰

²³⁴ PESTY 1978. 21.

²³⁵ GYÁRFÁS III. 85.

²³⁶ PESTY 1978. 20., 26.

²³⁷ GYÖRFFY II. 442.

²³⁸ GYÖRFFY II. 442.

²³⁹ GYÁRFÁS III. 499.

Kolon, vagyis Izsák határjárása határozza meg a már 1055-ben is szereplő Ugron helyét. Györffy véleménye a leírás alapján az, hogy Ugron É-ről határolja Izsákot. Ugronbánya néven 1359-ben a határjárásban egyértelműen Ágasegyházától ÉNy-ra lévő területre utal. A két irányból is ismert határleírás, valamint a 19. századra is megőrződött földrajzi nevek alapján kétségtelennek tűnik az egykori, minden bizonnyal Árpád-korban elpusztult Ugronbánya lokalizálása a mai Izsák és Fülöpszállás határvidékén.²⁴¹

2.2.12.3. Utak

Fülöpszállás újkorban elfoglalt központi helyzete folytán sűrű úthálózat vezet ide a 18. századi térképek szerint. Ilyenformán nem biztos, hogy minden útnak volt középkori előzménye. A jelentősebb utak viszont a település helyének valószínűsíthető kontinuitása miatt könnyen fölvázolhatóak.

Mindenképpen középkori előzményekkel bír és jól rekonstruálható az az É–D irányú fő út vonal, mely Szentimre felől Szombatszallása irányába halad, Fülöpszálláson keresztül. Ez É felé ma is használt aszfaltozott út, az eredeti nyomvonalon. D-i irányban azonban a 19. század 2. felétől véglegesen megszűnt, ma csak rövidebb szakaszai maradtak meg dűlőútként. A város D-i részén több ismert Árpád-kori település az út mentén felveti annak gyanúját, hogy annak korai előzményei is lehetnek.

Szintén kétségen kívül középkori eredetű az Izsákról jövő, Ny felé a Duna irányába haladó fő út. A 20. század elejéig használatos volt, mára mindössze kisebb szakaszait lehet talán dűlőútként azonosítani.

Erősen valószínűsíthető egy ÉK-i irányba Kerekegyháza felé, Kisbalázs pusztán keresztül haladó út nyomvonala is. A Fülöpszálláshoz közeli szakasza betonút, a Kisbalázs pusztán haladó, főként a Nádas ér vagy Rétság mocsarai között ma is meglévő dűlőútként működik. Ezen a vidéken a vízrajzi adottságok jelentősen beszűkítik az utak lehetséges nyomvonalát, mely különösen pontos útrekonstrukciót eredményez.

A 18. századi állapot szerint két út D–DK irányban hagyja el a várost, melyek Kőrös illetve Tabd felé haladnak. Mindkettő Árpád-kori templomos hely mellett halad el, utóbbi a Kápolna hegy közelében, mely alapján valószínűsíteni lehet azok középkori eredetét.

2.2.12.4. Összegzés

A mai Fülöpszállás területének középkora kapcsán több kérdés marad nyitott. A 16. században Alsó Filipszállásként megjelenő település minden bizonnyal a mai belváros alatt helyezkedett el, még ha erre régészeti bizonyítékok még nem is állnak rendelkezésünkre. A források egyértelműen arról tudósítanak, hogy Fülöpszállás a mohácsi csata után pusztul el, majd a 16. század második felére újjratelepül. Ennek a községnek temploma is kellett legyen a helytörténeti vonatkozású adatok szerint. Sokkal nehezebb kérdés a település középkori története. A logika azt sugallná, hogy a 16. század közepének

²⁴⁰ GYÖRFFY II. 442.

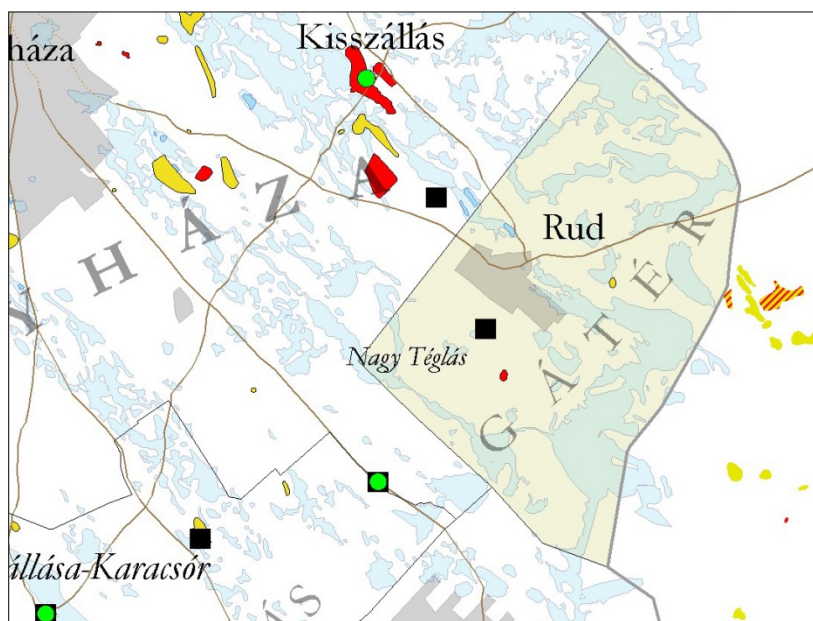
²⁴¹ Az 1359. évi határjárás kapcsán Ugronbánya helyzetének bővebb leírása, Ágasegyháza alatt található.

néhány évtizednyi lakatlansága után ugyanarra a helyszínre térnek vissza a lakosok és nem építenek új templomot és települést maguknak. Mindamellet a közeli, alig 3,5 km-re fekvő Kápolna hegy környékének további vizsgálata még érdekes adalékokkal szolgálhat erre vonatkozólag. Az ott tapasztalt nehézségek azonban jelenleg nem adnak lehetőséget komolyabb következtetések levonására. Így a középkori települést is a mai város alá helyezhetjük. Annak neve azonban jelentős kérdéseket vet fel. Az 1423. évi oklevélben szereplő kun Buzgánszállását már Gyárfás István is Fülöpszállással azonosítja, ami igen ésszerűnek tűnik a leírásból kiindulva. Ezt a kunokkal foglalkozó kutatás is alapvetően elfogadja. Pesty Frigyes helynévtárában azonban szerepel egy utalás, miszerint 1400-ban már Filipszállás a település neve. Ennek az adatnak eredete nem ismert, de amennyiben valós, úgy két lehetőség áll fenn. A kevésbé valószínű verzió, hogy az azonosítás nem helyes, Buzgánszállását máshol kell keresni, akár a Kápolna környéke is szóba jöhet. A másik eset az a kun területeken nem ritka gyakorlat, hogy a település két néven él, vagy legalábbis a névváltás egy bizonyos rövid időszakában két elnevezést is használnak párhuzamosan.

Jelentős eredményt jelent Ugronbánya közelebbi helyzetének meghatározása, mely kétségtelenül a K-i, izsáki határszélet, legalábbis annak ÉK-i részét jelenti. Mind az Ugri-, mind a Bánya-dűlő beszédesen őrizték meg a középkori birtok helyét. Kolon határjárásában még egyértelműen faluként szerepel, 1409-re már csak birtokra utalnak. Az 1359. évi ágasegyházi határjárás mindössze a felé vezető útírányt jelzi, mely alapján nem dönthető el, hogy lakott településről van-e szó ebben az esetben. Valószínűnek tűnik, hogy egy Árpád-kori, a késő középkorra elhalt faluról van szó, de ebben régészeti adatok hiányában nem lehetünk biztosak. A késő középkori települési rend egyenletes eloszlása és a gyaníthatóan a maival jórészt megegyező birtokhatárok mindenesetre nem írnák alá további késő középkori, jelentősebb település létét e térségben. A jelen álláspont szerint egy Árpád-kori templomos településsel mindenképpen számolhatunk e határészben, bár lehet, hogy maga az egykori Ugron falu már izsáki területre esik. Az 1359. évi forrás szerint nem elképzelhetetlen annak némi továbbélése sem a 14. századra.

A mai ÉK-i határrész az egykori Kisbalázs pusztá D-i fele, mely szemléletesen mutatja a középkori birtok határait is egyben. Ennek a területnek középkori települése Szabadszálláson, a Cseh domb környékén helyezkedik el, egyéb késő középkori lelőhellyel nem kell számolni. Azonban Kisbalásznak csak a 14. századtól datálható leletanyaga alapján, Árpád-kori templomos településsel errefelé még jó eséllyel szembesülhet a későbbi kutatás.

2.2.13. Gátér

2.2.13.1. Templomos hely

2.2.13.1.1. Gátér – Pozsár tanya/Nagy Téglás

?

12–13. század. Település. Templom, temető (?)

A Nagy Téglás lelőhely a térképek georeferálása segítségével lett lokalizálva. Régészetileg ismeretlennek minősült.

Leírás

Egy ÉNy–DK irányú dombhát legmagasabb, minden bizonnyal mesterségesen is emelt nagyobb kiterjedésű dombja. Ennek tetején, egy 5 m átmérőjű, 2 m magas újkori határdomb felhányás, rajta magassági ponttal. A közelben van több egykoron vízállásos rész, melyekhez képest a domb teteje közel 10 m-el magasabban van. A környezetben történt erdősítés miatt a felszín nem vizsgálható, nem látszottak a dombon kövek és csontok. Nagyobb körben lehetett elszórtan kődarabokat, téglatöredékeket találni. A nagy domb közel harmadát a pálmonostori út építéséhez hordták el. A környezet vizsgálata szerint szórt szerkezetű Árpád-kori településsel számolhatunk, mely kevés leletanyagot szolgáltatott. A helyszínt Árpád kori templomos helyként lehet azonosítani.

Térképek

I. Katonai felmérésen „Nagy Teglás” név alatt jelöl egy nagyobb dombot. A II. katonai felmérésen „Nagy Téglás” név alatt, egy dombvonulatból jelentősen kiemelkedő, mérési ponttal ellátott domb látszik.

Helytörténet

Mezősi Károly gyűjtése szerint egy pásztor még a kuruc világ előtt, mint ifjú ember részt vett a határdombok felhányásánál: „az ottan lévő sok kő és téglá miatt a kapájok és ásójok alig ment a földbe”.

A határleírásokhoz tartozó térképek egyike fel is tünteti a „kő vagy téglás határt”.²⁴² A határdomb felhányása a Kisszállási határban történt, a pontos helyszínre több lehetőség is szóba jöhet, de a téglás határnév miatt ez tűnik a legvalószínűbbnek.

2.2.13.2. Kérdésses templomos hely

2.2.13.2.1. Gátér – Kis Téglás

Csak a II. katonai felmérésen szerepel a „*Kis Téglás*”.

A helyszín vizsgálata során egy jelentősebb dombháton sikerült azonosítani a helyszínt. Több, újkori téglát is találtunk. A helyiek szerint valamikor volt ott egy malomdomb, mely magaslat K-i oldala erősen bolygatott, szemétkerakó. A környéken nem sikerült komolyabb középkori lelőhelyet azonosítani. A környéken mindössze kisebb 14–15. századi telepjelenségek lehetnek. Templomra, templomos településre nem sikerült bizonyítékot szerezni, az újkori téglák minden valószínűség szerint az egykori malomból származnak.

Mindössze a terület neve utal valamilyen téglaeépületre, bár ez talán egy 18. századi malom nyomán ragad rá, a Nagy Téglás közelsége folytán elképzelhető, hogy csak ennek hatása érvényesült a névadásban.

2.2.13.2.2. Gátér – Rud

Azonosítatlan, mindössze térképi ábrázolásait ismerjük. Balla Antal 1793-as térképén „*Rud*” jelölés jelez romot, mely az igen pontos térkép georeferálása után a mai Gátér belterületén lehetett, Kis Szállás pusztáján. Akár elképzelhető lenne a Nagy Téglás félrerajzolása is, hiszen két templom ilyen fokú közelsége mindössze akkor lehetséges, ha egy nagyobb, jelentősebb település volt a közelben. Késő középkorra a Nagy Téglás körül nem utaltak nyomok, így másik lehetőségként két időszak különbsége merülhet föl, így a térképi jelölés egy késő középkori templomos helyszín lenne.

Fentiek alapján valószínű egy ismeretlen, a mai Gátér alatt lévő középkori templomos lelőhely lehetősége. Kisszállás pusztán belül nevére sem utal semmi, az írott forrásokban nem szereplő Gátér, hangzása alapján elképzelhető korai névként is.

2.2.13.3. Utak

A területnek Csongrádhoz való közelsége alapvetően meghatározta a 18. századi úthálózatot, mely szinte megegyezik a maival. Gátér belterületén halad el a Félegyháza Csongrád közti út, mely a félegyházi oldalon halad el középkori lelőhely mellett. Középkori nyomvonala is erre valószínűsíthető, melynek bizonyosságát adhatja belterületi templomos helyszín lokalizálása.

Gátér belterületébe csatlakozik az a 16. században bizonyosan létező útvonal, mely a Mindszenti út nevet viseli. Kecskemétet kötve össze Csongráddal. Ennek biztos megállói voltak Pákaszállás, a

²⁴² MEZŐSI 1931.

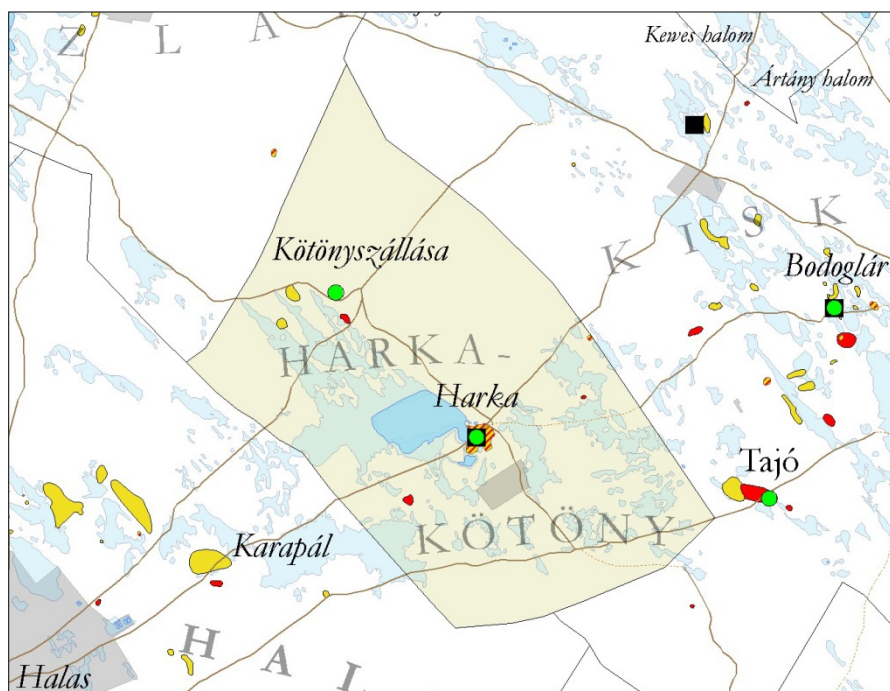
Félegyházi tanyák 4. lelőhely (valószínűsíthető Kisszállás). Mindez tovább erősíti a gyanút, hogy a község alatt számolhatunk középkori előzménnyel.

2.2.13.4. Összegzés

A mai Gátér a kora újkori Kissszállás pusztája K-i felől alakult ki. Kisszállás Ny-i oldala ma Kiskunfélegyháza Gátérrel szomszédos, K-i része. A területnek a kora újkori forrásokból ismert Kisszállás adott nevet. A környéken található több, alapvetően alacsony kutatottsági fokon lévő középkori templomos hely is szóba jöhet Kisszállás azonosításaként. Kiskunfélegyházán a Tarjányi kereszt, valamint a Félegyházi tanyák 4. lelőhely egyaránt megfelelne Kisszállás középkori településének. Így a Gátér területére esetlegesen lokalizált templomos helyszín bizonyítása esetén az azonosítások tovább bonyolódhatnak.

Annyi bizonyos, hogy a mai Gátér területén belül a Nagy Téglás domb Árpád-kori templomos hely, a Kis Téglás esetében pedig nem számolhatunk középkori templommal.

2.2.14. Harkakötöny

2.2.14.1. Templomos hely

2.2.14.1.1. Harkakötöny – Pajorkereszt

Harka

12–15/16. század. Templom, temető, település

A helyszín régebb óta ismert a régészet számára, bár a település kiterjedésére, korára vonatkozó pontos vizsgálat eddig nem történt.

Leírás

A Harka tó DK-i partján egy, a környezetéből jelentősen kiemelkedő, mesterségesen magasított dombon állt a középkori templom. A domb teteje nincs szántva, a lábánál némi rétimészkő és embercsont jelzi annak nyomát. Némi újkori kisebb bolygatáson kívül, a domb elhordását kivéve valószínűleg nem érintette durva beavatkozás a templom alapjait. Tetején áll a Pajorkereszt.

A település egy dombvonulatokkal tarkított 600×650 m területen egyértelműen követhető, a tavon kívül is szinte minden oldalról vizenyős rét veszi körbe. A leletanyag zöme klasszikus Árpád-kori telepanyag, illetve 14–15. századi. Ezek alapján számolhatunk a helyszínen Árpád-kori előzménnyel.

Térképek

Romként való térképi ábrázolást nem ismerünk róla, a Pajorkereszt már a 19. század elején a domb tetejére került, melyet kerítéssel vettek körbe. Egy 1880. évi kataszteri térkép Kereszthegy néven jelöl egy téglalap alakú körbekerített részt.

Régészeti kutatás

1960. Balanyi Béla terepbejárása.²⁴³

1983. Helyszínelést végzett Wicker Erika. E jelentésben van megemlítve, hogy Patay Pál és Kőhegyi Mihály 1980-ban, az Ördög árok vizsgálata során jártak a Pajorkeresztnél.²⁴⁴

Helytörténet

A hagyomány szerint az 1930-as években Móra ásott itt, de ennek semmilyen nyoma sincs a Szegedi Múzeumban.²⁴⁵

Nyelvészet

Harka etimológiai magyarázatát régi magyar személynévből eredezteti a nyelvészet.²⁴⁶ Mindamellet ez az egyértelműen török gyökerű méltóságnév ugyanúgy létezett a kun nyelvben is, melynek egyik alátámasztása, hogy a lényegében ennek megfelelő Herke kifejezetten kun szállások területén ismétlődik. Mivel a településnek vannak Árpád-kori előzményei, így persze nem lehet teljesen kizárni, hogy korábbi, Árpád-kori nevét őrzi meg. Mindamellet valószínűbb a kun névadás.

Történeti források

1451., A kun Halas-szék bírása ítélt az itteni előkelő, Harkai Nagy István perében, melynek során megtörtént a Kalasok földjeinek határjárása.²⁴⁷

1465. Kalaz Péter 1451. évi kiváltságlevelének átírása.²⁴⁸

1560., 1570. Harka pusztája, Kozmó falu művelésében.²⁴⁹

²⁴³ AJM Adattár 289-70.

²⁴⁴ TJM Adattár 12.318.

²⁴⁵ TJM Adattár 12.318.

²⁴⁶ KISS 1980. 264.

²⁴⁷ GYÁRFÁS III. 626.

²⁴⁸ GYÁRFÁS III. 651.

²⁴⁹ VASS 1980. 164.

Kötönyszállása

Késő középkor. Templom, temető, település

A középkori forrásokból ismert Kötönyszállása helyszíne még jelenleg beazonosítatlan, az egyetlen ismert térképi ábrázolás mégis bizonyítéknak tekinthető helyzetére vonatkozóan.

Leírás

A templom a térkép georeferálása szerint jelenleg erdősített területre esik, valószínűleg ez akadályozhatta a többször ismételt terepi azonosítási kísérleteket. Pontos helyét még mindig csak valószínűsíthetjük az egykori Félegyházi tanya major melletti, *Katzen Berg* területén. A környezetében sikerült Árpád-kori és késő középkori településrészeket lokalizálni, mely egy Árpád-kori előzményekkel rendelkező települési koncentrációt feltételez. A vizsgálható részeken csak szórványosan jelentkező késő középkori települést D felől ÉNy–DK irányú vízfolyás határolja, a közeli Árpád-kori teleprészetet a vízenyős területek közrefogják.

Térképek

Mindössze egyetlen ábrázolása ismert a templomnak. Bedekovich 1800 körül készített térképén „*Kötöny*” név alatt templomot jelölő kereszt van. Pontos beazonosítása csak e térkép georeferálása alapján történhet meg.

Régészeti kutatás

Bár Kötöny pusztája területén egymástól függetlenül több Árpád-kori, késő középkori lelőhelyet is találtak, ezek némelyikének pontos beazonosítása szinte lehetetlen vállalkozás. Kötöny Ny-i határában több helyen is észleltek egymástól függetlenül középkori lelőhelyeket. Egyes elgondolások szerint ezek lehetnek Kötönyszállására utaló jelek.²⁵⁰ Méri István a Berki birtoknál 1940-ben ásott, a Kossuth Tsz lelőhelyen 1951-ben végzett terepbejárást.²⁵¹

Nyelvészet

Kötöny kun személynévi eredetű, „far, ülep, lóra termett” jelentéssel bír.²⁵² A név nem Kötöny kánhoz köthető, valószínűleg egy általános, archaikus névadás következménye. A kapitányi család neve még a 15. században is *Ketten*.²⁵³

Helytörténeti források

1738. évi határperben említették a „*Kötönyi Telek*” helynevet.²⁵⁴ Ez mindenképpen középkori település helyére utal.

Történeti források

1493. *Kethenzallasa*. Kötöny Barnabás, Kötönyszállásáról és egyéb Hals széki kunok eskütt bíraskodása, Majossaszállása felosztása kapcsán.²⁵⁵

1560., 1570., 1578. lakatlan pusztája, Halas művelésében.²⁵⁶

²⁵⁰ HATHÁZI 2000. 213–214., GALLINA 1999. 93., WICKER – GALLINA 1997. 23., 28. 4. tkp.

²⁵¹ MNM 57.68.1.B–9.B telepanyag.; MNM 39.G.I.8. – eredeti dokumentáció elveszett.

²⁵² KISS 1980. 264.

²⁵³ HATHÁZI 2000. 240.

²⁵⁴ BÁRTH 2001. 410.

²⁵⁵ GYÁRFÁS III. 709.

2.2.14.2. Kérdéses templomos hely

2.2.14.2.1. Harkakötöny – Kettős Kőhatár

Kötöny és Halas határán található földrajzi névként. Körülötte cserépmaradványokat találtak a Nagy Szeder térkép leírása szerint. Stacho 1. sz. lelőhelye.²⁵⁷ További adatok nincsenek.

Beazonosítása nem sikerült, a futóhomokos területen valószínűsíthető határpontnál nem voltak észlelhetőek megtelepedésre utaló régészeti nyomok.

2.2.14.2.2. Harkakötöny – Lázár István tanyája

1973-ban a kiskunhalasi múzeumban felvett jegyzőkönyv szerint Horváth Sándor szolgáltatott be leletanyagot és nyújtott adatokat középkori lelőhellyel kapcsolatban. Lázár István tanyája mellől vegyes korú cseréptöredékeket, töredékes boglárt, lószerszámdísz, valamint egy harangtöredéket hozott be a múzeumba.

Helytörténet

1928-ban Simon Ferenc elbeszélése nyomán *„Lázárék megpróbálták kiásni a harangos kutat, ahol megtalálták a cölöpszerkezet maradványait. A kútban megtalálták a templom harangját, de kihúzni hat ökörrrel sem tudták, eltörött a harang füle. A darab is akkor törött le. Több, arccal a földnek fordított holtestet találtak, melyeknek kísérői voltak a pitykegombok, boglár és lószerszámveretek”*.²⁵⁸

Bár a helyszín jelenleg azonosíthatatlan, a harangos kút és a temető legendája alapján gyanítható egy középkori templomos hely. Valószínű, hogy vagy Harka, vagy Kötönyszállása helyszínével azonosítható ez a helyszín.

2.2.14.3. Utak

Egyértelműen középkori eredetű, jól rekonstruálható, a mai napig az eredeti nyomvonalán halad a Harkai tó D-i partján a templom mellett, a Félegyháza–Halas útvonal. Harkakötöny teljes területén a 18. századi nyomvonallal megegyezően halad a dűlőút, végig csatorna árka kíséri. A középkori lelőhelyek elhelyezkedése kétségtelenné teszi az út Árpád-kori eredetét is.

A Majsaszállást Halassal összekötő út, mely Harkakötöny D-i részén, Karapálon keresztül halad, középkori eredete – a települések elhelyezkedése miatt – szintén valószínűsíthető. Nyomvonalára több lehetőség is adódik.

Kötönyszállása valószínűsíthető helyszíne mellett halad el a Harkával összekötő, DK irányba haladó útvonal, ÉNy felé Vadkert irányába tartott. Ma is részben a középkorival egyező nyomvonalon haladó dűlőút.

A vadkerti utat keresztben átmetsző ÉK–DNy irányú út, Halasról indul. Ma is létező dűlőút.

²⁵⁶ VASS 1980. 168., FENYVESI 1987. 236.

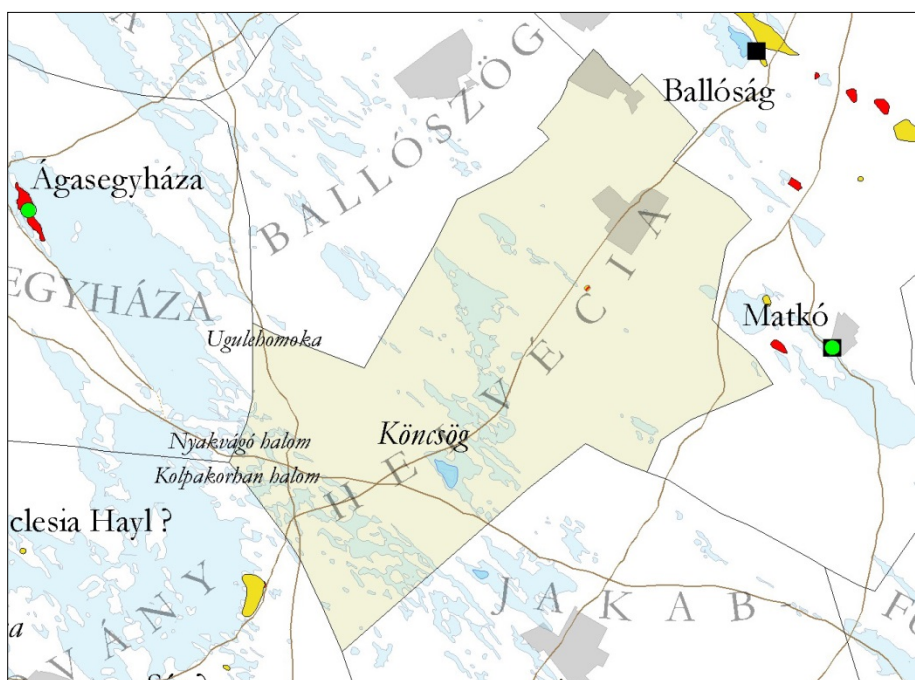
²⁵⁷ TJM Adattár 12.318.

²⁵⁸ TJM Adattár 10501.

2.2.14.4. Összegzés

Harkakötöny középkori története elég világos. Már a neve is mutatja, hogy két egykori, a forrásokból is ismert kun szállás birtokainak újkori összeolvadásából keletkezett. Harkaszállás helye kétséget kizáróan azonosítható a Pajorkeresztnél lévő templom körül. Bizonyos, hogy a területnek volt Árpád-kori periódusa is. É-i részén, Kötönypusztán egy 18. századi térképi ábrázolás bizonyítja egyedül egy középkori templom helyét, melynek csak tágabb környezete volt eddig vizsgálható. Ez alapján számolhatunk itt is Árpád-kori eredettel. A két templomos helyszín a késő középkorban szokásosnál jelentősen közelebb fekszik egymáshoz, de mindkét település késő középkori említése kétségtelenné teszi, Kötöny esetében különösen, hogy létező kun szállásokról van szó. Harka névetimológiája alapján nem kizárt nevének korai, magyar eredete, de Kötönyszállása esetében kétségtelenül kun telepítésről beszélhetünk. Harka és Kötöny a kun szállásterület központi magjához tartoznak, a területükön fekvő késő középkori lelőhelyek ilyenformán különösen érdekesek lehetnek a kun hagyatékkal kapcsolatban, a későbbi kutatások számára.

2.2.15. Helvécia

2.2.15.1. Templomos hely

A mai Helvécia szinte teljes kutatatlansága folytán, egyetlen középkori regisztrált lelőhelyet sem ismerünk területén. A térség szinte teljes egészében lefedi az egykori Köncsögpuszta központi részeit.

2.2.15.2. Kérdésses templomos hely

2.2.15.2.1. Helvécia – Azonosítatlan

Köncsögszállása

Késő középkor

Régészet

1967. Ágasegyháza és Ballószög határán, a Ballószöghöz tartozó Köncsög vasúti megálló mellett középkori kerámia és embercsont törmelék került napvilágra. A jelentés szerint a középkori Köncsög helye lehetett. Templomra utaló köveket nem találtak.²⁵⁹

Nyelvészet

Köncsög kun személynévi eredetű, jelentése „nadrág”.²⁶⁰

Történeti források

1436. Törtel, Bócsa és *Kempcegzallason* Cherche Bálint kun kapitányt megerősítik.²⁶¹ 1469-ben átírják az oklevelet, *Kempchezallas* alakban szerepel.²⁶²

1475. A még mindig kapitányságot viselő Chercy Bálint *Kengchegzallas*, valamint a fent említett megfogyatkozott népességű szállásaira új lakosokat telepíthet.²⁶³

1509. A Kecskemét-széki *Kenchekzallasa* kunjai hatalmaskodnak az ágasegyházi jobbággyokkal a Nyakvágó halomnál.²⁶⁴

1559., 1562., 1580., 1590. Köncsög pusztá, Kecskemét bérli. Orgovány és Ágasegyháza mellett van.²⁶⁵

2.2.15.3. Utak

A területen 3 út halad át. A jelenlegi régészeti kutatottság alacsony foka miatt nem lehet vizsgálni ezek kapcsolatát a középkori lelőhelyekkel, finomítani nyomvonalukat.

É–D irányban halad a részben Ny-i határuktént is funkcionáló, Ágasegyháza határjárásában leírt Kerekegyháza felé menő út.

ÉK–DNY irányultságban a Kecskemétet Kőrössel összekötő út halad, ennek egyik állomásaként lehet elképzelni a felderített szomszédos települések mellett Köncsögszállását is.

A Félegyháza és Izsák közti út Köncsögpuszta területén egyértelműen követhető, a mai napig dűlőútként használatos. A Nyakvágó halom környéki nagy kiterjedésű vizenyős területek erősen beszabályozták az út lehetséges nyomvonalát, mely a középkortól kezdve változatlan.

²⁵⁹ H. TÓTH 1990. 187.

²⁶⁰ KISS 1980. 357.

²⁶¹ GYÁRFÁS III. 596.

²⁶² REIZNER IV. 42–43.

²⁶³ GYÁRFÁS III. 675.

²⁶⁴ GYÁRFÁS III. 727.

²⁶⁵ KÁLDY-NAGY 1985. 387–388.

2.2.15.4. Összegzés

A középkori forrásokból ismert Köncsögszállása pontos beazonosítása még nem történt meg. Jelentős nehézséget rejt magában a mai Köncsög pusztája nagy kiterjedése és lakatlansága, műveletlensége. A terület nagyobbik része legelő és erdő, nagyon kevés helyismerettel rendelkező lakosa van a vidéknek. A ballászi középkori lelőhely 1967. évi azonosítása is kérdéses, annak a középkori Köncsögszállásával való megfeleltetése nem tűnik valószínűnek. Bár elképzelhető a puszták határainak így elnevezésének is módosulása az idők folyamán, Köncsögpusztája központi területe onnan messze van, a mai Helveciához tartozik. A határok nagyobb fokú változása erre felé a legkevésbé sem igaz, hiszen az Ágasegyháza esetében taglalt 1359. évi határjárás, valamint a határhasználat kapcsán a Nyakvágó halomnál 1509-ben kirobbant botrány egyértelműsíti, hogy éppen ezen a részen a határpontok és határvonalak, valamint utak tökéletes változatlanságáról beszélhetünk legkésőbb a 14. század közepétől kezdődően mind a mai napig.

Az a különleges helyzet áll elő Köncsögszállás esetében, hogy középkori határait és útjait pontosabban tudjuk felrajzolni, mint magát a szállás helyét. Egy középkori templomos lelőhely jövőbeni felbukkanása, mely megfeleltethető a középkori Köncsögszállásának, Helvecia területén, a kecskeméti út mentén valószínűsíthető leginkább.

2.2.16. Imrehegy

2.2.16.1. Templomos hely

Kétségtelenül beazonosított templomos középkori lelőhelyet a mai Imrehegy területéről nem ismerünk. Az igen alacsony fokú kutatottság folytán későközépkori regisztrált lelőhely mindössze egy ismert a területen, de Árpád-kori lelőhelyből is csak kettő van jelenleg.

2.2.16.2. Kérdéses templomos hely

2.2.16.2.1. Imrehegy – Bánegyházi erdő

Bánegyháza ?

Középkor

Biczó Piroska tett próbálkozásokat a középkori Bánegyháza beazonosítására.

Leírás

Pontosan nem azonosított helyszín. A mai Imrehegy ÉK-i határrészében, a bánegyházi részen Árpád-kori településnyomok mutatkoznak, a helytörténeti adatok szerint pedig volt a közelben középkori templomos lelőhely.

Régészeti kutatás

1981. Biczó Piroska terepbejárást folytatott a bánegyházi részen. A Vancsik tanya közelében két Árpád-kori lelőhelyet azonosított, melyek valószínűsíthetően ugyanannak a hosszan elnyújtózó Árpád-

kori településnek a részei. Nagy mennyiségű Árpád-kori telepanyag mellett kevés 14. századi kerámiát is talált, mely a térség kisebb fokú továbbélését mutatja a tatárjárást követően.²⁶⁶

Helytörténet

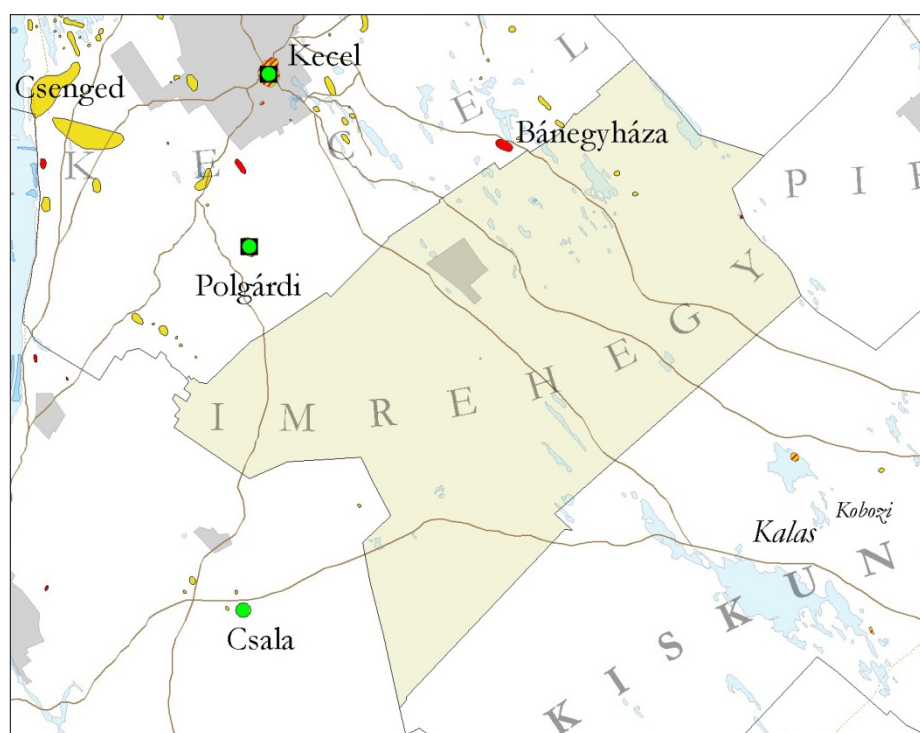
Egymáshoz viszonylag közel, egy kilométeren belül több helyszínre vonatkozóan is él kápolnahagyomány.

Térképek

1755. Polgárdi határperének térképvázlata jelöli a „*Bánegyház telek*” nevet, egy templom alakú épület mellett.²⁶⁷ Ennek az egyértelmű középkori területnek az azonosítása eddig nem történt meg.

Történeti adatok

1560. Török defterekben Bánház pusztja. Helye bizonytalan, talán erre a területre illik.²⁶⁸

2.2.16.3. Utak

A mai Imrehegy területén a kisszámú középkori lelőhely miatt az útrekonstrukció erősen kérdéses. Mindössze a 18. századi térképek Kecel és Halas közti összeköttetéseit lehet alapul venni. E városok középkori helyének egyezése a maival azonban lehetőséget ad arra, hogy legalább az átmenő utak kapcsán lehessen véleményt alkotni az itt átvezető középkori utakról.

Három nyomvonalat lehet azonosítani, egymáshoz viszonylag közel, ÉNy–DK irányban. Ezek közül a két É-i közel fut a bánegyházi részhez. Nyomvonaluk kizárólag az I. katonai felmérés alapján

²⁶⁶ KJM Adattár 81.957.

²⁶⁷ BÁRTH 2001. 410.

²⁶⁸ VASS 1980. 160.

rajzolható, a későbbiekben ezek az utak elhalnak. Az É-i út még keceli területen középkori lelőhelyeket érint, így annak rekonstrukciója valószínűleg jó.

A harmadik út Imrehegy középső területét szeli át és a Kiskunhalas Ny-i részére lokalizálható Szentkalász vagy Kalas területén csatlakozik rá a Csala és Halas közti útra. Ez ma a főút Kecel és Kiskunhalas közt.

2.2.16.4. Összegzés

A mai Imrehegy nagyobbik, D–DNy-i része Szarkás néven ismert a térképeken. A keceli határnál lévő Szarkás első említése Pesty szerint 1658-ból van, erre mindössze a Strázsa-hegyet nevezi meg érdekességként.²⁶⁹ Pesty adatának eredetére vonatkozóan nincs utalás, de korábban bizonyosan nem szerepel Szarkás néven a terület. A terület méreteiből ítélve könnyen elképzelhető, hogy korábban máshogy hívták a területet, így egy forrásokból ismert, de nem azonosított települést helyezhetünk erre a vidékre. Hatházi Gábor kimerítő elemzése kapcsán biztosak lehetünk benne, hogy Szent Gál illetve Szent Pál településnevek nem illeszthetők ide.²⁷⁰ Kiskunhalas határneveinek esetében alapvető nehézséget jelent, hogy a város közvetlen környékén nem maradtak meg a középkori határnevek, azokat a 16–17. századtól gyakran átnevezték. Valószínűleg ilyen sorsra jutott az egykori Szentkalász falu is, melyet Halas környékén kereshetünk. Lázár deák térképén még szerepel, de 1536-ban is leírják.²⁷¹ A térképi ábrázolás szerint a települést valahol Kiskunhalas Ny–ÉNy-i vidékén, ezen a területen lehet nagyjából lokalizálni. Ez esetben Imrehegy D-i fele talán az egykori Szentkalász, a valószínűsíthető Kalasszállása birtokának É-i fele lenne, bár maga a falu lehet, hogy a kiskunhalasi határrészbe esik.

Imrehegy ÉK-i része minden bizonnyal lefedi az egykori Bánegyháza területét. Nem ismerünk rá vonatkozó középkori forrást, gyaníthatóan Árpád-kori eredetű birtoknév. Temploma az egybehangzó helytörténeti adatok szerint létezett, bár az emlékezet annak pontos helyét már nem ismerte. A telek jelölése a térképen mindenképpen késő középkori településre utal. Nagy valószínűséggel a Biczó Piroska által vizsgált területen, talán a Bánegyházi erdő alatt lehet egy középkori templom.

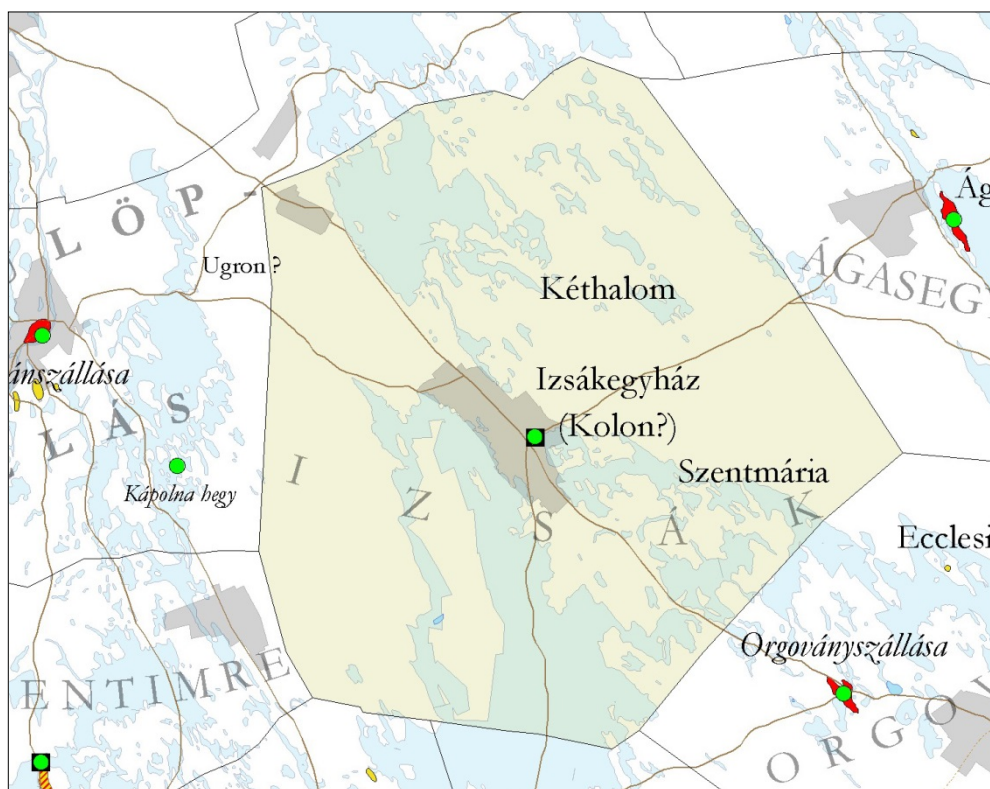
Kiskunhalas, majd Kecel újkori határhasználata miatt mind a régi határok neve, mind pedig vonala is jelentős átalakuláson ment keresztül. Imrehegy gyaníthatóan ebben a formában más néven sem képviselt külön egységet, területe több puszta vagy középkori birtok részeiből állt össze.

²⁶⁹ PESTY 1978. 42.

²⁷⁰ HATHÁZI 2000. 208.

²⁷¹ SZAKÁLY 2000. 318.

2.2.17. Izsák

Izsák azon ritka települések egyike a vizsgált területen, ahol az írott források révén teljesebb és pontosabb képet kapunk a környék középkoráról, mint a rendelkezésre álló igen szűk régészeti adat alapján. Izsák területén mindössze egyetlen középkori helyszínt, magát Izsákegyházát tudjuk pontosan elhelyezni, a teljes kutatatlanság folytán egyetlen egyéb középkori lelőhelyet sem ismerünk.

2.2.17.1. Templomos hely

2.2.17.1.1. Izsák – Belterület

Kolon (?), Izsákegyháza

11. századtól. Templom, temető, település

Leírás

A középkori település a katolikus templom környékén helyezkedhetett el, a mai csatorna – egykor vízjárta rész – Ny-i, magasabb partján. Semmilyen régészeti jellegű megfigyelés sem történt ezen a területen, a templomhoz kapcsolódó leírások és helytörténeti adatok birtokában, és a földrajzi jegyek alapján ennek ellenére is nagy biztonsággal ide helyezhetjük az egykori település magját. Az egykori kerek templom a mai helyén állt, amely egy kisebb kiemelkedésen helyezkedik el. Ez a magasabb rész valószínűleg a középkori templomnál is megvolt. A mai város szintén a templom köré szerveződött, lényegében kontinuus a középkori településsel. Így a jelenlegi viszonyok nem adnak lehetőséget a középkori település kiterjedésének meghatározására.

Régészeti kutatások

Izsákról ismerünk egy éremleletet, melynek sem bekerülési helyére, sem idejére nem áll rendelkezésre adat. A 193 darab érme Nagy Lajostól II. Ulászlóig terjedő időszakot fog át.²⁷² Gyanítható, hogy ez inkább egy középkori településről, talán temetőből származó fémanyag, mintsem összetartozó éremlelet.

Térképek

A templom 1801-es átépítése előtti térképek, még a középkori templom sematikus ábrázolását jelentik.

Helytörténet

1745. A Canonica Visitatio szerint e templom igen régi, faragott kövekből épült és festés nyomai láthatók benne. 1766. Historia Domus említése szerint Izsákon emberemlékezet óta volt templom. 1801. Az új templom építéséhez a szájhagyomány szerint a régi templom, valamint az ágasegyházi romtemplom köveit is felhasználták. A mai templom helyén állt az egykori körtemplom, a templomkertben sírok kerültek elő.²⁷³

Történeti források

1055. A tihanyi apátság alapítólevelében *Culum* falu, templomának neve Szent Kereszt. *Colun aqua* a Kolon tavat jelenti. Ekkor Kolon birtokát körüljárják, mely kiemelkedően fontos dokumentum abból a szempontból is, hogy számtalan földrajzi nevet tartalmaz 1211-ben II Endre, a korábbinál pontosabb határleírást rendel el, melyben pr. *Colon*-ként szerepel.²⁷⁴

1267. *Humukevt...Colun*.²⁷⁵

1198. III. Ince pápa jóváhagyta a kalocsai érsek és a káptalan közötti dézsma-megállapodást. Felsorolták azon falvakat, melyeket az érsek a káptalannak engedett át. A juh tizedek említésénél szerepel Kecel és más nevek között *Ischasci* néven.²⁷⁶

1279. Kun kiváltságlevélben *Isac* birtok.²⁷⁷

1421., 1426., 1504. *Isaakeghaza* birtok, Fejér megye Solt székében.²⁷⁸

1546., 1559., 1562., 1580., 1590. Izsák falu, a kecskeméti náhijéhez tartozik. Népessége folyamatosan gyarapodott a 16. század második felében, 13-ról 38 családfőre.²⁷⁹

1556. A Solti székben lévő Révfa és *Isaak* pusztája eladományozása.²⁸⁰ Ez az adat vagy nem helyes, vagy nem Izsákra vonatkozik, hiszen Izsák lakott település volt ekkor.

²⁷² KJM Adattár 68.136.

²⁷³ TETÉZI 2008.

²⁷⁴ GYÖRFFY II. 432–433.

²⁷⁵ GYÖRFFY II. 432–433.

²⁷⁶ KOVÁCS 1987. 86.

²⁷⁷ KOVÁCS 1987. 9.

²⁷⁸ CSÁNKI III. 335.

²⁷⁹ KÁLDY-NAGY 1985. 323–324.

²⁸⁰ BÁRTFAI-SZABÓ 1938. 395.

2.2.17.2. Kérdésszerű templomos hely

2.2.17.2.1. Izsák – Azonosítatlan

Szentmária

11–13. század. Templom, temető, település

Szentmária területéről Ágasegyháza 1359. évi határjárásában találkozunk. Az igen biztosan beazonosítható tereppontok alapján a mai Orgovány, Ágasegyháza és Izsák találkozásánál, izsáki területen kellett lennie.

Történeti források

1211. A Tihanyi alapítólevél átírásánál Kolon birtok Dk-i részére esett Herbon. Győrffy ezt a később megjelenő Szentmáriával azonosítja.²⁸¹

1359. „...egy homok tetején Ágasegyháza és Zenmaria között egy határdomb...”²⁸²

Izsák Dk-i határrészében a további régészeti kutatások jó eséllyel érinthetnek Árpád-kori templomos települést, mely bizonyosan Szentmáriával azonosítható.

2.2.17.2.2. Izsák – Azonosítatlan

Ugronbánya

Az írott forrásokban emlegetett egykori Ugron birtokot, Izsák és Fülöpszállás határán kereshetjük. A nevét megőrző Ugri szőlők és a Bánya-dűlő ugyan Fülöpszállás területén fekszik, de maga az Árpád-kori birtok talán nagyobb kiterjedésű volt és Győrffy véleményének megfelelően Izsák É-i területét is jelenthette. Ez esetben az egykori Árpád-kori templomos hely eshet Izsák ÉNy-i határterületére is.²⁸³

Történeti források²⁸⁴

Ezen a területen minden bizonnyal található Árpád-kori templomos helység, mely a 14. századi források szerint akár még abban az időben is lakott lehet.

2.2.17.2.3. Izsák – Azonosítatlan

Kéthalom

A helyszín a 18–19. századi térképek segítségével jól azonosítható egykori tereppont Izsáktól ÉK-re. A 14. században Izsák K-i határát nevezték így. Erősen kérdéses, hogy köthetünk-e Árpád-kori települést hozzá, vagy csak a sokáig fennmaradt földrajzi név alapján kapta a terület ezt a nevet.

Történeti források

1359. évi határjárásból ismert *Kethalm*.²⁸⁵

A 16–17. századi defterekben, a Solti székben lévő Kéthalom pusztája illetve falu nem erre vonatkozik, az Dunapataj K-i határának környékén volt.²⁸⁶

²⁸¹ GYŐRFFY II. 425.

²⁸² GYÁRFÁS III. 83–85.

²⁸³ Bővebb ismertetése, Ágasegyháza, valamint Fülöpszállás alatt.

²⁸⁴ Fülöpszállás alatt.

²⁸⁵ GYÁRFÁS III. 83–85.

2.2.17.3. Utak

Az újkori Izsák és a szomszédos késő középkori települések folytonossága, vagy legalábbis ismert elhelyezkedése miatt a középkori úthálózat kiválóan rekonstruálható a 18. századi térképek alapján. Sőt, ezeknek az utaknak a többsége ma is létező útvonal.

Az Izsákra DK-ről, Orgoványszállása felől érkező út a mai napig a középkorival megegyező nyomvonalú, aszfaltozott út.

A D-ről, az egykori Páhi romja felől érkező út a Kolon K-i mocsarain haladt keresztül. Minden bizonnyal csak időszakos lehetett, váltakozó nyomvonallal, melyet a más-más időszakban készített 18–19. századi térképeken is jól nyomon lehet követni.

K–ÉK irányban, a Kecskemétre vivő út a mai napig fontos útvonal, valószínűleg a maival egyező nyomvonalon haladt.

ÉNy-i irányban a szombatszálási út, izsáki területen szintén jól rekonstruálható, ma is használatos aszfaltozott út.

A Filip/Buzgán-szállása irányába, Ny–ÉNy-ra, a Kolon-tó É-i partja közelében, Ugron területén keresztül is lehet egy útvonalat rekonstruálni. A 19. század végén hosszabb szakaszai még használatban voltak, ma már nem léteznek.

2.2.17.4. Összegzés

Izsák középkori történetével kapcsolatban az írásos források bősége okoz fejtörést. A források ráadásul kiemelkedően fontos határleírások, melyek alapján igen sok tereppontnak, potenciális régészeti lelőhelynek ismert neve, még valószínűsíthető elhelyezkedése is. Azonban ezek jelenleg nem megfeleltethetők régészeti lelőhelyeknek. A későbbi kutatások kiemelkedő feladata lesz Izsák határvidékének szisztematikus topográfiai vizsgálata.

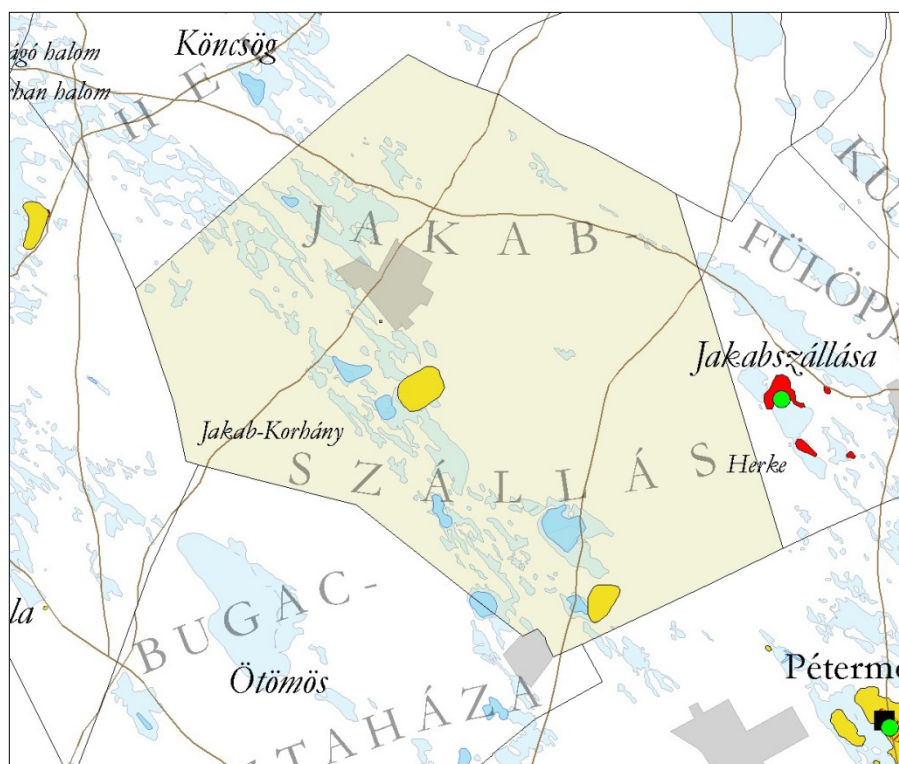
Az mindenesetre már most látszik, hogy a környék középkori birtokviszonyainak és típusainak megértéséhez elengedhetetlen Izsák környékének pontos felderítése. Főként az 1359. évi határleírás szolgál fontos tanulságul, hiszen annak segítségével Ágasegyháza középkori környezetének nagyon pontos azonosítását lehetett megtenni. Egyrészt kiderült, hogy a határpontok meghatározásánál mindig kisebb földrajzi egységekhez, pontokhoz viszonyítanak. Ez persze logikus, hiszen maga az izsáki vagy orgoványszálási határ pontjait írják le, értelmetlen lenne a határ túloldalán lévő birtok központjához viszonyítani. Ilyenformán a fenti határjárás sem Izsákegyházhoz viszonyít, hanem az annak birtokán belüli, ahhoz tartozó kisebb földrajzi egységekhez. Így válik érthetővé, hogy mind Szentmária, mind Kéthalom, de a Kerekegyháza felőli Hercegegyháza vagy az Orgovány É-i részét jelentő Hayl egyháza a néven nevezhető viszonyítási alap. Ezek többségükben bizonyosan Árpád-kori települések, mely kisebb birtokok beolvadtak egy-egy késő középkori település határába. Ezek alapján joggal gyanakodhatunk, hogy a későbbi kutatások során Árpád-kori templomos hely kerülhet elő mind Szentmária, mind Ugron területén.

²⁸⁶ BÁRTFAI-SZABÓ 1938. 404., VASS 1980. 174.

A fentiek mellett pedig további szisztematikus topográfiai munka szükséges ahhoz, hogy akár az 1211. évi határleírásban szereplő *Micola* és *Rodussa* falvak helyét lehessen azonosítani, vagy a 15. századi forrásokban említett Izsák környékére lokalizálható *Kétegyház* és *Tölcs* helyét tudjuk meghatározni.²⁸⁷

Györffy Györgyhöz köthető a mai – és későközépkori – Izsák Kolonnal azonosítása valószínűleg helyes, mindamellett a rendelkezésre álló, a kérdéses területre vonatkoztatott okleveles adatok némi ellentmondásban vannak egymással. Amennyiben az 1198. évi *Ischasci* alak ide köthető, úgy a két helyszín nem egyezik, hiszen ezt követően a 13. században még két adat is Kolon néven nevezi. A Kolon tó nagy kiterjedése természetesen több, jelentős Árpád-kori települést is feltételez annak környezetében. Elképzelhető, hogy a források Kolon települése nem Izsák helyén, hanem máshol keresendő. A régészeti adatok teljes hiánya miatt fenti elképzeléseket jelenleg nem lehet bizonyítani.

2.2.18. Jakabszállás

2.2.18.1. Templomos hely

Kétségtelenül beazonosított templomos középkor lelőhelyet a mai Jakabszállás területéről nem ismerünk. Az igen alacsony fokú kutatottság folytán későközépkori regisztrált lelőhely sincs a területen. Mindössze szerény számú Árpád-kori lelőhely ismert jelenleg.

²⁸⁷ GYÖRFFY II. 433., CSÁNKI III. 335., 355.

2.2.18.2. Kérdéses templomos hely

2.2.18.2.1. Jakabszállás – Templomdülő

Középkor

Mindössze egyetlen mai térképen szerepel a Templomdülő név.

Leírás

Azonosítatlan lelőhely. Erősen kérdéses, hogy nem-e a mai templomhoz kapcsolódik inkább, mint-hogy középkori templomra utal. A középkori templomos lelőhelyek eloszlását szemlélve mindenestre jelentős hiátus mutatkozik a környékbeli települési rendhez képest, melyet egy ma még nem ismert késő középkori település megtalálása Jakabszállás középső vagy Ny-i részén, pótolna. Árpád kori, tatárjárás során elpusztult egyházzal mindenképpen lehet számolni.

2.2.18.3. Utak

Jakabszállás területén az utak rekonstrukcióját nem tudjuk alátámasztani a középkori lelőhelyekkel való viszonyulásukkal. Az utak nyomvonala főként az I. katonai felmérés adatai alapján lett meghatározva, melyek a település határát elhagyva összekötnek középkori lelőhelyeket, így a rekonstrukció régészeti adatok nélkül is elméletileg pontosnak mondható. A Kecskemétről Kecelre haladó út a mai napig az eredeti nyomvonalon haladó 54. számú főút.

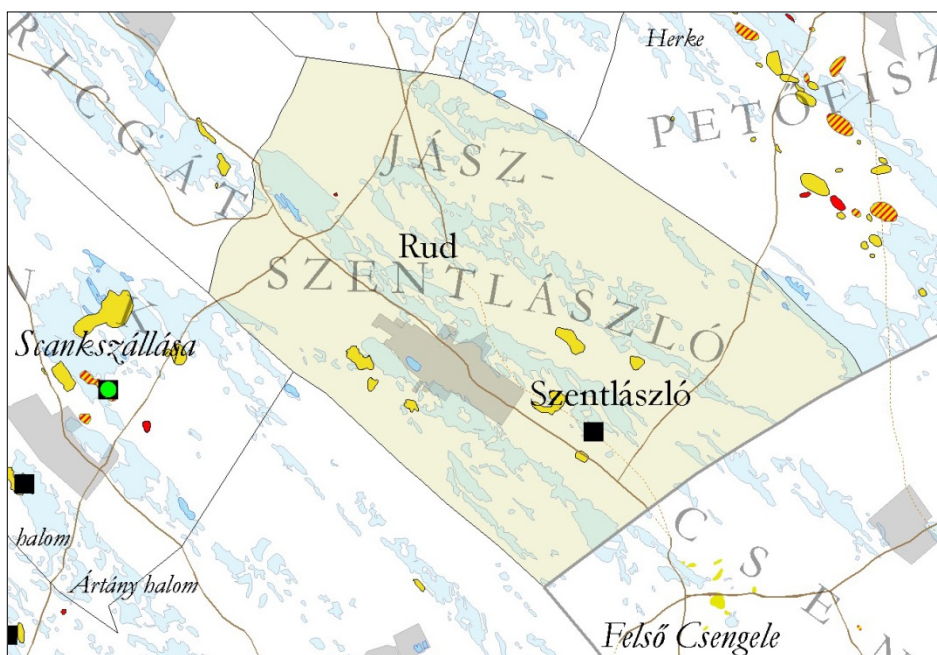
Az Izsák és Félegyháza közötti útnak nincs mai megfelelője ezen a szakaszon. Jakabszállás területén az jelentősen eltér a valószínűsíthető középkori útvonaltól, amely a mai településtől É-ra haladhatott el, a mainál jóval egyenesebben téve meg a kérdéses szakaszt. A 19–20. században jelentősen átrendeződött települési rendszer folytán mindössze rövid részeiben maradt meg dűlőutak formájában is.

Az É–D irányú Matkó és Bugacháza közti út a település K-i felében halad el, érintve az Ódri-szék tó melletti Árpád-kori települést.

2.2.18.4. Összegzés

Az egykoron nagy Jakabszállási határt több felé osztották a 20. században, létrehozva Fülöpjakab és Kunszállás községeket is. Ezáltal a biztosan beazonosított kun kapitányi székhely, Jakabszállása ma Fülöpjakab területére esik. Mindazonáltal erős a gyanú, hogy kell lennie késő középkori településnek ezen a vidéken. Ebben az esetben egyéb, csak a forrásokból ismert kun szállás lokalizálása is lehetséges lenne egy késő középkori település felderítésével. De a középkori forrásokból ismert Köncsögszállása pontos fekvését nem ismerjük még, az akár a jelenleg gondolt Helvécianál jelentősen délebbre, itt Jakabszállás É-i részén is lehetett a nagy kiterjedésű Köncsög pusztán.

2.2.19. Jászszentlászló

2.2.19.1. Templomos hely

2.2.19.1.1. Jászszentlászló – Csitári hegy

Szentlászló

Árpád kor. Templom, temető, település

Leírás

A templom erősen roncsolt, nagyjából elhordott dombja jelzi a középkori Szentlászló helyét. Az eredetileg nagyméretű és a környezetéből jelentősen kiemelkedő dombnak mindössze egy vékony gerince maradt meg. A templomnak és a temetőnek legalább 95%-os pusztulásával kell számolni. A dombtól távolabb, az eredeti alapterületnek megfelelően a Ny-i oldalon koncentrikusan jelentkező árkok egy erősítésrendszerre utalnak. Amennyiben nem a dombelhordás alakította ki e ma is jól érzékelhető árkokat, úgy az egy jelentős középkori objektum nyomait mutatja. 18. századi térképi ábrázolása szerint jó eséllyel mutatkozik a kerítőárok középkori eredetére. A nagyfokú szántatlanság miatt a lelőhely elhelyezkedése problémát okoz. A közelében a Békásparti dűlő 2 – Csengelei út mente ÉK, valamint a Békásparti dűlő 3 – Csengelei út mente DNy lelőhelyek helyezkednek el. Mindkét fenti lelőhely, valamint a templom környezetében folytatott kutatás is csak Árpád-kori leletanyagot szolgáltatott. Ilyen módon nem valószínűbb jelentősebb késő középkori település vagyis nagyobb fokú továbbélés, esetleg kun beköltözés a 13. századot követően.

Régészeti kutatás

A hagyomány szerint Móra Ferenc ásott ezen a helyen. A Genthon-féle jegyzékben 15. századnak említik a templomot.²⁸⁸ 1966-ban Lükő Gábor helyszínelése során buzogányt, lándzsát, kis keresztet

²⁸⁸ GENTHON 1961. 143.

és edénytöredékeket gyűjtött. A megszántott dombon néhány sír mutatkozott.²⁸⁹ 1983-ban tereprendezés történt, a helyszínelés során egy s-végű karika került be a múzeumba.²⁹⁰

Szakdolgozat keretében Lukács József végezte el a település főként ÉK-i határrészének szisztematikus terepbejárását.²⁹¹

Térképek

Mindössze egyetlen, ám fontos korai ábrázolása, Bedekovich 1783. évi térképén van, ahol „*Templom halma*” név alatt egy körülárkolt magaslat mutatkozik. A II. katonai felmérésen „*Templomhalom*” néven van jelölve.

Helytörténet

1920-as évek plébánosa szerint egy Árpád-kori sírban pénzt találtak. A templomot az 1800-as évek elején hordták szét. A templom mérete 12×25 m. A területen történt mélyszántás nyomán mintegy 80 ház faltját számolták össze. A település a mai falutól hosszan, DK-i irányban elnyúlt, a tanyasi iskoláig.

Történeti források

Csak pusztaként jelenik meg a kora újkori forrásokban.

1570-ben Szeged pusztája.²⁹²

2.2.19.2. Kérdéses templomos hely

2.2.19.2.1. Jászszentlászló – Templom-halom

Jászszentlászlótól kb. 2 km-re, Ny-ra lehet a helyszín, a térképészeti és helytörténeti adatok alapján. Legvalószínűbb fekvése a mai Kelő éri csatorna környéke. Beazonosítása többször is sikertelenek bizonyult.

Helytörténet

Fekete János földrajzi nevei között szerepel a Farkastanya melletti nagy domb, a Templomhalom. Az 1930-as években hordták el a Farkas rét ingoványának feltöltésére. Csontokat és cserépdarabokat is találtak itt.²⁹³

Térképek

Balla Antal 1793-as térképén szerepel erre a területre lokalizálható templomos hely és egy csárda, „*Diver Rud*” jelzettel. Nagyobb, vizenyős területek által körülölelve, „*Praed. Szentlászló*” területén.

2.2.19.3. Utak

Az Izsákról induló, Orgoványszállását, Bugacházát és Móricgátját útba ejtő, gyaníthatóan Árpád-kori eredetű út halad el a Csitári domb közelében, mely továbbhalad Csengele irányába.

Jászszentlászló Ny-i szélén halad át a Félegyháza – Halas útvonal.

²⁸⁹ KJM Adattár: 68.168.

²⁹⁰ KULCSÁR – SZÉKELY 1984. 115.

²⁹¹ KJM Adattár 2006.1920.

²⁹² FENYVESI 1987. 235.

²⁹³ FEKETE 1997. 63.

A Péter- és Pálmonostoráról, É-i irányból érkező út nyomvonala a mai település környékén nem rekonstruálható. Ez, a Homokhátságot átszelő főút nagy valószínűséggel érinthette a még azonosítatlan Rud. jelzetű települést, majd az 1780-as években még létező, szent László tó nevű hosszabb vízer É-i partján haladva Csengelétől egyértelműen tovább követhető. Jászszentlászló K-i oldalán fut össze a Ferenszállásáról jövő és a mórícgáttjai út.

2.2.19.4. Összegzés

A jelenlegi állapot szerint késő középkori lelőhely nem ismert a mai Jászszentlászló területén, mely leginkább a kutatottság alacsony fokában keresendő. A település É-i határa jobbára vizenyős, legelőkel tarkított vidék, mely megnehezíti a terepi kutatást. Mindamellet nagyobb Árpád-kori lelőhelyek koncentráltan jelentkezik a mai település környezetében. A Csitári hegy körül a kutatható területek nem mutatnak jelentősebb késő középkori továbbélést, Szentlászló esetében a tatárjárás során elpusztult településről beszélhetünk. Neve birtokként maradt fenn, a kun területekbe ékelődve.

Jászszentlászló középkorával kapcsolatban még jelentős előrelépést hozhat a több adattal is alátámasztott templomos hely beazonosítása. Fekete János helytörténeti adatai alapján ennek a település Ny-i részén kellene lennie. A lelőhelykataszter ezen a részen jelentős hiátust mutat, mely szintén alátámasztana Jászszentlászló ÉNy-i határrészében eddig ismeretlen késő középkori templomos lelőhelyet. Ez esetben nem lenne kizárt a forrásokból ismert, még azonosítatlan kun szállás egyikének lokalizálása sem.

2.2.20. Kaskantyú

2.2.20.1. Templomos hely

2.2.20.1.1. Kaskantyú – Orgoványi út észak

?

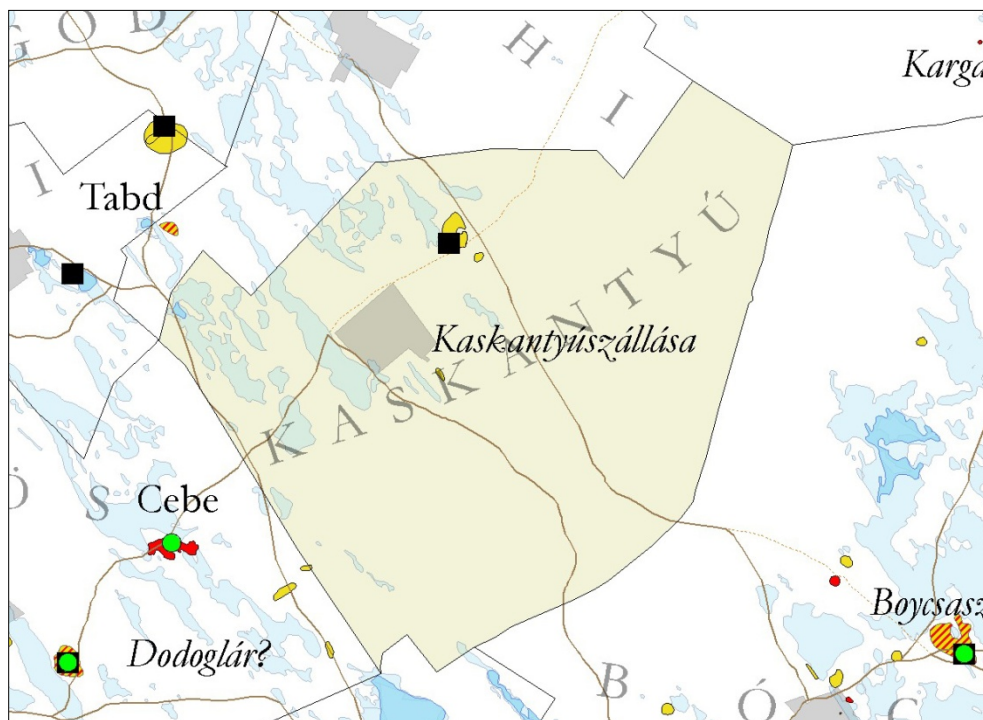
12–13. század. Templom, temető, település

A középkori település felderítése prekonceptió alapján történt, az utak és a vízrajzi helyzet állapotának megfelelően célzottan kerestük a helyszínt. Ismeretlen lelőhelynek minősült.

Leírás

Az egész vizsgált terület gyümölcsös, a lelőhely szinte teljes egésze mélyforgatás áldozatául esett. Ny-ról a Páhi csatorna határolja, mely mesterséges mély vízfolyás, talán egykori természetes vízállás nyomvonalán. A területet teljesen befedi a futóhomok, a szőlővel nem borított szabad felületeken ma is vándorol. A település teljes kiterjedését ismerjük, mintegy 700×450 m nagyságú. A csatorna Ny-i oldalán csak egy intenzív szarmata telep folytatódik. A középkori települést É-ről egy kisebb mélyedés határolja, ennek partján, a dűlőúttól mintegy 200 m-re nagyobb mennyiségű embercsont és rétimész-kő, téglatörmelék mutatkozott. A templom elhelyezkedése az intenzív mélyszántás folytán nem teljesen egyértelmű, nagyobb területen vannak szétszórva az épületanyagok. További kő koncentrációt is

lehetett megfigyelni, mely egyéb épületre utalt. A mélyszántásnak is köszönhetően intenzíven jelentkezett a telepanyag. Ennek bizonyossága szerint a lelőhely Árpád-kori, semmiképpen sem nyúlik a 14. századba.

2.2.20.2. Kérdésemplomos hely

2.2.20.2.1. Kaskantyú – Azonosítatlan

Kaskantyúszállása

Késő középkor

Térképek

Az egykori Kaskantyúszállására utaló templomos térképi ábrázolást nem ismerünk.

Nyelvészet

Kaskantyú kun személynévi eredetű. Jelentése „szökevény, menekült”.

Történeti források

1469. *Kachkanchiw*. Zily Benedek kun részére Marczali János levelét hitelesen átírva kiadják.²⁹⁴

1560., 1570. Pusztá Csorna közelében, a kalocsaiak művelik.²⁹⁵ Más adat szerint Halas pusztája ez időben.²⁹⁶

2.2.20.3. Utak

²⁹⁴ GYÁRFÁS III. 663.

²⁹⁵ VASS 1980. 166.

²⁹⁶ FENYVESI 1987. 236.

A beazonosított Árpád-kori lelőhely egyértelműen rekonstruálható utak találkozásánál fekszik. ÉNy–DK irányban Páhi középkori településétől jön, majd halad tovább Bócsaszállása felé.

ÉK–DNy irányban a Kecskemét irányából Orgovány–Kápolnahelyet útba ejtő, a 18. századi térképeken nem jelzett, de ma is meglévő, Cebén át Körösig futó út halad el.

2.2.20.4. Összegzés

Kaskantyúszállása Halas székhöz tartozott, a források és nyelvészeti adatok alapján biztosan kun szállás, mely él még a 15. század végén is. Ilyen módon bizonyosan nem hozható összefüggésbe az Orgoványi út Árpád-kori településsel, mely egy ismeretlen nevű, nagyobb kiterjedésű, a 13. században elhalt Árpád-kori település.

Az 1570-es években önálló pusztaként való jegyzése is valószínűsíti, hogy Kaskantyú területén kell lennie egy késő középkori, gyaníthatóan templomos kun szálláshelynek, melyet eddig még nem sikerült azonosítani. Azt gyaníthatóan a mai határ központi részén, a mai község környékén kell keresni.

2.2.21. Kecel

2.2.21.1. Templomos hely

2.2.21.1.1. Kecel – Katolikus templom környéke / Belterület

Kecel

Árpád-kor, késő középkor. Templom, temető, település

Biczó Piroska 1979-ben végzett szisztematikus terepbejárásai Kecel teljes területén, a várost a régészetileg leginkább kutatott külterületű kiskunsági településsé tették.

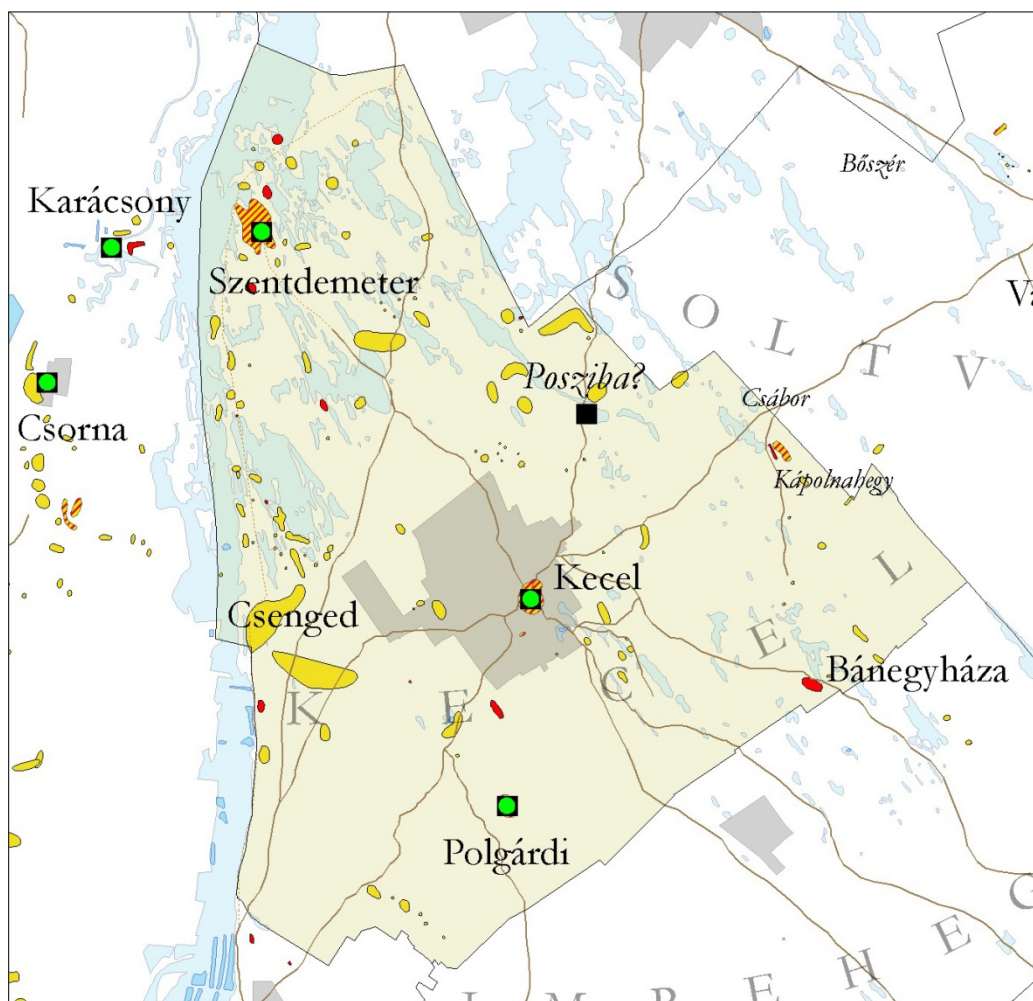
Leírás

A középkori település a mai Kecel középpontjában feküdt. Temploma is minden bizonnyal a mai templom helyén állt. Hagyományos terepbejárási módszerekkel nem vizsgálható. A középkori lelőhelyre vonatkozóan érdekes módon az 1421–1424. évi oklevelek adnak fogódzópontot. Ezek alapján a középkori Kecel két házsorból állt, melyek egy vizenyős térséget és a rajta áthaladó utat fogták közre. A település központjában, föltehetőleg az egyik utcában állt a középkori Szent Kereszt templom. Több kertről és házról tesznek említést. Külső határát Ny-ról erdő alkotta, az Őrjeg tájékán nádasok, bozótosok terültek el. Szántói is voltak.²⁹⁷ Az említett vizenyős rész minden bizonnyal a mai Békás és a Rekettye-Bogárfő csatorna lehetett.

Régészeti kutatás

A középkori Kecel területén, régészeti jellegű munkák eddig nem folytak.

²⁹⁷ VASS 1984. 66.

Térképek

A legkorábbi, 1732. évi Mikoviny térképen Pr. Keszi jelölve a területen, nyilván torzult formában. Romot nem ábrázol. 1742-ben az újraterlept Kecelen álló templomot mutat, mely már az 1738-ban a régi helyén épített új templom.

Nyelvészet

Rásonyi szerint Kecel kun eredetű szó, jelentése „kizil – vérvörös”.²⁹⁸ A szó kétségtelenül török gyökerű, de az okleveles adatok folytán azt nem a tatárjárás után betelepülő kunokhoz kötjük. Emellett Magyarország más tájain is előfordul a Kecel alak, ahol kun telepítés nem volt. Vass Előd szerint ez leginkább a besenyő *kecsil* igealak, „áthalad” jelentésével függ össze. A Fejér megyei letelepedéssel egy időben jöhettek erre a vidékre is besenyők, a korai Árpád-korban.²⁹⁹

Helytörténet

1762. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvben szerepel a „régí templom”, melynek a helyére építették az újat.³⁰⁰ Ez megerősíti, hogy a középkori település a mai városközpont alatt fekszik.

²⁹⁸ RÁSONYI 1926. 132.

²⁹⁹ VASS 1984. 63–65.

³⁰⁰ BICZÓ 1984. 33.

Történeti források

1198. *Kecil*, többek között Sármegy és talán Izsákapáti helységekkel együtt szerepel.³⁰¹

1412. Fejér megyei Solt székben lévő *Kechel*.³⁰²

1421–1424. év közötti oklevelek. Eredetileg Csehországban keltezett adománylevél. A huszita harcokban jeleskedő Keceli család új adomány címén megkapja a Fejér vármegyei *Kechel* birtokot. A kalocsai káptalan vizsgálatot rendel el a család nőági örökösödésének kérdésében.³⁰³ Az oklevelek kapcsán képet alkothatunk a középkori Kecelről.

1493. Birtokfelosztás kapcsán Beddi Pétert, *Keczel* kun kapitányát is hívják tanúskodni.³⁰⁴

1520. Keceli Miklós családtagjai nevében is végleg eladja Thetétlen birtokot.³⁰⁵

1548., 1560. Lakói egy része a hajdúk elől Homokmégyre futott. 1570–1582., lakott helység. 1590. Halas pusztája.³⁰⁶

2.2.21.1.2. Kecel – Pusztatemplom, 89. lelőhely

Szentdemeter

12–16. század. Templom, temető, település

A Dömötör határnév őrizte meg a középkori település nevét. Beazonosítása Biczó Piroska terepbejárása nyomán történt meg.

Leírás

A Harangozó, Borbényi tanya mellett feküdt a középkori település, egy ÉNy–DK irányú valamikori vízállás két oldalán 800 m hosszan. A gazdag középkori anyag a 10–11. századtól kezdődően, a 16. századdal bezárólag jött elő. A templom a település D-i harmadában, a magasabb tereprészen volt, az Árpád-kori telep nyoma is inkább itt jelentkezik.

Régészeti kutatás

1955. Szőlő alá való forgatás során csontvázakat, aranyfüggőket és bronz tárgyakat talált egy helyi lakos. A helyen sok pernye és hamu, valamint épület alapozása volt. A bejelentés nyomán Kis György helyszínelésére került sor. A lelőhely Kecel községtől É-ra kb. 8 km távolságra fekszik, a Csukás tó nevű dülő területén. A Kiskörös–Kalocsa út kereszteződésétől úgy 3 km-re a síkságból jól kiemelkedő domb terül el. A 300 m átmérőjű domb D-i oldalában fekszik a lelőhely. A domb legmagasabb rétegében középkori templom és temető maradványai vannak, alatta szarmata temető és Hallstatt-réteg.³⁰⁷ A leírás alapján a helyszín megegyezik ezzel a lelőhellyel.

1979. Biczó Piroska terepbejárása.

³⁰¹ GYÖRFFY I. 700.

³⁰² CSÁNKI III. 334.

³⁰³ VASS 1984. 64.

³⁰⁴ GYÁRFÁS III. 333., 709.

³⁰⁵ BARTFAI-SZABÓ 1938. 357.

³⁰⁶ VASS 1980. 167.

³⁰⁷ MNM Adattár 267.K.III.

Térképek

1770. Örjegi mocsár térképén van egy templom rajzolat, egyéb megjelölés nélkül. Kronovetter 1780-ban egy templom romjának ábrája mellett „*Rudera Templi Demeter*” néven jelöli.

Történeti források

1413. Szentdemeteri János a Pest megyei Gyón faluban.³⁰⁸

1429., 1459. Szentdemeter területének egy részét egymás közt felosztották, majd az egyezséget megerősítették.³⁰⁹

1508. *Zenthdemeter* Solt széki birtokot átengedi wadkerthi Alc Ambrus.³¹⁰

1560., 1570. Pusztá, Csertőház és Karácson, majd Csorna falu műveli. Később Halas pusztája.³¹¹

2.2.21.1.3. Kecel – Fuszanecker tanya/Kőhalom

Posziba ?

12–13. század. Templom, temető, település

Az Árpád-kori templomos hely Biczó Piroska terepbejárása során lett beazonosítva.

Leírás

A Fuszanecker tanya és az egykori Köles-ér Ny-i oldalán, enyhén homokos talajon van a lelőhely. A környéken, kis területen gyűjtött középkori anyag a 13. századdal záródik. Amennyiben volt templom, az a tanya helyén állhatott, nyoma a felszínen nem mutatkozott. 1982-ben egy Szent Márk szárnyas oroszán jelképével díszített, limoges-i keresztszerelékett szolgáltatottak be, melyet a lelőhely DNy-i részén találtak.³¹²

Térképek

Antonius Leopoldus 1770-es térképén, „*Kápolna-hegy*” néven jelölve. Az I. katonai felmérésen ez megegyezik a „*Kő-halom*” dombbal. A későbbiekben nincs utalás egykori templomromra. Felmerül a lehetőség, hogy 1770-ben még valamilyen formában fennállhat az Árpád-kori rom is.

Történeti források

1198. A Kecelre is vonatkozó oklevélben szerepel, Kecellel együtt említve.³¹³

Bár a felszíni nyomait egyértelműen nem lehetett a tanyaépület miatt azonosítani, a Fuszanecker tanya mellett kétségtelenül számolhatunk egy Árpád-kori templomos hellyel. Ezt a térképészeti adatok valószínűsítik, a régészeti eredmények pedig alátámasztják. A késő középkori kerámia hiánya a környéken, vagy a limoges-i keresztszerelék szintén azt erősíti, hogy egy tatárjárásban elpusztult templommal van dolgunk, melynek nincs továbbélése. A késő középkorban is már ismeretlen Posziba valószínűleg egy Árpád-kor folyamán elpusztult birtok lehetett, Kecel környékén. Ilyen formán bármely egyéb elpusztult Árpád-kori hely is megfelelné neki, így csak feltételes az azonosítás.

³⁰⁸ BÁRTFAI-SZABÓ 1938. 134.

³⁰⁹ VASS 1984. 67.

³¹⁰ CSÁNKI III. 323.,

³¹¹ VASS 1980. 173., FENYVESI 1987. 236.

³¹² BICZÓ 1984. 34.

³¹³ GYÖRFFY II. 437.

2.2.21.1.4. Kecel – Felső Major, 128. lelőhely

Polgárdi

12–16. század. Temető, templom (?)

Biczó Piroska terepbejárásai nyomán beazonosított, valószínűsíthető templomos helyszín.

Leírás

Tereprendezett nagyüzemi szőlőtáblában, 500×200 m lelőhely van. A teljes területen gazdag középkori anyag jött elő, mind az Árpád-kor, mind a késő középkor időszakára jellemző, jellegzetes típusokkal. A terepbejárás során tégladarabokat is találtak. A település pontos kiterjedését a nagyfokú tereprendezés és szőlősítés miatt pontosan meghatározni nem tudták. A helyiek szerint téglából épített templomalapok is vannak, mely minden bizonnyal megsemmisült a tereprendezés során.³¹⁴

Térképek

1755. Polgárdi határperének térképvázlata jelöli a „*Polgard telek*” nevet, egy templom alakú épület mellett.³¹⁵ Bedekovich Lőrinc 1788. évi térképén Kecel alatt a Jankováczi út mellett egy „*Kápolna név*” jelölés van, kétségtelenül az út mentén, Polgárdi területén. Polgárdi mai földrajzi nevei között is van a „*Templomhegy*”. Ez minden bizonnyal egyezik a 128-as lelőhellyel.

Történeti források

1426. Egy hatalmaskodási ügy tárgyában *Polkathi* Péter is a tanúk közt van felsorolva.³¹⁶

1434-ben *Polkarty* alakban, Kőrössel együtt merül föl.³¹⁷

1487. *Polkarthi* Sós Benedek felperes idézése.³¹⁸

1560. Pokard pusztát Homokmégy falu műveli.³¹⁹

Minden térképi adat egyértelműen jelzi az egykori Polgárdi birtokának elhelyezkedését, mely a mai Kecel D-i határrészeivel egyezik meg. A pontos fekvése hihetően egyezhet a 128. lelőhellyel. A helytörténeti utalások és részben a terepi megfigyelés is valószínűsíti egy egykori téglatemplom létét, melyet az 1788. évi, a középkori Polgárdi templomának egyetlen ábrázolása is alátámaszt. Mindezt megerősíti, hogy a katonai felmérések alapján rekonstruált út, mely Jankovácra megy, és amelyik szélén a másik térkép szerint állt a kápolna, az a 128. lelőhely mellett halad el. E lelőhely, Biczó Piroska megfigyelései alapján elfogadható egy középkori templom helyszínéként is.

2.2.21.2. Kérdésses templomos hely

2.2.21.2.1. Kecel – Hosszúlapos, Rimai tanya/Alsó-Csábor, 146. lelőhely

Csábor ?

13–15. század. Település

Biczó Piroska terepbejárása során beazonosított lelőhely.

³¹⁴ BICZÓ 1984. 33., 51.

³¹⁵ BÁRTH 2001. 410.

³¹⁶ CSÁNKI III. 343.

³¹⁷ CSÁNKI III. 343.

³¹⁸ VASS 1984. 68.

³¹⁹ VASS 1980. 173.

Leírás

Vízállás ÉK-i oldalán emelkedő, kötött talajú földhát víz felőli lejtőjén 300 m hosszan néhány szarmata és néhány Árpád-kori bográcsstöredék mellett gazdag középkori anyag. A vízállás túlsó, DNy-i oldalán szórványosan további középkori töredékek vannak.³²⁰

A visszaazonosítás megerősítette a korábbi megfigyeléseket, némileg kitolva a középkori település határait, mely a dombvonulat Ny-i lejtőjén van elnyúlva, 400 m hosszan, 200 m szélességben. A DNy-i magasabb háton folytatódik, szinte körülöleli a mélyedést. A csatornához közel eső részen 2-3 magaslaton szintén gazdag középkori anyag volt. Minimális apró réti mészkő volt csak, mely nem templomot jelez. A lelőhely Ny-i sarkában egy markáns, nagy kiterjedésű dombon vizsgálhatatlan, elhagyatott tanya-együttes áll. Amennyiben volt temploma ennek az amúgy nem nagy kiterjedésű késő középkori lelőhelynek, úgy annak itt lehetne egyedül helye.

Régészeti kutatás

2006. Gázvezeték építéséhez kapcsolódó megelőző feltárás történt a lelőhely környezetében, melynek során Árpád-kori és késő középkori telepjelenségeket tártak fel.³²¹

Nyelvészet

A Csábor földrajzi név etimológiai megfejtése eddig nem történt meg. Hangzásából ítélve felvethető, hogy török gyökerű szóból ered.

Térképek

Kizárólag földrajzi elnevezésként szerepel Csábor, területén templomromot nem ismerünk.

Történeti források

1560., 1570., 1578. Csábor Pusztá, Csorna falu közelében. Később Halas pusztája.³²²

A helyszín azonosítása a középkori Csáborral igencsak valószínűtlen. Csábor területe igen nagy, nagyobbik része Soltvadkert Ny-i határába esik. Egy ekkora területen lehet eddig még nem beazonosított templomrom különösen, hogy 1570-ben önálló pusztaként szerepel. De késői és kizárólag pusztaként való említése megengedi azt a feltételezést is, hogy egy Árpád-kori birtok nevének fennmaradásával van dolgunk, így feltétlenül nem is kell késő középkori templomos településnek lennie a csábori részen. A lelőhely mindenesetre igencsak fenntartásokkal azonosítható azzal a Csáborral, melyről a 16. századi pusztaként való említéseken kívül egyéb információ nem is áll rendelkezésünkre. A Kápolnahegy földrajzi név valószínűsíti, hogy ettől a helyszíntől talán nem is túl messze számolhatunk vele.

2.2.21.2.2. Kecel – 58. /117. lelőhely

Csenged ?

Árpád-kor. Temető, telep

A Keceltől Ny-ra eső határ egy része volt „Csöngöd”. Az elképzelés szerint Csenged Árpád-kori faluval azonosítható valamelyik lelőhely.

Leírás

³²⁰ BICZÓ 1984. 53.

³²¹ KJM Adattár 2006.1868

³²² VASS 1980. 161., FENYVESI 1987. 236.

Az 58. lelőhely egy vízállás Ny-i oldalán homokkal borított enyhe kiemelkedésen van, a vízállás közelében péceli és szarmata kerámiatöredékek mellett Árpád-kori bográcsöredékek is voltak. A lelőhely É-i részén a tanya közelében kiszántott embercsontokat lehetett megfigyelni. A kerámiaanyag inkább a terület D-i kétharmadában, a lelőhely magasabb részein a vízállástól távolabb, a homokos részekben sűrűsödött.

A 117. lelőhely, a Császártöltésre vezető műút ÉNy-i oldalán, homokos részen van. Kiterjedése 800×200 m, főként Árpád-kori kerámiával. A település átnyúlik az út DK-i oldalára is.³²³

Térképek

Mikovinyi Sámuel 1742. évi térképén Csengednek hívják a Kecel és az Őrjeg közti területet, de templomot nem ábrázolnak.

Történeti források

1560. Csengéd pusztá Halas bérletében.³²⁴

Számolhatunk egy Csenged nevű, valószínűsíthetően Árpád-kori településsel, birtokkal Kecel Ny-i határában, melynek csak 18. század eleji földrajzi névként maradt említése. A késő középkorban nem utal semmi ezen a részen komolyabb lakottságra, templomos helyre. Templomra utaló nyom sem térképi, sem helytörténeti adatok alapján semmilyen formában sincs. A nagyobb kiterjedésű Árpád-kori telepek valóban alkothatták Csengedet. A 2013. évi terepbejárások a 117. lelőhelyet jelentősen megnövelték, valamint mellette újabb, nagy kiterjedésű Árpád-kori településnyomok jöttek elő. Nem elképzelhetetlen ezen lelőhely koncentrációk közelében egy, a terepbejárások során nem észlelt Árpád-kori templomos helyszín sem az Őrjeg partvidékén.

2.2.21.2.3. Kecel – Csonthalom / 17, 19, 20. lelőhelyek

12–15. század. Település. ? század. Temető

A Csonthalom környéki középkori lelőhelyek Biczó Piroska nyomán váltak ismertté.

Régészeti kutatás

1976. A Szőlőfürt Szakszövetkezet csonthalmi részén, bolygatás során csontok kerültek felszínre a Csonthalomból. A helyiek elmondása szerint a dombon átvezető dűlőút mélyítésekor a 30-as években kardot ástak itt ki.³²⁵

Térképek

A II. katonai felmérést követően a domb neve csonthalom, mely bizonyítékát adja annak, hogy már a 19. század első felében is jöttek elő csontok a dombból.

A Csonthalom bizonyosan egy mesterséges domb, melyet temetőnek használtak valamely történeti korban. A temető mellett biztosan templomra utaló kő, téglá említése a régészeti helyszínelés nyomán sem történt. A környezetében a terepbejárások során talált szórványos középkori kerámia nem perdöntő a domb vonatkozásában, ráadásul komolyabb középkori telepjelenségekkel nem kell számol-

³²³ BICZÓ 1984. 40., 50.

³²⁴ VASS 1984. 72.

³²⁵ KJM Adattár 79.391.

nunk. Ezen a helyen további helyszínelés szükséges, a jelenlegi adatok alapján egy középkori templom létét komoly fenntartásokkal kell kezelnünk.

2.2.21.3. Utak

A középkori Kecelnek a maival megegyező, központi helyzete, valamint a magas fokú régészeti kutatottság erősen meghatározzák a középkori utak pontos rekonstruálásának lehetőségét.

Kecelre D-ről érkezik be a Jankováczi út, mely a Kápolna mellett Polgárdi területén halad át. Ma pontosan a határig létező dűlőút.

A Kecelen ma áthaladó 54. sz. főút nyomvonalán is haladt út a középkorban, de ennek valószínűleg nem az volt a szerepe, mint ma. Ez Csenged területén kötötte össze Kecelt az É–D irányú, ma már csak szakaszaiban, dűlőútként meglévő főúttal, mely Szentdemeter területén haladt Akasztó felé.

Habár a 18. századi viszonyok nem őrizték meg, mindenképpen feltételezhetünk egy utat, mely a Vörös mocsár partján haladt végig. A mai viszonyok szerint újra dűlőút visz el Szentdemeter mellett, Csenged területén keresztül. Ez a nyomvonal olyan feltűnően illeszkedik a középkori lelőhelyekhez, hogy nagy biztonsággal rekonstruálhatjuk.

A Vadkert felé haladó útvonal nem a mai 54. nyomvonalán mehetett, hanem Csábor területén keresztül.

Körösre egyenesen É-nak haladt egy út, a Fuszanecker tanya, Árpád-kori templomrom mellett. Biztosan Árpád-kori eredetű nyomvonallal számolhatunk ez esetben. Ma kizárólag rövid szakaszaiban létező dűlőutak jelzik nyomvonalát.

2.2.21.4. Összegzés

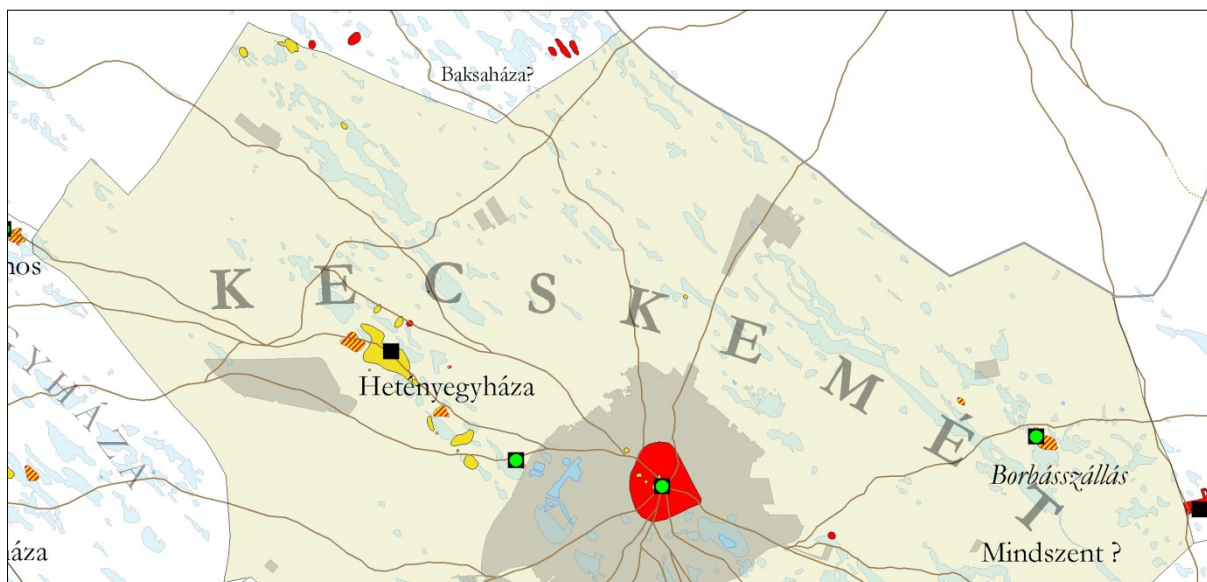
Biczó Piroska Kecel környékén végzett precíz és szisztematikus terepbejárásai révén, összehasonlíthatatlanul pontosabb képünk van erről a vidékről, mint a Homokhátság bármely más településéről. A középkori lelőhelyek számában is ordító különbség mutatkozik, mutatva hogy a Homokhátság nagyobb részén milyen települési rendszert valószínűsíthetünk.

A mai Kecel nagyobb határa is több középkori birtokból tevődik össze. A középkori Szentdemeter a mai ÉNy-i területet jelenti, erős gyanúval, hogy a határok változatlan formában maradhattak meg. A D-i határrész az egykori Polgárdi birtoka volt, kézzelfogható adatunk nincs, hogy az egykori Csákányfő határai mennyiben módosulhattak. A K-i, DK-i határterület az egykori Bánegyháza egy részéből alakult ki, itt bizonyosan változtak a határvonalak az újkorban. Ugyanez igaz a Soltvadkert-hez közeli Csábor határrész esetében is, melynek kisebb része esik Kecelre. A Ny-i részen lévő Csenged gyaníthatóan Árpád-kori birtok, mely nem feltétlenül éled újjá a késő középkorra, hiszen jelentősebb, nagyobb, késő középkori templomos hellyel a nagyfokú kutatottság miatt már nem kell számolnunk. Ez esetben a forráshiány jól magyarázható azzal a ténnyel, hogy ekkor már nincs is település.

Jelentős segítséget jelent az utak rekonstruálásánál a középkori lelőhelyek nagy száma. Egyrészt a 18. századi utak mentén gyöngyszerűen felfűződő középkori lelőhelyek kétségtelen bizonyítékot ad-

nak az utak rekonstrukciójához használt módszer helyességére. Másrészt a nagyszámú középkori lelőhely a templomos helyek mellett, jelentősen bátrabban engednek akár egy mellék-úthálózatot is felvázolni.

2.2.22. Kecskemét

Kecskemét város ma a Kiskunság gazdasági és kulturális központja. Az egykori mezőváros kiemelkedése környezetéből már a 14. századtól nyomon követhető, majd a Hódoltság korára egyértelműen Kecskemété lett a vezető szerep. A tatárjárás után a Homokhátságon, Kecskemét környékén indul útjára az új típusú gazdálkodási rendszer, mely a 15. századra a nagyállattartás dominanciáját hozta és megteremtette a kora újkorban a gazdasági fellendülést. E gazdálkodási rendszer alapja a nagy kiterjedésű pusztahasználat, mely révén Kecskemétnek hatalmas határai lettek. Ez a folyamat a 16. századra teljesedik ki, de jóval korábban elkezdődik, mely folyamat Kecskemét környezetében a késő középkori régészeti lelőhelyek eloszlásában, pontosabban hiányában is jól nyomon követhető.

Kecskemétről jelentőségénél fogva több helytörténeti monográfia, összefoglalás is született az elmúlt évszázadban. Ezek többsége aprólékos feldolgozás, mind a vonatkozó történeti, helytörténeti, mind régészeti adatok is szerepelnek bennük. Ennek ellenére is számos megválaszolatlan kérdés merülhet fel Kecskemét és ahozzá tartozó terület középkori történetét illetően. A továbbiakban ezen kérdésekhez kapcsolódó adatok fmagyarázatára szorítkozik a dolgozat, így néhány alapvető, de igen jól feldolgozott témától, mint például Kecskemét történeti összefoglalásától, eltekintünk.

2.2.22.1. Templomos hely

2.2.22.1.1. Kecskemét – Belváros

Kecskemét

a., Homoki kápolna

11–12. századtól. Templom, temető

Régészeti kutatás

1957. Bálint Béla feltárást folytatott a Homoki kápolna feltételezett helyének közelében. A 4,5 m vastag újkori feltöltés megakadályozta az ásatás további folytatását. A kápolna pontos helyét azonosítani nem sikerült, de a középkori téglá és réti mészkő törmelék szerint annak a közelben kellett lennie. Az ásatás során főként újkori sírokba ütköztek.³²⁶

1991. Biczó Piroska és Kulcsár Valéria helyszínelést végzett a kápolna feltételezett környékén végzett földmunkákhoz kapcsolódóan. A megfigyelések szerint a munkák nem érintették a sírok mélységét, vagy a kápolnához kapcsolható épületelemeket.³²⁷

Helytörténet

A hagyomány szerint Kecskemét első plébániatemploma, Gyümölcsoltó Boldogasszony tiszteletére épült. A 18. század végén leégett, majd a 19. század elején lebontották.³²⁸

Kecskemét valószínűsíthető első templomának a pontos helyét így nem ismerjük. A felkutatására történt kísérletek sikertelennek bizonyultak, helyét nagyjából lehet meghatározni a mai belvárosban, a Kápolna utca környékén. Kecskemét történeti vonatkozásainak ismeretében biztosak lehetünk abban, hogy a templom a késő középkor folyamán is használatban volt.

b., Szent Miklós templom

13–14. századtól. Templom, temető

A Barátok templomaként is hívott templom a mai Kecskeméti főtérről legrégebbi épülete. A barokk átépítés ellenére számos ma is látható stílusjegye utal gótikus eredetére.

Régészeti kutatás

1973. Biczó Piroska ásatást végzett a templom környékén. Ennek során főként újkori épületelemeket és temetőrészletet figyelt meg. A terület korábbi történetére egy késő középkori ház, valamint Árpád-kori telepanyag utalt. A templom építésének korát, valamint a korábbi építési periódusok pontosítását nem sikerült ezen ásatás keretei közt meghatározni.³²⁹

1987. A torony padozatának megsüllyedését követően, V. Székely György végzett szondázó ásatást a toronyban. Ennek során a 17–18. századi padlók mellett olyan visszabontott falszakaszokat talált, melyek korábbi épületre utalnak. Két melléklet nélküli sír is előkerült, melyek középkori templom körüli temetőre utalnak.³³⁰

Történeti források

³²⁶ MNM Adattár I/68.148.

³²⁷ KJM Adattár 91.702.

³²⁸ HORNYIK 1927. 21.

³²⁹ KJM Adattár 74.217.

³³⁰ KJM Adattár 87.631.

1353., 1354. Karla János kun kapitány ágasegyházi birtokába való beiktatáskor szerepel először *Kechkemeth* birtoka. Ekkor már mezővárosi rangban volt.³³¹

Kecskemét legkorábbi ismert előfordulása a forrásokban az 1353. évre tehető. Ez a viszonylag késői említés természetesen nem jelenti azt, hogy Kecskemétnek ne lennének korábbi előzményei. A 19. századi, városrendezéshez kapcsolódó építkezések során több esetben találtak a belvárosban Árpád-kori megtelepedésre utaló telepnyomokat. A régi városháza falainak elbontásakor 13. századi, tatárjáráshoz köthető éremlelet is előkerült, mely a Tanítói Árvaház udvarán Szabó Kálmán által feltárt Árpád-kori épület vonatkozásaival együtt mutatja a település részleges elpusztulását.³³² Ennek ellenére Kecskemét túlélte a tatárjárást, legalábbis a 14. századtól induló gyors fejlődése mindenképpen gyors regenerálódást jelez. A mezőváros központi helyzetének kialakulásában, annak stratégiai helyzete lehetett döntő tényező. A 13. századot megelőző időszakban elfoglalt szerepéről nemcsak a régészeti kutatások részleges volta, hanem főként az írott források teljes hiánya miatt sem tudunk semmit. Jelenlegi ismereteink szerint a Maros torkolatvidékét és Pestet összekötő főút nem a 14. századot követő kecskeméti nyomvonalon haladt. Amennyiben a korábbi időszakban beszélhetünk a Homokhátság kiemelkedő településéről, azt a bugaci Pétermonostorában és nem Kecskemétben kell látnunk. Ilyenformán a tatárjárás következtében történt átrendeződés – mely egyrészt a települési rend és úthálózat jelentős változásával, pusztasodással és a kun letelepedéssel járt együtt – alapozta meg Kecskemét vezető szerepét a késő középkorban. Ennek eredményeképpen kerül a királyi birtoktestbe tartozó Kecskeméthez több pusztá, egykori Árpád-kori birtok területe is, melyek létéről egy 1456. évi oklevélből értesülünk.³³³ Juhászegyház, Kolosegyház, Koldusegyház, Töröttgyház, Ballóság és Hetényegyháza egykori települések elhelyezkedését csak részben ismerjük. Az első három egykori templomos faluhely beazonosítására, helytörténeti és földrajzi adatok hiányában már nemigen van esély.

2.2.22.1.2. Kecskemét – Mária-kápolna

?

Középkor. Templom, temető. Település ?

Helytörténeti adatok szerint 1718-ban építik meg Kecskemét akkori határától mintegy 3 km-re Ny-ÉNy-ra, a Nyíri út mentében a Mária-kápolnát. A ma az arborétum szerves részét képező kápolna középkori eredete kétséges.³³⁴

Leírás

2014-ben a Kecskemét–hetényegyházi határ bejárása során, a kecskeméti múzeum munkatársai megvizsgálták a Mária-kápolnát. A Kápolna egy, a környezetéből erősen kiemelkedő, fűvel borított dom-

³³¹ GYÁRFÁS III. 488., 492., Kecskemét további középkori és kora újkori történeti forrásainak összefoglalása: IVÁNYOSI-SZABÓ 2002. 89–163., KOVÁCS 2002. 173–203.

³³² SZABÓ 1938. 13., V. SZÉKELY 2002. 69.

³³³ HORNYIK 1927. 16.

³³⁴ IVÁNYOSI-SZABÓ 2002. 352.

bon áll, környéke réttel és erdővel fedett. A környező vakondtúrásokból szórványosan Árpád-kori kerámiát és paticsdarabokat lehetett gyűjteni. A középkori lelőhely kiterjedését meghatározni nem sikerült.³³⁵

Régészeti kutatás

1967. H. Tóth Elvira közlése szerint, Kecskemét–Mária-hegynél, Kecskeméttől ÉNy-ra a nyíri út mentében, a Mária kápolna közelében geodéziai alappont keresése közben végzett kisebb földmunkák közben, késő középkori sírokat bolygattak meg.³³⁶

1992. V. Székely György rövid feltárást végzett, melynek során nem sikerült egyértelműen bizonyítani a kápolna környékének középkori eredetét.³³⁷

A 18. századi Mária-kápolna kapcsán nem maradt fent olyan helytörténeti adat, mely szerint az egy régi épület helyére épült volna. Az 1718-as korai építés miatt a Kecskemét környékét jelző 18. századi térképek sem használhatóak fel ennek a kérdésnek tisztázásához. Mindamellett a szűkös régészeti adatok elégségesek annak bizonyítására, hogy a kápolna környezetében volt a késő középkor folyamán temető. Ez valószínűsíti a középkori egyházi épület létét is. A terepbejárások szerint az Árpád-kortól már számolhatunk megtelepedéssel, bár a középkori templom építésének idejéhez ez legfeljebb egy támpont ad. Amennyiben a Mária-kápolnának előzménye is e nevet viselte, úgy ez is legfeljebb csak a templom titulusra vonatkozó adatot jelent, az egykori település nevét továbbra sem ismerjük.

2.2.22.1.3. Kecskemét – Hetényegyháza-Belsőnyír, Zana-tanya

Hetényegyháza

11–13. század. Templom, temető, település

Leírás

A terepbejárások alapján közel 1,7 km hosszú, 5-600 m széles, kiemelkedően nagy kiterjedésű, intenzív leletanyaggal jelentkező Árpád-kori település. Az ÉNy–DK irányú dombhátak között mélyebb, vizenyős részekkel erősen szabdalt a terület.

Régészeti kutatás

1981. Kecskeméttől ÉNy-ra, Hetényegyháza–Belsőnyír területén, a Zana tanyától K-re egy dombon, félköríves Árpád-kori templom maradványai kerültek felszínre. Az ásatás megfigyelései szerint a temető indulása megelőzte a templom építését. A rendelkezésre álló adatok szerint korai egyházi épületről van szó, építését a 11. századra tehetjük. V. Székely György szerint ez a templomos faluhely egyelőre nem azonosítható a forrásokból ismert Hetényegyházával.³³⁸

Történeti források

³³⁵ KJM Adattár 2014.4948.

³³⁶ H. TÓTH 1972. 260.

³³⁷ V. SZÉKELY 1994. 98.

³³⁸ V. SZÉKELY 2002. 67.

1266. *terra Ethey* Csongrád megyében. Bor-Kalán nembeli Pósa fia Nána a nyúlzigeti apácákra hagyta. 1276. *terra Ethen*.³³⁹

1456. Kecskemét és a hozzá tartozó hat pusztá, közöttük *Hehyn*-egyháza adományozása.³⁴⁰

1872-ben Kecskemét ÉNy-i határában, mintegy 1 mérföldre került elő egy 2173 darab éremből álló kincslet. A Kecskemét-nyíri friesachi lelet, a tatárjárás egyik legnagyobb éremlete, magyar veret nélkül. Bár megtalálásának pontos helyét nem ismerjük, az Nyír területére, körülbelül e templomos lelőhely tágabb környékére lokalizálható.³⁴¹

A tatárjárás során, vagy röviddel utána elpusztult, jelentős Árpád-kori templomos település talán azonosítható a középkori Heténnyel, még ha a térképek a 20. századig nem is említik, még földrajzi névként sem. A tatárjárás utáni oklevelek „terra” jelzője inkább egy elpusztult birtokra utal, mintsem akkor még lakott településre.

2.2.22.1.4. Kecskemét – Borbápuszta

Barabásszállása, (Mindszent ?)

11/12–16. század. Templom, temető, település

A lelőhely Szabó Kálmán ásatása nyomán ismert.

Leírás

A lelőhely a Tisza irányába vezető út mellett, a mai 44-es főút találkozásánál fekszik. A környezetéből kissé kiemelkedő, ÉNy–DK irányú alacsonyabb dombvonulaton fekszik a középkori lelőhely. A templom romja az egykori település Ny-i szélén a legmagasabb ponton állt. Mára fölé tanya épült, melynek udvarán kövek és embercsontok jelzik az egykori épület helyét. A települést csak É-ről nem veszi körbe mélyebb, vizenyős rész.

Régészeti kutatás

1923. Szabó Kálmán feltárást végzett, melynek során megtalálta a 12,8×5,4 m nagyságú plébánia-templomot. A templom alaprajza szerint a román korban épült, a külső támpillérek késő középkori átépítést mutatnak.³⁴²

Térképek

Az I. katonai felmérésen „*Borbas alte Kirch*” néven van jelölve az út mentén. A későbbiek során nincs ábrázolva, mely jelzi végső elbontásának idejét.

Történeti források

1354. *Mendzenth* falut a király a kunoknak adományozza.³⁴³

1436. A Halasszéki Kalasszallas és *Borobaszallas* kapitányát a király megerősíti jogaiban.³⁴⁴

³³⁹ GYÖRFFY I. 895.

³⁴⁰ HORNYIK 1927. 16.

³⁴¹ V. SZÉKELY 1992. 113–164.

³⁴² SZABÓ 1938. 131., V. SZÉKELY 2002. 63., 66.

³⁴³ GYÁRFÁS III. 489–492.

³⁴⁴ GYÁRFÁS III. 597.

(1356.,) 1493. A Szolnok megyei *Mendzenth alio nomine Barabashaza* faluk 1356. évi adományozásának átírása. Ugyanebben az évben *Mindzenth alio nomine Barrabaszallasa* birtokra pallosjogot kapnak a Bychak nemesek.³⁴⁵

1546., 1559., 1562., 1580., 1590. *Borbásszállás* puszta, a kecskemétiak művelik.³⁴⁶

1588. A Solti székben fekvő *Barrabaszallasa* puszta adományozása, mely Szabadszállással együtt van említve.³⁴⁷

Barabásszállása a Halas szék törzsterületén kívül eső, joghatóság szerint kapcsolódó szállás. 1354-ben, az egykori Mindszent falu helyén létesült kun magánbirtok, Szentkirály mellett, Szolnok megyében. Az 1436. évi adat szerint bekerül a székszervezetbe, de 1493-ban már visszanyeri magánbirtok jellegét.³⁴⁸ Az 1588. évi adat szerint a Solti székben fekszik. Mivel ez a vidék sosem tartozott Solt szék területéhez, így nehéz értelmezni ezt a megjegyzést, különösen annak függvényében, hogy Szabadszállással együtt említik. Nem kizárt, hogy ez az adat egy másik kun településre vonatkozik.

Van még egy érdekesség Mindszent és Barabásszállása azonosítása kapcsán. A források teljesen egyértelműen fogalmaznak ebben a kérdésben tisztázva azt, hogy a két név ugyanarra a területre vonatkozik. A török adóösszeírások szerint van Barabásszállása puszta, melyet értelemszerűen Kecskemét használ. 1570-ből viszont arról értesülünk, hogy Pálkának két praediuma is volt, Mindszent és Mesit.³⁴⁹ Páka kétséget kizáróan azonosított templomos lelőhely Kiskunfélegyháza É-i határában, a kevés szállás közé tartozott, mely megélte a 15 éves háborút. Ezek szerint legalábbis a 16. században külön szerepel Mindszent és Barabásszállása puszta neve is. Valószínűleg kora újkori osztódás eredményezte ezt az állapotot és a középkori birtok kettévált. Másik lehetőség lenne, hogy eleve két külön birtokról van szó, ez azonban a források egyértelmű kijelentése miatt elvethető. Végül elképzelhető egy olyan megoldás, miszerint a birtok ugyanarra a területre vonatkozik, a település azonban talán máshol helyezkedett el. Részben ez a helyzet figyelhető meg a nagyjából egyező időben, szintén kunoknak juttatott Ágasegyháza esetében, ahol a késő középkori kun település és a korábbi magyar falu nem ugyanazon a helyen volt. Ágasegyházán ráadásul új nevet sem kapott a birtok, megőrizte a korábbi település nevét. Orgoványszállása kapcsán szintén hasonló helyzet áll fenn, ahol néhány km-el odébb települ a kun szállás. Ott a terület Kozma homokja földrajzi névként meg is őrizte az egykori Szentkozma nevét. Barabásszállása esetében is felvethető, hogy annak D-i részén fennmaradt a korábbi település, Mindszent neve, mely esetleg annak elhelyezkedését is mutatná. Mindenesetre Pákaszállás helyzete alapján gyanítható, hogy a barabásszállási puszta D-i része az említett Mindszent puszta volt a 16. században.

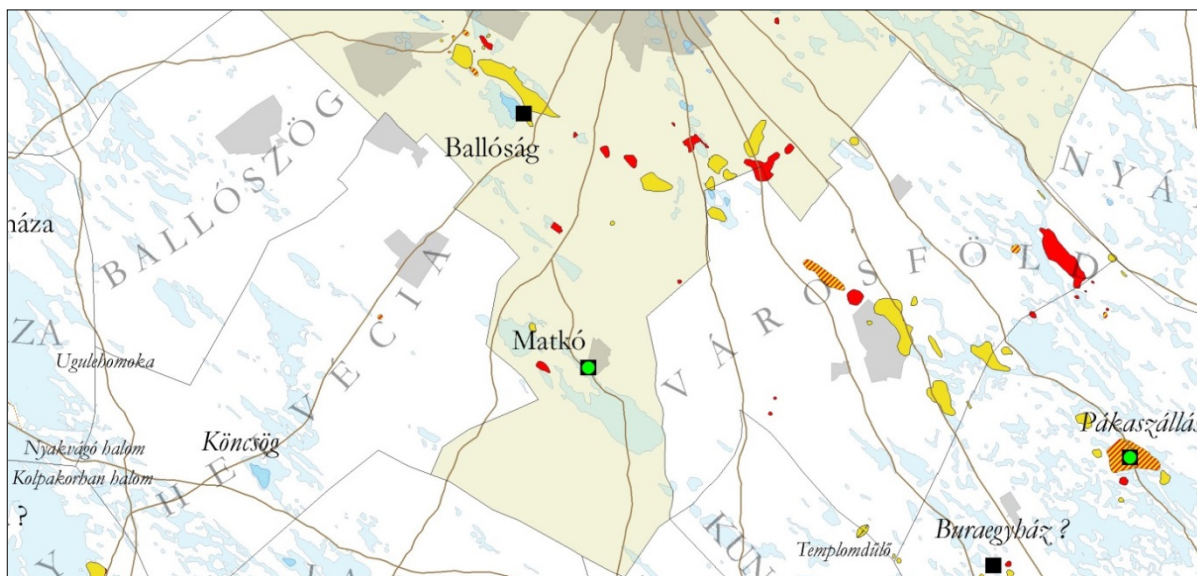
³⁴⁵ GYÁRFÁS III. 706–708.

³⁴⁶ KÁLDY-NAGY 1985. 144.

³⁴⁷ BÁRTFAI-SZABÓ 1938. 421.

³⁴⁸ HATHÁZI 2000. 244.

³⁴⁹ FENYVESI 1987. 237.

2.2.22.1.5. Kecskemét – M5 út 160. lelőhely

Ballóság ?

11/12–13. század. Templom, temető, település

A Szabó Kálmán által feltárt templom visszaazonosítása, az M5 autópálya megelőző régészeti terepbejárásaihoz kapcsolódik.

Leírás

A középkori lelőhely Kecskeméttől DNy-ra mintegy 3 km-re, a mai Ballószögtől több mint 6 km-re K-re, az egykori Szappanos tó K-i partján fekszik. Az Árpád-kori templom egy, a környezetéből jelentősen kiemelkedő dombhát legmagasabb pontján van. Az intenzív földművelés általi erózió a nagy szintkülönbség miatt különösen nagy területen hordta szét a templom köveit. A dombon álló magassági pont nem óvta meg a középkori lelőhelyet, a templom és a temető nagyobb részét a szántás folyamatosan pusztítja.

A középkori település a dombháton terül el, ÉNy–DK irányban. Főként szórványos Árpád-kori telepanyag mutatja a település fennállásának időszakát. A templom környezetében kevés kora újkori kerámia kisebb telepet, tanyát feltételez, mindamellett a templomos település fennállását leginkább csak a 12–13. századra datálhatjuk. A tőle É-ra az M5 terepbejárások során lokalizált közel 3 km hosszú, ÉNy–DK irányú lelőhely jelen formájában a rendelkezésre álló adatok alapján értelmezhetetlen, annyi bizonyos, hogy Árpád-kori telepanyag azon a részen is jelentkezett. E lelőhely viszonyát a Ballószögi templommal csak további precíz terepbejárások határozhatná meg. A templom közvetlen környezetében csak Árpád-kori telepanyag volt.

A lelőhely a Kecskemétről induló, ma is létező középkori eredetű Kiskőrösi út mentében helyezkedik el.

Régészeti kutatás

1923. Szabó Kálmán első Kecskemét környéki templomásatását folytatta a ballószögi templom feltárásával, melyről csak a korabeli sajtóból értesülünk. A templom ásatási dokumentációja és egyéb adatai nem állnak rendelkezésünkre, valószínűleg csak alapfalait találta meg Szabó Kálmán. Az itt

talált III. Béla pénz alapján a templom építését a 12. század közepénél korábbra teszik. 1994-ben az M5 autópálya építését megelőző régészeti feltárások érintették az ehhez tartozó település objektumait.³⁵⁰ A templom építési idejét természetesen nem határozhatja meg a területen talált pénzérme, mindenesetre a 13. század közepén történt valószínűsíthető pusztulást tekintve, annál mindenképpen korábbi. Az M5 építését megelőző régészeti munkák során feltárt 86-91. lelőhelyek viszonya kérdéses a mintegy 1,5-2 km-re fekvő templomos hellyel.

Történeti források

1456. Kecskemét és a hozzá tartozó hat pusztá, közöttük Ballóság adományozása.³⁵¹

A középkori forrásból ismert Ballóság minden valószínűség szerint azonosítható az M5 út 95. lelőhellyel. A területen főként Árpád-kori telepanyag jött elő, mely igazolná azt az állapotot, mely szerint a 15. században már pusztaként említik Ballóságot. A legújabb, fém-detektoros vizsgálatok a 11. század végétől induló érmeanyaggal gazdagították a település koráról való ismereteinket. A település minden bizonnyal a tatárjárás során, vagy valamivel azután néptelenedhetett el. A környezetében előforduló leletanyag szerint a pusztá a késő középkorban, kora újkorban sem volt teljesen lakatlan, de ez nem jelenti Ballóság településének a továbbélését, kontinuitását. Egyéb adatok hiányában a 13. század folyamán elpusztult templomos településként tartjuk számon.

A fenti azonosítás mellett azonban az Árpád-kori templomos helyek szóródása alapján egyéb következtetésre is juthatunk. A 18. századi térképek szerint a lelőhely Ballószög pusztá K-i szélén, Törökfái határán helyezkedik el. Bár a különböző időszakok térképei sem következetesek a puszták kiterjedését illetően, a templomos Árpád-kori lelőhely feltűnően távol fekszik Ballószög pusztá központi részétől. Így felvethető, hogy a kérdéses helyszín nem feltétlenül egyezik a források által említett Ballóság településsel. Amennyiben a további kutatások során Kecskemét Ny-i határában sikerül újabb Árpád-kori templom helyét azonosítani, úgy valószínűbbnek tűnik annak megfeleltetése a középkori Ballósággal. Ebben az esetben egyéb, akár az 1456. évi oklevélből ismert, de még azonosítatlan település neve is számításba jöhet az M5 út 160. lelőhelyen.

2.2.22.1.6. Kecskemét – Matkó–Templomdomb

Matkó

11–16. század. Templom, temető, település

A Matkói templom Biczó Piroska ásatása révén, ismert volt.

Leírás

A mai település Ny-i szélén, a Félegyházi vízfolyás helyén lévő egykori vízer partján, a vizenyős területbe félszigetszerűen benyúló dombon állt a templom. A hozzá tartozó település kiterjedése a mai Matkó elhelyezkedése folytán nem meghatározható. A közeli dombháton, valamint mintegy 1,5 km-re a Kocsis tó partján különálló késő középkori, valamint Árpád-kori településrészek lettek azonosítva. Ezek Ny felé szórtaabb településszerkezetet valószínűsítene.

³⁵⁰ V. SZÉKELY 2002. 63., 66.

³⁵¹ HORNYIK 1927. 16.

Régészeti kutatás

1955. Szentlélek Tyhamér feltárást végzett Matkópusztán. A kisebb kiemelkedés tetején kötődések jelezték az egykori templom helyét. A dombtető nincs szántva, az emelkedő É-i oldalán embercsontok jelentkeztek. Egy kisebb szelvényben 21 melléklet nélküli sírt tárt fel, melyeket két korszakba sorolt. Véleménye szerint 13. századi, valamint 18. századi temetkezések vannak a helyszínen.³⁵²

1973. Homokkitermelés során egy 11. századtól induló temetőt bolygattak meg. H. Tóth Elvira helyszínelése nyomán Biczó Piroska leletmentést végzett. Még ugyanebben az évben további földmunkák következtében újabb roncsolás érte a templom apszisát és a közelében fekvő sírokat. A megállapítás szerint egy 11. századdal induló temető került felszínre. A megfigyelt terület közepe táján, vert agyag falú épület alapjai jelentkeztek. A templom félköríves szentélyzáródású volt.³⁵³

1978. Biczó Piroska helyszínelést végzett, a Templomdomb tetejét ért újabb rongálás miatt. Ekkor több sír került felszínre.³⁵⁴

Helytörténet

A környék lakói elmondása alapján a szájhagyomány szerint templom állott e helyen, melynek köveit a török hódoltság után hordták el.³⁵⁵

Történeti források

1546., 1559., 1562., 1580., 1590. *Motko* pusztá, Kecskemét közelében. A város lakói használják.³⁵⁶

A középkori Matkóra vonatkozóan nem ismerünk okleveles adatokat. Ettől függetlenül, mind a török defterekben való korai felbukkanása, mind a régészeti adatok valószínűvé teszik, hogy ezen a néven élt itt egy település, már az Árpád-kor korai időszakától kezdve. A középkori birtok határainak meghatározására, az erre a vidékre jellemző gyakori újkori határmódosulások miatt nem lehet vállalkozni, hiszen D-en Jakabszálláson kívül még egykori szomszédjainak nevét sem ismerjük.

2.2.22.2. Kérdéses templomos hely

2.2.22.2.1. Kecskemét – Törökfői

Töröttgyház ?

Árpád-kor. Templom, temető, település?

Azonosítatlan.

Egyes elképzelések szerint, a Kecskeméttől D-DNy-ra fekvő, Törökfői földrajzi név őrizhette meg ennek nevét. Az 1456. évi oklevél felsorolásából ismerjük az ekkor már Kecskeméthez tartozó Töröttgyháza pusztát, mely minden bizonnyal egy, a tatárjárás során elpusztult Árpád-kori birtok volt.³⁵⁷

³⁵² MNM Adattár 420.K.V.

³⁵³ KJM Adattár 73.379.

³⁵⁴ KJM Adattár 81.454.

³⁵⁵ MNM Adattár 420.K.V.

³⁵⁶ KÁLDY-NAGY 1985. 426.

³⁵⁷ V. SZÉKELY 2002. 66.

Ezen a területen Árpád-kori templomos lelőhelyet még nem ismerünk, de a lelőhelyek szóródása alapján mindenképpen számolhatunk a későbbiekben eggyel, még ha a Törökfői név azonosítása Töröttgyházával nem is feltétlenül helyes.

2.2.22.3. *Utak*

Kecskemétnek a 18. századi meglévő vezető szerepe folytán, a középkori utak térképi azonosításánál speciális helyzet jelentkezik. A térképek alapján olyan sűrű úthálózat rajzolódik ki, mely a 18. századi viszonyokat tárja elénk. Nehézséget jelent a számtalan, egymáshoz közelítő nyomvonal közül a valóban középkori eredetűek kiválasztása. Erre, a térképek lehetséges minél pontosabb georeferálása után az utaknak a középkori lelőhelyekhez való viszonya a leginkább alkalmas. Ez különösen azokon a részeken használható, ahol az intenzívebb felderítés nyomán jobban ismert a középkori lelőhelytérkép. Kétségtelen az is, hogy Kecskemét a 14. század közepére már jelentős mezőváros, majd a 15. századra egyértelműen a Duna–Tisza köze középső részének központja lesz. Így már a késő középkorban végcél is, tehát számos út ide fut be. Mindez igen sűrű hálózatot valószínűsít már a középkorban is. A lelőhelyekkel való viszonyulás pedig bizonyossá is teszi ezt a sűrűséget.

Szinte minden irányban, sugárszerűen haladnak az útvonalak. Kecskemét fekvéséből és jelentőségéből adódóan több nagyobb út is áthalad rajta. A Pest-szegedi Királyi út jelentős állomása, éppen a két város közt félúton. Mind a Tisza, Mind a Duna irányába számos út halad. A regionális szerepből adódóan minden környező középkori település összeköttetésben volt vele. ezen utaknak végcélja volt.

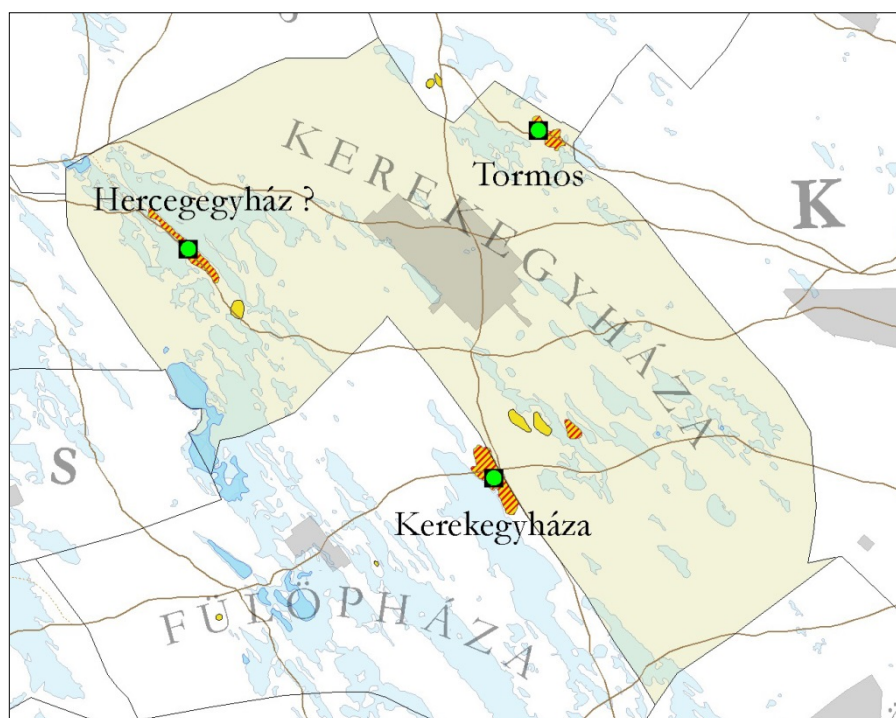
A számos 18. századi útból kizárólag azok határozhatóak meg középkori eredetűnek, melyek viszonylag belátható távolságon belül középkori templomos helyet, vagy láncszerűen az út mellett felfűződő telepeket érintenek. Ennek ellenére is várakozáson felüli számú Kecskemétre haladó út, nagy valószínűséggel azonosítható. Mindez Kecskemét késő középkorban már kialakuló központi szerepe mellett is elgondolkodtató, mely esetleg más, jelentőségüket már a késő középkorban, vagy utána elvesztett települések esetében is – Bács-Kiskun megye régészeti topográfiai hiányosságaival számolva különösen – a rekonstruálnál sűrűbb úthálózatra engednek következtetni.

2.2.22.4. *Összegzés*

Kecskemét középkori történetére vonatkozóan, kiváló feldolgozások állnak rendelkezésre, így annak összefoglalása nem indokolt.³⁵⁸

³⁵⁸ HORNYIK 1860., BÁRTH 2002., SÁROSI 2010.

2.2.23. Kerekegyháza

2.2.23.1. Templomos hely

2.2.23.1.1. Kerekegyháza – Kunpuszta, Drozdik tanya

Hercegegyház ?

11–16. század. Templom, temető, település

1998-ban, a mai Kerekegyházától Ny-ra mintegy 4 km-re találta meg Siklósi Gyula azt a középkori települést, melyet Hercegegyházzal azonosított.³⁵⁹

Leírás

Az egykori vizenyős területből kiemelkedő homoknyelven fut végig a lelőhely. A templom dombja egy ovális kiemelkedésen mutatkozik. A kövek, csontok nagyobb területen vannak szétszántva, továbbá az a korábbi feltárások révén is nagyobb területen szóródhatott szét az építőanyag. A középkori település kiterjedését meghatározzák a földrajzi viszonyok. A 11–16. század között lakott Hercegegyház kifejezetten nyújtott település, 1,8 km hosszúsága mellett 300 m szélességben mutatkoznak települenségek, az ÉNy–DK irányú természetes dombháton.

Régészeti kutatás

1932. Szabó Kálmán, feltárása során a 14. század előtt elpusztult templom környéki temetőben 11–12. századi jómódú sírokat ásott ki. Aranyszálú főkötőt és arany hajkarikát is találtak. Rovásírás-feliratú gyűrű is előkerült.³⁶⁰ Térképmellékletének jelölése erre a helyre mutat rá.

1973. Drozdik Pál bejelentése.³⁶¹

³⁵⁹ SIKLÓSI 1999. 14.

³⁶⁰ Kecskeméti Közlöny, 1932. okt. 9., 4.

1998. Siklósi Gyula ásatása többek közt azonosította Szabó Kálmán kutatóárkait is. Feltárta a kisméretű, 10×6,5 m nagyságú, Árpád-kori templomot, melynek építését kisebb faragványok alapján 1200 körül határozta meg. A templomot kerítés övezte, melynek alapozását kiásták. A cinterem kiterjedésének meghatározása is megtörtént, a mélyszántás miatt szinte teljesen roncsolt sírmaradványokat visszatemették. Mellékletek nem kerültek elő.

A település feltérképezése során 45 leletcsoport alapján különítették el házhelyeket, meghatározva a település szerkezetét. Ezek szerint egyutcás falu volt, mely legnagyobb kiterjedését az Árpád-korban érte el. A 14–16. század közti település jelentősen kisebb volt, emellett kevesebb leletanyagot is szolgáltatott, mint korai előzménye.³⁶²

Térképek

A templomnak térképi ábrázolását nem ismerjük.

Történeti források

1359. Ágasegyháza határjárásában olvasható *Hercegeghaz*, mint szomszédos terület.³⁶³

2.2.23.1.2. Kerekegyháza – Mizsei tanya

Tormos

12–15. század. Templom, temető, település

Siklósi Gyula hitelesítette a helyszínt, azonosította Tormossal. Az egykori templom és temető területét a művelésből kivonták, emlékhely létesült a helyén.³⁶⁴

Leírás

Egy, a környező terület fölé magasodó dombon állt a templom. Sok kő és habarcs törmeléke, embercsontok jelzik a domb aljában egykori nyomait.

A település ÉNy–DK irányultságú, igazodva a természeti viszonyokhoz. DNy-i oldalánál egy hosszan elnyúló, egykori vizenyős rész fekszik. A kerámiaanyag alapján az Árpád-kori településnek van késői továbbélése.

Régészeti kutatás

1930-as években Szabó Kálmán bizonyosan ásott a helyszínen, ez térképi jelöléséből következtethető. Ezt helyi hagyomány is megőrizte. Ásatási eredményeiről ellenben semmit sem tudunk.

1998. Siklósi Gyula terepbejárása során beazonosította a helyszínt. Meghatározta a középkori település kiterjedését, fennállásának időszakát.³⁶⁵

Térképek

Ismert térképi ábrázolása a templomnak nincs.

³⁶¹ KJM Adattár 73.376.

³⁶² SIKLÓSI 1999. 14–23.

³⁶³ GYÁRFÁS III. 83., 499.

³⁶⁴ SIKLÓSI 1999. 9.

³⁶⁵ SIKLÓSI 1999. 9.

Helytörténet

A helybeliek állítása szerint a lelőhelyen régebben végeztek már régészeti feltárást, azonban ennek dokumentációja vagy publikációja nem ismert.³⁶⁶ Egy gazdaságtörténeti tanulmány közlése alapján, Szabó Kálmán szerint az első község a mai Kerekegyházától 2,5 km-re ÉK-re volt, ahol templomot fedezett fel, mely valószínűleg a tatárjárás idején pusztulhatott el.³⁶⁷

Történeti források

Középkori források jelenlegi ismereteink szerint nem említik.

1580., 1590. Kerekegyháza közelében fekszik Tormos pusztája, nevezett falu lakói használják.³⁶⁸

2.2.23.2. Kérdéses templomos hely

2.2.23.2.1. Kerekegyháza – Csordajárás

Árpád kori templom (?)

1973. bejelentés szerint jókora domb áll a Csordajárás legelőn, rajta templom, mely Árpád-kori a bejelentő szerint.³⁶⁹ Egyéb információ nem áll rendelkezésünkre, a helyszín pontos beazonosítása nem történt meg. Csordajárás legelőt nem találtunk a környéken. Göböljárás terület van, a fülöpházi határon lévő egykori Kerekegyháza mellett, talán erre vonatkozhatna az adat. Az ismert kerekegyházi templomok környékén nagyobb legelőterület a vizenyős részek által körbevett Kunpusztája, Drozdik tanya mellett van. Erre a lelőhelyre is vonatkozhat az adat.

Az esetleges csordajárási templom Árpád-kori meghatározása nem hiteles, de ez alapján elképzelhető egy a 13. században elpusztult, azonosítatlan Árpád-kori templomos hely is a mai Kerekegyháza területén.

2.2.23.3. Utak

A mai Kerekegyháza területét behálózzák az átmenő utak.

Legkönnyebben és kétséget kizáróan rekonstruálható a mai Fülöpháza felőli határút, mely a középkori Kerekegyházán haladt keresztül. Ez az É–D irányú út szerepel Ágasegyháza K-i határaként.

Kecskemétről Hetényegyházán keresztül halad az a kisebb út, mely Tormos megálló után becsatlakozik a kerekegyháziba.

Hetényegyházától Adacsra megy egy másik út, amely átszeli K–Ny irányban a mai településen keresztül a teljes határt.

K–Ny irányban szeli át a területet a Kecskemétről induló, Adacs felé vezető út. Ez végighalad Hercegyházán, egyben a település utcáját is adva.

³⁶⁶ SIKLÓSI 1999. 9.

³⁶⁷ VINCZE 1942.

³⁶⁸ KÁLDY-NAGY 1985. 644.

³⁶⁹ KJM Adattér 73.376.

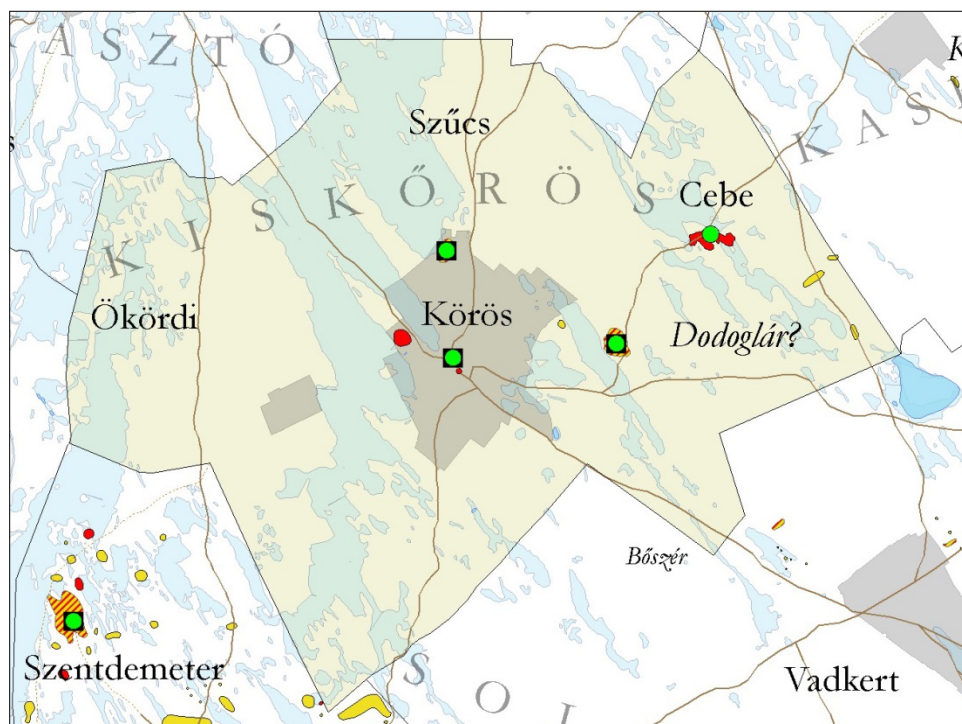
2.2.23.4. Összegzés

A szomszédos Ágasegyháza esetében biztos állítható, hogy középkori birtokának határai nemigen változtak, ez Kerekegyházát tekintve éppen fordítva igaz. A leginkább egyértelmű bizonyíték a határok nagyfokú változására maga a tény, hogy a középkor Kerekegyházával bizonyosan azonosítható középkori templomos lelőhely nem a mai határokon belül fekszik, hanem a Fülöpháza határán. De mivel a D–DK-i ágasegyházi határ állandó, így ennek oka az, hogy a középkori Kerekegyháza birtokának nagyobbik, DNY-i részéből szakították ki a mai Fülöpházát. Ellenben É felé jelentős terjeszkedést láthatunk, melyet az egykori Hercegegyháza és Tormos földjeinek, a mai Kecskemét, Kunbaracs és Lajosmizse közti felosztásával értek el.

A területen található középkori templomos helyek nevének azonosítása némileg kérdéses, mindamellett egyéb régészeti vagy földrajzi adat nem áll rendelkezésünkre ennek pontosításához. Ágasegyháza határjárásában annak É-i határa kapcsán merül fel neve, mely felveti a kérdést, hogy miért nem a sokkal közelebb fekvő Kerekegyháza a határ. A megoldás vagy a birtokok hosszúkás, É–D irányú elrendezésében rejlik, vagy Hercegegyház azonosítása nem pontos. Ez esetben a mai Fülöpháza területén kellene keresnünk egy templomos helyet, mely a nevéből ítélve nem is feltétlenül élő település a 14. században, hanem csak birtok. Mindenesetre az egyetlen rendelkezésünkre álló forrás sem utal Hercegegyháza lakottságára. Szabó Kálmán 1932. évi ásatása ezt a verziót erősíthetné, amennyiben az a korabeli megfigyelés, miszerint a templom a 14. század előtt elpusztult, valós. Siklósi Gyula ásatása során viszont megtalálta a 30-as évekből ásatás kutatóárkait, amely nehezíti ezt a kérdést.

Tormos lokalizálásának pontossága valószínűbbnek tűnik Hercegegyházénál.

2.2.24. Kiskőrös

2.2.24.1. Templomos hely

2.2.24.1.1. Kiskőrös – Katolikus templom környéke

Kőrös, Kiskőrös

11–16. század (?). Templom, temető, település

A katolikus templomot egy régi templom romjaira építették.³⁷⁰

Leírás

A belváros területén, a templom körül komolyabb régészeti munkák nem történtek, a beépítettség miatt a környezet leírása is nehézségekbe ütközik. A magasságvonalak alapján a templomtól É-ra ma is vizenyösebb területek vannak, így arra talán nem kell számolnunk középkori telepjelenségekkel. A középkori település fő iránya a templomtól D–DK felé lehetett. Kiterjedésére egyetlen fogódzópon-
tunk a Gépállomás-Sportpálya területén előkerült későközépkori telepmaradványok, a templomtól Ny–ÉNy-ra.³⁷¹ Amennyiben a késő középkori település összefüggő részletével van dolgunk, úgy egy legalább 1 km hosszú kiterjedéssel kell számolnunk ebben az irányban.

Térképek

A visszatelepítés előtti időszak térképen, templomromra utaló jelzést nem ismerünk.

Történeti források

1396. *Kurus*, Fejér megyében.³⁷²

1433. *Kwrus* Solt-széki birtok.³⁷³

1434. *Kerees* Fejér megye Solti-székbén.³⁷⁴

1435. Pest megyei *Kewrews* településről van szó. 1469. Örökbefogadás kapcsán a Pest megyei *Kewrew*-ről származó embereket említene. 1511. *Kwrews* birtokrészek. 1520. *Kiskewrewsi* Bwgacz Ambrus eladja Thetétleni birtokrészeit.³⁷⁵

1529. Pósa István jelentése a kalocsai préposthoz, miszerint *Kyskeres* is a török által feldúlt falvak közt van.³⁷⁶

1560., 1570., 1578. Pusztá, Homokmégy, Csorna és Tény falu műveli.³⁷⁷

2.2.24.1.2. Kiskőrös – Cebe Templomdomb

Cebe

13–15. század. Templom, temető, település

Ismert régészeti lelőhely.

³⁷⁰ V. SZÉKELY 1989. 59.

³⁷¹ Sz. Wilhelm Gábor szóbeli közlése.

³⁷² CSÁNKI III. 336.

³⁷³ CSÁNKI III. 336., BÁRTFAI-SZABÓ 1938. 166., MESKÓ 1989. 87.

³⁷⁴ CSÁNKI III. 336.

³⁷⁵ MESKÓ 1989. 87.

³⁷⁶ BÁRTFAI-SZABÓ 1938. 373.

³⁷⁷ VASS 1980. 167.

Leírás

Kiskőrös–Kecskemét kisvasút közelében, a Büdös-tói csatorna (VII) és a vasút kereszteződésénél egy, a környezetéből jelentősen kiemelkedő, kisebb alapterületű mesterséges dombon állt a templom. A domb lába mélyen van körbeszántva, mely a domb folyamatos erózióját eredményezi. Az egykori vízer környezetében lévő vizenyős terület több oldalról is körbevette az egykori települést. A hitelesítő bejárással meghatároztuk a középkori lelőhely kiterjedését, mely különleges módon inkább K–Ny irányban volt nyújtva, egy 850×350 m nagyságú területen. A leletanyag alapján nemigen lehet klasszikus Árpád-kori előzménnyel számolni, a 13. század folyamán települhetett be a környék.

Régészeti kutatás

1955. Helyszínelés zajlott, Kiss György tanító jelentése nyomán.³⁷⁸ A területre a tulajdonos karámot akart építeni, ami miatt veszélybe került a domb, melyhez sok helyi hagyomány és népmonda is köthető. A falu a halomtól főleg D-i irányban terjed ki. A helyszín Szabó Kálmán számára is ismert volt, hiszen gazdag 14–15. századi leletanyag került be innen. Az ásatás azonban elmaradt.³⁷⁹

2001. V. Székely György-a domb környezetének mélyszántása után terepbejárást végzett.³⁸⁰

Térképek

Romként való jelölése nem ismert, 1787-ben a „*Templom Halom*”, földrajzi névként szerepel.

Helytörténet

Pesty Frigyes szerint a Cebei templomhalmon Cebe falu temploma állott.³⁸¹

Történeti források

1455., 1457. Poss. *Czebe* in comitatu Albensi sedis Solth.³⁸²

1480., 1482. *Chebe* in comitatu Albensi sedis Solth.³⁸³

1560., 1570., 1578. *Csebe* pusztá Kis Körös pusztá közelében, földjét Kalocsa város műveli.³⁸⁴

A helyszín kétségtelenül azonosítható a középkori forrásokból ismert Cebe birtok központjával. A régészeti értékelhető adatok alapján nem volt komolyabb Árpád-kori előzménye a településnek, a lelőhelyen a 13. század végétől indul az élet.

2.2.24.1.3. Kiskőrös – Feketehalom, Bapál tanya

Dodoglár ?

12–16. század. Templom, temető, település

Ismert régészeti lelőhely.

Leírás

Kiskőröstől K-re, alig 2 km-re van a Feketehalom határrész. Egy ÉNy–DK irányú, elnyúló vizenyős terület ÉK-i partján, a Bapál tanya mellett egy nagyobb szőlőtáblában van a lelőhely. A közel 600×350

³⁷⁸ KJM Adattár 2007.1233.

³⁷⁹ MNM Adattár 381.K. IV.

³⁸⁰ KJM Adattár 2001.969.

³⁸¹ PESTY 1978. 205.

³⁸² CSÁNKI III. 324.

³⁸³ CSÁNKI III. 324.

³⁸⁴ VASS 1980. 161.

m nagyságú, nem túl nagyméretű középkori lelőhelyen a homokvonulat egyik magasabb pontján volt a templom, melynek kövei kisebb területen vannak szétszántva.

Régészeti kutatás

A Lukács evangélistát ábrázoló aranyozott, limoges-i zománc keresztszerelék pontos lelőhelye ismeretlen, Kiskőrös környéke van meghatározva találási helynek.³⁸⁵ Lényegében innen, vagy bármely más környékbeli Árpád-kori helyszínről is előkerülhetett.

1971. Terepbejárás történt a Baa Pál tanya mellett, mivel egy újonnan felszántott területen planírozás és forgatás nyomán nagy mennyiségű kő, csont és a szarmata kortól az Árpád-koron át a középkorig terjedően, cserépmaradványok kerültek elő. A helyiek szerint a területnek a neve Bodoglár, vagy Feketehalom. Korábbi szőlőtelepítés során, mindenhol mutatkoztak hasonló leletek.³⁸⁶

Nyelvészet

A *Dodoglár* gyaníthatóan a Bodoglár rontott alakja lehet. Jelentése, „ágak”, ami kifejezetten archaikus, kun nemzetségi-ágnévi eredetű.³⁸⁷ Mindössze a helyiek nyelvében él, térképen nem található földrajzi névként sem.

A terület Dodoglár neve elgondolkodtató, tekintve, hogy nem lehet egy egyszerű településkettőződés eredménye, hiszen a Kiskunmajsa melletti Bodoglárhoz való távolsága legalább 35 km. Nem kizárt egy korai, a kunok beköltözését követő időszak nyelvi emléke, mely miután ez a terület nem kerül be a klasszikus székszervezetbe, annak ellenére mégis fennmaradt. Hasonló eset mint Öttömös vagy a Herke egymástól igen távoli, földrajzi névként való használata.

2.2.24.1.4. Kiskőrös – Szücsi Kosztolík

Szücs

Árpád-kor. Késő középkor. Templom, temető, település

Kustár Rozália által beazonosított középkori lelőhely.

Leírás

A város É-i részén, feltűnő közelségben a középkori Kőröshöz fekszik a helyszín a térképészeti adatok alapján. Az 1950-es évek településrendezése után húzódik rá a város, ma már a felszíni jegyek alapján kutathatatlan, kertvárosi övezet.

Térképek

Mindössze a III. katonai felmérésen szerepel földrajzi megjelölésként, „*Templomhalom*” néven.

Helytörténet

Árpád-kori település, melyet a tatárok elpusztítanak, a mai Szücsi erdő melletti dombon. Ezt a helyet évszázadok óta Kosztolíknak, templomdombnak hívják.³⁸⁸

Történeti források

Mátyás uralkodásának időszakából év nélkül *Zewch* in comitatu Albensi sedis Solth.³⁸⁹

³⁸⁵ V. SZÉKELY 1989. 72.

³⁸⁶ KJM Adattár 81.478., MESKÓ 1989. 57.

³⁸⁷ HATHÁZI 2000. 247.

³⁸⁸ MESKÓ 1989. 85.

1548., 1560. lakott helység.

1570., 1578. Szűcs puszta, Tabdi puszta közelében.³⁹⁰

A történeti források szerint biztosan számolhatunk Kiskőrös É-i, Szűcsi határában egy a késő középkor folyamán is lakott településsel. A helytörténeti adatok alapján van egy Árpád-kori templomos lelőhely Szűcs területén. E kétes adat viszonylagossága miatt elképzelhető, hogy ennek az azonosítatlan a helyszínnek is lehetett késő középkori fázisa.

2.2.24.3. Utak

A középkori Kőrös megegyező helyzete az újkori Kiskőrössel az utak nagyon egyértelmű és pontos azonosítását eredményezi. Az utak egyértelműen a terület központi helyén álló Kőröshöz viszonyulnak.

É–D irányban megy át Kőrösön a Kecelről érkező, Fülöpszállás irányába haladó út, melynek átlomása a Szűcsi lelőhely környéke. Ma dülöként létező út, nyomvonala nagyjából megegyezhet a középkorival.

Az ÉNy–DK irányú út Akasztóról jön és halad az azonosítatlan Vadkert, illetve Tázláron keresztül Majossaszállására. Ma is létező, aszfaltozott út.

Kiskőrös Ny-i határrészén, Ökördin halad keresztül É–D irányban az az egykori főút, mely a magaspart és az Őrjeg szélén ment végig. Ennek délebbi része a mai 54. sz. főút, az ökördi határon áthaladó szakasz ma már nem jelentős út, csak dülőlőtként maradt meg.

A Vadkert Tabd középkori út a mai K-i határon fut végig, jelezve, hogy az egykori Czebe birtokhatára is itt lehetett.

Kecskemét felé a Bapál tanya mellett, Cebén keresztül haladt egy út, Orgovány irányába.

Egy rövidebb útszakasz a Bócsaszállása felé való közlekedést segítette elő, mely a mai 54. főútba csatlakozott bele.

2.2.24.4. Összegzés

Kiskőrös Ny-i határrésze az Őrjegig az Ökördi nevet viseli. Középkori forrásadatok, vagy régészeti megfigyelések ezen a területen nem utalnak templomos helyre, így nem szerepel az azonosítatlan templomos helyek között. Korai, 1732. évi Ökerd, majd 1742. évi Ökördi térképi jelzése valószínűsíti, hogy egy középkori birtoknévvel állunk szemben. Így, bár azonosítani szisztematikus terepi kutatás hiányában még nem sikerült, e kutatatlan területen várható a későbbiekben egy középkori, legalábbis Árpád-kori templomos hely előkerülése, valahol az Őrjeg partja mentén.

A mai Kiskőrös területének középkori kutatottsága viszonylag jónak mondható. A késő középkori templomos településeknek olyan fokú koncentrációja figyelhető meg, ami ismeretlen a Homokhátságon, már inkább a Sárköz sűrű településhálózatának felelne meg. A középkori birtokviszonyok jól láthatóak. A K-i határrész Cebe volt, melynek a jelenlegi ismeretek szerint komolyabb Árpád-kori

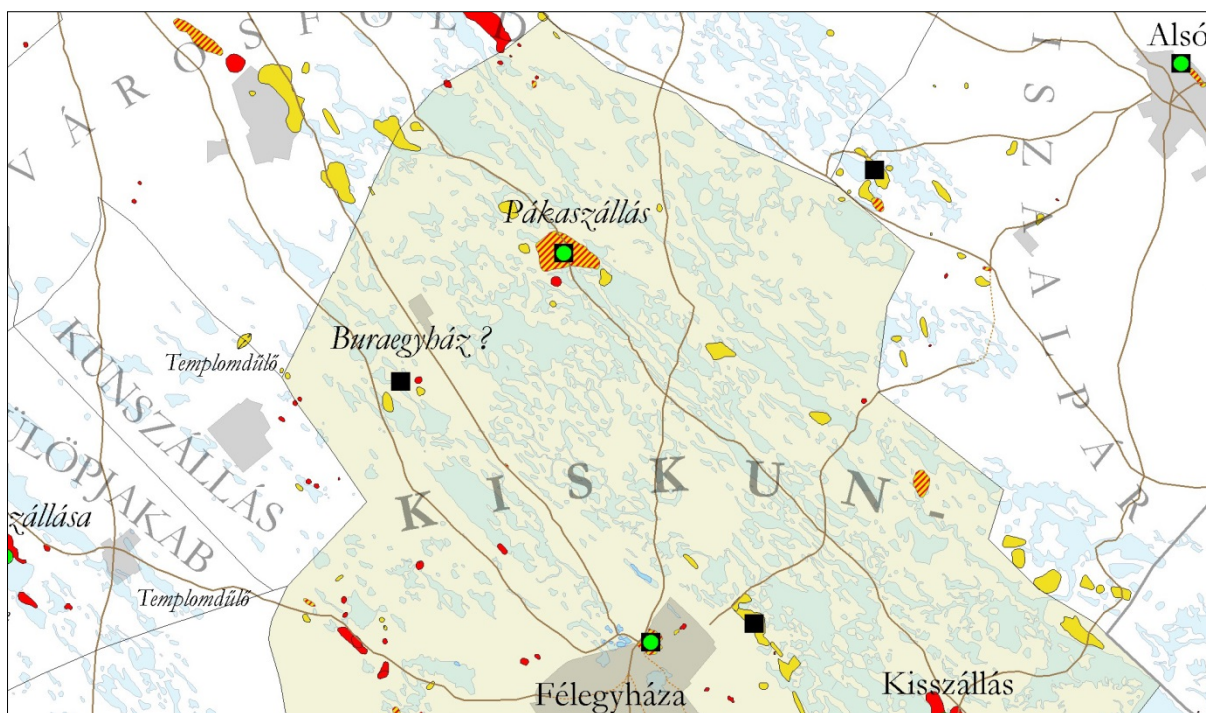
³⁸⁹ CSÁNKI III. 351.

³⁹⁰ VASS 1980. 174.

előzménye nem volt, de később létező birtok. Határai közül a mai K-i határ valószínűsíthetően egyezik a középkorival. A Ny-i határrészen hasonló helyzet mutatkozik, a középkori gyökerű Ökördi határát az Őrjeg mocsarai is kirajzolják. Gyanúsán Árpád-kori eredetű birtok, a források és régészeti adatok hiánya miatt későbbi helyzetéről sem tudunk semmit. Kiskőrös É-i határa Szücs volt, a maival valószínűleg szintén egyező középkori É-i határvonallal. D-i határpontja a keceli Csonthalom, mely kérdéses Árpád-kori birtok központja.

A kiskőrösi határ az ismertek mellett még rejthet egyházakat, Galgóczy Pest-Pilis-Solt monográfiájában „a város ÉNy-i és DK-i határában álló Templomdombok” szerepelnek.³⁹¹ Jelen adataink szerint ÉNy-on nincs templom, így ha nem tévedés a helytörténeti adat, akkor számolhatunk eggyel, talán éppen Ökördi területén.

2.2.25. Kiskunfélegyháza

2.2.25.1. Templomos hely

2.2.25.1.1. Kiskunfélegyháza – Bense tanya

Buraegyház ?

11–13. század. Templom, temető, település

Leírás

A domb, melyen az egykori templom állt magasságponttal jelzett, Kiskunfélegyházától É-ra mintegy 8 km-re, az Aranyhegyi Csárdától D-re 400 m-re, az E75-ös úttól Ny-ra 1 km-re fekszik. A domb egy régi ÉNy–DK irányú vízmeder K-i oldalán helyezkedik el. A szántás során embercsontok és falma-

³⁹¹ V. SZÉKELY 1989. 61.

radványok kerültek elő. A falszakaszt 1977-ben gyerekek megbolygatták. Terepbejárással sikerült lokalizálni a települést is, mely a dombtól É–ÉK-re terül el. A kerámiaanyag alapján a település életét az Árpád-korba helyezhetjük.³⁹²

Az 1977-es terepbejárás által kutathatatlanak ítélt ÉK-i magaslat az erdő miatt ma sem átnézhető, sőt azóta a domb vízmeder felőli részén kívül minden oldalról erdőt ültettek. Bár a templom területét nem érintették, a temető mélyszántás áldozatául esett, a helyiek állítása szerint is rengeteg csont került elő ekkor. A templom közepén egy bolygatás gödrében jól kivehető, amint 10 cm-es humusz alatt mintegy 50–70 cm magasságban állnak az alapfalak. Alatta még a döngölt sárga agyagalapozás is jól látható. A begyűjtött leletanyag szerint nem számolhatunk 14. századi továbbéléssel.

Régészeti kutatás

1977. Biczó Piroska és Fazekas István, bejelentés nyomán kimentek egy domb felszántása során előbukkant lelőhelyre. A helyszíni szemle során megállapították, hogy Árpád-kori templom és temető, valamint település maradványai kerültek napvilágra.³⁹³

Történeti források

1580., 1590. Páka falu közelében ráják nélküli pusztaként említett Buraegyház pusztja.³⁹⁴

Nyelvészet

A 'Bura' török eredetű szó, melynek eredeti jelentése: tevecsődör.³⁹⁵ Mivel a magyar történelemben már a korai Árpád-korban egy besenyő személynévként találkozhatunk vele, így nem feltétlenül kell a település nevét a kunokhoz kötni.³⁹⁶ Az is elképzelhető, hogy a magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevényszavainak egyikéről van szó, így az beleillik a magyar névadási gyakorlatba.

Templomos Árpád-kori lelőhelyet a középkori Páka falutól számítva 4-5 km-es körön belül ezenkívül nem ismerünk. Az egyetlen ilyen templomos, Árpád-kori település a Bense tanyai lelőhely, melynek így Buraegyház pusztával való azonosítása elfogadható. Az egykori település a Budáról induló és Szegedre vezető, az egész középkorban használt királyi út mentén helyezkedett el.³⁹⁷

2.2.25.1.2. Kiskunfélegyháza – Alpári út

Félegyháza ?

10/11–13. század. Templom, temető, település

Helytörténeti adatok alapján sikerült a helyszínt lokalizálni, mely az 1940-es években folytatott feltárás ellenére, régészeti szempontból eddig azonosítatlannak minősült.

Leírás

Pesty Frigyes nyomán sikerült az egykori templom maradványait megtalálni egy kisebb domb tetején, pontosan 2 km-re K-re, a középkori Félegyháza templomától. Szisztematikus terepbejárással sikerült felderíteni a templom környékét. A lelőhelyről előkerült igen tekintélyes mennyiségű lelet-

³⁹² KJM Adattár 87.513.

³⁹³ KJM Adattár 87.513.

³⁹⁴ KÁLDY-NAGY 1985. 164.

³⁹⁵ FNESZ I. 648.

³⁹⁶ KANDRA1898. 191.

³⁹⁷ BLAZOVICH 2002. 51.

anyag alapján egyértelmű, hogy egy nagy kiterjedésű, jelentős Árpád kori település volt a területen. Megállapítható, hogy a templom közvetlen környéke sűrűn lakott volt, a templomot Ny-ról, É-ről és D-ről veszi körül az egykori falu. A lelőhelyet K felől egy nagy, egykoron vizenyős rész határolja. A templomtól távolodva a település jellege megváltozik, és egymástól 50-100 m-re lévő „5-10 kerámiás”, szórt jellegű településformát mutat. Az egyéb terepbejárásokból is jól ismert Árpád-kori, tanyaszerű településszerkezetekkel hozhatjuk párhuzamba.³⁹⁸ Temploma az állandó talajművelés miatt 200-300 méter sugarú körben van elszántva. A település késő középkori továbbélését kizárja az, hogy a terepbejárás során a jelentős Árpád-kori leletanyag mellett egyetlen későbbi leletanyag sem került elő.

Régészeti kutatás

1951. Ellentmondásos ásatás folyt az Alpári út 66. km közelében, a Szabó J. tanya mellett. 46 sírt ástak ki leletmentés során. A szegényes 12–13. századi temető sírjai közül 37 koponya antropológiai feldolgozása készült el. A temető nem közölt régészeti lelettel.³⁹⁹

2008. A KKFHáza MOL 7. lelőhely, mely a templomtól mintegy 250 m-re haladt el, közel 1 km hosszú metszetét adta a településnek.

Helytörténet

A Templomhalmon állt Félegyháza középkori temploma. Pesty Frigyes helységnévtárában a következőket olvashatjuk: „...a másik ettől 2000 lépésre keletre, hol az 1820-as években harangdarabot is találtak...”⁴⁰⁰ Mezősi Károly az 1930-as években ezt írja: „Az Alpári út mentében szintén ősi egyház létezésére következtethetünk a tömegmészárlás maradványaiból. Külön a koponyák és külön a testek elhantolva feküdtek. Mind egy szálalig lefejezték őket a törökök...”⁴⁰¹ E tömegmészárlással kapcsolatban biztosak lehetünk, hogy ha ez meg is történt, legfeljebb a kunok vagy a tatárok követhették el, semmiképp sem a törökök. Emellett nem tűnik meggyőzőnek, hogy bárki külön temette volna el a fejeket és a törzseket. Valószínűbb, hogy Mezősi Károly egy osszáriumot figyelt meg, vagy egyszerűen egy bolygatott temetőt.

Az alpári úti Árpád-kori templom és település lelőhelyének különös jelentőséget tulajdonít az a körülmény, hogy a templomtól alig 800 m-re, a település DNy-i szélétől kb. 400 m-re található a Kiskunfélegyháza–kántordombi soros, köznépi temető. Ezt a temetőt a 10. század közepétől, I. András pénze alapján a 11. század közepéig biztosan használták.⁴⁰² Az Alpári úti Árpád-kori templom és a Kántordombi temető közelsége felveti azt a lehetőséget, hogy a soros temetőt használó népesség a 11. század közepe táján a törvények hatására felhagyja temetőjét, és a településükön vagy annak közelében felépítik templomukat és köré kezdenek temetkezni. Az Alpári úti lelőhely templomának 11. századi periódusára ásatás hiányában csak következtethetünk, ám ha a 11. századi csoport nem vándorolt el és tovább lakott ezen a területen, akkor egy korai templommal biztosan számolhatunk ezen a helyen.

³⁹⁸ LASZLOVSZKY 1986. 136.

³⁹⁹ LIPTÁK 1957.

⁴⁰⁰ PESTY 1978. 116.

⁴⁰¹ MEZŐSI 1937.

⁴⁰² H. TÓTH 1976. 299.

2.2.25.1.3. Kiskunfélegyháza – Templomhalom

Félegyháza

11–16. század. Templom, temető, település

Az egykor Kiskunfélegyházától mintegy 2 km-re, az ÉK-i határban álló Templomhalmot, mára elérte a város. A szakirodalomból jól ismert középkori templomos helyszín.

Leírás

A környezetéből jelentősen kimagasló, egykori hosszabb dombhátat mára több nagy pusztítás is érte. Még az 1980-as évek térképein is egy ÉNy–DK irányú dombvonulat mutatkozik, mely mára a nagyfokú homokkitermelés miatt inkább K–Ny irányú dombkaréjnak hat. Az 1920-as évektől egészen az 1990-es évek elejéig folytattak homokkitermelést, a világháborúban ástak bele lövészárkot is. A templom és a temető a megközelítőleg 2/3 részben roncsolt domb tetején volt.

A település nagyobb része a mai Bankfalu alatt helyezkedik el, de az újabb telkesítések folytán a domb É-i környezetében ma már megfelelő képet adnak az építkezéseket megelőző, kis felületű feltárások. A település ásatása a dombon is észlelt következtetésekre ad okot, miszerint a 11–16. század között fennálló helység volt a középkori Félegyháza.

Régészeti kutatás

1951. Bálint Alajos leletmentés keretében 167 sírt tárt fel, igen szegényes mellékletekkel. A sírok a szokásos Ny–K irányítást követték. 68 halottat koporsóban helyeztek nyugalomra. Megállapítása szerint Félegyházán semmi nem utal kunok jelenlétére. Bizonyos archaikus jegyek alapján – mint a fahamu- és faszénszórás megléte a sírokban – a templomnak Árpád-kori előzményt tulajdonított.⁴⁰³ Nehezítő tényező, hogy a temető összesítő rajzán nincs viszonyítási pont, mely meghatározná, hogy a domb melyik részén volt a feltárás.

2008–2014. között 4 évadban tudtunk ásatásokat folytatni a Templomhalmon, melynek során sok nyitott kérdést sikerült megválaszolni Félegyháza története kapcsán. A cinteremnek mintegy 380 sírját tártuk fel, melynek során egyértelműen kimutathatóak egyes időszakok temetkezési rítusai. Nagy kiterjedésű Árpád-kori sírmezőt lehetett megfigyelni, melyeknek 12. századi rétegébe tartoznak a faszénnel szórt sírok. Minden bizonnyal a tatárjáráshoz kapcsolódott az a nagyméretű körárok, mely bizonyosan védelmi célokat szolgált, a temető Árpád-kori periódusát több esetben elvágva. A késő középkori temető kisebb területen, a feltárt részen kevesebb sírszámmal jött elő, sűrűn felülrétegezve egymást. A sírmellékletek alapján kijelenthető a kun etnikum valamilyen fokú jelenléte a temetőben. A templom köré kő kerítőfalat is emeltek, az erózió folytán ennek csak kisebb alapozási szakaszait lehetett megfigyni. A templomból a 18. századi kitermelés és a további pusztítások révén szinte semmi sem maradt, mindössze a D-i fal és szentély vonalát tudjuk nagyvonalakban felvázolni a szétdúlt alapozási árok mentén.

Térképek

Mikoviny Sámuel 1732. évi térképén két templomra utaló jelzése közül a felső minden bizonnyal a középkori templomra utalhat. Azért is valószínű, mert az ekkor még frissen telepített Félegyházának

⁴⁰³ BÁLINT 1956.

ekkor még csak fatemploma volt. Ezután csak földrajzi névként van számon tartva a 19. századi térképeken. Félegyháza 18. század eleji újraterelése után gyorsan elbontották a romokat.

Helytörténet

A Templomhalom tetején az Egyházlátogatási Jegyzőkönyvek szerint kápolna állott, melyet a domb É-i részének elhordásakor az első világháború utáni években lebontottak.⁴⁰⁴ Hogy ez a kápolna a középkori templom romja volt-e vagy a romokon felépített kisebb újkori kápolna, nem tudjuk. Az 1840-es években a templomnak még állnak a romjai, melyet Pál Kálmán szerint Szent János tiszteletére szenteltek.⁴⁰⁵

Történeti források

1389. A király meghagyja a szeri nemeseknek, hogy Buda és *Feeleghaz* felé a sáregyházi úton a szegedi polgárokat ne zaklassák.⁴⁰⁶

1424. *Feleghaz* Borbála királynő birtokába kerül, a király adományozása révén.⁴⁰⁷

1520-as évek, Lázár deák térképén *Feledhaz* alakban van jelölve.

1526. szeptember 27–28. Ibrahim nagyvezér Budáról visszavonuló hadai felgyűjtják többek között Kecskeméttel és Pákával együtt Félegyházát is. Ez a támadás Félegyháza életének végét jelenti, lakosai nagyrészt Kecskemétre és Pákára menekültek.⁴⁰⁸

1559., 1562., 1580., 1590. Félegyház pusztja, Kecskemét város használatában.⁴⁰⁹

Félegyháza története adataink alapján igen pontosan leírható a forráshiány ellenére is. Még megválaszolatlan kérdés az Alpári út mentén, alig 2 km-re élő településhez való viszonya. Bizonyos a két egyházas hely egy időben való fennállása a 12–13. század folyamán. Ráadásul mindkettő viszonylag nagy kiterjedésű, intenzív leletanyaggal jelentkezik, a korszakban jelentősnek számíthattak. A tatárjárás kétségtelenül érintette a vidéket, Félegyháza erősítése is ehhez köthető. Az elpusztult terület hamarosan újraterelődött, a betelepülő lakosok között kunok is voltak. A Szeged–Pest nagy út, Pétermonostoráról való áthelyeződésével jelentősen emelkedik Félegyháza és Kecskemét lehetősége a 14–15. században. 1526-ban a törökök olyan méretű pusztítást okoztak a fő út menti Félegyházának, amit kiheverni nem tudott, így már a hódoltság első pillanatában elpusztult.

2.2.25.1.4. Kiskunfélegyháza – Páka, Csenki tanya

Pákaszállás

11–16. század. Templom, temető, település

Az 1930-as években még álló falcsomókkal mutakozó romokat, Mezösi Károly helytörténet-kutató ismerte. A Kiskunfélegyháza környéki szisztematikus terepbejárások során sikerült a templom helyét lokalizálni 2001-ben. Régészeti szempontból korábban azonosíthatatlan volt.

⁴⁰⁴ BÁLINT 1956. 55.

⁴⁰⁵ Pál Kálmán kézírata. 4.

⁴⁰⁶ GYÁRFÁS III. 510.

⁴⁰⁷ GYÁRFÁS III. 580.

⁴⁰⁸ IVÁNYOSI SZABÓ 1985. 101.

⁴⁰⁹ KÁLDY-NAGY 1985. 240.

Leírás

Kiskunfélegyházától 8 km-re É-ra a Csenki tanya mellett van a lelőhely, egy körülbelül 1,5 km²-es területen fekvő, nagy középkori település. A templom nyomait rengeteg mészkődarab, nagyobb faragott kváderkövek mutatták. A középkori település egy É–D irányú, egykori vízfolyás partján található. A ma legelőnek használt területeken jól láthatóan objektumok nyomai rajzolódtak ki a fűben. A templom romjaiból a helyiek elmondása szerint már az 1930-as években is szállították a köveket, majd az 50-es években hetekig hordták szekerekkel a követ és a földet. A templom helye ennek ellenére még most is kivehető. A lelőhelyen a templom nyomaitól távolabb is találtunk köveket és mindenfelé elszórva nagy mennyiségű téglát is, melyek a középkori, kora újkori házak utolsó emlékei lehetnek.

Régészeti kutatás

Páka történetéhez egy 1884-es ásatás nyújt adalékot. Erről az ásatásról, melyen a „Nándorhalmon” sírokat ástak ki, egy újságcikk tanúskodik. Eszerint az ásatók sírboltra bukkantak, melynek hossza 7 m, szélessége 4 m, de benne csak egy elrozsdásodott vasdarab volt. A sírbolton kívül 22 sírt találtak. A helyszínen Török Aurél végzett kutatásokat, aki szerint „*az anyag Árpád-kori, bár a csontanyag antropológiailag eltér más temetők anyagától*”.⁴¹⁰ Sajnos ezzel az ásatással és az 1884 folyamán júliustól novemberig Pusztapákán máshol is végzett ásatásokkal kapcsolatosan is komoly problémák merülnek fel.⁴¹¹

Térképek

„*Paka Rudera Templum*” néven jelzett romtemplom az I. katonai felmérésen, majd 1805-ben Bedekovich térképén „*Rudera Templi*” néven rom van jelölve. A későbbiekben még földrajzi névként sem mutatkozik. Eszerint a templom nagy részét még a 19. század elején széthordták, beszállították Félégyházára.

Helytörténet

1937. Mezősi Károly egy II. József kori katonai felmérés alapján találta meg a templommal jelölt egykori Páka települést és templomát. Leírása szerint, a templom álló falcsontjai meredeztek ki a földből.⁴¹²

⁴¹⁰ ALLODIATORIS 1937. 7–8.

⁴¹¹ Nehézséget jelent, hogy Török Aurélt csak az antropológiai kérdések foglalkoztatták, így a temetőkből kizárólag koponyákat gyűjtött be. Ezek az 1930-as években az Embertani Intézetben még megtalálhatók voltak. Ebből az anyagból írta Allodiatoris Irma doktori disszertációját. A koponyák közül 12 darab minden valószínűség szerint az ásatás közeléből származik. 4 darabon Makai tanya felirat van, 1 darab Kada Elek ajándéka, 8 koponyának Kocsis tanya jelzése van, 3 darab pedig a templomhalomról kerül elő. A templomhalmi koponyák az általunk beazonosított templom temetőjéből származhatnak. Az ásatásból ismert sírbolt – amennyiben valóban sírbolt volt – szintén a közelében helyezkedhetett el. Allodiatoris Irma ezeket a koponyákat együttesen vizsgálta, így eredményei az ásatási anyagok keveredése folytán nem használhatóak. Egy fontos megállapítása azonban érdekesnek tűnik. Szerinte ugyanis a Pusztapákai anyagban a ’honfoglaláskori alap-elemek’ mellett olyan elemek is megtalálhatóak, melyek a többi Árpád-kori csontoktól erőteljesen eltérnek. Ennek oka az, hogy benne nagyszámú mongoloid elem van. Amennyiben Török Aurél feljegyzései, miszerint a Nándorhalmi lelőhely valóban Árpád-kori, akkor Allodiatoris szerint avar népesség továbbéléséről lehet szó. Ha Török Aurél tévedett a lelőhely vagy lelőhelyek korát illetően, akkor ezt a mongoloid elemet akár a kun betelepülőkkel is kapcsolatba lehet hozni. ALLODIATORIS 1937. 57–59. Ez valószínűnek tűnik annak függvényében, hogy Pákaszállás középkori kun alapítású település volt.

⁴¹² MEZŐSI 1937.

Nyelvészet

A nyelvészek szerint a szó valószínűleg szláv eredetű.⁴¹³ A Váradi Regestrumban magyar személynévként is szerepel.⁴¹⁴ A betelepült kunokkal kapcsolatban igen korán találkozhatunk a Páka szóval, 1280-ban Bodrog megyei kun településnévként kerül elő.⁴¹⁵

Történeti források

1472. A forrás a Kecskeméti székhez tartozónak jelöli Pákaszállást, melynek kapitánya *Thenkes Pál*. Engedélyezik, hogy a lakatlan *Otthasyilis-szállásra* lakosokat telepítsen. Hornyik Sas–Üllés szállásként oldja fel, talán Bugac K-i határrészén keresendő.⁴¹⁶

1513. Adománylevélben Pest megyei birtokként szerepel.⁴¹⁷

1526. szeptember 27–28. Ibrahim nagyvezér Budáról visszavonuló hadai felgyűjtják. Félegyháza életének vége ehhez köthető, lakosai részben Pákára menekültek.⁴¹⁸

1546., 1559., 1562., 1580., 1590. Palka falu, a kecskeméti náhijében. Családfőinek száma 20 és 47 között változott.⁴¹⁹ A Kiskunság két szélmalma közül az egyik Pákán állott, bár csak fél évig üzemelt.⁴²⁰

1570. Pálkának két praediuma volt, Mindszent és Mesit nevű.⁴²¹ Mindszent minden bizonnyal, Kecskemét mai DK-i határa lehetett.

1622. Elhagyott pusztá, lakói kérik, hogy visszatérhessenek. Sikertelen volt az újjátelepítési kísérlet.⁴²²

A település a török 1526-os pusztításának nem esett áldozatul, lakosai hamar visszatértek, valószínűleg az elpusztult Félegyháza lakói közül is többen itt találtak új otthonot. A hódoltság idején Ferencszállással együtt a Kiskunság legjelentősebb falvai közé tartozott. A falu pusztulását a tatár hordák dúlása okozta.⁴²³ A terület a mai napig a Páka nevet viseli, bár a 16. században még virágzó település 1596-os pusztulása után sohasem települt újjá. Az egykori településnek Kecskeméten a Pákai utca is sokáig megőrizte nevét.⁴²⁴ Történeti forrásaink alátámasztják a régészeti terepbejárás eredményét, miszerint a 16. században Páka területén egy jelentős, nagy lélekszámú település létezett.

2.2.25.1.5. Kiskunfélegyháza – Félegyházi tanyák 4

Kisszállás

14–16. század. Templom, temető, település

Egy terepbejárásokat végző helytörténész segítségével lett beazonosítva a helyszín. Régészeti szempontból korábban ismeretlen lelőhely volt.

⁴¹³ FNESZ II. 307.

⁴¹⁴ KANDRA 1898. 334.

⁴¹⁵ GYÁRFÁS II. 445.

⁴¹⁶ GYÁRFÁS III. 671., HORNYIK 1860. 214.

⁴¹⁷ BÁRTFAI-SZABÓ 1938. 343.

⁴¹⁸ IVÁNYOSI SZABÓ 1985. 101.

⁴¹⁹ KÁLDY-NAGY 1985. 467–468.

⁴²⁰ BÁNKINÉ 2001. 33.

⁴²¹ FENYVESI 1987. 237.

⁴²² BENEDEK – KÜRTI 2004. 79–80.

⁴²³ KÁLDY-NAGY 1985. 476.

⁴²⁴ HORNYIK 1927. 20.

Leírás

Kiskunfélegyháza K-i, kisszállási határában, a várostól mintegy 5 km távolságra fekszik a helyszín. A mai Gát-ér egykori mocsarai által körbevett, nagyobb, természetes homokháton fekszik. A település központi helyén állt a templom, egy dombvonulat magasabb részén, melyet egy, a tsz-hez vezető aszfaltút kettévágott 1,5-2 méter mélységben. Réti mészkő, téglá nagy mennyiségben volt a környezetében, de itt a II. katonai felmérés szerint újkori tanyaépület is van, mely kissé megzavarja a megfigyeléseket. Embercsont csak minimális jött elő, így valószínű, hogy a templom és a cinterem a domb É-i felén volt, így az út talán nem pusztította el teljesen a templomalapot.

A település környezete teljesen felderített, az egész homokdombvonulat bejárt. Biztos, hogy nincs Árpád-kori előzménye, csak későbbi alapítású település. A forrásokban későn szereplő Kisszállás azonosítását ez is erősítené. Hosszú, keskeny, egyutcás településszerkezet valószínűsíthető, a Pákai templom szomszédjából vezető Kis Mindszenti út mentén.

Régészeti kutatás

A helyi hagyomány szerint a rom környékén egyszer ásatást végeztek, de „...*láng csapott ki, így nem merték folytatni.*”⁴²⁵ A hagyomány talán a 19. század végéről származik, mikor Nagy Géza a millenáris ásatások keretében gyűjtött anyagot Kiskunfélegyháza környékéről. Kisszállásról egy gyűrű került a Nemzeti Múzeumba, mely kiszélesedő fejű, rajta rombusz- és fenyőminta. Nagy Géza Árpád-korinak határozta meg a gyűrűt.⁴²⁶ Biztosak nem lehetünk benne, hogy a gyűrű ásatás eredményeképpen került hozzá.

Térképek

Térképi ábrázolása nincs, a templom széthordása még a 18. század első felében megtörténhetett.

Helytörténet

A Canonica Visitatio szerint a Kiskunfélegyházához tartozó Kisszálláson romok láthatóak.⁴²⁷ Pesty Frigyes nyomán tudjuk, hogy az 1800-as évek elején még láthatóak templomromok Kisszálláson.⁴²⁸

Történeti források

1546., 1559., 1562., 1580., 1590., Kisszállás falu, a kecskeméti náhijéhoz tartozik.⁴²⁹

1622. Elhagyott pusztá, lakói kéri, hogy visszatérhessenek. Sikertelen volt az újjátelepítési kísérlet.⁴³⁰

Kisszállás középkori forrásokból nem ismert. Ennek ellenére Hatházi Gábor véleményét alátámasztva a régészeti adatok azt bizonyítják, hogy nem késői típusú, agrár-értelemben vett szállásról van szó, hanem középkori előzményekkel rendelkező településről.⁴³¹

A régi Kisszállás pusztá Kiskunfélegyházától K–DK-re helyezkedett el, mely terület egy részéből alakult Gátér község, a többi része Kiskunfélegyháza külterületéhez tartozik. Az egykori Kisszállás

⁴²⁵ FEKETE 1997. 53.

⁴²⁶ MNM Rég. Adattár Középkori Osztály 125/1894.77.

⁴²⁷ PATKÓNE 1997. 38.

⁴²⁸ PESTY 1978. 120.

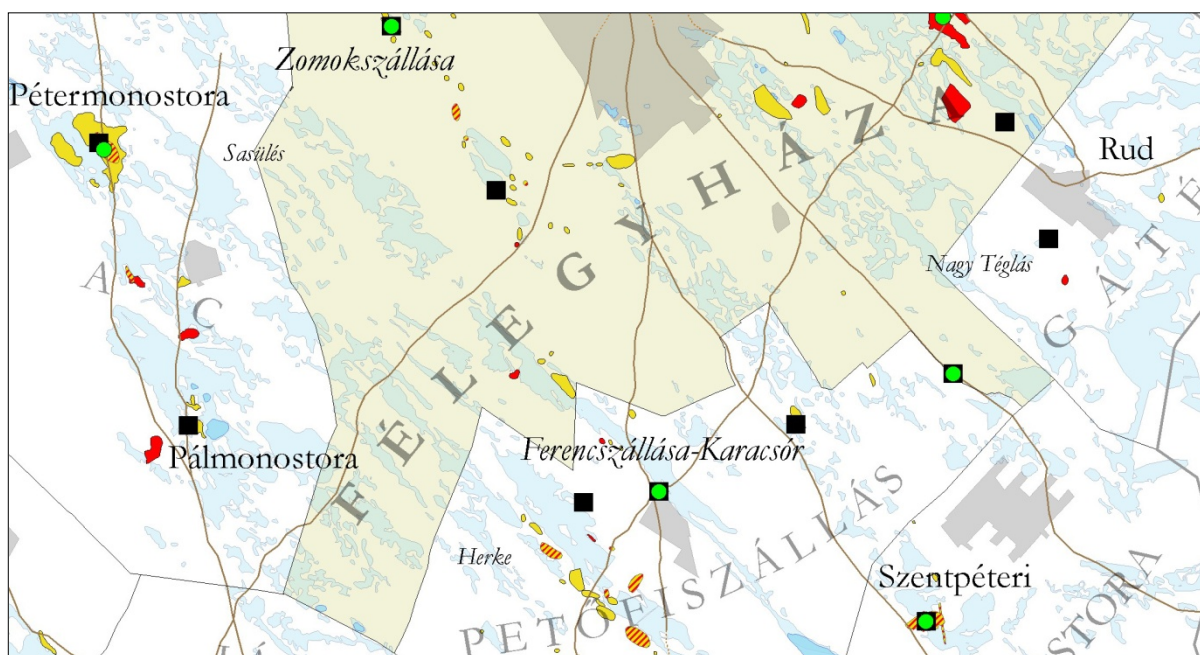
⁴²⁹ KÁLDY-NAGY 1985. 371–372.

⁴³⁰ BENEDEK – KÜRTI 2004. 79–80.

⁴³¹ HATHÁZI 2000. 248.

területén több középkori templomos és templom-gyanús lelőhely van, egy ideig a Tarjányi kereszt merült föl Kisszállás faluként. Azonban az azonosítás erre a lelőhelyre inkább illik. Gátér Nagy és Kistéglás nem jöhet szóba a terepi beazonosítások után, hiszen ott más jellegű lelőhelyek vannak. Mindamellet nem egyértelmű, hogy a 19. századi források melyik romról is beszélhetnek Kisszállás területén.

Jelentős eredménynek tudható, hogy segítségével tökéletesen rekonstruálható a környék 16. század végi úthálózata.

2.2.25.1.6. Kiskunfélegyháza – Felsőgalambos, M5 út 127.

Zomokszállása

Árpád kor, 14–16. század. Templom, temető, település

A régészet számára ismert, részben elpusztult lelőhely. Esetében a Zomokszállása középkori kun településsel való azonosítás jelent komoly eredményt.

Leírás

A környéket helybéliek ma is a Templompart, Kőpart névvel illetik. 2003-ban vitték el a lelőhelyről az utolsó 3 utánfutónyi követ, így szomorú tényként kellett elkönyvelni, hogy egy értékes középkori lelőhely sorsa megpecsételődött. Szántatlan terület volt, rajta libatelep állt. A mészkődarabok és embercsontok egy nem túl nagy, 40×30 m-es területen voltak szétszóródva, jelezve a templom pontos helyét. A helyiek azt állították, hogy a templom az „illetékesek szerint már meg volt ásva”. Így az 1980-as évektől elkezdtek módszeresen kitermelni a követ, utat, töltést építettek belőle. Ezek eredményeképpen a domb ma már mintegy 1-1,5 m-el alacsonyabb, mint 20 évvel ezelőtt volt, tetejét elegyengették. Néhány mélyebben fekvő sír feltárását még lehet látni, ezenkívül főlő, semmi más nem maradt az egykori Zomokszállása templomából és temetőjéből. Az értékes lelőhely 20 év alatt teljesen megsemmisült.

A lelőhelyről begyűjtött kerámiaanyag alapján sikerült meghatározni a lelőhely korát. Ezek szerint kisebb Árpád-kori előzményeken létesült kun szállásról beszélhetünk. A kerámiaanyag jelentős részét 14. századi, valamint 16. századi anyag alkotta, a 15. század időszakában némi hiány jelentkezik. Kisebb lelőhely, mely mintegy 450×250 m területen mutatkozik. A szórványos leletanyag, és a tény hogy azt csak a templom körül és K felé egy keskeny sávban lehetett találni felkelti a gyanút, hogy itt is a futóhomok mozgásával számolhatunk, mely részben elfedhette a települést. A környékén több, kisebb középkori telep is mutatkozik, szórt jelleget adva a középkori falunak.

Régészeti kutatás

Nagy Géza 1894-ben Félégyháza környékét kutatva Galambos területéről is szerzett anyagot. Félégyháza–Galambos név alatt vékony ezüst gyűrűt ismerünk lemezes fejfel, melynek keretelésében félhold, csillag és K betű volt. Nagy, 14. századnak határozta meg ezt a leletet. A Belső–galambos-i részről egy bronz pitykegomb letörött füllel és egy négyszögletűre nyírt friesachi dénár került a Nemzeti Múzeumba.⁴³²

Galamboson egy alkalommal biztosan ásott Szabó Kálmán. A térképi jelölése alapján a helyszínt megegyezik e lelőhellyel.⁴³³

1981. Kiskunfélégyháza–Felsőgalambos határrészében, gépi talajegyenetés következtében egy középkori templom és temető maradványai kerültek elő. A terepszemle során V. Székely György az alig kiemelkedő dombon kötörmeléket, csontmaradványokat talált.

Az M5 autópályát megelőző terepbejárások is érintették a lelőhelyet.

Térképek

Térképi ábrázolása nem ismert a templomnak. Zomok már földrajzi névként sem él, helyét teljesen átvette az újabb Galambos elnevezés.

Nyelvészet

A Zomok török eredetű szó. A magyar forrásokban először személynévként jelenik meg, *Zomak* alakban. Eredeti jelentése korsó, víztároló edény.⁴³⁴ Az 1277-ben feltűnő *Thorzok* kun névalakot szintén ennek egyik formájának tulajdonítják.⁴³⁵

Helytörténet

A jelentés szerint régebben egy 30–40 cm magas fémszobrot találtak itt a helybeliek, emlékeztek kereszt, csatok, rézrács előkerülésére is, de ezeket sem tudták már megmutatni a helyszínelő régésznek. Elbeszélésük során az 1920–30-as évek során Szabó Kálmán is megtekintette a lelőhelyet, de ásatásra szerintük nem került sor.⁴³⁶ Egy helyi lakos kék agyagalapozást figyelt meg, melynek külső oldala ívesen, belső oldala négyszögletesen haladt. Talán a templom apszisának részletét írta le ilyen módon.⁴³⁷

⁴³² MNM Régészeti Adattára Középkori Osztály 126/1894. 2. 125/1894. 74–75.

⁴³³ SZABÓ 1986. 36.

⁴³⁴ TESZ III. 779.

⁴³⁵ RÁSONYI 1962. 352. Uő. 1967. 145.

⁴³⁶ KJM Adattár 87.512.

⁴³⁷ KJM Adattár 87.512.

Történeti források

1493. *Jakabházáról és Zomokszállásról* való *Kamarás Pál* kun kapitány más nemesekkel együtt hozzákezdtek *Ellésföld* felosztásához. E jelentős oklevél 9 kun szállást említ.⁴³⁸

1559. Zomok pusztája, a kecskeméti náhijéhez tartozik.⁴³⁹

1580., 1590., Monostor és Zomok pusztája közösen van leírva a defterekben.⁴⁴⁰

A felsőgalambosi lelőhelynek Zomokszállással való azonosítását nem térképi adatok segítették elő, hanem a kora újkori források. A mai Galambos területe Kiskunfélegyházához tartozik, annak Ny-DNy-i határát alkotja. A terület első elnevezéseként 1580-ban találkozhatunk Galambossal, mikor a Kecskeméti náhijéhez tartozó pusztaként említik.⁴⁴¹ Az 1699. évi összeírásban is szerepel a kiskun puszták között.⁴⁴² Egy számunkra igen fontos 1690. évi összeírás szerint *Galambos–Mariczgátja* ugyanazt a területet jelenti, mint az egykori *Zomok*.⁴⁴³ Biztos, hogy Zomok semmiféleképpen sem lehet Móricgáttal azonos, mint ahogy az felmerült lehetőségként,⁴⁴⁴ ugyanis egy 1411-es oklevél *Mórocgáta* birtokot már említ a mai Móricgát helyén, mely beazonosított Árpád-kori templomos hely.⁴⁴⁵ Bár a két pusztája, Zomok és Monostor a 16. század végén egyszerre is van említve, ettől függetlenül a források meghatározása szerint Zomokszállása helyét nagyjából behatárolhatjuk. Biztosan a mai Galambos területén, annak Móricgáthoz és Monostorhoz közelebbi részén helyezkedhetett el. Az újabb hangzású Galambos elnevezés idővel az egész környezetre kiterjedt, mely így kiszorította a korábbi, kun Zomok nevet.

2.2.25.1.7. Kiskunfélegyháza – Tarjányi kereszt

?

12–16. század.(?) Templom, temető, település

Leírás

Gátértől DNy-ra található az ún. Tarjányi–Fehér-Kőkereszt. A Kiskunfélegyháza, Pálmonostora, Gátér települések által határolt nagy pusztája közepén találtunk rá a lelőhelyre, helybéliek útmutatása nyomán.

Régészeti kutatás

Egy, a környezetéből jelentősen kiemelkedő, mesterséges dombon volt egykor a templom. A nevet adó Tarjányi-keresztet, mely az 1793. évi Bedekovich-féle térképen már szerepel, ma már felújították az igen magas domb tetején. A domb magasságponttal jelzett, jól kiemelkedik környezetéből. A kereszt, a magasságpont és a határdomb együttesen eredményezték, hogy a domb tetején egy 10×15 m-es terület megkímélt az elmúlt évtizedek gépi talajművelése. A felszínen szétszóródott sok embercsont és réti mészke alapján nyilvánvaló, hogy a temető és a templom egy kisebb része fel van szántva, de a

⁴³⁸ GYÁRFÁS III. 709.

⁴³⁹ KÁLDY-NAGY 1985. 711.

⁴⁴⁰ KÁLDY-NAGY 1985. 440.

⁴⁴¹ KÁLDY-NAGY 1985. 261.

⁴⁴² REIZNER 1887. 19.

⁴⁴³ GYÁRFÁS III. 335.

⁴⁴⁴ PÁLÓCZI HORVÁTH 1996. 30.

⁴⁴⁵ BARTFAI-SZABÓ 1938. 128.

domb legmagasabb pontját, ahol maga a templom állt, nem érintették. Úgy tűnik, hogy a templom nagy részének egyetlen bolygatása egy 18. századi határdomb felhányása volt, mely kisebb halom ma is látható a domb szántatlan részén, egy kb. 2×3 m-es területen.

A település feltérképezése komoly nehézségekbe ütközött, mivel. egy kb. 800×800 m-es terület átvizsgálása során mindössze kettő darab szarmata kerámiatöredéket találtunk. Kérdéssé vált az, hogy valóban középkori templom van-e a helyszínen. A templomtól távolabb is csak nagyon szórónyosan mutatkozott néhány darab Árpád-kori és késő középkori kerámiatöredék. A megoldás lehetséges kulcsát a domb tövében lévő rókakotorék adta, mely metszetet adott a domb környezetéről. E szerint egy 8-10 cm vastag újkori termőréteg alatt legalább 80 cm mélységig sárga futóhomok van. Erre a Kiskunságból több példát is lehet hozni, mint Csengelén, ahol néhol 1,5 m vastag futóhomok borította a középkori nyomokat, vagy Papp László tapasztalati Baracson, vagy akár a Kiskunhalas MOL 5. lelőhely eltemetett 13. századi szántása.⁴⁴⁶ A domb környezetében mutatkozó helyzetre az egyetlen magyarázat az, hogy a templom tágabb környékét befedte a futóhomok. Talán ezt látszik erősíteni az, hogy nemcsak középkori, hanem más régészeti korszak anyagát sem találtuk a környéken. A domb tetejét, így természetesen a templomot és temetőjét nem borította be a homok, ezért lehet a domb tetején látni a mészkődarabokat és csontokat a szántott részen. Ha valóban ezzel a jelenséggel számolhatunk, akkor nemcsak a templom, hanem az egész középkori település megmenekülhetett az újkori földművelés pusztításától.

Helytörténet

A hagyomány szerint a török időkben templom állt itt, ahol mindig is sok kő és téglatörmelék lehetett látni.⁴⁴⁷ Mezösi Károly gyűjtése szerint egy pásztor még a kuruc világ előtt, mint ifjú ember résztvett a határdombok felhányásánál: „*az ottan lévő sok kő és téglá miatt a kapájok és ásójok alig ment a földbe.*” A határleírásokhoz tartozó térképek egyike fel is tünteti a „*kő vagy téglás határt*”.⁴⁴⁸

A Kiskunfélegyháza–Félegyházi tanyák 4. lelőhely beazonosítását megelőzően felmerült e lelőhelynek a középkori Kisszállással való azonosítása. A jelenleg rendelkezésünkre álló, a korábbiaknál bőségebb adatok alapján azonban azt lehet mondani, hogy a Tarjányi kereszt talán kívül is esik az egykori Kisszállás határain, annak Ny-ról szomszédja. Sem történeti és helytörténeti, sem térképészeti, földrajzi adat nem áll rendelkezésre ahhoz, hogy azonosíthassuk bármelyik ismert vagy akár sejtett középkori településsel. A szegényes leletanyag különösen nem segít ebben a kérdésben, bár azt, hogy egy Árpád-kori előzményekkel rendelkező, valószínűleg a késő középkor folyamán is létező templomos helység állt e helyen, bizton állíthatjuk.

⁴⁴⁶ HORVÁTH 2001. 229.

⁴⁴⁷ FEKETE 1997. 53.

⁴⁴⁸ MEZÖSI 1931.

2.2.25.1.8. Kiskunfélegyháza – Dóc dűlő, M5 136. lelőhely

?

12–13. század. Templom, temető, település

Az M5 autópálya építését megelőző terepbejárások nyomán vált ismertté a lelőhely.

Leírás

Kiskunfélegyházától mintegy 3 km-re DNy-ra, a 112,840 km szelvénytől 150 m-re DNy-ra alacsony dombháton, a Kővágó éri csatorna kanyarulatában van a lelőhely. Egy 150×120 m területen embercsont tömege, darázskövek jelzik a templomot.⁴⁴⁹

A lelőhely hitelesítése során csak kevés réti mészkő darab mutatkozott, köztük néhány nagyobb is, embercsont nem volt. A környéken Árpád-kori kerámiatöredékek jelentkeztek. A lelőhely kiterjedését a megelőző terepbejárások felderítették, melyek egymástól távolabb mutatkozó Árpád-kori telepeket mutatnak. Kifejezetten szórt szerkezetű Árpád-kori település lehetett.

2.2.25.1.9. Kiskunfélegyháza – Zöldmező telep

?

12–13. század. Templom, temető, település

Leletmentés során előkerült, Árpád-kori templom körüli temető. Helyi lakosok segítségével megtörtént a visszaazonosítása, a leletmentés igazolásával együtt.

Leírás

Kiskunfélegyházától K-re mintegy 6 km-re, a Csongrád felé vezető út mellett van a helyszín. Egy, a Gát-ér vizenyős rétjeinek D-i oldalán ÉNy–DK-i irányultságú dombháton lévő, 3-4 m magasan kiemelkedő hegyes domborulat környékén helyezkedik el a lelőhely. A domb tetején, É-i és Ny-i oldalán ma is több tanya áll. Mellette nagy állattartó gazdaság van. A domb DK-i fele el van hordva a tanya lábáig. Egy helyi lakos szerint a 60-as években még a tanyánál magasabb domb volt, feltöltötték belőle a mélyebb részeket. A leletmentés helye, a domb aljában volt. Amennyiben igaz az, hogy ilyen mennyiségű földet elhordtak a dombból, akkor valószínűsíthetően mindent sikerült is elpusztítani a templomból. Mindamellet a tanyák alatt még lehetnek érintetlen részek.

A környék szisztematikus bejárására nem került sor, a település helyzetét felvázolni nem tudjuk. A környéken gyűjtött szórványos leletanyag alapján biztos, hogy Árpád-kori település és templom volt ezen a helyen.

Régészeti kutatás

1989. Somogyvári Ágnes leletmentést végzett egy homokbányászás során megbolygatott temetőnél, ahol melléklet nélküli sírokat talált. Térkép és egyéb információ nem áll rendelkezésre.⁴⁵⁰

⁴⁴⁹ WICKER – KUSTÁR – HORVÁTH 2001. 80.

⁴⁵⁰ KM Adattár 97.4.1

2.2.25.2. Kérdésses templomos hely

2.2.25.2.1. Kiskunfélegyháza – Külsőgalambos

Kiskunfélegyháza–Külsőgalambos területén 1953-ban egy szarmata temető leletmentése során Mezősi Károly figyelt fel a Kővágóér K-i oldalán, az értől kb. 400 m-re fekvő középkori sírokra. Az útépitési munkálatok során a középkori temető szélét bolygatták meg, három csontváz került felszínre a halom oldalából. Melléklet nélküliek voltak, az egyik koponyája egy nagyobb, kocka alakú terméskövön nyugodott. A hagyomány szerint itt régen templom állt.⁴⁵¹

A jelentés nyomán azonosítottuk a környéket, ám a helyi lakosok nem tudtak semmilyen kövekről vagy halomról. Hosszabb utánjárás után kiderült, hogy a Kővágó-érnek nem a K-i, hanem a Ny-i oldalán található egy halom, az értől valóban kb. 400 m-re, a majsai úttól kb. 600 m-re K-re. A környezetéből jelentősen kiemelkedő halom szomszédságában lakók azt állították, hogy itt a hagyomány szerint valóban templom állt. Minden bizonnyal sikerült beazonosítani a Mezősi által említett lelőhelyet, melyet megerősít az óriási mennyiségű szarmata leletanyag előkerülése is a halom környékén. Azonban a terep körbejárása nem igazolta a várakozást. A környezetéből feltűnően kiemelkedő, magasságponttal jelzett mesterséges halom tetején elszórtan csak igen kevés réti mészkődarabot volt a felszínen, bár a tulajdonosa szerint alig 30 cm mélyen szántják csak a földet. Egy középkori templom esetében akkor is több kőanyagnak kellett volna mutatkoznia. Egy homokbányászás okozta mélyedésben emberi csontokat találtunk. A terület körbejárása nem igazolta középkori település nyomait, csak elszórtan, igen kevés középkori kerámia került elő. Nem lehet szó a Kisszállás esetében megfigyelt jelenségről – ahol a futóhomok befedte a település nyomait – hiszen a domb környékén előkerült gazdag szarmata leletanyag ennek ellent mond. A domb tetején talált néhány darab réti mészkő, az embercsont, a Mezősi által feltárt 3 középkori sír igazolhatná egy templom meglétét, ám a település helyét a középkori leletanyag hiánya miatt pontosabban behatárolni nem tudjuk. Feltételeken elfogadható egy szórt szerkezettel jelentkező Árpád-kori templomos helyszín. A jövő kutatásának kell eldöntenie, hogy valóban középkori temetőről és templomról van-e szó egyáltalán ezen a lelőhelyen.

2.2.25.3. Utak

A mai Kiskunfélegyháza nagy külterületén több középkori templomos hely van, így ezekhez kapcsolódva sok középkori eredetű útvonal is rekonstruálható.

A legjelentősebb kétségtelenül a későközépkori nagy út, mely Szeged, Kecskemét és Pest között Félegyházát is érintette. Erre, a Félegyházáig Sáregyházáról jövő útra vonatkozik Félegyháza első írásos említése is. Ez a főútvonal, melynek Kecskemét is köszönheti mezővárosi fejlődését. Kiskunfélegyháza területén valószínűleg teljesen megegyezik a mai E75 főútvonallal.

É felé visz a mai napig is dűlőútként jelentkező nagykörösi út, melyről elérhette az utazó a mindszenti útra rátérve Pákaszállást.

⁴⁵¹ KJM Adattár 69.282.

Alpár irányába szintén a mai útnak megfelelő nyomvonalon haladhatott az út Félegyházáról.

DK-i irányban a Tarjányi kereszt melletti középkori falun halad keresztül egyenesen a tömörkényi tiszai átkelőig egy út.

Csongrádra szintén a mai nyomvonalnak megfelelően mehetett az út, a mai Gátér felé, a Zöldmező telepi Árpád-kori templom mellett.

Fontos út lehetett az a szintén Árpád-kori előzményekkel rendelkező út, mely Halasra ment.

Ny felé Jakabszálláson keresztül Izsákra ment az út, melyre egész látványosan vannak felfűződve a kisebb középkori telepek.

Különleges típust jelentenek azok a 16. század végi utak, melyek ezen a részen kiválóan rekonstruálhatóak, hiszen ismerjük a gyér számú élő falu helyzetét. Érdekesen nem is illeszkednek feltétlenül az útsziszter többi eleméhez, bár lehetett középkori előzményük is. A mai Kismindszenti út félegyházi területen létező szakasza egyértelműen Kecskemétről indulva köti össze DK-i irányban Pákaszállást és Kisszállást, majd belefut a mai Gátérnál a Tisza felé, Csongrádra menő útba.

A másik, talán még inkább egyértelmű helyzetet mutat az az út, mely Ferencszállást köti össze ÉK-i irányban Kisszállással. Ez egy olyan útvonal, mely kifejezetten e két települést köti össze a 16. század végén. Ugyanígy Ferencszállás és Páka közt is van átjárhatóság, mely az akkor már lakatlan Félegyházán keresztül történhetett.

2.2.25.4. Összegzés

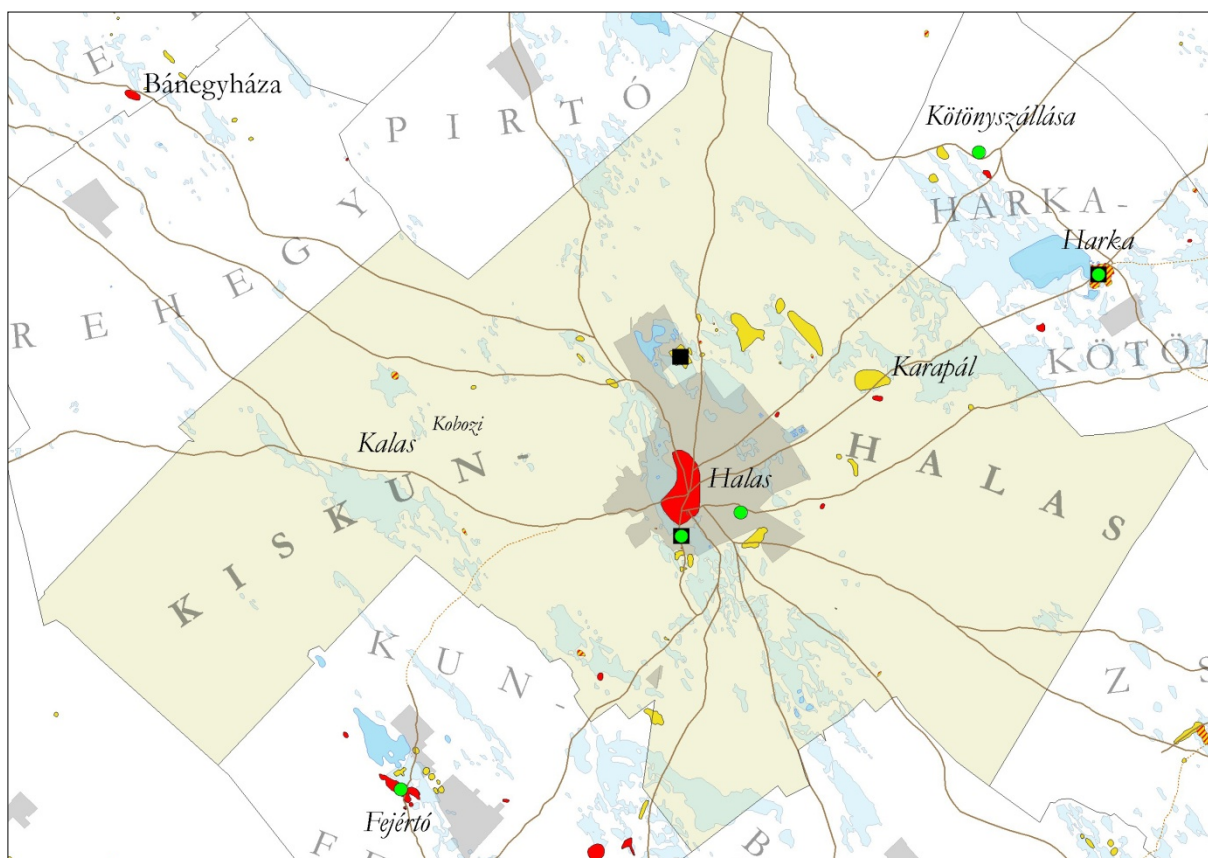
Kiskunfélegyháza a 18–19. században nagy külterületeket szerzett, melynek határához így igen sok középkori templomos hely is tartozik. Nagyobb részük jól beazonosítható, felderített helyszín. Kivételt talán a DK-i határ egy része és az ÉK-i határ jelent, ahol különleges módon még térképi adataink sincsenek a középkori helységekről. Ennek egyik oka talán Félegyháza újratelepítésében is kereshető, mikor a határ és dűlőnevek egy részének új nevet adva kiszorították a régebbi földrajzi neveket. Ezek hiányában nem tudjuk a Tarjányi kereszt környéki templomos helyet azonosítani, vagy Kunszállás irányában sem tudjuk az egykori határnevet, amiből következtetni lehetne középkori előzményeire. Utóbbi területen és az alpári határ közelében hiányt mutat a templomkataszter is, ezeken a részeken a továbbiakban elképzelhető további középkori templomos helyek előkerülése.

2.2.26. Kiskunhalas

Az elmúlt évtizedben Kiskunhalas középkoráról több, régészeti eredményeket is felhasználó munka született. Gallina Zsolt terepbejárásokkal egybekötött kutatása főként a középkori Halas tágabb környékén ért el sikereket, a templomos lelőhelyek azonosításában. Hatházi Gábornak a vonatkozó történeti adatokat is felhasználó kiváló összefoglalása, jelentősen növelte a középkori Halasról alkotott ismereteinket.⁴⁵² Ennek ellenére számos ellentmondás még mindig található Halas középkori történe-

⁴⁵² GALLINA 1999., HATHÁZI 2000.

tében, különös tekintettel a határban lévő birtokok egykori nevei és a templomos helyek kapcsán. Hasonló problémával lehet szembesülni Halas belterületét tekintve is, ahol az egymástól függetlenül jelentkező lelőhelyek némelyike hibásan lett meghatározva akár a nem egyértelmű helytörténeti adatok, akár egyéb okokból kifolyólag és az rossz következtetésekre adott okot a szakirodalomban. A fenti összefoglaló tanulmányoknak köszönhetően, Halas középkora esetében eltekinthetünk valamennyi kapcsolódási pont aprólékos elemzésétől és főként az eddig ismeretlen adatokat, valamint az ellentmondásban lévő elemeket vesszük vizsgálat alá, némileg új megközelítéssel.

2.2.26.1. Templomos hely

2.2.26.1.1. Kiskunhalas – Templomhegy

Halas

Árpád-kor, késő középkor. Templom, temető, település

A város emlékezete megőrizte a település D-i szélén lévő Templomhegy emlékét. Ennek ellenére az 1960-as években e kiemelten fontos helyszínt, az egykori Halas központját teljesen megsemmisítették.

Leírás

A középkori Halas egyik temploma a mai város D-i szélénél lévő Templomhegyen állt. Alapvető ismertsége ellenére sem tudunk kézzelfogható régészeti eredményeket felmutatni területéről. Maga a templom soha nem lett feltárva, sőt pontosan lokalizálva sem, a domb elpusztítása után pedig nincs remény megtudni fennállásának időszakát sem. Gallina Zsolt terepbejárásai alapján úgy tűnik, hogy a középkori Halas a jelenlegi városhatár peremén, egy ÉNy–DK irányú földhátan hosszan helyezkedett

el, két oldalról vízenyős részek között. Kérdéses, hogy szórt települési szerkezettel kell-e számolnunk, vagy csak az aktuális terepviszonyok eredményezték-e a Templomhegy II., Templomhegy III., Lángi hegy lelőhelyekkel jelentkező kisebb települési egységeket. Ettől Ny-ra is minden bizonnyal kiterjed a lelőhely, a mai város alatt több helyen észlelték nyomát. Középkori magja mégis délebbre lokalizálható, mint ma. A Templomhegy körül a helytörténeti és terepbejárás adatok is a 12. századtól tartó beépültséget jeleznek, így gyanítható, hogy a templomának is lehetett Árpád-kori előzménye.

Régészeti kutatás

Az 1960–62 között végzett földmunkák során, földgyaluval egyengették el a dombot. E munkák hatalmas pusztítással jártak együtt, de néhány kiszálláson kívül nem lehetett nagyobb volumenű feltárásokat végezni.⁴⁵³

1961. Helyszínelést végzett Kőhegyi Mihály a Templomhegyen történt földmunkák miatt. A Jánoshalmára vezető út É-i oldalán, egy nagyobb épület alapozása során nagyfokú pusztítás történt a lelőhelyen. Középkori, vaskori és népvándorlás kori anyagot gyűjtöttek a helyszínen és egy az építkezés során elpusztított 5 m hosszú középkori házat tudtak megfigyelni. Templomra való utalás nem történt a jelentésben. Vorák József tűzhelymaradványokat figyelt meg.⁴⁵⁴

1964–65. További tereprendezések folytán már középkori emlékeket is érintettek, valószínűsíthető téglalapú épület, kemencék, Árpád-kori épület lettek beazonosítva, valamint középkori leletanyag került be a halasi múzeumba.⁴⁵⁵

Helytörténet

A helyszín minden helytörténettel foglalkozó kutató figyelmét felkeltette. Pesty Frigyes szerint „*a tóparton hajdan kitűnő domb volt, rom maradvány köveivel, csontokkal. Úttöltésnek elhordták. Hagyomány szerint ez lehetett a legrégebbi egyház Halason.*” Révész György Árpád-kori és későközépkori pénzeket említ innen.⁴⁵⁶

2.2.26.1.2. Kiskunhalas – Kápolnahely

Halas ?

14–16. század. Templom, temető, település

Gallina Zsolt ásatásai kapcsán hitelesen beazonosított, ismert lelőhely.

Leírás

A katolikus temető DK-i sarkában, kisebb kiemelkedésen állt a templom. A régészeti feltárás egyértelműen azonosította a középkori kápolna helyét, alapfalai egy részét is feltárva. A templomhoz tartozó település kiterjedésére vonatkozóan nem áll rendelkezésre információ, a környezet teljes beépítettsége miatt az jelen formában nem vizsgálható. Az 1970-es években a domb K-i felét teljesen elpusztították az 53. számú főút építése során.

⁴⁵³ TJM Adattár 12.374.

⁴⁵⁴ KJM Adattár 99.842., MNM Adattár II.1961/47.

⁴⁵⁵ TJM Adattár 6131., TJM Adattár 7372.

⁴⁵⁶ PESTY 1978. 36., WICKER 1989. 30–31.

1932. Höllrigl József helyszínelést végzett a katolikus temető azon részén, ahol a hagyomány szerint templom állt, és egyéb régiségek mellett késő középkori leleteket, pénzeket is találtak.⁴⁵⁷

2005., 2007. Az újkori temető sírjai és egyéb bolygatások által jelentősen megnehezített megelőző ásatás során, Gallina Zsolt feltárta a templom körüli temető több sírját, valamint a templom kisebb részletét. A részleges ismeretek szerint a templom első építési periódusa a 14. század eleje lehet, majd a 14–15. század fordulóján számolhatunk annak átépítésével. A feltárt 378 sír és sírmaradvány viszonylag gazdag leletanyagot adott, melyben egyértelműen jelen van egy jelentős kun elem is.⁴⁵⁸

Helytörténet

Révész György is tudósít e helyszínről, amelyből egyértelműen késő középkori, kora újkori temető anyagát lehet felismerni.⁴⁵⁹ Gallina Zsolt meggyőző elemzése azonban kimutatta, hogy nem valós a kora újkori keltezés, a temető felhagyásának idejét a pénzek alapján a 15. század végére lehet tenni.⁴⁶⁰

Történeti források⁴⁶¹

Halas a késő középkorban jelentős település volt. Kun szállásból Halas szék központjává, mezővárossá emelkedett. Kétségtelenül nehéz pontosan meghatározni a középkori Halas kiterjedését, fennállásának korát, annak ellenére is, hogy régészeti szempontból az inkább kutatott területek közé tartozik. Felmerült, hogy a Templomhegy nem is volt templomos hely, hiszen a számos helyszínelés egyike sem érintett konkrétan templomként azonosítható épületet, romokat. Mindamellett a helytörténetben fennmaradt kollektív emlékezet a terület nevében hitelesen őrizte meg az egykori egyház helyét, de az innen sorozatosan előkerült Árpád-kori, középkori leletek szintén azt jelzik, hogy itt állt Halas egyik temploma. Ez akkor is igaz, ha az 1960-as években maradéktalanul elpusztították a lelőhelyet és ma szinte a teljes beépítettség miatt annak helye nem meghatározható. Az Árpád-kori, késő-középkori lelőhelyek sora szintén nagyobb településre engednek következtetni, a mai város D-i határában, jelezve annak valószínűsíthető korai előzményeit.

A mai Kiskunhalas területén két olyan helyszínt ismerünk, ahol kétségtelenül számolhatunk templommal. A Templomhegy Árpád-kori előzményeken létesült késő középkori település, minden bizonnyal a névadó Halas korai, a kun betelepődést megelőző magját itt kereshetjük. A Kápolnahely eddigi feltárásai 14. századi építést valószínűsítene. Ezek mellett a mai belvárosban, a Tabánban folytatott feltárások hitelesen Árpád-kori és késő középkori telepanyagot ugyan hoztak felszínre, Révész György tudósítása azonban nem azonosítható temetőről beszél. Ezek alapján nem kizárható, de nem is tekinthető bizonyítottnak az a vélemény, mely szerint a Tabánban is lett volna templom. Ugyanez igaz a Szilády Áron utcára is, ahol ugyan késő középkori településnyomok szintén ismertek, de a református templomnak csak hódoltságkori magját említi a műemléki jegyzék, korábbi templomra nincs adatunk. Hatházi Gábor azon megállapítása, mely a 16. századtól nyomon követhető település-

⁴⁵⁷ MNM Adattár 382.K.V.

⁴⁵⁸ GALLINA – VARGA 2009.

⁴⁵⁹ GALLINA 1999. 91.

⁴⁶⁰ GALLINA – VARGA 2009.

⁴⁶¹ A Halasra vonatkozó középkori oklevele adatok maradéktalan összefoglalása és mindenre kiterjedő elemzése: HATHÁZI 2000.

szerkezeti változást mutat, a rendelkezésre álló adatok alapján megállja helyét, azzal a kiegészítéssel, miszerint a közelmúlt ásatásai a Kápolnahelyen egy, a 15 éves háborúnál korábbi felhagyást valószínűsítene.⁴⁶²

A 16. század végére mind a Templomhegy, mind a Kápolnahely környéke elnéptelenedik, jól látszik a település É felé húzódása a mai belváros irányába.

2.2.26.1.3. Kiskunhalas – Zöldhalom

?

11–13. század. Templom, temető, település

Leírás

A várostól kb. 1 km-re, a Sóstótól D-re, minden oldalról mocsaras területtel körbefogva áll a Zöldhalom. A tatárjárásban, vagy utána nem sokkal elpusztult templomos helység kiterjedését a földrajzi viszonyok is jelentősen meghatározták. Gallina Zsolt a halom környékének bejárása során több, kisebb Árpád-kori teleprészletet talált a környező dombtetőkön. Mindez egy erősen szórt rendszerű település-szerkezetre enged következtetni.

Régészeti kutatás

1975. Földhordás közben sírok jöttek elő. Biczó Piroska leletmentést végzett a helyszínen, melynek során 96 sírt és egy Árpád-kori földbe mélyített épületet is feltárt. Az ásató régész a temetőt leletanyaga alapján a 11. század 2. felében induló, a 13. század közepéig folyamatosan használatban lévő templom körüli temetőnek határozta meg. Árpád-korinál későbbi kerámiaanyag terepbejárás során sem került elő.⁴⁶³

Helytörténet

Révész György feljegyzése szerint „...a Sóstó melletti Zöldhalmon IV. Béla, Kun László, Salamon, V. István ezüstpénzek és kun-tatár pénzt is találtak. A szántott halmon kövek és embercsontok, vashuzogány voltak.” Pesty Frigyes is említi csontokat és köveket a nagy halmon.⁴⁶⁴

2.2.26.2. Kérdéses templomos hely

2.2.26.2.1. Kiskunhalas – Rekettye (Babud tanya)

Szentkalász, Kalasszállása ?

Középkor. Telep. Temető, templom (?)

Révész György leírása alapján Kis-Rekettyén földbe ásott házhelyek is látszanak, középkori és kora újkori pénzeket és egyéb középkori leleteket is találtak.⁴⁶⁵

1969. Vorák József helyszíni szemlét folytatott Rekettye pusztán. A tsz földjén mélyszántás során kerültek elő középkori edénytöredékek. A meghatározhatatlan kiterjedésű lelőhely, a leírás alapján egy

⁴⁶² HATHÁZI 2000. 201–204., GALLINA – VARGA 2009.

⁴⁶³ BICZÓ 1984/b 159–166.

⁴⁶⁴ WICKER 1989. 33., PESTY 1978. 38.

⁴⁶⁵ WICKER 1989. 34.

nagyobb Árpád-kori települést mutat. A helyiek szerint a Babud tanya közvetlen közelében népes, nem bolygatott temető van.⁴⁶⁶ A lelőhelyet talán kunnak tekinti e jelentés, mindazonáltal a leletanyag alapján egyértelműen korábbi településrészletről lehet szó. Az említett népes temető korára vonatkozóan nem áll rendelkezésre egyéb adat, mindenesetre az elképzelhető középkori temetőnek.

1995. Szalai Sándor terepbejárásai során, ugyanerről a területről már késő középkori telepanyagot is gyűjtött. A vörös homokkő (terméskő) és habarcsmaradványok templom közelségére engednek következtetni.⁴⁶⁷

Oláh Miklóstól értesülünk arról, hogy „a Duna–Tisza közén, a kunok mezején vannak a kunok szállásai. Itt van Szentkalász, Halas és sok más falu.”⁴⁶⁸ Szentkalász helyzete Lázár deák térképével együtt válik értelmezhetővé, ugyanis az közvetlenül Halas mellett ábrázolja *Zenkalas* települést. Lázár deák térképének alapvető pontossága figyelhető meg ezen a vidéken, méretarányban, irányzékban 16. századi mércével mérve legalábbis nincs komoly tévedés. Ez alapján egyértelműnek tűnik, hogy Halashoz feltűnő közelségben, de külön településként, Halastól Ny-ra feküdt *Zenkalas*, mely jó eséllyel azonosítható Szentkalással. A térképi ábrázolás maga a bizonyíték arra, hogy sok környező kun szállással ellentétben Szentkalász még élő, jelentősebb település a 16. század elején, Halas szomszédságában.

Rekettye, mint a legtöbb határnév Kiskunhalas közelében, újkori eredetű elnevezés. A térképeken itt jelzett Kobozi síkja, talán egy földrajzi névként fennmaradt kun nyelvemlék.⁴⁶⁹ Szentkalásznak, a forrásokból ismert de területileg azonosítatlan kun Kalasszállásával való azonosítása is felmerülhet lehetőségként. Hatházi Gábor véleménye szerint a Kalasok uralmi területe a Bócsa, Bugac, Szank, Harka, Tázlár, Bodoglár, Kotöny és Zomokszállása és Karapálszállása által jelzett vidék.⁴⁷⁰ Ebbe a területbe kiválóan illeszkedne Kiskunhalas Ny-i, ÉNy-i rekettyei része is, a Kalasok földjeinek DNy-i pontjaként.

Történeti források

1436. A kun Halas-székben fekvő *Kalaszallasa* kapitánya *Kalas* János.⁴⁷¹

1451., 1465. *Kalaz* Balázs birtokának körülhatárolása, harkai Nagy István elleni birtokper kapcsán. Később *Kalaz* Péter számára átírják ezen oklevelet.⁴⁷²

1520-as évek. Szentkalász falu, illetve *Zenkalas*.

Kiskunhalas rekettyei, Ny-i határában mindenesetre a fenti régészeti adatok ellenére sincs kétséget kizáró bizonyíték templomos helyre, pedig egy ekkora területen lehet számolni vele. Ezt a felvetést a történeti és helytörténeti adatok is támogatják. A további kutatások során egy késő középkori templomos hely lokalizálása Rekettye területén – akár a Babud tanya szisztematikus bejárása révén – reálisnak tűnik. Ez esetben annak az egykori Szentkalással való azonosítás is valószínűsíthető.

⁴⁶⁶ KJM Adattár 87.514.

⁴⁶⁷ TJM Adattár 15.339.

⁴⁶⁸ HATHÁZI 2000. 192.

⁴⁶⁹ TESZ II. 509.

⁴⁷⁰ HATHÁZI 2000. 245.

⁴⁷¹ GYÁRFÁS III. 597.

⁴⁷² GYÁRFÁS III. 626., 651.

2.2.26.2.2. Kiskunhalas – Felsőszállás Balog hegy

Karapál szállás ?

?

Pesty Frigyes adattárából tudjuk, hogy Felsőszállás É-i részén egy hordott halmon kövek, csont darabok és cserepek vannak.⁴⁷³

A Harkával szomszédos ÉK-i határrészben lévő Baloghegy kapcsán Hatházi Gábor 18. századi helytörténeti adatok alapján felveti a lehetőségét, annak a forrásokban szereplő Árokegyházával való azonosítását.⁴⁷⁴ A Balog hegy mellett lévő Ördög árok kapcsolódása ötletes felvetés, mindamellett Árokegyháza fekvésére több egyéb lehetőség is kínálkozik.

Karapál egykori településének léte az 1657. évi tanúvallomások utalnak, melyekben a Kalapári pusztán telekről és egykori házhelyekről beszélnek, igaz Halas érdekeinek megfelelően más tanúk ezt tagadták.⁴⁷⁵ Ilyen nevű kun szállás nevét nem őrizték meg a középkori források, de a középkori templomos lelőhelyekben mutatkozó hiányok alapján elképzelhető, hogy Kiskunhalas ÉK-i részén számolhatunk vele, vagy egyéb nevű középkori településsel.

A III. katonai felmérésen szerepel Kiskunhalas és Harkakötöny határán a Balog hegy. A helyszín egy mesterséges, részben roncsolt kurgán, melyen nincs nyoma középkori templomos helynek, mint ahogy a környéken településnek sem.

A Pesty-féle Balog-hegy és a Balog-hegynek hívott lelőhely valószínűleg nem egyező helyszín, esetleg Pesty információi voltak tévesek ezt illetően.

Az újabb keletű Felsőszállás megegyezik Karapál (Kalapár) pusztával, mely 1560-tól jelenik meg a török adóösszeírásokban. Bár középkori okleveles adatok nem állnak rendelkezésünkre, a terület minden bizonnyal egy elfeledett és még nem beazonosított kun szállásról kaphatta nevét.⁴⁷⁶ Ezek alapján elképzelhető Kiskunhalas K–ÉK-i határában egy középkori kun szállás, mely azonosítható lenne Karapállal. Egyébként az ismert késő középkori templomos helyek elhelyezkedése nem feltétlenül indokol további templomos helyet ebben a határrészben, így lehet, hogy Karapál-Kalapár olyan földrajzi nevet takar, mely egy korán elhalt, templom nélküli kun szállás nevét őrizte meg.

2.2.26.2.3. Kiskunhalas – Fejetéki forrás

Árpád-kor. Templom, temető

Révész György révén ismerjük a helyszínt. „*A Fejetéki forrás melletti közép tájon IV. Béláé, V. István, III. András kis ezüst pénzei is találtattak ... IV. Béla, Kun Tatár pénz és körülte ember csontok is találtattak a keleti részen csillám kő.*”⁴⁷⁷

A leírás kétséget kizáróan egy Árpád-kori templomos helyet említ, késő középkori továbbélés nélkül. Fejeték területe lényegében Kiskunhalas város Ny-i szélénél, a nagy tó környékén van.

⁴⁷³ PESTY 1978. 38–39.

⁴⁷⁴ HATHÁZI 2000. 205.

⁴⁷⁵ BÁRTH 2001. 411–412.

⁴⁷⁶ SZALAI 2000. 313., VASS 1980. 100., 166., HATHÁZI 2000. 205–206.

⁴⁷⁷ WICKER 1989. 30.

A fejetéki forrás Pesty leírása szerint Kiskunhalastól ÉNy-ra lokalizálható, a nádas tó É-i részénél.⁴⁷⁸ Ez nem összekeverhető a Sóstóval és a mellette álló Zöldhalommal, hiszen Révész is egyértelműen külön beszél a két templomról. Bár a lelőhely pontos lokalizálása nem történt meg, nem kizárható még egy Árpád-kori templomos helyszín Kiskunhalas közvetlen környezetében.

2.2.26.2.4. Kiskunhalas – Füzes

Késő középkor. Templom, temető, település

Révész György szerint „...a postaút közelében, a Bikádi földön egy épület romnál I. Lajos és Zsigmond pénzei mellett kardot, sarkantyút, csizmapatkót találtak, sok összetört cseréppel együtt.”⁴⁷⁹

Bár több középkori telepet is ismerünk Kiskunhalastól D-re már inkább kunfehértói részen, Füzes területén, de templomos hely azonosítása eddig nem történt meg. A fenti leírás alapján joggal számolhatunk egy késő középkori templomos helyszínnel ezen a környéken.

2.2.26.3. Utak

A középkori Halas jelentős település, mezőváros volt a középkorban. Halas szék névadójaként a kun szállásterület D-i részének központja volt, mely szerep a kora újkorra, majd a későbbi idősakra is átöröklődött. A lényegében változatlan földrajzi helyzetéből és státuszából kifolyólag, számos jól rekonstruálható középkori út mai napig tartó kontinuitása figyelhető meg. A Kecel, Vadkert, Majos-szallása, Szabadka, Szeged és Jankószállás irányába tartó útvonalak egyező, vagy ahhoz közelítő nyomvonalon mennek, több esetben főútként.

A Karapál területén át haladó nyomvonal ÉK-re, Harkán keresztül Félegyháza irányába tart, halasi szakaszán a mai napig létező dűlőút.

Az É-i irányban Tázlárszállása felé menő útnak csak Halashoz közeli nyomvonala maradt meg, az már a 19. századra kikopott.

Minden irányban több kivezető, vagy a város közelében elágazó útvonalat ismerünk, melyek hitelességét a kevés biztosan azonosított középkori település miatt inkább csak távolabbi állomások igazolják. A Ny felé, Szentkalászon keresztül Csala irányába tartó út a mai keceli útról ágazott le, hosszabb szakaszai még a 20. század közepén is használatban voltak. Mára kisebb részei azonosíthatóak dűlőútként.

2.2.26.4. Összegzés

Kiskunhalas területén, az adattárban helyet kapott templomos lelőhelyeknél több esetben is felmerült a szakirodalomban lehetséges templomos helyek léte. A rendelkezésre álló adatok azonban kizárólag a fenti helyszíneken adnak bárminemű támpontot arra vonatkozóan, hogy valóban középkori templomos helyszíneként lehet számolni. A Kiskunhalas környékén több hullámban is végzett szisztematikus terepi

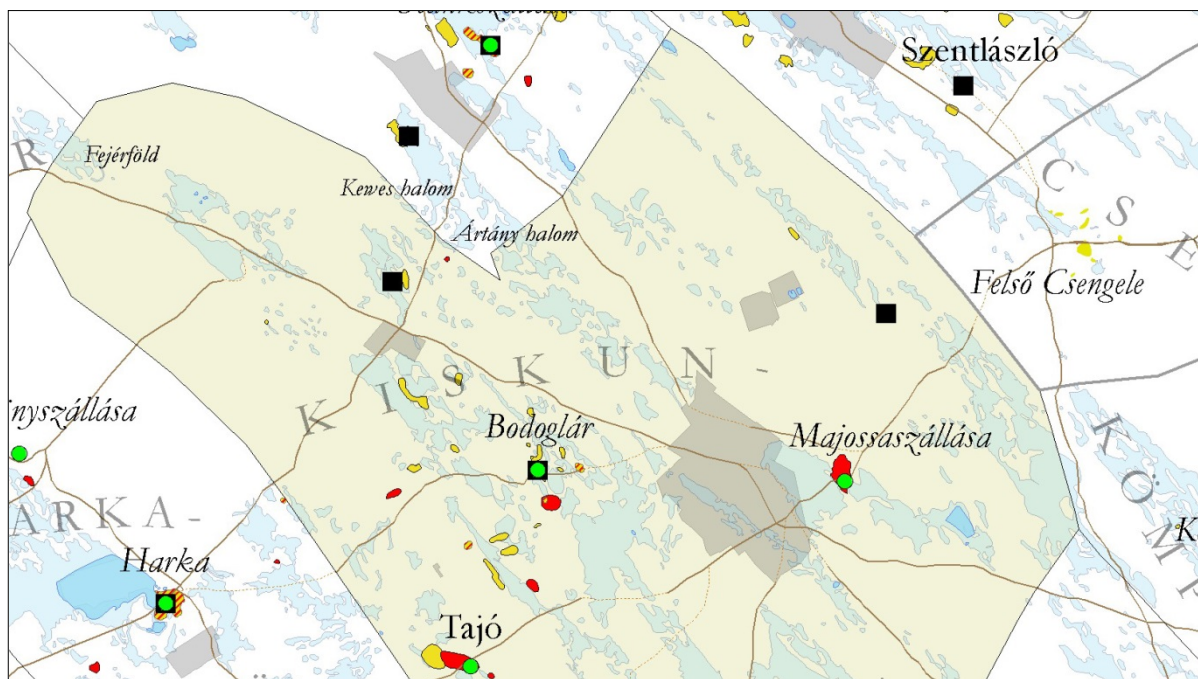
⁴⁷⁸ PESTY 1978. 35–36.

⁴⁷⁹ WICKER 1989. 27.

munka és a számos feldolgozás ellenére is feltűnően nagyszámban azonosíthatatlanok még a helytörténeti forrásokból ismert lelőhelyek. A nagy kiskunhalasi határban mindössze három templom hitelesen beazonosított, ezek közül kettő maga Halas, valamint Zöldhalom Árpád-kori temploma. E tények felvetik a szükségességét Kiskunhalas környékén további szisztematikus terepbejárásoknak.

A környező puszták főként újabb keletű elnevezése, valamint a késő középkori templomos települések hiánya a Kecskemétnél megfigyelt jelenségre engednek következtetni. A két városnak már a 14. században körvonalazódó központi státuszában, majd hódoltság-kori továbbélésében és pusztahasználatában is kereshetjük ennek okát. Úgy tűnik, hogy az Árpád-kori templomos helyek esetében ugyanakkor még nem megfigyelhető hiány, a késő középkorra végbemenő, talán szándékos településkonzentrációban érhető tetten, mely a nagyobb határ kialakulását eredményezte az új típusú gazdaságpolitika jegyében. Mindenesetre a puszták használatának jogosságáért folytatott perek 1657–59 körül, több egykori birtokra is utalnak, melyek létét az ellenérdekelt felek természetesen saját érdeküknek megfelelően vallották, vagy tagadták.

2.2.27. Kiskunmajsja

2.2.27.1. Templomos hely

2.2.27.1.1. Kiskunmajsja – Marispusztá

Majsszallása

14–16. század. Templom, temető, település

A középkori Majsszallása helye ismert, a település kiterjedésére vonatkozóan nem állt rendelkezésre korábban adat. A templom 1993. évi feltárása után emlékhely létesült.

Leírás

A mai Kiskunmajsa szélétől K-re, alig 6-800 m-re feküdt a középkori *Majszaszállása* település. A területet D-ről határoló nagy kiterjedésű mocsárba félszigetszerűen kissé benyúló földnyelv legmagasabb pontján habarcs, kő és téglatörmelék jelzi az egykori templom helyét. A település a földrajzi viszonyoknak megfelelően terjed, a gyakori ÉK–DNy irányultsággal ellentétben nem elnyújtott, inkább a félszigetnek megfelelő, mintegy 600×400 m területen fekszik. A terepbejárási adatok az ásatási eredményekkel egybecsengő módon későközépkori telepítést valószínűsítene.

Régészeti kutatás

1949. Dr. Szentmihályi Imre tanító helyszínelése szerint Nagy Dezső földjét sűrűn borítják középkori edénytöredékek, termésköveket, embercsontokat is feldob az eke, házalapokat is meg lehet figyelni. A leírás alapján kétségtelenül késő középkori templomos lelőhely van a helyszínen.⁴⁸⁰ Az ekkor felfedezett lelőhely közvetlenül Kuklis Jenő birtoka mellett van, ahol szarmata lelőhelyet talált Szentmihályi. A Kuklis család birtokával kapcsolatban 1934-ből van egy érdekes adalék, mikor is a Szegedi Múzeumba került egy olyan lelet-együttes Kuklis Alajos földjéről, melyet Horváth Ferenc meggyőző elemzéssel egy kun előkelő sírmellékleteként azonosított. A korabeli levelezések szerint Kuklis Alajos tanyája közelében középkori templom is volt, mely kétségtelenül megfeleltethető Majszaszállása templomának. Horváth Ferenc az egykori tanya helyét is azonosította, mintegy 1,9 km-re a templomtól.⁴⁸¹ Új adatként annyit lehet hozzátenni e lokalizáláshoz, hogy a II. és III. katonai felmérés szerint a közelben legalább három különböző helyen is volt a Kuklis család valamely ágának tanyája, melyek közül kettő jelentősen közelebb, alig 1 km távolságban volt a templomtól. Így a Nagy Dezső föld beazonosítása mellett a kun vezéri sírnak a középkori Majszaszállásához való közelebbi azonosítása is felmerülhet.

1989. Talajegytengetés során figyeltek fel nagy mennyiségű embercsont és kő előkerülésére. A helyszíni szemle során megállapítást nyert, hogy egy középkori templomos lelőhelyet ért bolygatás.⁴⁸²

1993. V. Székely György és Pálóczi Horváth András feltárták a település templomát. Az ásatás közzétett, a rendelkezésre álló adatok szerint a templom viszonylag nagy, 17×9,3 m méretű, egyhajós, egyenes szentélyzáródású plébániatemplom. A nagyfokú kőkitermelés miatt alapozása is csak szakaszokban maradt meg. A temetőből 15–16. századi mellékletek jöttek elő. Az É-i falhoz sekrestye csatlakozott. Zsindelyszögek és festett vakolat-töredékek engednek következtetni a födém szerkezetre és az épület díszítésére. Az ásató régész a templom építését a 14. század végére, 15. század elejére teszi.⁴⁸³

Térképek

Tary Gerzson térképén „*régi Majsai Templom hely*” néven, egy épület alapjának az ábrájával együtt kétségtelenné teszi az egykori *Majszaszállása* elhelyezkedését. További ábrázolásait nem ismerjük.

⁴⁸⁰ KJM Adattár 69.289.

⁴⁸¹ HORVÁTH 2003. 369–386.

⁴⁸² KJM Adattár 89.678.

⁴⁸³ GALLINA 1999. 103., KISKUNMAJSA TÖRTÉNETE 1993. 17., LADÁNYI – POSKUI 2010. 9.

Nyelvészet

A Majsa személynév a Mózes alakból keletkezett kicsinyítő képzővel. Ilyenformán a település már keresztény névadású, de kun típusú szállásnév.⁴⁸⁴

Helytörténet

A hagyomány szerint a nagyrét mellett volt egy csordakút, a templom két harangját itt rejtették el.⁴⁸⁵

Történeti források

1436. *Maywsa, Mayasya Istwanzallasa*. Majsai Tóth Jánost Öttömös, Jarmanelek és Majossaistván szállásokon örökségi kapitányi jogaiban és szabadságában megerősíti a király.⁴⁸⁶

1457. *Maywszallasa*. A Halas széki szállás felét majossaszállásai Tóth László nevű kunnak adományozza a király.⁴⁸⁷

1473., 1475. *Mayoszallasa*. Tóth Domokos és László kun kapitányoknak megengedi Mátyás király, hogy a lakosaikban megfogyatkozott számú szállásaikra más helyekről lakosokat telepíthessenek.⁴⁸⁸

1493. *Blasi Majossa de Majoszallasa*. A Majossák egyéb kun birtokokra vonatkozó birtokfelosztása kapcsán, több kun szállás is szerepel az oklevélben.

1570. Szeged pusztája.⁴⁸⁹

2.2.27.1.2. Kiskunmajsa – Bodoglár, Kőhalom

Bodoglár-szállása ?

11–13. század. Templom, temető, település

A lelőhely Gallina Zsolt terepbejárásai, majd feltárása során vált ismertté. Az egykori, forrásokban nem szereplő késő középkori Bodoglárral való azonossága, újabban kérdésessé vált.

Leírás

A környezetéből jelentősen kiemelkedő, több oldalról vizenyős terület által közrefogott mesterséges domb, a mai napig a Kőhalom nevet viseli. A halom teteje látványosan roncsolódott az évszázadok során a falkitermelések és kincskeresések következtében. A templomhoz tartozó középkori település egy keskeny, ÉNy–DK irányú dombvonulaton fekszik. A terepbejárás adatai szerint a középkori település a 11–13. század közt volt lakott. Környezetében elszórtan több Árpád-kori telepet is ismerünk, mely alapján a Kőhalom környéke egy komolyabb központként azonosítható a korszakban.

Régészeti kutatás

1941. Az alsó-bodoglári kincselet előkerülése. Pontos lelőhelye ismeretlen, elképzelhető a Kőhalom környéke is. A 2312 darab érmét és préselt vereteket és ptykéket tartalmazó 15. századi lelet-együttes kutatottsági foka igen magas, így bővebb ismertetése e dolgozat keretei között felesleges.⁴⁹⁰

⁴⁸⁴ KISS 1980. 341., 342.

⁴⁸⁵ LADÁNYI – POSKIJ 2010. 9.

⁴⁸⁶ GYÁRFÁS III. 598–599.

⁴⁸⁷ GYÁRFÁS III. 636–637.

⁴⁸⁸ GYÁRFÁS III. 675., 677–678.

⁴⁸⁹ FENYVESI 1987. 235.

⁴⁹⁰ Az alsó-bodoglári kincselet összefoglaló feldolgozásai: HATHÁZI 2000. 259–268., HATHÁZI 2005. 94–102.; HUSZÁR 1947. 54–55.

1997–1998. Leletmentő ásatást végzett Gallina Zsolt. Ennek során feltárta az Árpád-kori egyhájos, félköríves szentélyzáródású templom részleteit. A plébániatemplom kisméretű, 10,5×6 m nagyságú, réti mészkő és téglá vegyes falazással épült. Alapozása réti mészkő, melyet a későbbiek folyamán szinte teljesen kitermeltek. A templom belsejében és körülötte 13 sírt tártak fel, egyik az épület összeomlása utánra keltezhető.⁴⁹¹

A Gallina Zsolt által folytatott feltárások eredményeképpen bebizonyosodott a középkori templom fennállása a késő középkorban is, a 14. századi pénzekkel keltezett sírok egyértelműsítik a tatárjárást követő időszakban történő újratelepülést, vagy pontosabban a templom, talán időleges használatba vételét. Késő középkori településre utaló egyéb jegyek viszont nem mutatkoznak a templom környezetében.

Térképek

1761. évi térképen egyszerűen „*Kő Halom*” néven van egy domb ábrázolva, mely megegyezik a helyszínnel. A további térképek is csak Kőhalomként nevezik meg. Ennél jelentősen érdekesebb az ettől É-ra, Gallina Zsolt terepbejárása során Köveshalomként azonosított helyszínen ábrázolt, „*Bodoglári Telek*” név, mely késő középkori településre utal, egyben azt valószínűsíti, hogy a Kőhalom helyszíne nem egyezik meg az egykori Bodoglárral. Ennek bizonyításáig, a szakirodalomban jelenleg elfogadottak szerint, itt tárgyaljuk a Bodoglárra vonatkozó forrásokat.

Nyelvészet

Bodoglár neve jellegzetesen archaikus, kun nemzetségi-ágnévi eredetű, jelentése „ágak”.⁴⁹²

Helytörténet

1759-ben Kiskunmajsa és Halas határperében sok tanúvallomás emlékezik meg a hajdani kápolnáról, mely a 18. század elején még nagyrészt állott. A tanúvallomások közül az egyik búcsújárás emlékéről is beszél, még abból az időből, mikor Majsát is lakták.⁴⁹³ Amennyiben ez az adat valós alapokon nyugszik, úgy biztosan a 16. század elejéről, vagy azt megelőző időszakról emlékezik meg, ráadásul igazolná egy Árpád-kori templom, búcsújáró kápolnaként való további használatát is a késő középkorban.

Pesty Frigyes helynévtára szerint a Kőhalom magos hely, rajta épület nyomait mutatják a kő és téglá darabok. A sok embercsont mellett kiemeli a több ott található nyilat is.⁴⁹⁴

Történeti források

1451. évi forrásban a Kalasok uralmi területének lehatárolásakor csak a határpontok neveit említik, a szállásterületbe tartozó Bodoglár nevét nem írják le.

1509. A kun tisztek által elkövetett hatalmaskodás során említik *Bodoghfalwa*-i Zaz Mihályt.⁴⁹⁵ Bár Hatházi Gábor elemzése szerint ez a jelző nem biztos, hogy Bodoglárra vonatkozik, egy 1648-as forrás *Bodogh-falu* névalakja már minden bizonnyal ezt a területet jelöli.⁴⁹⁶

1570. Bodoglár első biztos említése, ekkor már csak Szeged használatában lévő lakatlan pusztá.⁴⁹⁷

⁴⁹¹ TJM Adattár 16.778., GALLINA 1999. 87.

⁴⁹² KISS 1980. 114.

⁴⁹³ BÁRTH 2001. 414–415.

⁴⁹⁴ PESTY 1978. 48.

⁴⁹⁵ GYÁRFÁS III. 727.

⁴⁹⁶ HATHÁZI 2000. 247–248.

2.2.27.1.3. Kiskunmajsa – Kőkúti dűlő I.

?

12–13. század. Templom, temető, település

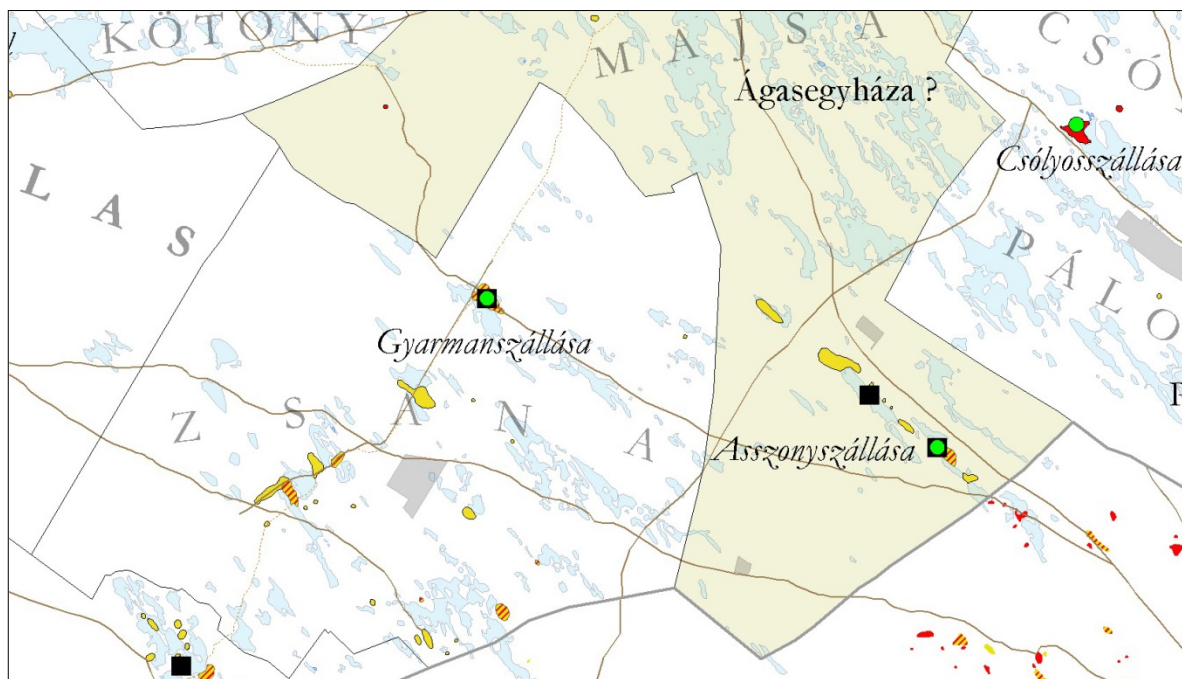
A lelőhely Nagy Dániel 2004. helyszínelése nyomán vált ismertté.

Leírás

A lelőhely a mai Kiskunmajsától ÉK-re mintegy 3,5 km-re fekszik. Viszonylag vízmentes területen, egy a környezetéből alig kiemelkedő dombháton jelentkezik szórványos leletanyaggal az árpád-kori település. Ennek kissé magasodó Ny-i felén, egy nagyobb alapterületű alacsony halom tetején állt a templom. Kevés réti mészkő és téglatöredék, valamint szórványos embercsont jelezte a templom és a temető helyét. A leletanyag egy, az Árpád-korban elpusztult kisebb települést mutat.

Régészeti kutatás

2004. Nagy Dániel helyszínelése. Az Árpád-kori település kiterjedésére vonatkozóan nem állt rendelkezésre adat.⁴⁹⁸

2.2.27.1.4. Kiskunmajsa – Panka Halom

Asszonyszállása

10/11–15. század. Templom, temető, település

A lelőhely régebb óta ismert, de a sok egymástól függetlenül elvégzett régészeti kutatás miatt több néven is lejegyezték. A helyszínnek a Panka halommal való azonosítása, így a több kutatási eredmény egyeztetése is csak újabban, helyi lakosok segítségével történt meg.

⁴⁹⁷ FENYVESI 1987. 235.

⁴⁹⁸ KÖH Adatbázis.

Leírás

A mesterséges mederben folyó, de természetes vízfolyás nyomán létesített Dorozsma–Halasi főcsatorna É-i partján, egy környezetéből markánsan kiemelkedő dombháton fekszik a lelőhely. Az ÉNy–DK irányultságú lelőhely közepén, a csatornától mintegy 100 m-re, egy kiemelkedő dombon állt a templom. A terepbejárási anyagok és a megelőző feltárások a 10/11–15. század közötti települést mutatnak. A tágabb környéken sok szórványosan jelentkező Árpád-kori telepet ismerünk, míg a késő középkorban inkább csak e helyre koncentrált az élet.

Régészeti kutatás

1961. A Kígyós csatornától É-i irányban nagyjából 80 m-re egy a szél által erősen lekoptatott 60 m átmérőjű homokdomb fekszik. Fehér Géza leletmentést folytatott, mikor a domb legmagasabb pontján gyümölcsös alá forgatás történt egy kb. 20×20 m területen, melynek során egy középkori temetőt bolygattak meg. A tulajdonos Farkas István szerint a korábbi munkákkal együtt legalább 140-150 sírt pusztíthattak el. A huzamosabb ideje tartó földművelés következtében csak a temető alsó két sírsora maradhatott meg. A feltárható 51 sír anyagát a közeli tanyába vitte az ásató régész. A szórványként előkerült téglák nem voltak alkalmasak a templom helyének pontos meghatározásához. A település legsűrűbb része a dombtól É–ÉK-re egy lankás dombháton volt, mérete 4-500 m átmérőjű lehetett. A leletanyag zöme a 15–16. századból származik. Horváth Attila ugyanez évi jelentése szerint újabb sírok kerültek elő.⁴⁹⁹

A Szegedi Múzeumban fellelt 1967. évi jelentés szerint Kígyós határrészben, a megyehatár közelében a kiskunhalasi út mellett a Sipos malom megállónál nagyszámú embercsontot találtak. Feltehetőleg középkori templom körüli temető maradványait lehet sejteni a „kígyósi dara malom” mellett.⁵⁰⁰ A helyszín alig 1,5 km-re van a megyehatáron fekvő Sipos malomtól, így valószínűnek tűnik, hogy ez az adat is rá vonatkozik.

1972. Biczó Piroska és Vorák József terepbejárása, mely egyértelműen elkülöníti a Templomhelyet a Farkas István tanyája lelőhelytől.⁵⁰¹ A Panka halom környékén állt Farkas István tanyája a helyiek elmondása szerint, tehát a 10–16. századnak meghatározott kerámia találási helye is ez.

2012. Wilhelm Gábor az Üllés–Zsana közti gázvezeték építését megelőző feltárás során nagy kiterjedésű Árpád-kori és késő középkori templomos lelőhelyet talált. (Kiskunmajsa, Dorozsma–Halasi főcsatorna 2. lelőhely.) A keskeny nyomvonalú feltárás a középkori településről hosszában adott metsetet, megadva a lelőhely kiterjedését, korát. A markánsan kiemelkedő domborulat tetején egy szét-szántott középkori templomot mutattak a felszíni nyomok.⁵⁰²

Nyelvészet

Asszonyszállása magyar elnevezésű, de kun típusú szállásnév.

⁴⁹⁹ MNM Adattár VII.136/1961.

⁵⁰⁰ MFM Adattár 161-76/1.

⁵⁰¹ TJM Leltár 79.8.1. – 79.8.12.

⁵⁰² Sz. Wilhelm Gábor szóbeli közlése.

Helytörténet

Pesty Frigyes szerint Kígyós puszta magában foglalja a Panka halmot.⁵⁰³ A helynévtár egyértelműen megkülönbözteti azt a Templom halomtól. A szegényes adatközlés nem alkalmas egyéb pontosításra a halom fekvését illetően.

A helyszín azonosítása a Panka halommal, idős helyi lakosok közlése alapján biztosnak mondható.

Történeti források

1462., 1465., 1469. Asszonyszállás puszta jogállása kapcsán okleveleket ad ki a király. Először a pusztát Szeged kapja, a kunokat eltiltja a király annak használatától, majd korlátozza annyiban, hogy a kunok legeltetési joga megmarad. Végül 1473-ban a Duna–Tisza közén fekvő „homok”-nak nevezett pusztákat a kunok és a szegediek közösen használhatják a királyi határozat értelmében.⁵⁰⁴

1493. A Majsai család birtokainak felosztása kapcsán *Azzanszallasa* nevű földet is kettéosztották.⁵⁰⁵

1570. Szeged pusztája Asszonyszállása. E területtel kapcsolatos problémát jelentenek azok az adatok, melyek szerint ugyanekkor rácsok szállják meg és művelik, valamint az, hogy ismeretlen bérlőkkel ugyan, de szerepel Kígyós puszta is önállóan.⁵⁰⁶ Ennek feloldása a későbbi kutatások feladata lesz.

Már az 1460-as évektől Szeged részhasználatában áll lakatlan pusztaként.⁵⁰⁷

2.2.27.1.5. Kiskunmajsa – Kígyóspuszta–Templomhalom

?

11–13. század. Templom, temető, település

A Templomhalom lokalizálása kizárólag helytörténeti adatok segítségével történt meg

Leírás

A lehetséges helyszín a Béres tanya mellett, a mai Dorozsma–Halasi főcsatorna É-i partján van, közel, alig 1,7 km-re ÉNy-ra a Panka halomtól. A közvetlen közelben több Árpád-kori lelőhelyet is ismerünk. A település az egykori vízfolyás mindkét partjára kiterjed. Az egykori Templomhalom helyén nagy kiterjedésű homokbánya mutatkozik, mely teljesen elpusztíthatta azt.

Régészeti kutatás

1899. Adományozás útján a Szegedi Múzeumba kerül a Templomhalomról egy középkori kulcs és egy sarló.⁵⁰⁸

1955. Zalotay Elemér terepbejárási anyagában az 6. számú lelőhely a Kígyós templomrom. Alapfalai a múlt században még látszottak, ma elegyengetett terület. Galgóczy Károly monográfiája szerint itt találták 1816-ban a kígyóspusztai övcsatot.⁵⁰⁹ Zalotay térképi jelölése e helyszíntől kisebb pontatlansággal bár innen DNy-ra mutat, de kétségtelenül erre a helyszínre utal.

⁵⁰³ PESTY 1978. 129.

⁵⁰⁴ REIZNER I. 66–67.

⁵⁰⁵ GYÁRFÁS III. 710.

⁵⁰⁶ FENYVESI 1987. 235–236.

⁵⁰⁷ HATHÁZI 2000. 244.

⁵⁰⁸ TJM Adattár 12.310.

⁵⁰⁹ KJM Adattár 2001.1028.

1972. Biczó Piroska és Vorák József a Kígyópuszta–Templomhely környékén végeztek terepbejárást. Ennek során 4 helyszínt különítettek el annak környezetében, az 1. a Templomhely, a 2. az attól D-re eső 150 m-es sáv, a 3. attól K-re 30-40 m terület, illetve 4. a Napsugár Tsz irodája mögött. E helyszínekről kizárólag Árpád-kori kerámia került be a kiskunhalasi múzeumba. Az ugyanekkor jegyzett Farkas István tanyája jelölés, mely valószínűsíthetően nem egyezik az említett Templomhellyel, 10–16 század közötti leletanyagot egyöntetűen mutat.⁵¹⁰

Térképek

Egyetlen ábrázolása egy 1880. körüli kataszteri térképen szerepel „*Templom halomként*”.

Helytörténet

Pesty Frigyes szerint Kígyós puszta magában foglalja a Templom halmot.⁵¹¹

A helyi hagyomány egyértelműen ide helyezi a Templomhalmot és itt találták a kígyópusztai kincset is. A domb elhordásában szerepet játszott az 1900-as évek elején a tulajdonos kincskeresése, majd a domb területének teljes elhordása is. Amennyiben valóban volt templom ezen a helyen, úgy az Árpád-kori, a tatárjárásban elpusztult település egyháza lehetett. A kígyópusztai kun vezető emlékanyagának meghatározható lelet-együttes e helyszínhez való kapcsolása, a Csengelei példához nagyon hasonló helyzetet mutatna az elpusztult Árpád-kori templom és a kun vezető sírja viszonyában.

2.2.27.1.6. Kiskunmajsa – Tajó, Templomhegy

Tajó

Árpád-kor (?) 14–16. század. Templom, (temető), település

Többszöri sikertelen próbálkozás után, azonosítása 2014-ben történt meg, 18. századi térképek jelölése alapján. Korábban régészetileg ismeretlen volt.

Leírás

A Kiskunmajsáról Kiskunhalasra vezető műút két oldalán fekszik a középkori lelőhely, egy ÉNy–DK irányú dombvonulaton. Kiterjedését csak az É-i oldalon lehetett vizsgálni, mivel az út D-i oldalán legelőként használják a területet. A térképek alapján nem volt korábban sem szántott a terület. Így a felszínen látszó felszíni jegyek alapján összeomlott középkori házakra, telek kerítő árkokra lehet következtetni. A templom a legelőn található kisebb dombon lehetett, melyen nagyobb mennyiségű rétimészkő-töredék feküdt a fűben. A lelőhely kiterjedése így nem pontosan meghatározható, a vizsgált rész szerint legalább 600 m hosszan, 250 m szélességben halad. A leletanyag a 14–16. század közötti intenzív megtelepedésre utal, Árpád-kori anyag szórványosan, nem a teljes lelőhely területéről jött. A templom szűkebb környezete ilyen szempontból nem vizsgálható, valamilyen Árpád-kori előzmény valószínűsíthető, de a település legnagyobb kiterjedését a 14. századtól érte el.

Régészeti kutatás

1955. Zalotay Elemér terepbejárási helyszínei között 2. számmal Tajó szerepel, de közelebbi meghatározások nélkül. E fejezetben mindössze érintőlegesen említi, hogy a bajai múzeum katasztere sze-

⁵¹⁰ TJM Leltár 79.3.1 – 79.7.4; 79.8.

⁵¹¹ PESTY 1978. 129.

rint Tajón a Templomhegyből vannak Árpád-kori leletek, Salamon és Béla pénzek. A térképi mellékletén szereplő jelzés nem erre a helyre vonatkozik, a Templomhegy közelebbi meghatározásában nem segít.⁵¹²

1961. Ismeretlen lelőhelyről, Tajópusztáról Árpád-kori bográcsstöredékek és III. Béla pénzei kerültek a halasi múzeumba.⁵¹³

1961. Vorák József helyszíni szemlét tartott a Farkas és Csöndes tanya mellett az állami gazdaság földjén, gyümölcsös telepítését megelőző mélyszántást követően. Terméskő és gyengén égetett téglá mellett mészhabarcos falat figyelt meg. Középkori kerámiával együtt szarmata településre utaló leletanyag is volt a helyszínen.⁵¹⁴

2014. Helyszíni szemle során sikerült azonosítani a területet, bár templomra, vagy jelentősebb középkori településre utaló nyomok nem mutatkoztak. Az út túloldalán, a valószínűsíthető helyszíntől ÉNy-ra azonban késő középkori fém és kerámiaanyag jött elő, mely valószínűsítette, hogy az egykori középkori templomos lelőhely, mégiscsak a közelben kell legyen. Egy helyi lelőhely-bejelentő jelentése alapján sikerült pontosítani a település kiterjedését, valamint beazonosítani a templomnak meghatározható kőépület nyomát.

Térképek

1761. évi Kovács György térképen, az 1961. évi régészeti szemle helyszínén van a „*Tajói Telek*” név, egyéb jelölés nélkül. Bár rom és középkori településre utaló telekkerítő árkok ábrázolása e része nincs, a térkép logikájából kiindulva középkori település nyomait feltételezhettük. Mint minden esetben, a térképi jelölés ez esetben is valóban határozta meg a középkori település helyét.

Helytörténet

1699. évi Pentz-féle összeírás említi a dombon álló templomának romját, mely a 16. században pusztult el.⁵¹⁵

1747-ben, Harka határperében vallották azt, hogy a Tajói teleken szántottak.⁵¹⁶

Pesty Frigyes helynévtárában Tajón semmilyen régészeti lelőhelyre utaló földrajzi név nem szerepel.

Történeti források

1570. *Tájó*, Szeged pusztái között van számon tartva.⁵¹⁷ A középkori adatok hiánya ellenére, viszonylag korai említése valamint a régészeti eredmények is középkori településre, birtokra engednek következtetni.

A kun szállásterületen belül az egyetlen, olyan magyar nevű településre utal, mely kétséget kizáróan élő település a középkorban. A kun területen belüli központi helyzete és középkori forrásokban lévő említésének teljes hiánya felkelti a gyanút, hogy valamely, a forrásokból ismert, de lokalizálatlan kun szállás köthető ide.

⁵¹² KJM Adattár 2001.1028.

⁵¹³ V. SZÉKELY 2000. 144.

⁵¹⁴ TJM Adattár 12.380.

⁵¹⁵ V. SZÉKELY 2000b. 144.

⁵¹⁶ BÁRTH 2001. 410.

⁵¹⁷ FENYVESI 1987. 235.

2.2.27.2. Kérdéses templomos hely

2.2.27.2.1. Kiskunmajsa – Kunágasegyház

Ágasegyháza?

Középkor. Templom, temető, település

Zalotay Elemér 1955. évi terepbejárása során azonosította a lelőhelyet.

Leírás

Többszöri próbálkozás után sem sikerült beazonosítani a Zalotay alapján hitelesnek tekinthető helyszínt.

Régészeti kutatás

1955. Csontos Károly és Gyöngyösi János tanyabirtokosok földjein középkori településnyomokat lehetett megfigyelni. A földhát legkiemelkedőbb pontján kis templomalapot sejtett Zalotay. Innen 5-600 m távolságban Árpád-kori templomalapot sejtet a föld alatt. Térképmellékletén 1. számú lelőhelyként jelölt.⁵¹⁸

A térképi jelölés valószínűsíthetően erősen pontatlan, a jelölt helyszínen bronzkori település nyomai jelentkeztek. A II. és III. katonai felmérésen találhatók Csontos tanyák, majd az 5. katonai felmérésen egymás mellett mutatkozik a Csontos és Gyöngyösi tanya Kun Ágasegyháza határrészben. Ez a térképi jelölésétől közel 5 km-re D-i irányban van.

Történeti források

A mai Kiskunmajsa D-i részének Ágasegyháza neve a 18. századi térképeken már szerepel. Felmerült, hogy az 1570-ben a török defterekben szereplő két Ágasegyháza pusztája közül az egyik erre vonatkozna.⁵¹⁹ Ezt azonban nem látszik alátámasztani semmilyen adat. 1570-ben mindkét Ágasegyháza a Kecskeméti náhijéhez tartozik, míg Majsa környezete Szegedhez.⁵²⁰ Ilyenformán a területet körülvevő szomszédos puszták mint Majsa, Bodoglár, Asszonyszállása, Tajó kivétel nélkül Szeged használatában vannak, de Szeged pusztái között nincs említve Ágasegyháza.⁵²¹ Az a lehetőség elvethető, hogy egy kisebb, Kecskeméttől viszonylag távolabbi pusztája közigazgatásilag oda tartozott volna. Sokkal valószínűbb a két pusztabirtok nevének a Budai szandzsák összeírásaiban a távoli Ágasegyháza területének kettéválasztása, mint ahogy az Monostor esetében is megfigyelhető. A fentiek alapján Ágasegyháza pusztája Majsa mellett a 16. században még nem létezett. Egyáltalán az is kérdés, hogy Majsaszállása és Asszonyszállása közé a késő középkorban beékelődhetett-e egy komolyabb település.

A középkori források hiánya, a régészeti adatok ellentmondásossága mellett a 15–16. századi kiskunági birtokhelyzet kétségesé teszi, hogy ebben az időben Ágasegyháza néven lett volna település a területen. Ellenben nem kizárt egy, Orgovány és a Kecskeméhez közeli Ágasegyháza határvidékén bizonyosan tetten érhető Árpád-kori kisbirtok – mint Haylegyháza, Hercegegyháza – határnévként való fennmaradása. Így valószínűsíthetünk egy Árpád-kori templomos helyet és birtokot ezen a vidé-

⁵¹⁸ KJM Adattár 2001.1028.

⁵¹⁹ HATHÁZI 2000. 249.

⁵²⁰ KÁLDY-NAGY 1985. 66.

⁵²¹ FENYVESI 1987. 235.

ken, mely Majsaszállása birtokhoz tartozott a késő középkorban, majd Majsza pusztája része volt a hódoltság időszakában is. A név fennmaradásában közrejátszhatott Halas közelsége és Szeged határhasználatára, vagyis a későbbi nem teljes lakatlanság is.

2.2.27.2.2. Kiskunmajsa – Tajó Pap széke

Középkor. Templom, temető, település (?)

Leírás

A kiskunmajsai út és a vasút melletti részre, a Pap szék területére lokalizálható egy késő középkori templomos hely.⁵²²

Már Gallina Zsoltnak is feltűnt, hogy a Tajó Pap széke templomos késő középkori lelőhely térképre helyezve mindössze 500 m-re, D-re van a Bodoglári Köhalomtól. A szakirodalomban 19. századi adatokra támaszkodva egymásra hivatkozások történnek, a helyszín vizsgálata nélkül.⁵²³ A terület jelenleg vizsgálhatatlan, erdős. Erős a gyanú, hogy a Pentz-féle összeírás valamint maga a 16. századi település és templom leírása is a Bodoglár-Köveshalomra vonatkozik.

Az egymást nem támogató adatok ellenőrizhetetlensége és a földrajzi helyzet figyelembevétele miatt ez a lelőhely mindenképpen törölhető a középkori templomos lelőhelykataszterből.

2.2.27.2.3. Kiskunmajsa – Bodoglár, Köveshalom

Bodoglár ?

11–13. század. (Templom, temető ?) település

14–15. század Település (?)

Gallina Zsolt terepbejárásai során elnevezett lelőhely. A helyszín visszaazonosítása során csak Árpád-kori település mutatkozott, a templom lokalizálása sikertelennek bizonyult. A jelölt helyen bizonyosan nem található meg a forrásokból ismert Köveshalom.

Az 1761. évi térkép adatai alapján azonban a szomszédos dombhát gerincén, kiterjedt legelőkön talán számolhatunk egy kiemelkedésen egykori templommal. Mindezt a helyszíni ellenőrzés során, a legelőhasználat miatt eddig nem volt lehetőség bizonyítani. A térképi adat alapján az egykori Bodoglár itt lehet keresni.

Leírás

A félegyházi „hatóles” úttól Ny-ra 150-200 m-re, a Dong értől 150 m-re található. A halom egy lapos, nádas résztől É-ÉK-re húzódó, ÉNy-DK irányú magasabb, hosszú dombhátan helyezkedik el. Az Árpád-kori lelőhely 450×100 m, hosszanti kiterjedésű, követve a dombhát ívét. A templom a lelőhely D-i részén van, ahol 60-80 m átmérőjű körben nagyszámú kőtöredék volt a felszínen.⁵²⁴ A lelőhely visszaazonosítása során mindössze igen gyér Árpád-kori telepanyagot lehetett jegyezni, templomra utaló nyomok nem mutatkoztak.

⁵²² GALLINA 1999. 95.

⁵²³ GALLINA 1999. 95., V SZÉKELY 2000b. 144., HATHÁZI 2000. 211.

⁵²⁴ GALLINA 1999. 94.

Térképek

Kovács György 1761. évi térképén a Gallina Zsolt által Köveshalomként meghatározott helyszíntől, távolabb, attól kissé Ny-ra van jelölve a „*Bodoglári Telek*” név, piros kereszttel. A jelölés alapján mind templomnak, mind késő középkori lelőhelynek kellene lennie itt. A terepszemle nem igazolta, bár nem is cáfolta ezt az elképzelést. Amennyiben nem lehet e helyen megtalálni a középkori Bodoglárt, úgy a térképi ábrázolások egyetlen súlyos tévedésével állunk szemben. Ennek okai a körültekintő adatgyűjtés ellenére talán téves információk felgyűjtése volt, esetleg egyéb felszíni jegyeket véltek középkori faluhelyként azonosítani.

Nyelvészet

Amennyiben rossz jelölés alapján Bodoglárt mégsem erre kell keresni, úgy a jelölt és nem azonosított templom volt a Köveshalom, melynek 1451. évi említése egyértelművé teszi, hogy egy, már korábban elpusztult rom állhatott e helyen.

Helytörténet

Pesty adatai szerint a Köveshalom a félegyházi úttól É-ra, az Ártán halomtól ÉNy-ra fekszik, itt is sok kő és téglavetület van, körülötte I. László és IV. Béla pénzeit találták.⁵²⁵ Ez az irány nem felel meg a tárgyalt helyszíneknek, sokkal inkább az e helytől alig 3 km-re fekvő, kétségtelenül Árpád-korban elpusztult, Szank–Kápolnás lelőhelyre illik.

Történeti források

1451. A Kalasok uralmi területeinek lehatárolása során említik *Keweshalom* határpontot.⁵²⁶

A lelőhely Árpád-kori nevét nem ismerjük. A jelölt helyen történt sikertelen visszaazonosítása során merült fel annak lehetősége, hogy a Köveshalom határpont az ettől a helyszíntől alig 2 km-re lévő Szank–Kápolnás, szintén az Árpád-korban elpusztult helyszín lehet a Kalasok földjeinek 1451. évi határjárásában szereplő és minden bizonnyal elpusztult Árpád-kori templomra utaló Keweshalom. Az biztos, hogy az oklevél felsorolása alapján a határpont Bodoglár ÉNy-i, Szank DNy-i részén lévő Fejérföld e forrásban *Feerföld* alakban szereplő határrész környékére lokalizálható.⁵²⁷ Az azonosításhoz fontos adalék, hogy Pesty Frigyes egyértelműen azt írja, hogy a Köveshalomtól DK-re van az Ártány halom. Márpedig e jelzett helyhez viszonyítva az Ártány halom ÉK-re van, így Pesty Köveshalom neve egyértelműen nem e helyre, hanem a Szank Kápolnás lelőhelyre vonatkozik. Így e sikertelenül visszaazonosított lelőhely nem egyezik meg a 19. századi, így valószínűleg a 15. századi Keweshalom határponttal sem.

Lényegében a fenti templomos lelőhely léte is megkérdőjeleződik, a Köveshalommal való azonosítása pedig kizárt, így a lelőhely elnevezéséből a Köveshalom törlendő. Még további vizsgálatok szükségesek Bodoglár helyzetének meghatározásához. Amennyiben a későbbi kutatás e helyszínen késő középkori településre utaló nyomokat talál, úgy ezt sokkal inkább Bodoglárral lehet azonosítani.

⁵²⁵ PESTY 1978. 48.

⁵²⁶ GYÁRFÁS III. 626.

⁵²⁷ GYÁRFÁS III. 626., SZALAI 2000. 309.

2.2.27.3. Utak

A Kiskunmajsja területén áthaladó középkori úthálózat rekonstruálását nagyban nehezíti Majsja 18. századi központi helyzete, mely miatt sűrű úthálózat mutatkozik környezetében. A középkori nyomvonalak csak valószínűsíthetőek Majsja közelében, különösen annak mai belterületén, a középkori Majsaszállásához képest történt újkori eltolódása miatt.

Kétségtelenül Majsaszállása az egyik állomása annak a DNY–ÉK irányú áthaladó útnak, mely Halast és Csengelét kötötte össze. Kizárólag az I. katonai felmérésen mutatkozik, a későbbiek folyamán eltűnik. Ma csak Tajó területén lévő szakasza él, a mai Kiskunfélegyháza-Kiskunhalas út részeként.

Ezzel ellentétben, ÉNy–DK irányban halad a Vadkert, Tázlárszállása irányából érkező út, mely a mai nyomvonalon haladhatott Kömpöc irányába.

Szintén követhető a Csólyosszállása, Szeged irányába haladó út a mai nyomvonalon, melynek a mai Kiskunmajsán történő áthaladása miatt pontos nyomvonalát a mai település környékén nem tudjuk, mindenesetre jelen rekonstrukció szerint nem érintette Majsaszállását.

D-i irányban, Kígyóson át haladt az az útszakasz, melynek a Pankahalom, vagyis Asszonyszállása melletti szakasza a mai napig dűlőútként fennmaradt.

Ugyancsak Kígyóson ment át Szeged irányába a Gyarmanszállásról érkező, a Asszonyszállás mellett haladó út, mely az 1800-as évek elején még használatban volt. Mára kisebb szakasza sem maradt fent.

Valószínűsíthető egy út DK, azaz Gyarmanszállás, Balotaszállás felé Tajón áthaladva, melynek zsanai szakasza a mai napig dűlőút formájában van meg, de a majsai részen csak kisebb részei maradtak meg már a 18. század végére is.

ÉNy-ről lép be Szankszállása felől az az egyértelműen középkori út, mely valahol a mai Kiskunmajsja területén csatlakozott a Szeged irányába haladó főúthoz. Hosszabb szakaszokon, az eredeti nyomvonalán most is használatos aszfaltút.

2.2.27.4. Összegzés

A mai Kiskunmajsja város jelentős külterülettel rendelkezik, mely több, középkori birtok területét is magában foglalja. Ezek némelyike megmaradt pusztanév, vagy egyéb földrajzi név formájában, de újabb keletű elnevezések is nyomon követhetőek, mely nehezíti az azonosítást. Kiskunmajsja területén szinte kizárólag egymástól függetlenül folytak régészeti jellegű vizsgálatok az elmúlt évszázadban, melyek a viszonylag sok információ mellett jelentős nehézséget is jelentettek. Kiskunmajsja kapcsán lehetett legjobban megfigyelni a töredékes történeti, helytörténeti és régészeti részadatok egymásnak való ellentmondását, melyet a szakirodalom gyakran vett át egymásra hivatkozva. Nehézséget jelentett, hogy a terület középkori templomos lelőhelyei kapcsán több összefoglalás is született, melyek konzerválták a téves és töredékes adatokat. Kifejezetten problémának bizonyult, hogy a régészeti megfigyelések minden esetben önállóan működtek, nem elemezve az esetleges korábbi munkákat, így

ugyanannak a lelőhelynek több különféle neve is volt, mely a felületes, a topográfiai helyzetet nem vizsgáló összefoglalásokban mind önálló életre kelt.

A mai Kiskunmajsja az alábbi pusztákból tevődött össze. ÉK-i rész Maris, mely a Majos rontásából eredeztethető, Majsapusztát jelentette. A Ny-i rész Bodoglár, a DNy-i Tajó. A hosszan lenyúló D-i terület az újkori Kígyós, a középkori és kora újkori Asszonyszállását foglalja magában. Ez a felosztás nagyjából megfeleltethető a késő középkori viszonyoknak is. E puszták mellett egyéb földrajzi nevek utalnak középkori eredetre. ÉNy-on Bodoglár területén Fejérföld és Ártányhalom az 1451. évi határárásból ismert határpontok. Ezek környékén volt Köveshalom, melyet nagy bizonyossággal Szank területén a Kápolnás Árpád-kori templomhelyen lehet azonosítani, elvetve azt a korábbi elképzelést, mely a nem visszaazonosítható és lényegében ilyen néven biztosan megszüntethető Köveshalom lelőhelyet Bodoglárra helyezte.

Az egykori Majsaszállása egyértelműen beazonosított helyszín, kun vonatkozásait mind a történeti források, mind a Kuklis tanya mellett sejthető kun vezéri temetkezés is bizonyítja. Kapitányai jelentős területeknek, több szállásnak is birtokosai voltak a 15. században. Az ÉK-i határában lévő Árpád-kori templomos hely nevére vonatkozóan nem maradtak fent utalások, a Kőkút földrajzi név valószínűleg újabb keletű.

Bodoglár területén egyértelműen azonosítható a középkori forrásokból ugyan nem ismert, de ettől függetlenül létező kun szállás helye, mely Árpád-kori előzményeken létesült. A szakirodalomban meggyökeresedett Tajó Pap széke elnevezés is minden bizonnyal erre a helyszínre vonatkozik. Árpád-kori nevét nem ismerjük, csak az 1451. határárásban említett és mindmáig fennmaradt határneveket.

Tajó területén nem ismerünk beazonosított templomos lelőhelyet, mindenesetre kora újkori pusztá voltá akár késő középkori templomot is engedne, de Árpád-kori templomos helységgel szinte bizonyosan számolhatunk a területén. A név ez esetben akár igen korai állapotot is tükrözhet. A térképi telek elnevezés és a szórványos középkori emlékek még a beazonosítás ellenére is valószínűsítenek késő középkori templomos települést.

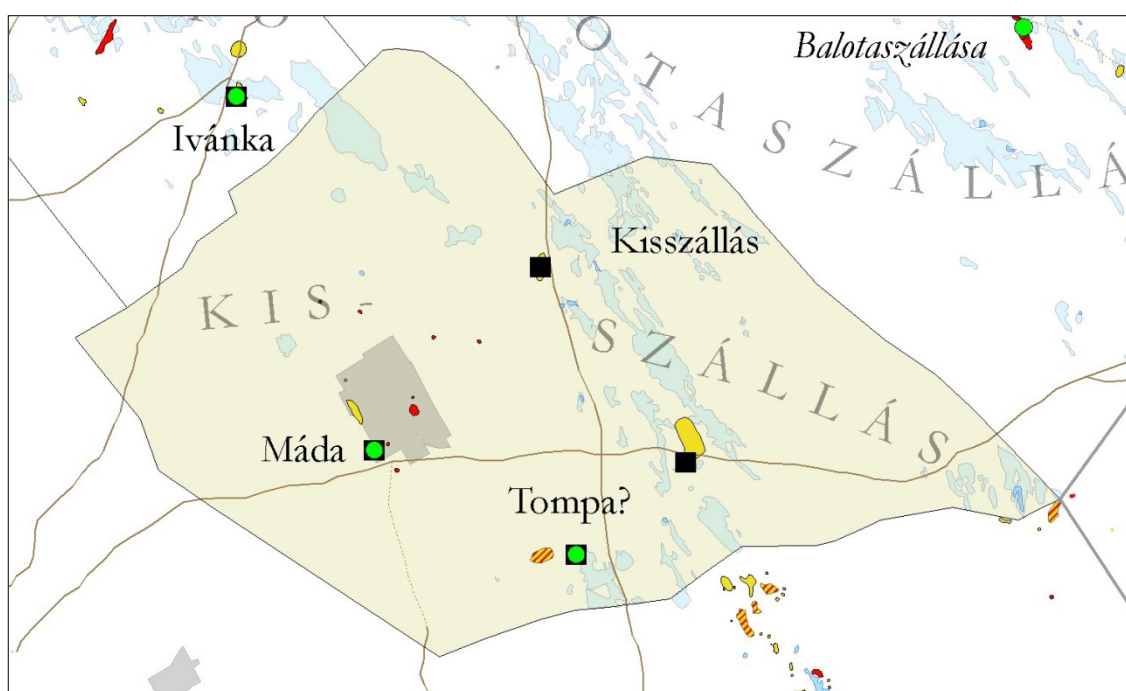
A mai Kígyós nagyobb része bizonyosan Asszonyszállása birtokának területét jelenti, a 16. század vége és a 18. század közepe között történt meg a név eltűnése. Némi nehézséget jelent Kígyós pusztá 1570. évi említése, mely az itteni birtokok, puszták határainak jelentős változására utal. Bizonyos, hogy két külön helyet jelölnek a Templom halom és a Panka halom földrajzi nevek. A Panka halomnak megfeleltethető Farkas István tanyája, Dorozsma–Halasi főcsatorna 2. lelőhely és talán a Sipos malom környéki adat is mind erre, a középkori Asszonyszállására vonatkozik. Ettől pedig biztosan elválasztható a Templomhalom, melynek azonosítása kisebb kétségeket ébreszt a területet ért hatalmas pusztítás miatt. Mindenesetre a helytörténeti adatok a Béres tanya mellé helyezik, közel a Panka halomhoz. Ez esetben 2 km-en belül álló két Árpád-kori templomos hely léte mutatkozik, melyre több példa is van a tágabb környéken. Kun vonatkozásai e területnek is megkérdőjelezhetetlenek, különösen a kígyóspusztai leletek miatt.

Az Ágasegyháza földrajzi név Majsja és Kígyós határán igen talányos. Kétségtelen, hogy az ismert középkori források nem erre, hanem a Kecskemét környékén lévő Ágasegyházára vonatkoznak.

A 16. században nem különálló pusztá, hanem valószínűleg Majsza esetleg Tajó része. Területén, Zalotay terepbejárásai során azonosított templomot, de téves jelölése miatt ez ma nem visszaazonosítható. Mindenesetre gyanítható Árpád-kori templomos lelőhely errefelé, mely magyarázatot adna ezen archaikus név fennmaradására. Az itteni Ágasegyháza egy később Majsába olvasztott Árpád-kori település és birtok neve lehetett.

Kiskunmajsáról ismerünk egy kisebb éremleletet. Az 1920-as években került elő Deli Antal tanúja építéskor a kis edénybe rejtett vászonzacskó. A 34 darabos, magyar brakteátákat és friesachi dénárokat tartalmazó éremlelet elrejtése a tatárjáráshoz köthető. A ma még azonosítatlan helyről származó leletanyag a keszthelyi Balaton Múzeumba került.⁵²⁸

2.2.28. Kisszállás

2.2.28.1. Templomos hely

2.2.28.1.1. Kiskisszállás – Templomdomb / Belterület

Máda, Kiskisszállás ?

11–16. század. Temető, település. 13–16. század. Templom

A kisszállási Templomdomb, Zalotay Elemér ásatása óta ismert régészeti lelőhely.

Leírás

Kőhegyi Mihály leírása alapján a lelőhely a falu DNy-i végénél van, az utolsó háztól 150 m-re, a Mélykútra vezető régi, de ma is használtban lévő földút D-i oldalán. A helyszín egy fás, bozótos, cserjés terület egy ÉNy–DK irányú hosszú, 80-100 m széles dombháton. A domb közepén több árok látszik, melyek az 1955. évi bolygatás helyét jelzik.

⁵²⁸ TJM Adattár 13.245.

A mai település területén elszórtan jelentkező, annak távolabbi részén főként késő-középkori telepjelenségek, ugyanannak a nagy kiterjedésű településnek a részei lehetnek. A késő középkorban a templom a település Ny-i szélén állt. Az Árpád-kori település a terepbejárások tanúsága szerint más elrendeződésű volt, az ÉNy-ra lévő dombvonulatokon végig megfigyelhető nyoma. Az ismert Árpád-kori templomos helyek elrendeződése és a helyszín jellegzetességei alapján valószínűnek tűnik, hogy nemcsak a településnek és a temetőnek, de a templomnak is lehetett Árpád-kori periódusa.

Régészeti kutatások

1955. Zalotay Elemér helyi iskolásokkal ásta meg a Hármaskút utca melletti „régisírkert” egy részét, ahol vastag épülettörmelék alatt találta meg a temetőt. A rendezetlenül fekvő vázák közül az egyikben egy ép kun süveget talált, melyet a bajai múzeumba vitt. Véleménye szerint egy 14–15. században használt, késő középkori temető volt ezen a helyen.⁵²⁹

1962. Trillsam Márton és Karsai Ferenc terepbejárás során az iskola környékén késő középkori leletanyagot gyűjtött, amely a jánoshalmi Helytörténeti Gyűjteménybe került.⁵³⁰

1965. Az előző évben történt helyszínelést követően végzett feltárást a területen Köhegyi Mihály. A templom körüli temető 54 sírját ásta ki, mely alapján megállapítható volt, hogy a temető indulása a 11. századtól kezdődik. A temető részletei mellett a templom apszisának É-i felét érintették a munkálatok. Az ásató véleménye szerint a templom csak a 13–14. század fordulóján vagy utána épült fel, fala valószínűleg főként téglából volt. A viszonylag gazdag mellékletű késő középkori temetkezések és egy csontosöv alapján a kunokhoz kötötte azokat.⁵³¹

1988. A község belterületén, a Csap utca 6. szám alól meszesgödör ásása során, késő középkori kályhaszemek kerültek be a kiskunhalasi múzeumba.⁵³²

2014. Csatornázás során újabb középkori telepanyag került elő hosszabb szakaszon a Csap utcában.⁵³³

Térképek

Az 1770–80-as években több térképen is ábrázolva van a kereszttel jelölt templomhely, „*Mádai telek*” név alatt. A 18. századi térképek egyöntetű jelölése alapján, a mai Kisszállás helyén Mada neve van jelölve, megadva annak egykori nevét.

Helytörténet

1774-ben egy határper kapcsán, a megidézett tanú a „*Mádai telek*” alatti szántásról tesz bizonyosságot.⁵³⁴ Az épületből a volt uradalmi majorság elhordatta az összes ép téglát. Korábbi ásások során vörös kővel kirakott ezüst félhold került elő innen.⁵³⁵

Történeti források

1560. Kis Szállás üres pusztaként szerepel a török defterekben.⁵³⁶

⁵²⁹ KJM Adattár 69.294.

⁵³⁰ Kisszállás településrendezési terve.

⁵³¹ TIM Adattár 158-2001/1.

⁵³² TJM Adattár 12.425.

⁵³³ KJM Adattár 2014.4946.

⁵³⁴ BÁRTH 2001. 411.

⁵³⁵ KJM Adattár 69.294.

⁵³⁶ VASS 1980.167.

1578. *Mada* puszta, *Melkut* falu közelében, illetőleg Mada és Kisszállás puszták közt fekszik Ivánka puszta.⁵³⁷

2.2.28.1.2. Kisszállás – Tölös

Tompa ?, Mada ?

Középkor. Templom (?) Temető, település

Leírás

A lelőhely környezete enyhén dombos terület. A lelőhely nagyobb része mind az 1955-ben végzett első terepbejáráskor, mind ma is kutathatatlan bozótos, erdős terület.

Régészeti kutatások

1955. Zalotay Elemér terepbejárási jelentésében említi a kisszállási Templomdombtól Tompa irányába, DK felé 2,5 km-re lévő lelőhelyet. A hosszanti dombháton bozótos, terméketlen meg nem művelt területen a felszíni jegyek a „*kisszállásihoz hasonló múltból*” tanúskodnak. Nagy kiterjedésű középkori faluhely volt, bár sírmezőt nem lehetett biztosan azonosítani.⁵³⁸

2007. Terepbejárás során Árpád-kori és késő középkori telepennyag jött elő a Tölös nevű helyszínről. Az erdősült terület nagyobb része, a valószínűsíthető templomos hellyel együtt nem vizsgálható.

Térképek

A Tompa területét ábrázoló 1777. és 1778. évi térképek ábrázolásai, minden ismert térképi jelöléshez képest is pótolhatatlan információkkal látnak el bennünket. A térképek olyan részletességgel ábrázolják a helyszínt, mely példátlan a középkori települések újkori térképi ábrák közt. A georeferálás után egyértelműen a tölösi lelőhelyre mutató helyen három elkülönített települési egység szinte teljes településszerkezetet vázol föl. Az 1777. évi „*Tompai templom és falu helye*” majd 1778-ban elkülönítve a „*Tompay Templom helye*” illetve „*Tompay Faluhely*” egyértelmű utalás a helyszín eredetére. A templom semmiképpen sem lehet kétséges, a falu helyén lévő árkok tökéletesen ábrázolják az egykori telekrendszert is a fő utcával. A térképek kisebb pontatlanságából eredően a templom jelétől 1-1,5 km-re Ny-ra a „*Tompay temető helye*” tisztán elkülönül. A templom és a temető ilyen viszonya nem valószínűsíthető középkori állapotokat, a szinte látványos települési jelenségekről nem is beszélve. Ez esetben – melyet megerősítenek a terepbejárások eredményei is – a templom és környéke esetében feltételezhetünk középkori települést, de az „ép” árokrendszer, valamint a távolabbi temető inkább újkori továbbélésre, illetve újratelepítésre mutat. A középkori templomtól elkülönülő temető és a település látható maradványai egyaránt, egy 17. századi, átmeneti rác településre utalnak, mely egy elhagyott középkori templom köré szerveződött. A helyszín azonosítása az egykori, középkori Tompa településsel a térképen szereplő név ellenére is erősen kérdéses. Az innen 5 km-re, D-re fekvő mai Tompa belterületén középkori temető ismert, mely adja magát a török kori forrásokban már szereplő, de valószínűsíthetően középkori előzményekkel bíró Tompával való azonosításhoz. Ez esetben a tölösi helyszín azonosításánál egyéb megoldásokat kell választani. Mivel Tompa településtörténeti vizsgálata kívül esik e tanulmány keretein, így e kérdésben jelenleg nem kell állást foglalni.

⁵³⁷ WICKER 2008. 217.

⁵³⁸ ZALOTAY 1955.

A helyszín Tompával való azonosításának kétségeit növeli, hogy 1774-ben, majd két alkalommal 1781-ben a terület nevének „*Mádai szállások*” nevet adta a rajzoló. Mivel a kérdéses térképi állomány birtokperekhez készült, így gyanítható, hogy a két egymásnak ellentmondó elnevezés épp e viták kapcsán mutatkozik. Az egyik fél Tompa, míg a másik Mada bizonyítását láttatta a térképen.

2.2.28.1.3. Kisszállás – Vitézi földek

?

Árpád-kor. Késő középkor (?) Templom, temető, település

A lelőhelyet a 18. századi térképek segítségével sikerült beazonosítani.

Leírás

A templom jól meghatározható helyén az 1950-es években betonbunker épült. A bunker tövében nagy mennyiségű embercsont hevert szerteszét. Korhatározó kerámia vagy egyéb lelet nem került elő. Feltételezhetően Árpád-kori és/vagy középkori faluhelyről lehet szó. A lelőhely K-i része jelenleg műveletlen rét, Ny-i része pedig szántó.⁵³⁹

2014. Az 55. számú főút szélesítését megelőző régészeti feltárás érintette a templomhoz tartozó települési jelenségeket. A feltárás szerint kizárólag Árpád-kori településsel számolhatunk a Vitézi földek lelőhelyen. Maga a templom nagyjából téglából épült, ép falcsontok mutatkoznak a felszín alatt egy bolygatásban.⁵⁴⁰

Régészeti kutatások

Dátum nélkül. Vorák József jelentése szerint az Alsómajortól K-re, a vasúttól befelé a régi szegedi úttól É-ra, a régi kisszállási rohadai temetővel szembeni dombon, István kori templom van. Feljegyzése szerint a pontos helyét Zalotay ismeri.⁵⁴¹ A leírás alapján egyértelműen a Vitézi földeken lévő Árpád-kori templomos helyről van szó.

Térképek

A középkori templomos helyet, az Orczy-család Kisszállást és Tompát ábrázoló térképei alapján ismerjük. Az 1778 és 1785 között készült térképeken, többféle módon is jelölik a helyszínt. Egy Tompát ábrázoló 1777. évi térképen „*Kamenázt halmocska*” (kamen = kő szlávul, Kő-halom) szerepel. Egy szintén Tompát ábrázoló 1778. évi térképen „*Monticulus Kamenaty se Zöld halom*” (Kőhegy azaz Zöld halom) néven van ábrázolva. Az 1780. évi térképen Templomhely, temető felirat található. 1781-ben két térkép is jelöli, már magyar néven. „*Templom Hely és Temető*” valamint „*Temető és Jeles kő épületnek láczatos helye*” alakban. Egy újabb, 1781. évi Kisszállást ábrázoló térképen már csupán a dűlő szerepel „*Kő bánya*” néven, egyben jelezve az egykori épület sorsát is.⁵⁴²

⁵³⁹ KJM Adattár 2014.4801.

⁵⁴⁰ Sz. Wilhelm Gábor szíves szóbeli közlése.

⁵⁴¹ TJM Adattár A12.298.

⁵⁴² Magyar Országos Levéltár digitális térképtára. Pánya István kutatási eredménye, szóbeli közlés alapján.

2.2.28.1.4. Kisszállás – Kápolna dűlő, 53. sz. út

Kisszállás ?

Árpád-kor. Templom, temető, település

Az egyik legtokéletesebb példája az újkori térképek által történt lelőhely-azonosításnak.

Leírás

A lelőhely Kisszállástól ÉK-re mintegy 4 km-re, az 53. sz. út mentén található. A Kiskunságban elsődleges ÉNy–DK iránytól eltérő, inkább ÉK–DNy irányultságú dombvonulaton fekszik a lelőhely. Az 53. sz. főút teljes hosszában átmetszi a lelőhelyet. A dombháton mintegy 500×200 m területen ritkásan előforduló Árpád-kori telepanyag jelezte a lelőhely kiterjedését.

Régészeti kutatások

2013. Wilhelm Gábor terepbejárása.⁵⁴³

Térképek

Újkori térképeken több helyütt előfordul a Kápolna-dűlő elnevezés, de a pontos helyszínt két 1787. évi Kisszállást ábrázoló birtoktérkép alapján lehet meghatározni, melyeken „*Kápolna domb*” néven van pontosan megjelölve.⁵⁴⁴

A helyszínen a jelen adatok szerint Árpád-kori templomos lelőhellyel számolhatunk. Ilyenformán a helyszín nem azonosítható a középkori forrásokból amúgy sem ismert, csak 1560-ban megjelenő Kisszállással. Mindamellett a legkorábbi térképi ábrázolások a mai Kisszállás ÉK-i részét nevezik Kisszállás pusztának jelezve, hogy amennyiben annak van késő középkori előzménye, azt ezen a vidéken kell keresni.

2.2.28.2. Kérdéses templomos hely

2.2.28.2.1. Kisszállás –Kenyérvágó/váró-halom/hegy

Árpád-kor (?) Temető, település (?)

Leírás

A községtől ÉNy-ra, a Jánoshalmára vezető út mentén, a Katona-földek területén, egy ÉNy–DK irányú hosszabb földháton 1965-ben Kőhegyi Mihály tartott helyszíni szemlét. Az I. és II. katonai felmérés térképén ezen a helyen *Mada* elnevezés szerepel. „*Feltehetően Mada középkori falu helye, esetleg temetője kereshető e helyen.*”⁵⁴⁵

A Kenyérvágó hegy jelenleg nem visszaazonosított lelőhely. A jelentésben ismeretlen korú temető szerepel. Mindenesetre a térképeken is szereplő Mada azonosítása kapcsán egyéb lehetőségek is felmerülnek, hiszen Mada nem e Ny-i részre, hanem pontosan a mai Kisszállás település területére van helyezve a 18. századi térképek szerint. Így nem erre a helyre, hanem inkább a mai Kisszállás melletti Templomdombra és környékére kell helyezni a középkori Mada települést.

⁵⁴³ KJM Adattár 2014.4801.

⁵⁴⁴ Pánya István kutatási eredménye, szóbeli közlés alapján.

⁵⁴⁵ Kisszállás településrendezési terve.

A Kenyérváró hegy későbbi azonosítása során egy késő középkori templomos lelőhely előkerülése esetén, a környező lelőhelyek elnevezésével kapcsolatos jelenlegi álláspontokat is felül lehet vizsgálni.

2.2.28.3. *Utak*

A mai Kisszállás területén két jelentős főút metszi egymást, melyeknek biztosan középkori előzményei vannak.

K–Ny irányban a mai 55. számú főút halad, mely lényegében két templomos helyet is érint. Ennek Ny-i része némileg módosult nyomvonalon halad jelenleg, de a régi mélykúti útban, mely a Templom domb lelőhely visszaazonosítása kapcsán némi nehézséget szült, még ma is megőrződött. Hosszabb szakaszon megegyezhet a mai nyomvonallal, majd Kisszállás K-i csücskében válnak el ismét egymástól.

É–D irányban halad a Halas-Szabadka középkori út, lényegében a mai 53. sz. főút nyomvonalán. A középkori eredetre az út által kettévágott Kápolna domb is egyértelmű bizonyítékot ad.

Máda és Szabadka között is valószínűsíthetünk egy utat, melynek É-i, kisszállási része már a 18. században sem követhető, de Tompa területén ma is megvan. Ez az út a középkori település pusztulásával használaton kívül került, majd elfelejtődött.

A Mélykút és Ivánka közti út éppen csak érintette Kisszállás Ny-i határát.

2.2.28.4. *Összegzés*

Kisszállás a régészeti szempontból jól kutatott területek közé tartozik. Bár a korábbi régészeti adatok szerint néhány azonosítatlan helyszín van még a területen, a hitelesen visszaazonosított illetve újonnan megtalált templomos helyek száma, jellege és szóródása igen egyenletes képet mutat. Mindamellet az állandó nehézséget okozó, váltakozó lelőhely-elnevezések, valamint a korábbi adatok ismételt félreértelmezése, mostanra jelentősen megnehezítették a mai Kisszállás középkori történetének viszonylag pontos leírását. Az újkori birtokhatár-változások miatt pedig nehéz az egykori templomos helyek névének azonosítása.

Maga Kisszállás elhelyezkedése, valamint középkori léte is alapvetően kérdéses a korábbi feldolgozások szerint.⁵⁴⁶ A rendelkezésre álló újabb anyagok pontos értelmezése után, legalábbis régészeti szempontból nem tűnik bonyolultnak a kép. Kisszállás határában bizonyosan számolhatunk két, még az Árpád-korban elpusztult templomos hellyel. Ezek közül mind a Kápolna-dűlő, mind a Vitézi földek a legújabb topográfiai munkák során kétséget kizáróan vissza lettek azonosítva az újkori térképek segítségével. Ez önmagában is különlegesnek számít, hiszen nagyon ritkán marad olyan nyoma – legyen az látható jelenség, vagy akár a kollektív emlékezet – egy Árpád-korban elpusztult templomnak, hogy azt a 18. század végén még tudják ábrázolni. Ennek oka talán nem abban keresendő, hogy látványosabbak lettek volna az egyéb területekhez képest az itteni régi kápolnák. Sokkal inkább az itteni bir-

⁵⁴⁶ HATHÁZI 2000. 248., WICKER 2008. 17., 179–180.

toktérképek számának és típusának tudható be, melyeknél a legapróbb részletek kidolgozását is fontosnak tartották. A Vitézi földek helyszínét talán ismerte Zalotay Elemér, de közelebbi leírás erről nincs. Ezek mellett valószínűsíthető egy, még nem visszaazonosított, Árpád-kori templomos lelőhely léte is, bár a Kenyérváró hegy esetében csak ismeretlen korú temető szerepel Kőhegyinél.

A Kisszállástól DK-re mintegy 2,5 km-re fekvő, Tölös nevű lelőhely, ahol nagyobb kiterjedésű Árpád-kori és késő középkori lelőhely létében lehetünk biztosak, még nehézséget jelent, hiszen a térképről ismert részletek visszaazonosítása nem történt meg.

Komolyabb probléma a Kisszállás mellett álló Templomdomb kapcsán merült fel. Valamilyen okból kifolyólag Zalotay 1955. és Kőhegyi 1965. évi ásatási helyszíne a szakirodalomban különvált, annak ellenére, hogy Kőhegyi említi a Zalotay és diákjai által ásott bolygatásokat is. A keveredés kiváltó oka minden bizonnyal a „mélykúti út” jelző lehet, hiszen Kőhegyi attól D-re helyezi ásatási helyszínét a Hármas út melletti régi temetőnél. A Mélykút felé vezető főút ma az 55. sz. út. Csakhogy a jelentés a régi, ma is használatos mélykúti földútról beszél, annak D-i oldaláról. E helyszínhez kapcsolódóan tesz említést a korábbi bolygatásról. Az ásatások eredményei a legkevésbé sem különböznek, mindössze Kőhegyi Mihály nagyobb mélységű feltárása kimutatja a későközépkori temető korai periódusát is, a temetőt kitolva a 11. századig. Magából a templomból viszonylag kevés lett feltárva, így a feltáró véleményével szemben gyaníthatóan annak mégis volt korábbi periódusa, legfeljebb nem terjedt ki rá az ásatás. Kérdésként merülhet fel az 1955-ben előkerült kun süveg kérdése, melynek épségben való fennmaradása valószínűtlen. Nem lehet figyelmen kívül hagyni a temető „régí temető” elnevezését, mely azt sugallná, hogy az újkorban is történhettek után-temetkezések a középkori temetőbe, melyre számos példát ismerünk a környékről. Emellett a rác betelepülők is szóba jöhetnek ezen a helyszínen. Annyi mindenetre világos, hogy a mai Kisszállás rátelepült egy Árpád-kori előzményekkel rendelkező, nagyobb kiterjedésű késő középkori településre, melynek egyháza a Templomdombon volt.

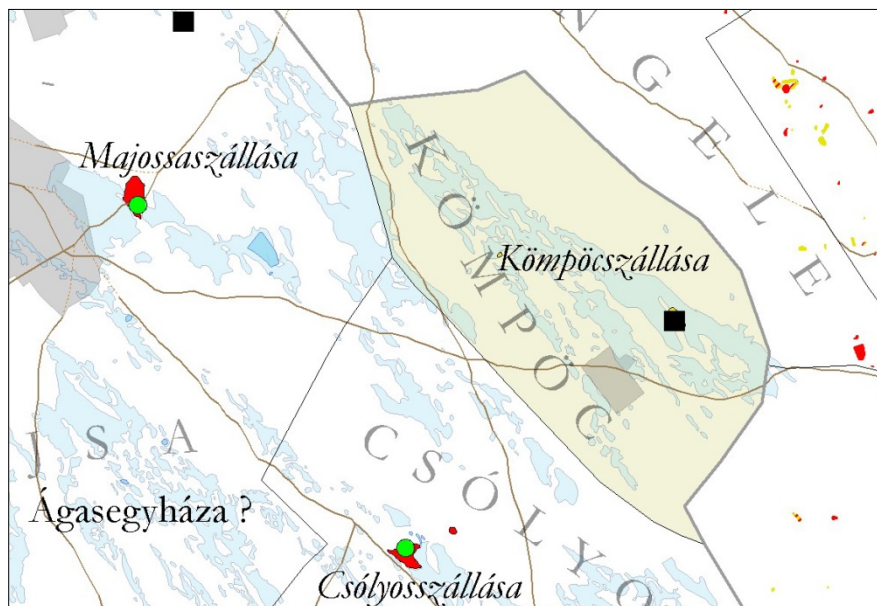
Kisszállás esetében így nem is a régészeti lelőhelyek jelentenek komolyabb fejtörést, hanem maga a középkori birtokok neve. A középkori források hiánya is nehezíti az azonosításokat. A 18. századi térképi ábrázolásokból az derül ki, hogy legalábbis három egykori pusztából vagy pusztarészletből áll össze a mai Kisszállás. A nagyobbik, Ny-i és középső része az egykori Máda területe. Az É-i és ÉK-i terület viseli Kisszállás nevét, a D-i pedig az újkori perek kapcsán ide került tompai határ a térképek szerint. Ide tartozó megfigyelés, hogy a mai Balotaszállás esetében nem lejegyzett, de látványos határváltozások történhettek az újabb korokban, így az egykori Kisszállás puszta É-i felét talán ott kell keresnünk. Ilyen módon értelmezhető lenne az 1578. évi defter megjegyzése Ivánka pusztát illetően is, mely szerint az Máda és Kisszállás puszták közt fekszik.⁵⁴⁷

Kisszállás neve középkori forrásokból nem ismert, hangzása sokkal inkább újabb keletű, mint a környezetében lévő, gyakran kun eredetű személynévből képzett archaikusabb településnevek. Még az is megkockáztatható, hogy újabb keletű, agrárértelemben vett szállásról van szó ez esetben és nem kun településről. Így felmerül, hogy a Kisszállás Ny-i felét jelentő mádai rész, mely a korai katonai felméréseken egyértelműen a mai Kisszállás területére van helyezve, egykor nem-e magát a birtokot és települé-

⁵⁴⁷ WICKER 2008. 217.

sét jelentette-e. Bár jelenleg csak felvetés, de mindenképpen ide kívánczik az a lehetőség, hogy az újkori Kisszállás elnevezés magát a középkori Mada települést takarja és a 16. század végére mindkét név fennmaradásával kettéválk az egykori középkori birtoktest.

2.2.29. Kömpöc

2.2.29.1. Templomos hely

2.2.29.1.1. Kömpöc – Templomhalom

Kömpöcszállás ?

Árpád kor. Késő középkor (?) Templom, temető, település

A Szegedi Múzeum által azonosított lelőhely.

Leírás

A kisteleki út É-i oldalában, a községtől mintegy 1,5 km-re áll a Templomhalom. Egy, a környezetéből jelentősen kiemelkedő kisebb, kerek alapterületű mesterséges domb tetején állt egy középkori templom, valamint temetője. Az 1930-as évek elején ástak bele pincét, ekkor kerültek elő a kövek és csontok. A domb mellett kis felületen van csak szántó, a terület kifejezetten vízjárásos, minden oldalról egykor vizenyős rész vette körül. A terepi megfigyelés lehetőségei erősen behatároltak. A vizsgálható É-i és K-i felületeken inkább Árpád-kori kerámia jelentkezett. A növényzet és a szántás a település objektumait is kirajzolta. Agyagos foltok és csíkok mutatták az egykori épületek helyét. Az Árpád-kori anyag mellett némi kora újkori kerámia jelentkezett.

Régészeti kutatás

1930-as évek elején Móra Ferenc helyszínelte itt, ennek révén egy ép cserépbogrács került be a Szegedi Múzeumba. Az ásatásra nem kapott engedélyt, így komolyabb régészeti munkák nem történtek.

1980. Kürti Béla hitelesítette a helyszínt. A dombtól É-ra sok követ figyelt meg, melyet leomlott templomkerítés, esetleg nemesi lakóház maradványainak vélt.⁵⁴⁸

Térképek

A templomnak térképi ábrázolása nincs. 1750-ben és 1794-ben is csak földrajzi névként, „*Kő hallom*” alakban szerepel. Köveit gyaníthatóan Kiskunmajsa újraterelése után hordták szét.

Nyelvészet

Kun eredetű, de pontosan nem eldöntött jelentésű településnév. Legvalószínűbb olvasata a „kupola, halom” esetleg „lőszerszám fémcső dísz” jelentés.⁵⁴⁹

Történeti források

1473., 1475. A Halas székhez tartozó *Kempeczallasa*, Csólyos-, Majossaszállása és Fejértó kun kapitányainak megengedi a király, hogy megfogatkozott lakosságú szállásaikra máshonnan telepítsenek lakosokat.⁵⁵⁰

1493. *Praedium Kempeth*. Egy birtokmegosztási per kapcsán szerepel neve.⁵⁵¹

1570. Kecskemét pusztája.⁵⁵²

2.2.29.3. Utak

A nagyfokú kutatatlanság miatt nehéz a középkori úthálózat felvázolása. Emellett a mai időszakhoz hasonlóan, akkor sem a frekvenciát terület közé tartozhatott. A határain kívül Csengelén keresztül, illetve Majossaszállása, Csólyosszállása irányában futottak a főbb utak Szeged felé, kikerülve Kömpöcszállása területét. Ettől függetlenül valószínűsíthetünk egy szinte K–Ny irányú utat, mely Majossaszállása irányából érkezik, majd halad bele a sáregyházi főútba.

Egy másik mellékút Felső Csengelétől megy Pálos területére. Ez egyben Kömpöcs birtok Ny-i határa is lehetett egykor.

2.2.29.4. Összegzés

Kömpöcszállása bizonyosan kun nevű, alapítású település. A terepi megfigyelés korlátozott lehetőségei csak fenntartásokkal engedik meg a forrásokból ismert szállás azonosítását a Templomhalmon. 1473. évi említése is kétséges, könnyen elképzelhető, hogy ekkor, akárcsak a szomszédos Csólyosszállása, teljesen lakatlan terület volt. Az 1493. évi forrás is csak birtokról beszél, azt sugallva, hogy a telepítések nem jártak sikerrel. Ezáltal egy érdekes megfigyelést tehetünk, hiszen egy egész nagy, összefüggő terület lakatlanságát bizonyíthatjuk a 15. század második felében. A kevés kora újkorai telepény némi visszahúzózkodást is jelenthet, de 1570-re már megint csak puszták. A késő középkori leletanyag hiánya a bejárható részeken azt a lehetőséget is körvonalazhatja, hogy a más kun szállások, mint például Alsó Csengele esetében mutatkozó jelenséggel állunk szemben, miszerint a kun település

⁵⁴⁸ MFM Adattár 610-80/1.

⁵⁴⁹ KISS 1980. 357.

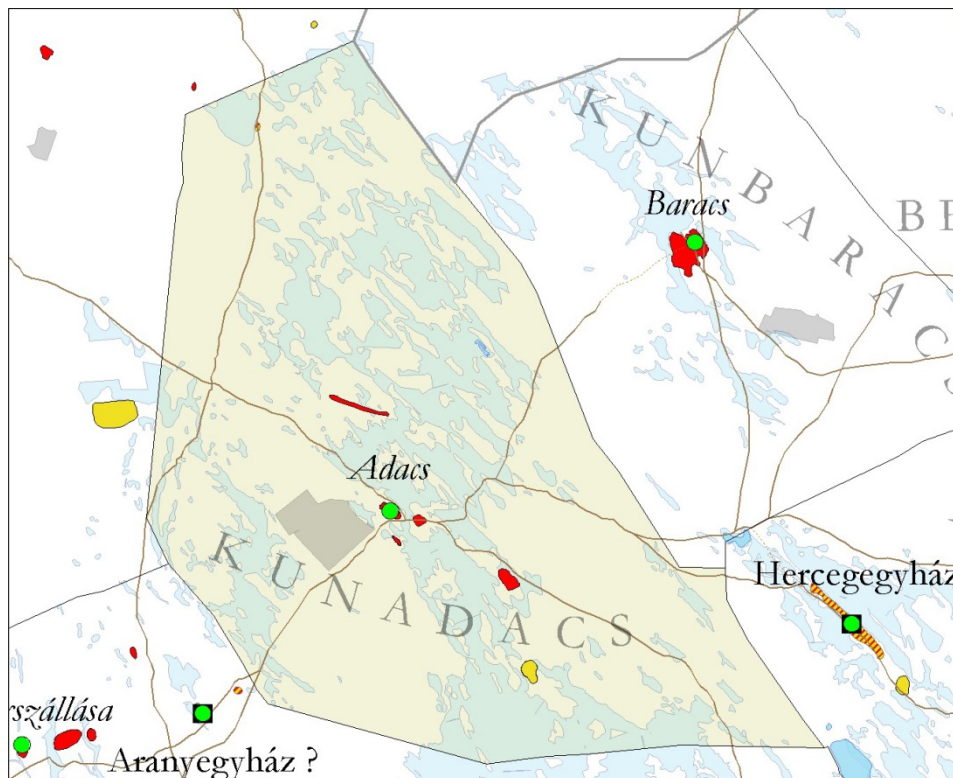
⁵⁵⁰ GYÁRFÁS III. 675.

⁵⁵¹ GYÁRFÁS III. 709.

⁵⁵² FENYVESI 1987. 235.

nem a templom környékén szerveződik, hanem attól valamivel távolabb. Bár az azonosítás elég valószínűnek látszik, majd későbbi kutatásoknak kell megnyugtatóan tisztázni e kérdést.

2.2.30. Kunadacs

2.2.30.1. Templomos hely

2.2.30.1.1. Kunadacs – Barátság Tsz/Rudera

Adacs

13–16. század. Templom, temető, település

A középkori Adacs, a 18. századi térképi adatok alapján lett beazonosítva. A település és a templom helye a régészet számára eddig ismeretlennek minősült.

Leírás

A mai Kunadacs K-i szélénél, az egykori Barátság Tsz területén lehet a középkori templom helyét és a települést azonosítani. Ma tehenészet van azon a hosszabban elnyúló földnyelven, mely a templomot és környezetét rejt. A természetes dombhát platóján mutatkoznak a legelők is a templom esetleges maradványai. A település nagyobb kiterjedésű, egykor vizenyős rétekből kiemelkedő természetes földnyelveken van, mely különleges, ezen a vidéken nem tapasztalt, szórt jellegű településszerkezetre mutat. A 13. századnál korábbi településrészletet nem lehet jegyezni a vizsgálható részekben.

Régészeti kutatás

Szabó Kálmán ásott Adacson, térképi jelölése ezt a helyszínt valószínűsíti. Ásatásáról további adatok nem állnak rendelkezésünkre.

Térképek

„*Adacs alte Kirche*” néven van templomrom ábrázolva az I. katonai felmérésen. Emellett további öt jelölését ismerjük, 1763-ban sematikus templomábrázolás formájában. A későbbiek folyamán már csak a helyén lévő „*Kis Adácsi major*” van feltüntetve. Mindez azt is mutatja, hogy valamikor a 19. század elején hordhatták szét a köveit, nagy valószínűséggel a mai tehenészet elődje, a major is e kövekből épülhetett.

Nyelvészet

Adacs az ad igéből képzett magyar személynév -cs képzős származéka, tövében feltehetőleg az ad ige rejlik.⁵⁵³ Ezek alapján nem kun nevű település.

Történeti források

1480. *Adach* pusztán, a Solti-székben lévő birtokát Kerekegyházi Gergely elzálogosítja.⁵⁵⁴

1515. *Adach*, Solti széki birtok.⁵⁵⁵

1520-as évek, Lázár deák térképén *Adas* alakban van jelölve.

1546., 1559., 1562., 1580., 1590. Adacs falu, a kecskeméti náhijéhez tartozik. Családfőinek száma 2-38 között mozgott.⁵⁵⁶

2.2.30.3. Utak

Adacs több út találkozásánál feküdt, csomópont volt.

Az ÉNy–DK irányban keresztülhaladó út, mely Ágasegyháza felől jön és Szentmiklós felé haladt, átment a középkori településen. A középkori település közelében hosszabb szakaszon ma is az egykori nyomvonalon haladó dűlőút.

Egy ezzel keresztirányú út Szombatszállásról Aranyegyháza érintésével ment Adacsra, mely a településnél találkozott a fenti úttal. Adacson haladó szakasza ma is létező dűlőút.

A K felé induló út kettéválva ment a szomszédos Baracsra, míg a másik Hercegegyházán keresztül ment Kecskemétre. A Baracs felé haladó út kizárólag az I. katonai felmérés alapján rekonstruálható, ma már rövidebb szakaszaiban sem él.

2.2.30.4. Összegzés

Adacs a Felső-Kiskunság kun településtömbjének része. Neve az etimológiai magyarázat szerint nem kun. A településnek minden bizonnyal nem volt, vagy a vizsgált részekből ítélve nem volt komolyabb Árpád-kori előzménye. Minden arra mutat, hogy 13. századi, valószínűsíthetően tatárjárás utáni telepítéstről van szó. A falu a kezdeti néptelenedés után a hódoltság következő évtizedeiben folyamatosan gyarapodott. Pusztulása a 15 éves háború időszakára tehető.

A mai Kunadacs határain belüli központi helyzetéből ítélve, birtokának határai nemigen változhattak az újkorban. Talán DK-i határresznél, az egykori Kerekegyháza–Kunpuszta lelőhely birtoká-

⁵⁵³ KISS 1980. 364.

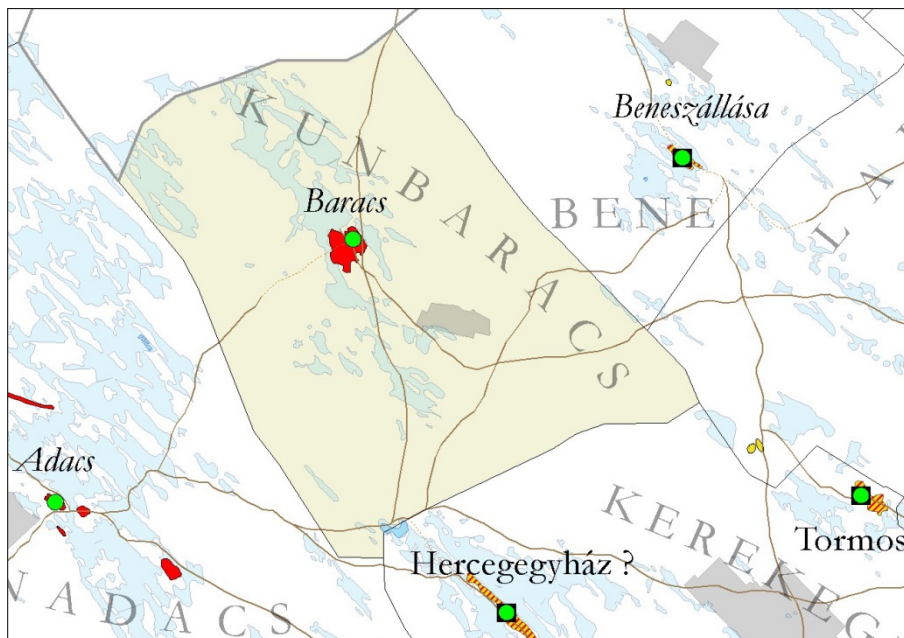
⁵⁵⁴ BÁRTFAI-SZABÓ 1938. 291.

⁵⁵⁵ BÁRTFAI-SZABÓ 1938. 346.

⁵⁵⁶ KÁLDY-NAGY 1985. 58–60.

nak kárára történhetett kisebb módosulás. Középkori úthálózata jól rekonstruálható, feltűnően sok útvonal a mai napig is dűlőútként működik területén.

2.2.31. Kunbaracs

2.2.31.1. Templomos hely

2.2.31.1.1. Kunbaracs – Templom puszta

Baracs

13–16. század. Templom, temető, település

A középkori Baracs templomának helyét a baracsiak jól ismerik, emlékhelyet is létesítettek felette. Ettől függetlenül a régészet látókörébe régóta nem került, így eddig ismeretlen volt.

Leírás

Kunbaracstól ÉNy-ra mintegy 2 km-re, a Templom pusztán volt a középkori Baracs. A környezetéből jelentősen, mintegy 10-12 m-el kiemelkedő, nagy alapterületű természetes homokdomb áll a település középpontjában, ennek D-i platóján van a templom romja.

A települést É-ről és Ny-ról nagyobb kiterjedésű, vizenyős terület határolja, mely a település kiterjedését is meghatározza. Kiterjedése 900×750 m, a kivételes nem nyújtott szerkezetű települések közé tartozik. A kerámiaanyaga szerint a 13. és a 16. század között volt lakott.

Régészeti kutatás

Szabó Kálmán ásott Kunbaracson a 30-as években. Templomát nagynak titulálja, mely mintegy 17,75 m hosszú volt. A szentély É-i oldalához később sekrestyét toldottak. Ekkor építhették a szentélyhez a külső támpilléreket, valamint az errefelé igen ritka, kő kerítőfalat, mellyel a cintermet kerítették.

Nagyméretű faragott rétimész-kő kváderekből épült, Szabó Kálmán festésre utaló nyomokat is talált. A templomot félköríves apszisa és egy lábazati kőve alapján 13. század első feléből származónak tartja.⁵⁵⁷

Szabó Kálmán kevés adatát van lehetőségünk pótolni Papp László tanulmányával. Fontos, hogy az évtizedes szisztematikus, Kecskemét és környéke középkori megismerését célzó régészeti munkát éppen Baracspusztán kezdték. A templomot, mely 24 m hosszú volt, a jelentékenyebb nagyságúak közé sorolta. 1928-ban a domb É-i oldalán, a templom kerítőfala mentén homoklepel alatt, egy nagyobb, több helyiségből álló pincével ellátott épületet is feltártak. Ez 32 m hosszú, körben kőből rakott vízgyűjtő-csatornával ellátott épület volt. Ezek az épületek kiváló állapotban lévő cserépkályhakkal voltak felszerelve. 1929–1930. évi feltárásait szisztematikus régészeti–néprajzi együttműködésben, a magyar házfelépítés megfigyelésének céljából folytatta. Ennek során 33 középkori ház helyét tárták fel, megfigyelték a településszerkezetet és egyéb fontos, hosszú távú következtetéseket vontak le. A vándorló homoklepel néhol megőrizte az összeomlott házakat és kemencéket is. A színvonalas feltárást felmérések is kísérték.⁵⁵⁸ Ezek ismeretében különösen fájó, hogy minden dokumentáció és leletanyag elpusztult a háborúban.

1937. A temető ásatása során jelentős 14. századi anyag került be a múzeumba, köztük egy különleges pártaöv díszítései.⁵⁵⁹

Térképek

Öt 18. századi térképen jelzik templomos helyként Baracsot, az. I. katonai felmérésen „*Baracs alte Kirche*” néven van jelölve. A későbbi térképeken romnak nincs jelölése.

Nyelvészet

Baracs jelentésének két magyarázata van. Az egyik szerint szláv eredetű, személynévből keletkezett. A másik, „kevésbé valószínű” elmélet szerint török gyökerű, a *bar* – „megy, jár” szóból képződött.⁵⁶⁰ Bár nem tudunk e nyelvészeti okfejtéssel érdemben vitázni, mindenképpen figyelemre méltó, hogy mind a Fejér megyei Baracs, mind Kunbaracs kétségtelenül kun szállásterületek részei. Ilyenformán, elfogadható lenne a kun-török névadás lehetősége is.

Történeti források

1497. A néhai Miklós *de Barach* özvegye szerepel egy birtokbeiktatás során.⁵⁶¹

1559., 1562., 1580., 1590. *Baracsa* falu a kecskeméti náhijében. Családfőinek száma 16-35 között változik.⁵⁶²

2.2.31.3. Utak

Baracs területén a mai úthálózat nem képezhető le a középkoriból, az nagymértékben változott a 18. századhoz képest is.

⁵⁵⁷ SZABÓ 1938. 130–134.

⁵⁵⁸ PAPP 1931.

⁵⁵⁹ KJM Adattár 64.3.

⁵⁶⁰ KISS 1980. 90.

⁵⁶¹ BENEDEK – KÜRTI 2004. 35.

⁵⁶² KÁLDY-NAGY 1985. 101–102.

Az É–D irányú útvonal Baracs templomát érintve, Hercegegyháztól halad (Tatár)Szentgyörgy, Dabas felé.

A szomszédos Adacs templomától is indul egy út, mely a 18. századra elhal, valószínűsíteni lehet, hogy továbbhaladt Baracsra, hiszen a két szomszédos település különben csak nagy kerülővel érhető el egymásnak.

Baracsról K felé is ágazik el egy út, mely Hetényegyháza területén keresztül Kecskemétre megy. Ebből ágazhatott le Bene felé egy rövid szakasz.

2.2.31.4. Összegzés

Baracs a Felső-Kiskunság kun településtömbjének egyik szállása. A régészeti adatok bizonyossága szerint komolyabb Árpád-kori előzményekkel nem kell számolni. Szabó Kálmán a 13. század első felére teszi a templom építését, de érvelése nem meggyőző, az attól még később is épülhetett. Ez különösen abban a formában igaz, hogy nem az első alkalom, hogy Szabó Kálmán tévedését láthatjuk. Papp László ugyanis jelentősen más méreteket ad meg a templom kapcsán, bár sajnálatos módon a településről szóló aprólékos és magas szintű tanulmányban arra nem tér ki bővebben. Megfigyelte, hogy több fázisa is volt a településnek, hiszen egymás alatt fekvő házakat is talált. Azonban kifejezetten az a véleménye, hogy a két pusztulás a török 1526 utáni, majd a 15 éves háborúhoz kapcsolódik. Árpád-kori előzményekről Ő sem tesz említést. A korai kun telepítések közé sorolható, neve is azt valószínűsíti. Ezek alapján a kunok egy korai téli szállásáról beszélhetünk, mely idővel faluvá fejlődik. Határa a középkori település központi elhelyezkedése alapján valószínűleg nem sokat változott máig. Esetleg a terület D-i vége terjeszkedhetett a legújabb időszakban a nem felújított, egykori Hercegegyháza kárára.

2.2.32. Kunfehértó

2.2.32.1. Templomos hely

2.2.32.1.1. Kunfehértó – Templomhegy

Fejértó

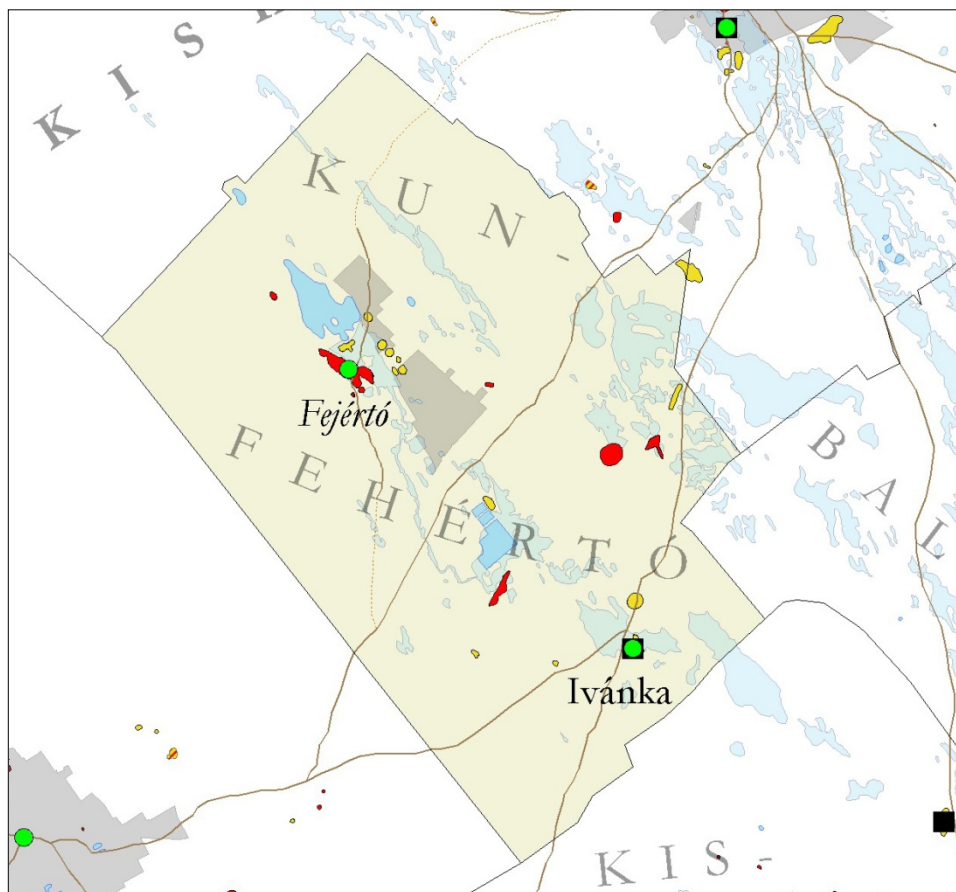
Árpád-kor (?) 14–15. század. Templom, temető, település

A szakirodalom számára gazdag régészeti anyaga, mint a környékéről Inokán előkerült előkelő kun női sír, „Sinka mester” 14. századi kincse, vagy a 16. század eleji éremkincslelet miatt igen jól ismert régészeti lelőhely.

Leírás

A középkori település területén, több ízben is folytak régészeti jellegű munkák. Ezek során több, egymástól független lelőhely regisztrálása is történt, főként ad hoc jelleggel. Ezért volt szükség a terület hitelesítő, szisztematikus bejárására. A középkori település a Fehér tó DNy-i, D-i partján terül el, hosszan ÉNy–DK irányítással. A bizonyosan hozzátartozó telepjelenségek alapján mérete 1100×300 m.

A középkori templom a tó partján, egy halmon állt. A régebbi terepszemlék és ásatás óta annak területét erdősítették, mellyel a mélyszántás során valószínűsíthetően nagy pusztítást okoztak az épületben és a temetőben. A korábbi adatok szerint Árpád-kori előzményeken létesült, késő középkori település. Erős kun vonatkozásai magyar neve ellenére is kétségtelenné teszik, hogy a korai időtől a kun szállás-terület része.

Régészeti kutatás

19. század közepén az Inoka-Pincehegyen, női lovastemetkezés került elő. A IV. Béla pénzével keltezett sír egyértelműen a kunok egyik korai előkelőjének pogány sírja. A legújabb azonosítások szerint a helyszín alig 2 km-re lehetett a középkori településtől.⁵⁶³

1876. A 21 ezüstartágyból álló lelet-együttes, a Fehértói lelet előkerülése.⁵⁶⁴

1951. Méri István terepbejárása, melynek során gazdag 15–16. századi anyagot gyűjtött.⁵⁶⁵

1959. 3992 darabból álló éremlelet került elő a középkori településen, a templomdombtól mintegy 500 m-re. Az érmek záródása az 1511. év.⁵⁶⁶

1963. Leletmentést végzett Köhegyi Mihály a templom körüli temető területén. Ennek során 56 középkori sírt tárt fel, kutatóárcái érintették a templom alapozásának egyes részeit is. Mivel csak két

⁵⁶³ HATHÁZI 2005. 60.

⁵⁶⁴ Összefoglalása: HATHÁZI 2005. 70–92.

⁵⁶⁵ HATHÁZI 2000. 208.

⁵⁶⁶ TJM Adattár 12.305., TJM Leltár 61.23.1-69.

hosszanti falának egy-egy szakasza lett feltárva, így mindössze a belső tér szélességét ismerjük, mely alig 5 m. Mindezek alapján egy igen kisméretű, falusi plébániatemplommal lehet számolni. Feltárássra került a temetőkerítés alapárkának egy részlete is. A kerítés nem metszett sírokat. Kőhegyi Mihály szerint a temető a 14. század végétől indul.⁵⁶⁷

2014. Fémkereső műszerrel végzett szisztematikus felderítés, melynek során késő középkori pénzek és aranyozott corpus-töredék került elő. A település kiterjedésére és korszakára vonatkozóan is módosítások történtek.⁵⁶⁸

Térképek

Első térképi ábrázolása 1757-ből, „*Templom hely*” név alatt van. Kovács György 1761. térképein a Fejér Tó D-i részén van ábrázolva „*Fejértói telek*” néven a késő középkori település. A telekkerítő árkok mellett a templom piros kereszttel történő ábrája is egyértelművé teszi a helyszín egyezését a középkori lelőhellyel. A 19. századi térképek, Templom hegy alakban jelölik.

Helytörténet

„...*Itt a templomnak néhány falai még láthatóak egy dombon...*”⁵⁶⁹

A lelőhelynek Nagy Szeder általi azonosítása Szent Gál faluval, mindenképpen téves.⁵⁷⁰

Történeti források

1473. *Feyertho*. Tóth Domokos és László kun kapitányoknak a király megengedi, hogy a lakosaikban megfogyatkozott szállásaikra, máshonnan lakosokat telepítsenek.⁵⁷¹

1560., 1570. *Fejértdo* pusztáját Hontoka falu, majd Halas város műveli.⁵⁷²

A legújabb terepbejárási adatok jelentősen eltérnek a szakirodalomban ismert helyzettől. Bár az erdősített területet nem lehetett vizsgálni, a terület legnagyobb részén nem volt Árpád-kori kerámia, mint ahogy a 15. század 2. felétől is lényegében hiány van. A korábbi eredmények fényében nem lehet kizárni Árpád-kori telepet, mint ahogy a 16. század elején is valaki elrejtette az éremleletet, ettől függetlenül az kijelenthető, hogy a település legnagyobb kiterjedését, intenzitását mindenképp a 14. században és a 15. század első felében élte. Az azt megelőző és követő időszakok összehasonlíthatatlanul kevesebb emlékanyaggal jelentkeznek. Ez a megfigyelés egyébként összhangban lenne a ritka forrásadatokból kinyerhető információkkal is. A Kőhegyi által ásott temetőrészlet is késői templomot feltételez, az ásatás során semmilyen, Árpád-korra utaló sírlelet sem került elő. A környezet egyébként igen ritka késő Árpád-kori telepényaga, úgyszintén nem zárja ki a 13. század közepén történt kun alapítást.

2.2.32.1.2. Kunfehértó – Várhely

Ivánka

12–16. század. Templom, temető, település

Trillsamm Márton helytörténész által hitelesített lelőhely.

⁵⁶⁷ TJM Adattár 12.384., GALLINA – MOLNÁR 2004. 87.

⁵⁶⁸ KJM Adattár 2014.4945.

⁵⁶⁹ NAGY-SZEDER 1923. 50.

⁵⁷⁰ TJM Adattár 12.657.

⁵⁷¹ GYÁRFÁS III. 677.

⁵⁷² VASS 1980. 163.

Leírás

Alsófehértó területén, Kunfehértótól mintegy 5 km-re DK-re, a Körös-éri föcsatornától D-re, egy kiszélesedő, vizenyős, lapos területből kiemelkedő dombháton található a lelőhely. Gallina Zsolt szerint a lelőhely 190×150 m.⁵⁷³ A várdomb félszigetszerűen benyúlik a vizenyős területbe, a légifelvételken kiválóan látszik rajta a hármas körárok-rendszer. Árpád-kori előzményekkel rendelkező késő középkori település.

Régészeti kutatás

1992. Helyszínelést végzett Wicker Erika a Farkas Dezső tanya lelőhelyen, a várhely lapos területén.⁵⁷⁴

Térképek

Két 1787-ből származó, Fehértót ábrázoló részletes térképen a D-i, Kisszállással határos részen található az „*Ivánkai Templom alias Várhely*” felirat és egy épületre utaló kereszt egy dombon.⁵⁷⁵ Különleges ábrázolása az 1780-as ismeretlen térképész műve, melyen egyértelműen egy hármas körárok ábrája van a „*Fehértói Várhely*” felirat mellett.

Helytörténet

1860-as évek, Révész György leírása. „...*Fehértón a Várhegynél, melynek hármas sánca volt, római és magyar pénzeket találtak ... Itt is több emberi hullát ástak ki, többnyire arccal kelet felé, egy emberi hulla ülőhelyzetben volt eltemetve, a nyakcsontok között fonott réz nyakpereg találtatott, hajítódárda darab...*”⁵⁷⁶

„*Jankofdsá palánkjának hívták a törökök. Aratás után a hármas körárok helye jól kivehető, a növényzet kirajzolja. Még az egyes bástyák helye is jól kivehető. A vár 120×180 lépés hosszú, Halas felőli oldala négyszögletes, a D-i félkörívesen záródik. A földvár a környezetéből 5-6 m-el kiemelkedő dombon feküdt, a környéke vízállás*”.⁵⁷⁷ A Jankofdsá, Jankovácra vonatkozik, de a palánk leírásának a helyszíne megegyezik a Várhellyel.

Egy bejelentés szerint fantasztikus, termésköböl rakott, tölgyfagerendákkal pallózott, több száz méter hosszú alagútrendszer van a Várhely lapos, Terézhalom lelőhelyen.⁵⁷⁸

Történeti források

1560. Ivánka pusztja.⁵⁷⁹

1570. Csószapa, más néven Jankó szállás Bajához tartozik.⁵⁸⁰ Ez a forrás nem e helyszínre vonatkozik. Az Ivánka-Jankó kérdéskört Hatházi Gábor vizsgálta meg.⁵⁸¹ Minden arra mutat, hogy Ivánka

⁵⁷³ TJM Adattár 15.654.

⁵⁷⁴ TJM Adattár 12.603.

⁵⁷⁵ TJM Adattár 12.640.

⁵⁷⁶ KUNFEHÉRTÓ 1992. 23–25.

⁵⁷⁷ TJM Adattár 12.657.

⁵⁷⁸ KJM Adattár 92.704.

⁵⁷⁹ VASS 1980. 165.

⁵⁸⁰ VASS 1980. 162.

⁵⁸¹ HATHÁZI 2000. 246.

és Jankószállás nem ugyanaz a helyszín volt a középkorban. Ivánka puszta Halas művelésében van ekkor.⁵⁸²

Az újkorban határának egyik felét Ivánka-puszta néven a kisszállási uradalomhoz, másik részt az egykori Templomdombbal együtt Fehértóhoz, illetve Halashoz csatolták.⁵⁸³

2.2.32.2. Kérdéses templomos hely

2.2.32.2.1. Kunfehértó – Mezei tanya / Inoka

13. század. Temető, templom (?) Telep.

2001-ben bejelentés nyomán helyszínelést végzett Wicker Erika, a Fehértó tómeder K-i oldalán, az üdülőfalutól ÉNy-ra 1 km-re, a tóba benyúló félszigeten. 13. századi kerámiák, sarkantyú kerültek elő egy kicsi alapterületű domb környékén, melyen megmunkált kövek is voltak.⁵⁸⁴ A helyszínről egyéb információnk nincs.

A rendelkezésre álló adatok alapján elképzelhető egy Árpád-kori templom a tó K-i partján.

2.2.32.2.2. Kunfehértó – Füzes

13–15. század. Temető, település. Templom (?)

A Kunfehértó Kiskunhalas határvidékén fekvő Füzes területén, 2000-ben Kustár Rozália helyszínelést végzett a Zsömbör Sándor földön. Markológéppel egy kisebb domb lábánál három mellékletnélküli vázat mozdítottak ki. A régész középkori vagy kora újkori temetőt valószínűsített.⁵⁸⁵ A helyszín legelő, templomra utaló egyéb nyomok nem mutatkoztak a felszínen.

Kiskunhalas–Füzes, Bikádi föld lelőhelyről Révész György a következőt írta: „*Füzesen ... a posta közelibe délről most Bikádi föld, épület romból I-ső Lajos és Zsigmond pénze, szántáskor nagy széles kardvasat, sarkantyú ... sarun viselt patkó ... ilyenforma alakú mécses cserép is találtatott ... Itt-ott épülethelyek észlelhetők*”.⁵⁸⁶

Füzes puszta DK-i része, ahol a feltehetően a mélykúti úttal azonos fent említett postaút halad, a település önállóvá válásakor került Kunfehértóhoz Kiskunhalastól. A postaút és a mélykúti út azonosságát 19. századi postaút térképek alapján bizonyosnak tekinthetjük. A Bikádi család birtokai a postaút két oldalán helyezkedtek el ebben az időben. A leírás szerint az út D-i részén található egyik Bikádi tulajdonban lévő földről kerülhettek elő a fentebb említett leletek. Figyelemre méltó azonban, hogy a Bikádi földek közvetlen szomszédságában egy Árpád-kori temető (*Kunfehértó – Horvát Tranzit 125.*), egy késő középkori-kora újkori telep (*Kunfehértó – Füzes, Mélykúti úttól K-re*) és egy középkor-újkori temető (*Kunfehértó – Füzes-Zsömbör Sándor legelője*) is található.⁵⁸⁷

⁵⁸² FENYVESI 1987. 236.

⁵⁸³ KUNFEHÉRTÓ 1992. 23–25.

⁵⁸⁴ TJM Adattár 21.545.

⁵⁸⁵ KJM Adattár 2000.925.

⁵⁸⁶ V. SZÉKELY 2000b. 139

⁵⁸⁷ KJM Adattár 2000.925.

2.2.32.3. Utak

Kunfehértó K-i határrésében halad el a Halasról induló, É–D irányú út, mely a fent említett 19. századi postaútból is megmaradt. Keresztülhalad a Várhelyen. Itt válik ketté, egyik ága a mai Jánoshalma/Jankószállás? irányába, a másik egyenesen D-re Mélykútra. Ma szakaszaiban sem létezik, eltűnt útvonal.

A Jankószállásról Halasra menő út valószínűleg azon a nyomvonalon haladhatott, mint ma is. Ennek másik ága vihetett keresztül Fejértón, a tó DK-i partja mentén elhaladva.

2.2.32.4. Összegzés

A mai Kunfehértó lényegében két középkori birtok összeolvadásából keletkezett, ÉK-i szélén egy kisebb rész Füzes területe. Fejértó gazdag régészeti emlékanyaga miatt több figyelem összpontosult rá a szakma részéről. Ennek ellenére komoly ellentmondás merült fel a legutóbbi, szisztematikus terepi kutatások során a korábbi, a szakirodalomban meggyökeresedett adatokkal szemben. A középkori település erdő alatti, központi részeit kutathatatlanság miatt kivéve, sehol nem találkozunk komolyabb Árpád-kori előzményre utaló telepanyaggal. A kérdés tisztázása fontos adalékokat jelent a kun vonatkozások magyarázata kapcsán is. Ebben az esetben ugyanis az Árpád-kori Fehértó más helyen, talán épp a tó túloldalán, Inokán volt. Ezt a részt a kunok majd beköltözésükkor veszik birtokba, a terület és a tó nevét megtartva az szállásukra is átöröklődik. Többek közt e szállás magyar neve az, melynek révén Árpád-kori előzményre következtettek. Természetesen kisebb Árpád-kori telepek lehetnek a még kutatatlan részekben, de egy komolyabb egyházas hely kontinuitásáról semmiképpen sem beszélhetünk Fehértó kapcsán, azt a korai alapítású kun szállások közé helyezhetjük.

2.2.33. Kunszállás

2.2.33.1. Templomos hely

Beazonosított templomos középkori lelőhelyet a mai Kunszállás területéről nem ismerünk. Az M5 autópálya megelőző régészeti munkálatai kapcsán, a nyomvonal közelében vannak ismert középkori telepnyomok.

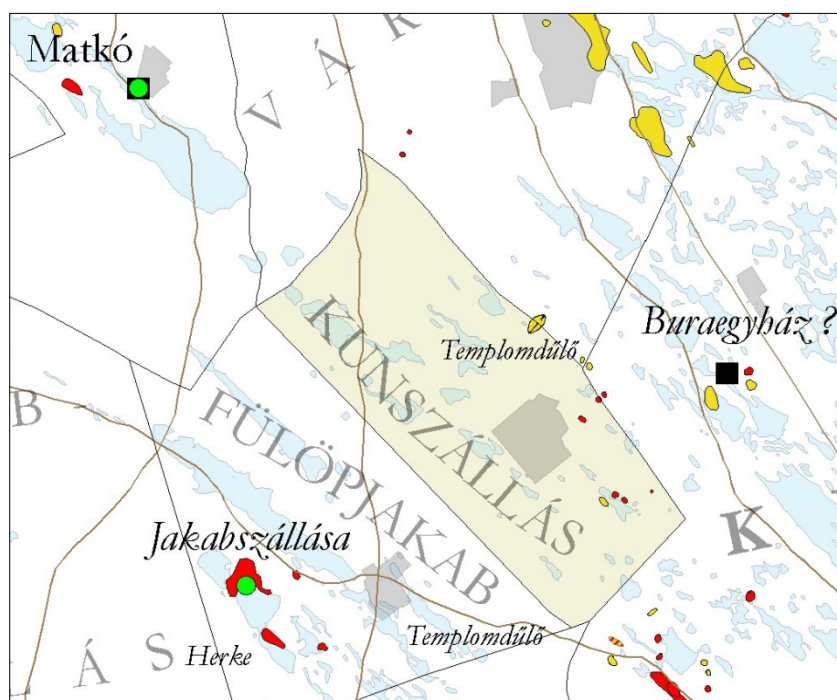
2.2.33.2. Kérdéses templomos hely

2.2.33.2.1. Kunszállás – Templomdülő

Azonosítatlan helyszín.

Mindössze egy 1960-as évekbeli térképen van feltüntetve Kunszállás ÉNy-i határrésében a Templomdülő földrajzi név. A terület a Félégyházi vízfolyás É-i partja mentén húzódik, közvetlenül a község határától. A jelölt részen viszonylag nagyobb felület szisztematikus átvizsgálása után sem tu-

dunk sem templomos helyet, sem középkori telepet beazonosítani. Felmerült, hogy a dülönév nem középkori templomos helyre mutat, hanem a községi temető kápolnájához vezető, újkori elnevezés. A legújabb földrajzi néven kívül egyéb térképi utalás nincs egy templomos hely létre.

2.2.33.3. Utak

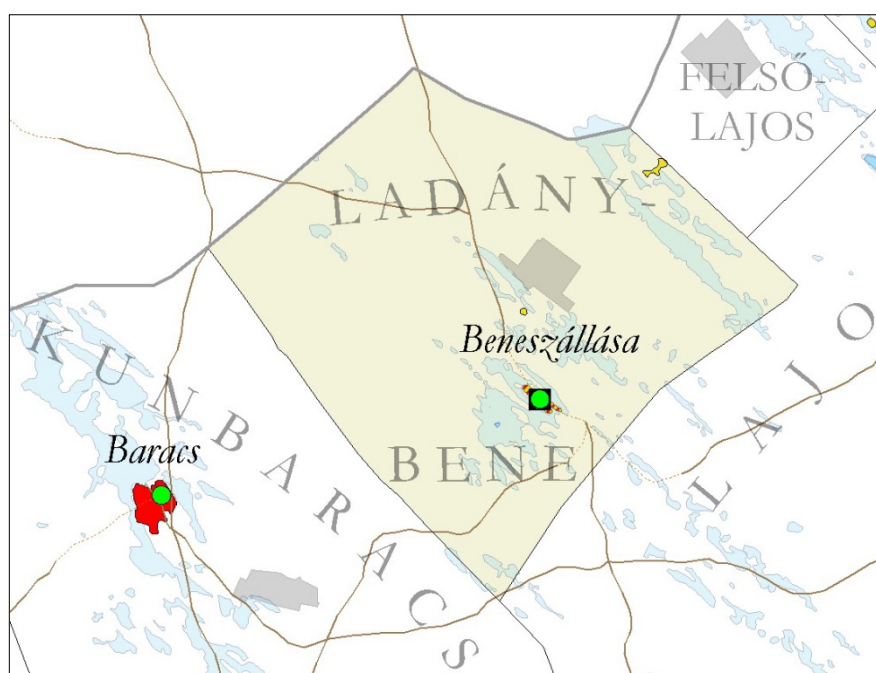
ÉNy-i részében halad keresztül az Árpád-kori főút, mely Pétermonostorát köti össze É–D irányban Kecskeméttel. A Kunszállás ÉNy-i határát jelentő szakasza, ma is létező dűlőút.

2.2.33.4. Összegzés

A mai Kunszállás újkori elnevezés, nincs történeti előzménye. Jakabszállása viszonylagos közelsége nem is feltételez komolyabb késő középkori templomos lelőhelyet. A kiskunfélegyházi részen elhelyezkedő valószínűsíthető Buraegyház Árpád-kori templomos hely is igen közel van, bár az Árpád-kori települési rendet tekintve korai templomos hely elképzelhető valahol területén.

Mindamellet nyilvánvalóan valamely középkori birtoknak része volt, jelenlegi adataink alapján a legvalószínűbbnek tűnik nagyobbik részét Jakabszállása területéhez tartozónak tekinteni. É-i része talán tartozhatott egy Kecskeméttől DNy-ra lévő, jelenleg még ismeretlen nevű középkori birtokhoz.

2.2.34. Ladánybene

2.2.34.1. Templomos hely

2.2.34.1.1. Ladánybene – Templomdülő

Beneszállása

11–16. század. Templom, temető, település

A templom ismert a szakirodalom számára, V. Székely György 1980-ban azonosította. Ma látogatható emlékhely, az épület alapjait megjelenítették.

Leírás

A középkori település egy, a környezetéből kiemelkedő, ÉNy–DK irányú homokvonulaton fekszik. A templom a dombhát közepén, egy mesterségesen megmagasított domb tetején állt. A dombtető legalább 4 m-el emelkedik a környező mélyebb részek fölé. A település kiterjedését nagyban meghatározták a földrajzi viszonyok. Egykor minden oldalról vizenyős rész vette körül a nyújtott, 750×200 m nagyságú hátat, melyen az Árpád-kori és késő középkori kerámia egyöntetűen jelentkezett. Késői kerámia igen ritkásan jött elő, mely megerősíteni látszik, hogy a 16. században igen kis lélekszámú lakossága volt a falúnak.

Régészeti kutatások

Szabó Kálmán ástott Berényibene területén, térképmelléklete alapján egyértelműen ezen a helyen. Árpád-kori fenékbélyeges fazék, béklyókulcsok, kapa kerültek elő a település ásatása során. A temetőből hétszögletű ezüst gyűrű, ruhadíszek, préselt ezüstveretes párták, üvegkarperec került elő a lelőhelyről. Itt talált először csontosövet. Különleges temetkezési szokást jeleztek a sírba, fenékbélyeges Árpád-kori fazékba rejtett szárnyasok csontjai. A templomnak két építési fázisát különítette el. Megemlíti a rendkívül sok 11–12. századi sírt. Korai kőfaragvány és széttárt karú, kékszemű térdeplő alakot ábrá-

zoló falfreskó darab is ismert. A terméskő mellett nagyobb mennyiségben budai homokkő alkotta az építőanyagot.⁵⁸⁸

1942. A magyar Nemzeti Múzeumba került egy limoges-i korpusz, melyet Ladánybene közelében, földmunka során találtak.⁵⁸⁹

1980. A katonaság terepgyakorlata során megbolygatták a Templomdombot. V. Székely György leletmentő ásatása során előjött egy 13,3×8,6 m alapterületű, félköríves szentélyzáródású, Árpád-kori templom. Építésének korát a 12. század második, vagy a 13. század első felére tette. A hitelesítő ásatás szerint a templom alaprajza több ponton eltér a Szabó Kálmán által közölt alaprajztól. Kérdéses volt az esetleges karzatalapozás, illetve egy, a hajót keresztbe átszelő agyagalapozás is. Bolygatatlan temetkezést nem találtak az átvizsgált részen, a szórvány anyag alapján a templom mellé temetkeztek a késő középkor folyamán is.⁵⁹⁰

Térképek

1825-ben „*Templom hegy*” néven, majd a II. katonai felmérésen, „*Pusztá templom hegy*” földrajzi névként szerepel.

Történeti források

1385. Esső falubirtok határjárásában Örkény, Esső és *villa Benne* közös hármashatára.⁵⁹¹

1462., 1469. *Anthonius Literatus comanus in Benezallasa...* Szeged javára elveszi a király Asszony szállása kun birtokot, majd ezt az adományozást megerősítik.⁵⁹²

1546., 1559., 1562., 1580., 1590. Bene falu, a kecskeméti náhijéhez tartozik. Családfőinek száma 1 és 9 között mozog.⁵⁹³

2.2.34.3. Utak

Ladánybene területén egy jelentős középkori út halad át. A K-ről Lajosszállásról, D-ről a Kerekegyháza-ról érkező utak a határ közelében egyesülve haladnak át Beneszállásán, majd mennek tovább É felé.

Ebből ágazik le Ny-i irányban az egyenesen Peszérre haladó út.

2.2.34.4. Összegzés

A limoges-i korpusz 1942-es előkerülése Árpád-kori templomot feltételez. Ez a lelet könnyen jöhetett a Templomdűlőből is, így nem kell külön lelőhelyként számolni.

A templomos helytől alig 1,8 km-re ÉNy-ra van a Ladánybene-Hornyák domb lelőhely, ahonnan 1973-ban 1158 darab érme, valamint ezüst karkötő került elő a tatárjárás korából.⁵⁹⁴ A két helyszín közelsége megint csak a sűrű Árpád-kori településhálózatra utal, nagyon hasonló helyzetet teremtve,

⁵⁸⁸ SZABÓ 1938. 26., 32., 34., 38., 50., 81., 120., 126.

⁵⁸⁹ KJM Adattár 2002.1065.

⁵⁹⁰ KJM Adattár 87.576.

⁵⁹¹ BENEDEK – KÜRTI 2004. 12.

⁵⁹² GYÁRFÁS III. 644.

⁵⁹³ KÁLDY-NAGY 1985. 114–115.

⁵⁹⁴ V. SZÉKELY 1984. 209–211.

mint a szanki kincslelet előkerülésének esetében. (ld.: Szank) Szinte biztosnak tűnik, hogy az Árpád-kori templom és település súlyos károkat szenvedett a tatárjárás folyamán.

V. Székely György felvetése a két Bene létezéséről, még további vizsgálatokat igényel.⁵⁹⁵ Mindezenre nem volna példa nélküli a települések kettőződése a környéken, mint ahogy az Alpár, vagy Csengele esetében biztosan tetten érhető. Ez esetben a mai Ladánybene É-i részén, vagy a lajosmizsei határban elképzelhető lenne Beneszállásával azonosítható középkori lelőhely. Mindamellett a névhasználat kapcsán nem törvényszerű a szállás megjelölés, arra is van példa, hogy a szállásneveket következtetlenségül használják a források, mint Orgoványnál vagy Borbásnál.

2.2.35. Lajosmizse, Felsőlajos

2.2.35.1. Templomos hely

2.2.35.1.1. Lajosmizse – Mizsei templomrom

Mizseszállása

12–16. század. Templom, temető, település

Ismert templomos helyszín, hiszen a Kiskunságban ritka, ma is látható romtemplomok egyike. Ennek ellenére nem sok szakmai figyelem fordult irányába.

Leírás

A középkori település egy ÉNy–DK irányú, 950×350 m nagyságú, hosszanti dombvonulaton terül el. A plató legmagasabb részén, középtájékon áll a templom megmaradt romja. Az egykori templom szentélyrésze maradt meg, külső támpillérjeivel együtt, mely műemléki védeltséget élvez.

Az egykori Mizseszállása határait tökéletesen kirajzolják a földrajzi viszonyok, ugyanis a dombvonulatot minden irányból egykoron vizenyős rétek vették körül. A szűkebb területre koncentrált terepi megfigyelés szerint a településnek vannak Árpád-kori előzményei. Ugyanakkor a középkori településszerkezetre utaló fontos megfigyeléseket tehetünk a légifelvételek segítségével, mind a telkek, mind a település utcája megfigyelhető.

Régészeti kutatás

1930–1931-ben, Szabó Kálmán ásatásai zajlottak. Térképmellékletén is beazonosítható a helyszín. Az egyhajós, keleten sokszögben záródó, gótikus templom maradványait feltárta, a szentségtartó fülkét leírta.⁵⁹⁶ A település ásatása során házakat és kemencéket is feltártak, találtak mázas kerámiatöredékeket. Az egyik 16. századi házból birkanyíró ollót közöl.⁵⁹⁷

Térképek

Első ábrázolása 1748-ban a „*Templum Misze*” név mellett egy álló templom. Az I. katonai felmérésen „*Rudera*”, a II. felmérésen „*Templum Omladék*” néven van jelölve. Kivételesen érdekes egy viszony-

⁵⁹⁵ V. SZÉKELY 1981. 109–110.

⁵⁹⁶ SZABÓ 1938. 132.

⁵⁹⁷ PAPP 1931. 149., SZABÓ 1938. 108., 121.

lag kései, 1880-ból származó térkép, melyen tusrajzzal egy beomlott tetejű, félig leomlott tornyú épületet ábrázolnak „Mizse” név alatt.

Történeti források

1465., 1466. *Misse Comanis de kara*, Myse Comanos de Kara név említése, nyomozás és ennek a királyhoz írt jelentése kapcsán.⁵⁹⁸

1469. A Mizse-székhez tartozó kunok felmentést kapnak a kamara haszna alól.⁵⁹⁹

1521. Nádori bizonyáglevél a kunok Myse szállása és Vacs falu közti határjárásról.⁶⁰⁰

1546., 1559., 1562., 1580., 1590. Mizse falu, a kecskeméti náhijéhez tartozik. Családfőinek száma 26 és 42 között mozog.⁶⁰¹

1549. Az Egri püspökség adózási rovatában *Kwnmyse* néven.⁶⁰² Későbbiekben is folyamatosan szerepel az egri adójegyzékekben.

1570–1590-es évek között, az egri jegyzékek szerint fennállt Mizse-szék, az egykori Kecskemét szék területén.⁶⁰³

1622. Elhagyott pusztá, lakói kéri, hogy visszatérhessenek. Sikertelen volt az újjátelepítési kísérlet.⁶⁰⁴

2.2.35.1.2. Lajosmizse – M5 40. lelőhely/Tarnai föld

Lajosülése, -szállása

12–16. század. Templom, temető, település

Az M5 autópálya építését megelőző terepbejárások során lett azonosítva a helyszín. Ismertsége ellenére, 2009-ben mélyszántás áldozatául esett.

Leírás

A lelőhely egy ÉNy–DK irányú, nagy kiterjedésű dombvonulaton fekszik a mai várostól K-re, 2 km-re. Egy nagy kiterjedésű egykori vízenyős rész D-i sarkánál van, de más irányból nem veszi körbe egykori mocsár, a környéket kisméretű szikes tavak tarkítják. A település késő középkori kiterjedése nem tűnik nagynak, az mintegy 800×300 m. A kerámiaanyag bizonyága szerint a területnek van Árpád-kori előzménye, sőt a központi templom körüli részt nagy kiterjedésű Árpád-kori telepek veszik körbe. Bár ezek hitelesítése nem történt meg, mindenképpen egy jelentős nagyságú Árpád-kori központtal számolhatunk a későbbi Lajosszállása helyén.

A terület nagyobb része 2009-ben frissen szenvedett nagyfokú pusztítást, mikor gyümölcsös telepítések 1-1,2 m mélységben felszántották a település egy részét, valamint a templom és temető területét. A templom nyomát egyértelműen jelezte a nagy mennyiségű réti mészkő és a sok embercsont. A frissen végzett műszeres leletmentés nem hozott komoly eredményt, mely különös, tekintve a késő középkori (kun) temetők leletgazdagságát.

⁵⁹⁸ BENEDEK – KÜRTI 2004. 21., 26.

⁵⁹⁹ GYÁRFÁS III. 482., 666.

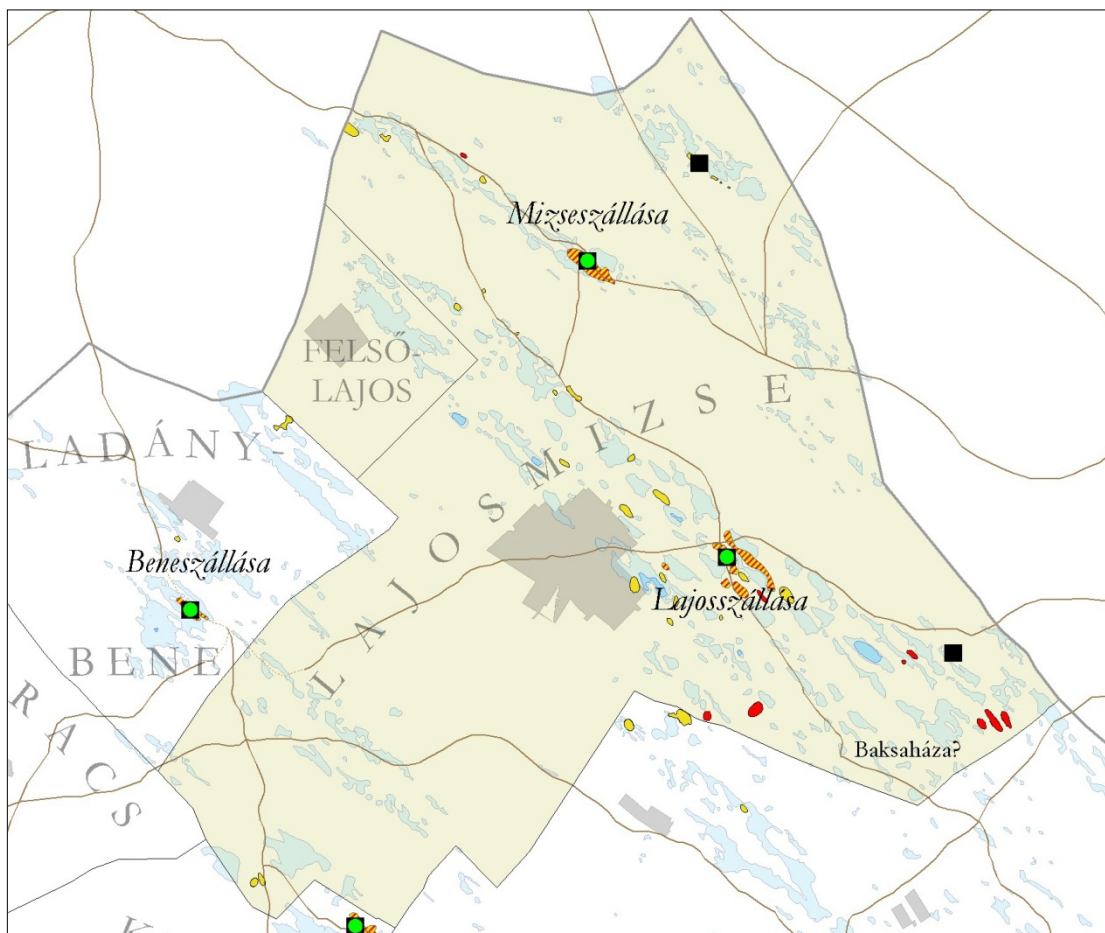
⁶⁰⁰ BENEDEK – KÜRTI 2004. 38–42.

⁶⁰¹ KÁLDY-NAGY 1985. 433–434.

⁶⁰² BENEDEK – KÜRTI 2004. 48.

⁶⁰³ FENYVESI 1987. 230.

⁶⁰⁴ BENEDEK – KÜRTI 2004. 79–80.

Régészeti kutatás

Szabó Kálmán térképmellékletén beazonosítható a helyszín, eszerint folytatott ásatást a templom környékén. A feltárt temetőből préselt ezüstveretes pártáról, pártáövekről tesz említést.⁶⁰⁵

1978. Egy vízállás K-i és DK-i partján, földhátan ÉK–DNy irányban húzódó faluhely, néhány Árpád-kori és zömmel késő középkori cserepek. A templom helyére a település É-i végén kiszántott kődarabok és embercsontok utalnak. 1986-ban próbafeltárás zajlott, hogy meghatározzák a környék érintett részeit.⁶⁰⁶

Térképek

A hely első jelölése még egy álló templom ábrája 1754-ben, a „*Templum Lajosiense*” név mellett. Balla Antal térképén 1793-ban „*Rud. Lajos*” néven szerepel. Az I. katonai felmérésen „*Rudera Lajo*” néven jelölve. Későbbi adat nincs, a templom maradványa a 18-19. század fordulóján lett elbontva.

Történeti források

1444. A király, *predia layoswlese* elhagyott pest megyei falubirtokot többekkel egyetemben eladományoz.⁶⁰⁷

1491. *Gerert de Laywszalasa* kun kapitány királyi védelme, melyet Kecskemét-szék mindenkori ispánjának tiszteletben kell tartania.⁶⁰⁸

⁶⁰⁵ SZABÓ 1938. 60., 61.

⁶⁰⁶ KJM Adattár 87. 575.

⁶⁰⁷ BARTFAI-SZABÓ 1938. 183.

1497. János *de layos*, Nagykörösön jár egy birtokrész zálogjoga kapcsán.⁶⁰⁹

1546., 1559., 1562., 1580., 1590. Lajos falu, a kecskeméti náhijéhoz tartozik. Családfőinek száma 16 és 32 között mozog.⁶¹⁰

1549. Az Egri püspökség adózási rovatában *Kwnlayos* néven.⁶¹¹ Későbbiekben is folyamatosan szerepel az egri adójegyzékekben. 1570–1590-es évek között, az egri jegyzékek szerint fennállt Lajos-szék, az egykori Kecskemét szék területén.⁶¹²

1622. Elhagyott pusztá, lakói kérik, hogy visszatérhessenek. Sikertelen volt az újjátelepítési kísérlet.⁶¹³

2.2.35.1.3. Lajosmizse – Jámbor dűlő

?

12–13. század. Templom, temető, település

2007-ben terepbejárás során azonosította V. Székely György és Rosta Szabolcs. Korábban ismeretlen lelőhely volt.⁶¹⁴

Leírás

Egy alig kiemelkedő földháton, vízjárásos rét DNy-i szélén húzódik a lelőhely. A környék igen vize-nyős terület lehetett az Árpád-korban. A település kisebb, egymástól kisebb távolságra lévő leletanyag koncentrációkat mutat, tanyaszerű településszerkezetre utal. A dombhát enyhébb kiemelkedésén mutatkoztak réti mészkövek és embercsontok, mintegy 30 m körön belül.

Kétségtelenül egy Árpád-kori, 13. században elpusztult templomos település volt itt.

2.2.35.1.4. Lajosmizse – Köhalom

?

12–13. század. Település. Templom, temető (?)

Az M5 autópálya ásatásai során M5 3. lelőhelyen késő Árpád-kori településrészletet tártak föl. Ettől DNy-ra 500 m-re mutatnak a térképi adatok egy Köhalom nevű földrajzi nevet, már Pest megyei területen.⁶¹⁵

Az II. katonai felméréstől kezdve minden további térképen, egyértelműen Köhalom néven szerepel, az egykori Hármashatár környékén. Terepi beazonosítás hiányában úgy tűnik, hogy a templom dombja nagy valószínűséggel éppen Pest megye területén van, az Árpád-kori település azonban átnyúlik Lajosmizsére.

Bizonyosan számolhatunk egy Árpád-kori templomos hellyel.

⁶⁰⁸ GYÁRFÁS III. 702.

⁶⁰⁹ BENEDEK – KÜRTI 2004. 35.

⁶¹⁰ KÁLDY-NAGY 1985. 397–398.

⁶¹¹ BENEDEK – KÜRTI 2004. 48.

⁶¹² FENYVESI 1985. 230.

⁶¹³ BENEDEK – KÜRTI 2004. 79–80.

⁶¹⁴ KJM Adattár 2007.2143.

⁶¹⁵ KJM Adattár 91.693.

2.2.35.1.5. Lajosmizse – Suba halom

?

Árpád-kor. Temető, templom (?)

Leírás

Mindössze Szabó Kálmán dokumentációjából véletlenül megmaradt papírlap tudósít bennünket az egykori ásatásról, mely 1935-ben, a lajosmizsei határban a Suba halmon történt. A 12–13. századi temető feltárása igen kevés eredménnyel zárult.⁶¹⁶

Pánya István a III. katonai felmérés földrajzi nevei alapján sikeresen azonosította a Suba halmot. A Suba halom terepen ugyan jelenleg nem visszaazonosított ásatási helyszín, de a fentiek szerint Árpád-kori templomkörüli temetővel biztosan számolhatunk a helyszínen.

2.2.35.3. Utak

A mai településhatár nagysága miatt sok középkori út halad át Lajosmizse területén. Az utak haladásának irányát alapvetően meghatározza Nagykőrös és Kecskemét közelsége.

A Kecskemétről jövő, mindkét települést összekötő főút haladt tovább az ország szívébe, ÉNy felé. Nagy valószínűséggel Árpád-kori nyomvonalon haladt a későbbiekben is, hiszen mindegyik településnek volt korai előzménye is, emellett a Kőhalom lábánál fut ki a határból. Ez az út nem egyezik meg a mai E75 főúttal, nyomvonala ma dűlőút formájában van meg, kissé keletebbre a mai úttól. Majd csak a mai településtől É-ra fog egyesülni a kettő. Ettől, a Mizseszállására leágazó úttól beszélhetünk a mai főút középkori kontinuitásáról.

Lajoszállásáról, a Beneszállásáról érkező út halad tovább K–Ny irányban egyenesen Nagykőrösre.

Mizseszállása összeköttetése egy DK irányú úttal volt megoldva Nagykőrösre. Ez a szakasz azért is volt fontos, mert a Kecskemétről Pestre haladó főútba ennek révén volt Nagykőrösnek összeköttetése.

A Kerekegyháza–Beneszállás É–D irányú út kis szakaszon áthalad a DNy-i határon, mely valószínűsíthetően nem is tartozott Lajoshoz a középkorban.

2.2.35.4. Összegzés

A mai Lajosmizse két jelentős későközépkori település, Mizseszállása és Lajoszállása kun települések újkori összeolvasztásából keletkezett. Egykori határai a DNy-i részen kívül viszonylag keveset változhattak a középkori helyzet óta, mely a területnek a Kiskunság egyéb tájaihoz viszonyított, csak rövid ideig történő lakatlanságára is visszavezethető. A Mizseszállás és Vacs falu közti határjárás az É-i határpontokat sorolja fel. Jelentős különbség a DNy-i részen lehet, ahol a mai település nagyobb területeket szerzett, az újkorban nem felújított Tormos kárára.

Az autópálya építését megelőző régészeti munkáknak köszönhetően viszonylag több középkori lelőhely is ismert, bár annak lineáris volta miatt igen egyenlőtlen elosztásban. Mindenképpen kieme-

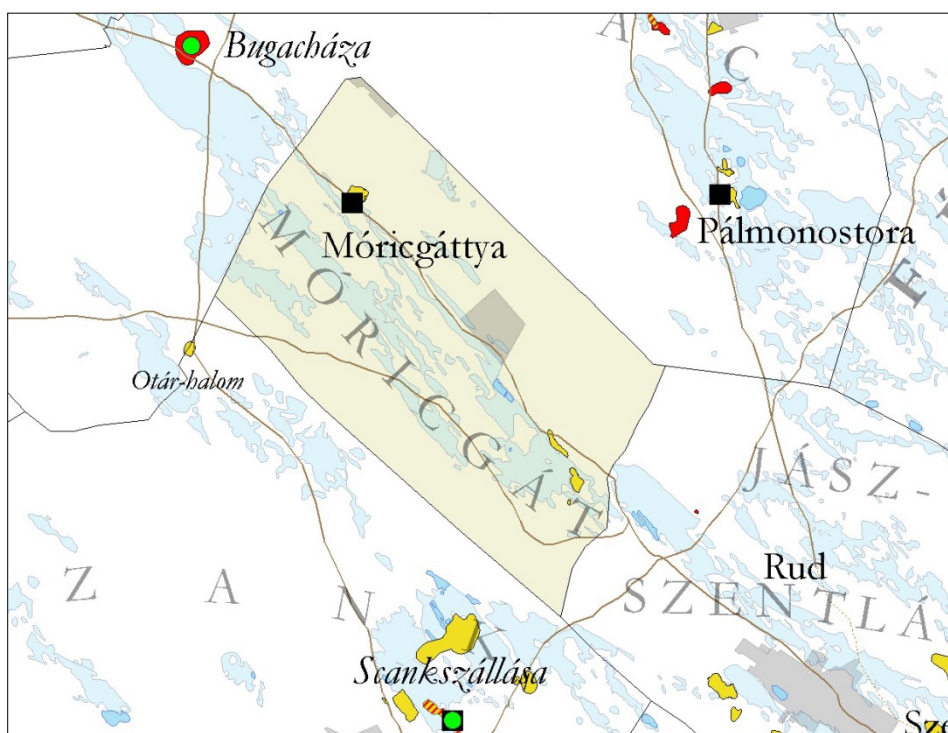
⁶¹⁶ KJM Adattár 64.3.

lendő a terület É-i részén mutatkozó sűrű Árpád-kori településhálózat, mely a szomszédos Cegléd környéki állapotokkal mutat rokonságot.

A Kiskunság más részeihez képest a viszonylagos kutatottság mégsem eredményezte azt, hogy olyan eredmények szülessenek, melyek pontosítanák a települések kronológiáját. Mindkét esetben Árpád-kori előzményeken létesült, a 15 éves háborúig tartó lakottságot ismerünk. Mindamellett a források Lajos esetében egy elhagyott állapotról tudósítanak még 1444-ből is. A terepbejárások nem adtak választ erre a hiátusra, mint ahogy például Csólyosszállása vagy Orgoványszállása esetében alkalmasnak bizonyultak e finomhangolásra. Úgy tűnik, hogy az Árpád-korban jelentős központként élő település igen későn, a 15. század második felében lesz csak újratelepítve.

A török defterek megőrizték Baksaháza pusztá nevét, Lajos falu közelében, a kecskeméti náhijében. Közelebbi információval nem rendelkezünk, így nem tudjuk, hogy az pontosan hol helyezkedett el. Elképzelhető, hogy egy Árpád-kori eredetű névről és birtokról van szó. Akár a mai Kecskemét határának É-i része is lehet.⁶¹⁷

2.2.36. Móricgát

⁶¹⁷ KÁLDY-NAGY 1985. 98.

2.2.36.1. Templomos hely

2.2.36.1.1. Móricgát – Régi református temető

Móricgátja

11–13. század. Templom, temető, település

Az egykori református temető környezetében fekvő lelőhely, korábban ismeretlen volt a régészet számára. Egy helyi lakos segítségével találtuk meg.

Leírás

A környezetből jelentősen kiemelkedő, kis alapterületű, mesterséges halmon áll a 19–20. századi temető. A domb már használaton kívüli, de a mai napig gondozott temető, a lábától szántva van. Itt lehetett némi réti mészkő törmelékét találni, a dombtól nem túl nagy körben. A domb környékén átlagos intenzitással jelentkezett az Árpád-kori település. A gyűjtött leletanyag szerint késő középkori továbbéléssel nem kell számolnunk. A domb közvetlen környéke nem mocsaras, de attól mintegy 500–600 m-re Ny-ra széles, ÉK–DNy irányú egykori vízfolyás van.

Régészeti kutatás

Szabó Kálmán térképmelléklete alapján biztosan ásott Móricgát területén. Ásatásáról egyéb információ nem áll rendelkezésre.

Térképek

Térképi ábrázolása nincs az egykori templomnak.

Történeti források

1411. Pétermonostora, Pálmonostora és *Morochgatha* birtokokat egymás mellettinek mondják.⁶¹⁸ E forrás alapján azonosította Györffy György Pétermonostora és Pálmonostora középkori helységeket, a ma Móricgáttal szomszédos Felső- és Alsómonostor területére.

1570. Szeged pusztája.⁶¹⁹

2.2.36.3. Utak

A lelőhely mellett halad el a Csengele, Szentlászló irányából érkező, Bugacházán keresztül Orgovány-szállására menő út. Érdekes, hogy ez az út klasszikus késő középkorinak határozható meg, mely a késői alapítású kun szállások közti közlekedést biztosította. Nem tűnik valószínűnek, hogy az Árpád-kortól megegyező nyomvonalon haladt volna. Ez a helyszín a 14–16. században már csak tereppontként állhatott az út ezen szakaszán.

A terület DNy-i részén egy átmenő út van, mely az említett csengelei útból ágazva le, halad Bócsaszállása irányába, az azonosítatlan Kápolna dombon keresztül.

2.2.36.4. Összegzés

Messzemenő következtetéseket lehet levonni az amúgy szegényes adatokból Móricgát kapcsán.

⁶¹⁸ BÁRTFAI-SZABÓ 1938. 128., BORSA 1993. 227.

⁶¹⁹ FENYVESI 1987. 235.

Szabó Kálmán ásatásának helyszíne valószínűleg nem itt azonosítható. Egyrészt egy, a környéket jól ismerő helytörténész meg tudta mutatni Szabó Kálmán általa ismert ásatási helyszínét, mely néhány km-el arrébb, az említett széles vízfolyás peremén van. Ezt a területet mára teljesen beerdősítették. Ásatási eredményéről semmilyen fogódzópontunk nincs. Az a tény, hogy temető fekszik a dombon, megint erősíti azt, hogy nem ez volt a feltárási helyszín, hiszen az ilyen helyzetet a szomszédos Felsőmonostoron is elkerülte.

1411-ben Móricgátja birtokként van említve a másik két területhez hasonlóan. Ekkor Pétermonostora élő település, Pálmonostora a tatárjárás során végleg elhagyott birtok, csak neve maradt fenn. Ismerve a környék kifejezetten nagy pusztulását az Árpád-korban, minden azt valószínűsíti, hogy Móricgátja valóban elhal a tatárjárás során és csak birtoknévként marad meg neve. Az, hogy egyetlen további oklevél sem utal rá, még ezen a forrásszegény területen is ritka.

A Szentlászló és Pálmonostora esetében felmerült probléma itt is jelentkezik. Biztosak lehetünk benne, hogy egy viszonylag nagy, egybefüggő területen egyáltalán nem számolhatunk a templomos települések késő középkori továbbélésével. Ezt a „szigetet” egyértelműen kun szállások veszik körbe, amelyeknek egykori magyar neve sem marad fenn. Megválaszolandó kérdés, hogy esetleg milyen különleges jogállás vezethetett oda, hogy a kunok egyáltalán nem szállják meg ezeket az elnéptelenedett birtokokat, mely miatt még Árpád-kori nevük is fennmaradhatott.

Az úthálózat kapcsán feltűnő, hogy a szomszédos monostori részekre nem rekonstruálható út az ismert térképi adatok alapján. Pedig szinte bizonyosra vehetjük, hogy ezek egykor összeköttetésben voltak. Minden azt mutatja, hogy értelmét veszítve már a késő középkorra, kora újkorra is használaton kívülre kerül ez a valószínűsíthető útvonal, így nem is öröklődik át a 18. századra. Áttételes módon ez a helyzet igazolja a késő középkori úthálózatnak a 18. századi úthálózatból való leképezési módszere helyességét.

2.2.37. Nyárlőrinc

2.2.37.1. Templomos hely

2.2.37.1.1. Nyárlőrinc – Hangár utca

Szentlőrinc

12/13–16. század. Templom, temető, település

V. Székely György feltárásai révén, a szentlőrinci templom a ritka, szakszerűen kutatott Bács-Kiskun megyei középkori lelőhelyek közé tartozik.

Leírás

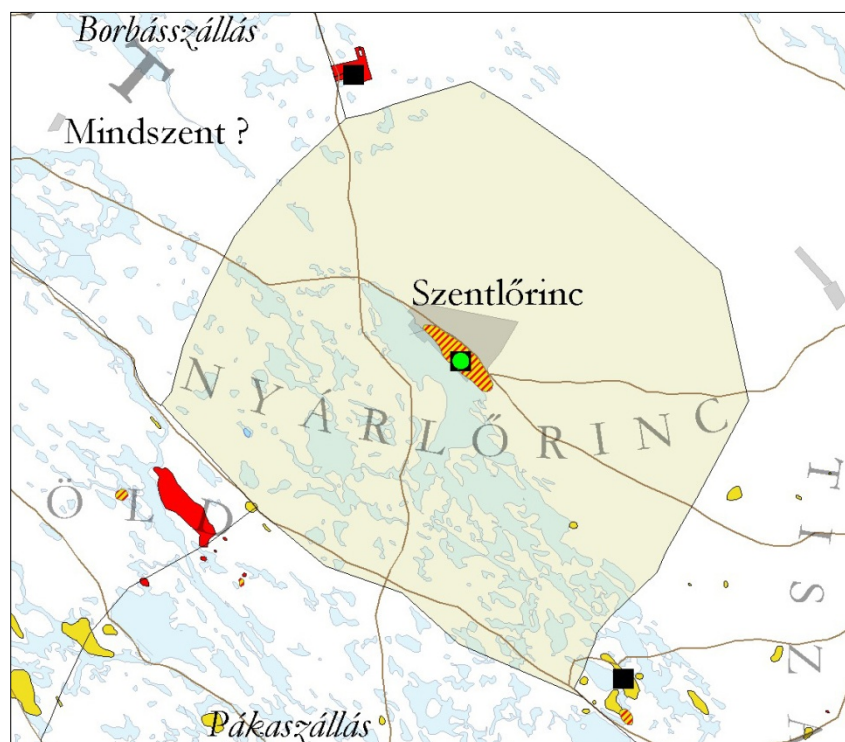
A település egy ÉNy–DK irányú nagyobb, a Szent Lőrinci Nagy Lapos, egykor hosszan elnyúló vizegyűjtő rész ÉK-i partján húzódott, egy dombháton. Az egykori templom a dombvonulat közepén volt, az ásatások kezdetén a község belterületi telkei alatt. A nagyméretű középkori település mintegy 1,5 km hosszan nyúlik el, 400 m szélességben, nagyjából a mai Nyárlőrinc alatt.

Régészeti kutatások

Szabó Kálmán térképmelléklete szerint ásott Nyárlőrinc területén, bár eredményeiről még Papp László utalásaiból sem tudunk.

1955. Szentlélek Tihamér helyszíni szemléje.⁶²⁰

1982–1992. V. Székely György ásatai sok információval gazdagították ismereteinket a középkori Szentlőrincről. A középkori templom két építési periódusát lehetett elkülöníteni. A korábbi, téglalapítesű épület félköríves szentélyzáródású volt. Építésének idejét az ásató a 13. század végére, legkésőbb a 14. század elejére teszi. A második periódust a 14. század végén, vagy a 15. század elején építették. A hajó meghosszabbításával elbontották a korábbi szentélyt, majd nagyobb méretben újraépítették. A templom belső hossza 13,15 m, a szélessége 6,4 m volt. Építőanyagként réti mészkövet használtak, téglasorral elegyítve. Kívülről támpillérekkel erősítették meg. Karzattartó oszlopokat és a karzat feljáróját is megfigyelték, a négyzet alakú sekrestyében oltáralapozást bontottak ki. A temető 541 sírját is feltárták, melynek többsége a 14–17. század közti falu lakóinak temetkezései voltak. A 14–15. századi sírokban klasszikus, gazdag leletanyag volt, egyértelmű kun etnikumjelző vonatkozásokkal. Az Árpád-kori sírok hiánya mindenképpen elgondolkodtató. Nyárlőrinc Szent Lőrinc tiszteletére szentelt templomról kapta nevét a 13. században.⁶²¹

Térképek

1788-ban „*Rudera Templi*” alakban egy álló templomot ábrázolnak toronnyal, mellette Telek jelző mutatja az egykori település helyét is. Az I. katonai felmérésen és a II. felmérésen is „*Szent Lorenz*

⁶²⁰ KJM Adattár I/68-104.

⁶²¹ V. SZÉKELY 1987. 81–85.

alte Kirche” néven jelölve. A továbbiakban nincs jelezve, mutatva, hogy a 19. század második felére tehető végső elhordása.

Történeti források

1354. I. Lajos király adománylevelében, Szentkirály és Mindszent határjárásának eszközlése során szerepel *Zenthlewryncz*.⁶²²

1392. Mária Királynő levelében *Zentlrwryncz* falu birtokosainak pallos jogot adományozott.⁶²³

1455. *Zentlewryncz* néven kijelölt királyi ember.⁶²⁴

1488. Határjárás teljesítését igazolják Laka és Felalpár községekben a környező kun kapitányok és kun szomszédok. Ezen vesznek részt többen is *Zenthlewryntz*-ről.⁶²⁵

1506. Csongrád megyéhez tartozott.⁶²⁶

1520-as években, Lázár deák térképén ábrázolva van *S.Lorenz* néven.

1546., 1559., 1562., 1580., 1590. Szentlőrinc falu, a kecskeméti náhijéhez tartozik. Családfőinek száma 17-45 között mozgott.⁶²⁷

A falu az 1680-as években, a török kiűzése során néptelenedett el.⁶²⁸

2.2.37.3. Utak

A Nyárlőrinc határán átvezető középkori utak rekonstruálása elég egyértelmű, melynek több oka közül mindenképpen kiemelendő, hogy a település még a 17. század közepén is lakott volt, csak az 1680-as években mennek be lakosai Kecskemétre. Másrészt a Kecskemétről érkező út egyben az Alsó- és Felsőalpár, vagyis a Tisza felé vezető, folyamatosan használt út volt. A két szakasz Szentlőrinc faluban ágazott el.

Szentlőrinctől kissé Ny-ra, É-D irányban ment a Félegyháza–Nagykörös út, a mai Nyárlőrinc területén nem érintve ismert középkori lelőhelyet.

2.2.37.4. Összegzés

A kutatottság terén jelentős lemaradást tud felmutatni Nyárlőrinc is, hiszen területén mindössze egyetlen Árpád-kori lelőhely ismert a középkori Szentlőrinc mellett. Így az úthálózat rekonstrukcióját nem tudjuk megtámogatni a középkori lelőhelyek helyzetével. Szentlőrinc elhelyezkedése azt sejteti, hogy későközépkori birtokhatárai nagyrészt megegyezhettek a maival. A település viszonylagos késői elhatalása is ezt erősítheti.

⁶²² GYÁRFÁS III. 490–492.

⁶²³ MÁLYUSZ 1951. 280.

⁶²⁴ CSÁNKI I. 687.

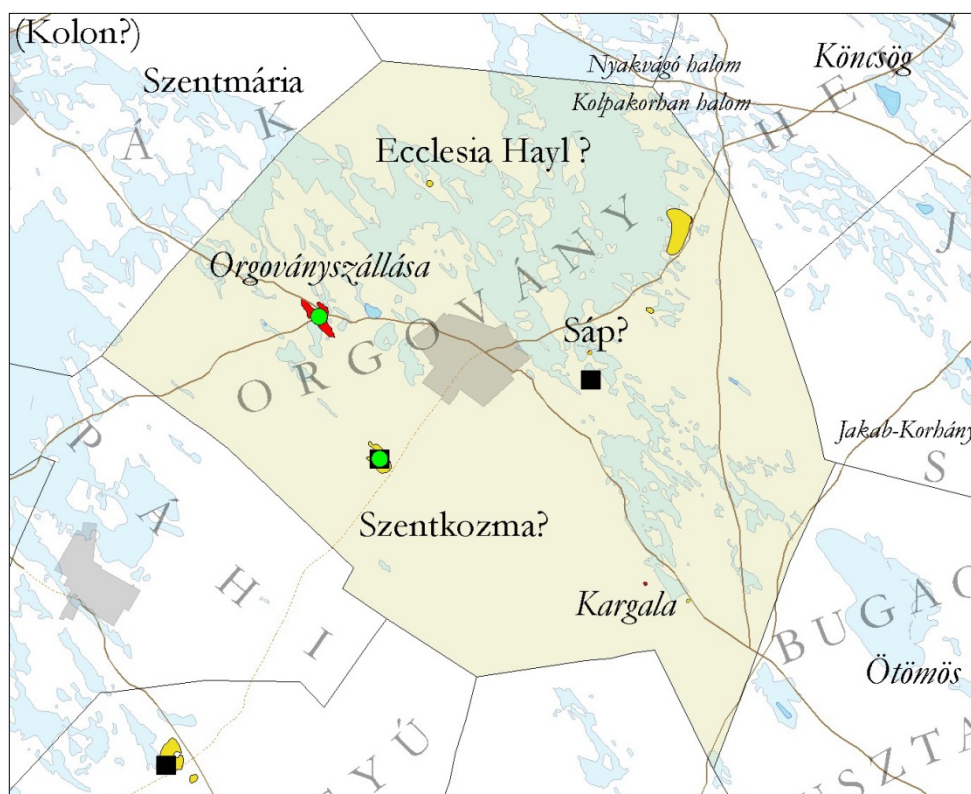
⁶²⁵ GYÁRFÁS III. 697–699.

⁶²⁶ CSÁNKI I. 684.

⁶²⁷ KÁLDY-NAGY 1985. 576.

⁶²⁸ V. SZÉKELY 1987. 81.

2.2.38. Orgovány

2.2.38.1. Templomos hely

2.2.38.1.1. Orgovány – Ürögi tanya

Sáp ?

12–13. század. Templom, temető, település

1976-ban mélyszántás során nagyobb mennyiségű csontot és terméskövet hozott fel az eke. Ennek nyomán, Biczó Piroska az Ürögi tanya mellett egy Árpád-kori rotundát azonosított.⁶²⁹

Leírás

A községtől K-re, az Orgovány-úti vasúti megállótól D-re 500 m-re, több irányban is zsombékos területtel körülvett erősebb magaslát áll. Tetején, valamint a domb aljába gördülve réti mészkő darabok jelzik a templom helyét. A domb, még az 1961-es, valamint az 1976. évi szántások és földhordás következtében kisebb roncsolásokat szenvedett. Az Árpád-kori lelőhely teljes kiterjedése nem ismert. A leletanyag alapján késő középkori továbbélése nincs.

Régészeti kutatás

Szabó Kálmán térképmellékletén beazonosítható helyszín, eszerint folytatott ásatást a templom környékén. A feltárásról egyéb adat nem áll rendelkezésünkre.

⁶²⁹ KJM Adattár 79.330.; 79.336.

1961. Horváth Attila, helyszíni szemlét tartott a templom dülöben, ahol szőlő alá forgatás során kerültek elő nagyobb réti mészkő töredékek, kváderek. Némely közülük festett volt. 40-60 cm mélységben voltak falak.⁶³⁰

1976. Biczó Piroska megfigyelései szerint a temető egy részét bolygatták, a kövek mintegy 5 m-es körben heverték. Ezek alapján Árpád-kori rotundát határozott meg. Kétségtelen, hogy mindkét helyszínelés ugyanezen a lelőhelyen történt.

Térképek

Az Árpád-kori templomnak térképi ábrázolása nem ismert.

Történeti források

Orgovány környéke bővelkedik valószínűsíthető Árpád-kori eredetű helységnevekben, melyek pontos beazonosítása komoly nehézségekbe ütközik. Ezek közül leginkább valószínű, a Siklósi Gyula által Orgovány területére helyezett, a defterekből ismert 16. században már biztosan pusztá Sáp területével való azonosítás.⁶³¹ Sáp nevű egykori templomos helynek a környéken való elhelyezkedésére egyéb bizonyítékot nem tudunk felhozni, de a név gyaníthatóan Árpád-kori elnevezést takar.

2.2.38.1.2. Orgovány – Kápolna

Szentkozma ?

12–14. század. Templom, temető, település. 15. század. Temető

Az Árpád-kori előzményekkel rendelkező templomos helyet sokáig a forrásokból ismert kun Orgoványszállásával azonosították. Annak biztos lokalizálása után merült föl az ettől D-re fekvő, valószínűsíthetően Árpád-kori nevét megőrző Szentkozma-val való azonosítás lehetősége.

Leírás

A Kaskantyúi műút mellett fekvő kápolnai általános iskolától 250 m-re ÉNy-ra, alig érezhető kisebb kiemelkedésen, erősen futóhomokos részen fekszik. A szőlőművelés hatalmas károkat okozott a templomban és környezetében, melynek eredményeként időről időre kerülnek elő fémleletek a temető területén. Az Árpád-kori település 650×300 m kiterjedésű, intenzív leletanyagot szolgáltatott. A lelőhelyen érezhetően kevés 14. századi telepennyag jött csak elő, mely a 15. századra teljesen ki is kopik.

Régészeti kutatás

Szabó Kálmán térképmellékletén beazonosítható a helyszín, eszerint folytatott ásatást a templom környékén. A feltárásról egyéb adat nem áll rendelkezésünkre.

1961-ben Horváth Attila járt kint a helyszínen, ahol a szerteszét heverő réti mészkő alapján épületet valószínűsített. A földmunkák során folyamatosan pénzek jöttek elő.⁶³² A helyszínen folytatott későbbi fém-detektoros kutatás során nagyobb mennyiségű lelet került elő, a mélyszántás alá esett temető sírjaiból.⁶³³ Az ékszerek és az előkerült pénzek intenzív, 14–15. századi temetkezésre mutatnak.

⁶³⁰ KJM Adattár 64.36.

⁶³¹ SIKLÓSI 1999. 8.

⁶³² KJM Adattár 64.36.

⁶³³ KJM Leltár 88.22.1-44. Temetői leletanyag.

A többszöri szisztematikus terepbejárások alapján előkerült telepanyag és a temető anyaga némi el-
lentmondásban vannak egymással.

Térképek

A templomnak nem ismert egyetlen térképi ábrázolása sem. Ez felveti a gyanút, hogy a templomot
még a 18. századot megelőző időszakban, esetleg a középkor folyamán elbontották.

Kozma homokja földrajzi névként, a lelőhelytől 4 km-re DK-re, Kargala szomszédságában van jelöl-
ve. Minden bizonnyal ebben a formában maradt meg a Szent Kozma név. Orgovány D-i része volt
ezek szerint.

Helytörténet

A helyi hiedelem szerint itt állott régen kápolna. Nagyobb mennyiségű Anjou korabeli pénz került elő
egy edényben, mely a Nemzeti Múzeumba került.⁶³⁴

Történeti források

1541. *Zenthkozma*, pest megyei birtokot adományozzák, többek közt Félegyháza és Korhány puszták-
kal egyetemben.⁶³⁵

1559., 1562-63., 1580., 1590. Szentkozma pusztája, Orgovány falu közelében.⁶³⁶

2.2.38.1.3. Orgovány – Pusztatemplom

Orgovány szállása

13–16. század. Település

16. század. Templom, temető

Az I. katonai felmérés georeferálása során meglett templomos lelőhely, mely kétségtelenül azonosítha-
tó a középkori Orgoványszállásával. Eddig régészetileg ismeretlennek minősült.

Régészeti kutatás

Szabó Kálmán térképmellékletén beazonosítható a helyszín, eszerint folytatott ásatást a templom kör-
nyékén. A feltárásról egyéb adat nem áll rendelkezésünkre.

Leírás

Az I. katonai felmérésen jelölt, de ma is létező útkereszteződésben, a főúthoz illeszkedve, annak két
oldalán nyúlik el a középkori település. Közelében vízállásos rétek vannak. A templom a település
DK-i részén, egy kisebb magaslaton van, kövei és téglái a földművelés következtében nagyobb terüle-
ten vannak szétszóródva, embercsont viszont alig volt a felszínen. Az ÉNy–DK irányban nyújtott,
mintegy 950×350 m nagyságú lelőhelyről kizárólag 13. századi és azt követő telepanyag jött elő, mu-
tatva annak tatárjárás utáni alapítását. A terepszemlén legalább 15 házhelyet lehetett azonosítani, ebből
egy kőépület volt a legmagasabb kiemelkedésen. A házhelyeknél vályogtéglák nagyobb darabjai illet-
ve kisebb rétimészkö töredékek mutatták a falakat és a kemence alapozások helyét. A viszonylag na-
gyobb mennyiségű bécsi fazék töredéke az út kereskedelmi fontosságát hangsúlyozza. A templom
lábától induló, Páhi irányába vezető útelágazás kétségtelenül középkori eredetű. A lelőhely hosszen-

⁶³⁴ KJM Adattár 64.36.

⁶³⁵ BÁRTFAI-SZABÓ 1938. 384.

⁶³⁶ BÁRTFAI-SZABÓ 1938. 405., KÁLDY-NAGY 1985. 572.

gelyében, annak DK-i részén széles, hosszabb vájat mutatkozik, mely valószínűleg a középkori utca eredeti nyomvonalát jelzi. A leletanyag 16. századi része egyezik a források adataival, mely szerint a falu a 16. század végéig él.

Térképek

Az I. katonai felmérés „*Rudera Puszta Templum*” jelölése szerint, a 18. század végén még állt templomrom Orgovány határain belül. A romot útelágazás mellett ábrázolja a térkép, mely az egyetlen ismert jelölése.

Helytörténet

Pesty Frigyes említi a *Kunkép* határdombot, melyen még a 18. század végén is állt egy kun süveges, míves faszobor Orgovány felé fordulva.⁶³⁷ A határdomb a leírás szerint *Orgovány- és Pálos puszták* határán van. A jelenleg is a települések határán lévő dombon, kidőlt 18–19. századi határkövet találunk. A kun emlékek egyik kiemelt helyszínének beazonosítása megtörtént.

Nyelvészet

Orgovány kun gyökerű név, jelentése „orgonás”.⁶³⁸ Orgovány erős kun vonatkozásait bizonyítják a földrajzi névként fennmaradt egyéb kun nyelvemlékek is. A Bugaccal határos terület neve Kargala. Köncsőpuszta és Jakabszállás irányában, a K-i határ neve a helyi hagyomány szerint kővágó Kolpa korhán.⁶³⁹

Történeti források

1411., 1436. „*Orboganzallasa*”, A szállás neve őrizte meg a kapitányi család nevét is.⁶⁴⁰

1504. Fejér megyei Solt széki Orgoványalja királyi birtokon vizsgálatot tartottak. A királyi emberek megállapították, hogy Pah-i Terek Lőrinc csatlósaival fegyveresen megtámadta a birtokot, ahol kunok és jászok laktak. Buz Barnabás kun kapitány udvarházát is kirabolta, a kapitányt halálra kerestette.⁶⁴¹

1509. „*descensum Orgowan*”. Az ágasegyházi jobbággyokkal szembeni hatalmaskodás tárgyában kerül elő neve. Halas székhez tartozónak mondják.⁶⁴²

1546., 1559., 1562., 1580., 1590., *Orgovan* falu, a kecskeméti náhijében.⁶⁴³

2.2.38.2. Kérdéses templomos hely

2.2.38.2.1. Orgovány – Eklézsia sziget

Hayl egyház (Ecclesia Hayl) ?, Szentmária (?)

12–13. század. Település, templom (?)

Leírás

A név már önmagában is felkelti a gyanút, hogy középkori lelőhely található a környéken. A környező mocsarakból kiemelkedő, szigetszerű földnyelven bronzkori település mellett Árpád-kori település

⁶³⁷ PESTY 1978. 148.

⁶³⁸ KISS 1980. 485.

⁶³⁹ KJM Adattár 64.36.

⁶⁴⁰ GYÁRFÁS III. 727., REIZNER I. 65.

⁶⁴¹ NAGY-PÁL 1975.12.

⁶⁴² A forrás elemzése, Ágasegyháza alatt.

⁶⁴³ KÁLDY-NAGY 1985. 467.

nyomait lehetett megfigyelni. A terület igen nagy kiterjedésű, nagyjából leegelő. A templom pontos helyét nem lehetett megállapítani. Eddig régészetileg ismeretlennek minősülő helyszín.

Régészeti kutatás

Az 1359. évi ágasegyházai határjárás alapján Ágasegyháza D-i részén lett azonosítva Haylegyház.⁶⁴⁴ Bár a templom helyét nem sikerült azonosítani, a terület elnevezése miatt is joggal feltételezhetjük ennek létét. Mivel a begyűjtött kerámiaanyag késő középkori települést nem jelez, megkockáztatjuk, hogy az Eklézsia sziget azonosítható Ágasegyháza 1359-es határjárásában szereplő és a leírás alapján nagyjából erre a területre lokalizálható Haylegyházzal/ *ecclesie Hayl*. Esetleg a szintén e határjárásban szereplő, ugyancsak Árpád-kori eredetű Szentmáriával való azonosítás is felmerülhet.⁶⁴⁵

Térképek

Az Eklézsia sziget mindössze újkori térképeken szereplő földrajzi névként maradt meg.

2.2.38.2.2. Orgovány – Kargala Pockodi tanya

Kargala ?

14–15. század. Település

A községtől DK-re, a kargalai iskolától 400 m-re DNy-ra, a Pockodi tanya mellett 1521–1525-ig tartó időszak 690 db éremlete került elő 1976-ban. 1979-ben a kargalai iskolától 600 m-re D-re későközépkori településnyomokat találtak helyszínelés során egy 150 méteres körzetben egy vízállásos területből kiemelkedő dombon. A kevés előkerült csonttöredék alapján nem volt eldönthető, hogy számolhatunk-e temetkezési hellyel.⁶⁴⁶ A két helyszín kapcsolata valószínűsíthető. Elképzelhető, hogy volt egy kisebb kun szállás a környéken, melynek okleveles említése nem maradt fent.

Nyelvészet

Kargala megfejtetlen kun nyelvemlék.

2.2.38.3. Utak

A késő középkori Orgoványszállást átszelő, ma részleteiben használt és aszfaltozott út Kiskunmajsa/Majossaszállása (illetve Csengele irányában Csongrád megye) középkori településről Izsákra/Izsákegyház haladó középkori út, melynek e szakasza *Orgoványszállása* utcája is volt egyben.⁶⁴⁷ DK-i irányban kb. 6 kilométerre Kargala területén az ismert későközépkori lelőhely – ahol 1976-ban éremlet, majd 1979-ben település nyomai kerültek elő – ugyanezen út mentén fekszik, innen lép át bugaci területre.

A Pusztatemplomnál Ny-i irányba leágazó dűlőút a középkori *Páhi* felé halad, mely útba ejti a *Kunkép* határdombot. A határdomb a leírás szerint *Orgovány-* és *Pálos puszták* határán van. Mivel *Pálos puszta* nincs Orgovány közelében, így valószínűleg a *Páhi puszta* rontott alakjával kell számolnunk. Páhi irányában volt a kétségtől beszédesebb *Kunkép* domb, melyen még a 18. század végén is állt

⁶⁴⁴ SIKLÓSI 1999. 8.

⁶⁴⁵ GYÁRFÁS III. 498., KJM Adattár 64.36.

⁶⁴⁶ KJM Adattár 79.397.

⁶⁴⁷ PESTY 1978. 148.

a kun süveges, mives faszobor Orgovány felé fordulva.⁶⁴⁸ Az út DNy-i irányban folytatódva elhalad a Kolon-tó D-i részénél, majd útba ejti Páhi középkori templomát és halad Akasztó felé.

2.2.38.4. Összegzés

A kun nevű, kétségtelenül kun vonatkozású Orgovány, a középkori *Orgoványszállása*, jellemző példája a hiányos adatokból eredő ellentmondásoknak. Elsőként a mai községtől Dny-ra Orgovány–Kápolna lelőhelyet, a 12–15. századi templommaradványt és templomkörüli temetőt azonosították vele.⁶⁴⁹ Valószínűsíthető volt, hogy a lelőhely megegyezik a Szabó Kálmán térképmellékletén szereplő egyik ásatási helyszínnel, egyben megegyezik a lelőhely a középkori források *Orgoványszállásával*.⁶⁵⁰ Az idézett térképen három középkori ásatási helyszínt is jelölt Szabó Kálmán. Az azonosításokkal kapcsolatban akkor merültek fel nehézségek, mikor több középkori lelőhely is ismertté vált Orgovány területén. A georeferált I. katonai felmérés egybevetése a mai térképekkel azonban más irányba terelte az Orgovány történetével kapcsolatos addigi elképzeléseket. A katonai felmérés adta koordináták alapján a Kápolnától 2 kilométerre elhelyezkedő templomos hely mutatkozott. Az így folytatott szisztematikus terepbejárás egy eddig ismeretlen, a 13–16. század között élt nagy kiterjedésű, utak kereszteződésében fekvő templomos települést mutatott. A régészeti leletanyag, valamint az a tény, hogy a térképi ábrázolás is inkább késő középkori templomos helyet valószínűsít, a történeti forrásokból ismert kun szállásra, Orgoványra enged következtetni. Érdekes adalék, hogy kettő templomos település ilyen fokú közelsége e késői időszakban, a homokhátsági területeken eddig sehol sem volt tapasztalható.

A Kápolna környékén végzett újabb megfigyelés és a korábban előkerült leletanyag pontosabb elemzése, magyarázatot adtak az ellentmondásos helyzetre.

A két lelőhely anyagának jellemzői alapján arról lehet szó, hogy a lakatlan vidékre beköltöző kunok a korábbi, minden valószínűség szerint a tatárjárás során elpusztult település templomát használták temetkezőhelyként. Mivel a Kápolna környékén elhanyagolható mértékben mutatkozik csak késői telepanyag, így a kunok már a betelepüléskor, vagy röviddel utána főként az Izsákra vezető út mellett laktak, templomként és temetkezési helyszínként viszont a korai egyházat használják. A korai temető felhagyásával majd valamikor később, talán csak a 15–16. század fordulóján építik fel templomukat immár a településen, ezzel felhagyva évszázadokig használt régi temetőjüket. A gyakorlat nem ismeretlen a kunkutatás számára. Csengelén hasonló helyzet mutatkozott, ahol a kun alapítású késő középkori település, a temetkezésre használt Árpád-kori templomtól távolabb, Fecskésen feküdt.⁶⁵¹ Így a Kápolna helyett, sokkal inkább az I. katonai felmérés alapján megtalált Pusztatemplom környezete azonosítható a 15–16. századi forrásokban szereplő *Orgoványszállásával*.

⁶⁴⁸ KJM Adattár 79.397., Biczó Piroska, V. Székely György terepbejárásai.

⁶⁴⁹ KJM Adattár 64.36.; KJM leltár 88.22.1–44.

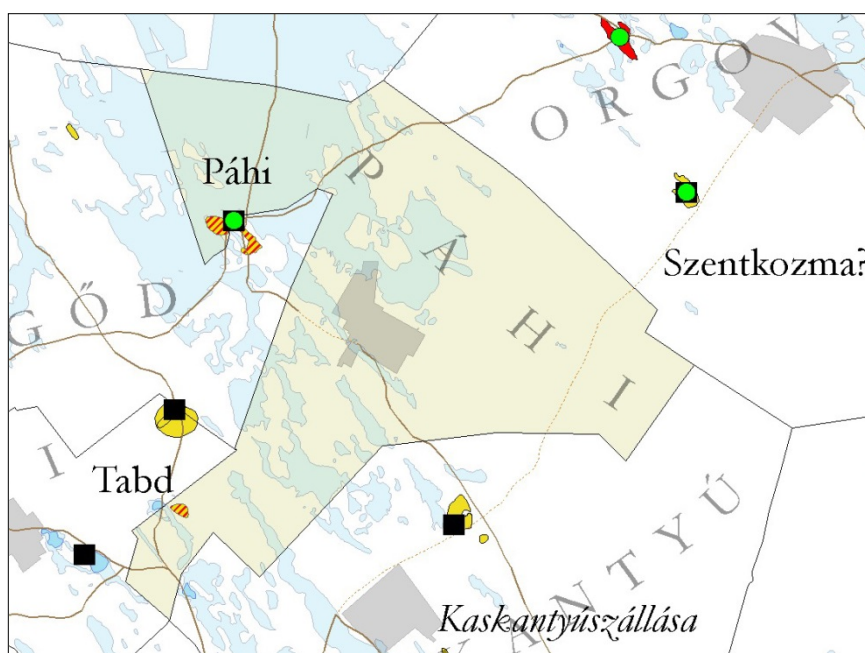
⁶⁵⁰ A nehéz helyzetet mutatja Hatházi Gábor véleménye is, aki szerint mivel több templomos lelőhely is gyanítható Orgovány területén belül, ezek nem egyértelmű adatai miatt csak némi fenntartással lehet kezelni az azonosításokat. HATHÁZI 2000. 241.

⁶⁵¹ HORVÁTH 2001. 226.

Jelenleg nagy bizonyossággal azonosíthatjuk ismét Szabó Kálmán ásatási helyszíneit, melyek jelölése sematikus térképén egészen pontos. Eszerint a középkori *Orgoványszállása* mellett ásott a Kápolna területén, illetve kutatta az Ürögi tanya mellett, egy kisebb dombon álló Árpád-kori rotunda helyét is.

Az 1504. évi, sokáig ismeretlen okleveles adat mindenképpen különleges, hiszen ez királyi birtokról beszél Orgovány esetében. Nem tévedünk nagyot, ha a terepszemle során megfigyelt nagyobb köépületet azonosítjuk a vizsgálatban szereplő Buz Barnabás kun kapitány udvarházával.

2.2.39. Páhi

2.2.39.1. Templomos hely

Kétségtelenül beazonosított templomos középkor lelőhelyet a mai Páhi területéről nem ismerünk. Az igen alacsony fokú kutatottság folytán mindössze egyetlen kisebb középkori lelőhely ismert jelenleg.

2.2.39.3. Utak

A Páhi területét átszelő utak értelmezése kizárólag a középkori Páhi helyzetéből magyarázható, hiszen a mai igencsak bonyolult határ egykoron magában foglalta a Csengőd–Fácánoshát lelőhelyet, vagyis a középkori Páhit. Így az átmenő utak többsége ebbe az irányba futott, É-ről Izsákegyház, ÉK-ről Orgoványszállása, DK-ről Bócsaszállása felől.

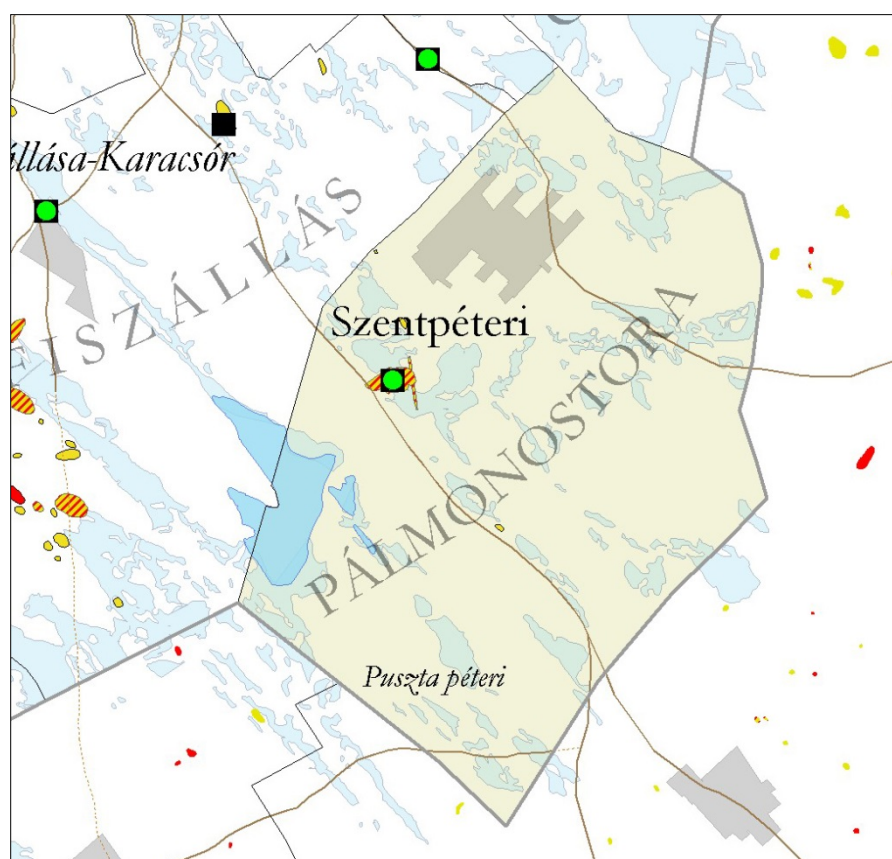
Az orgoványi út a mai napig létező dűlőút, az eredeti nyomvonalon halad.

Az Izsákra vezető út a Kolon-tó K-i oldalának mocsaras részein keresztül vezetett, minden bizonnyal csak időszakosnak tekinthető. Az egykori bócsaszállási út, már a 19. századra végleg elhalt.

2.2.39.4. Összegzés

A mai településhatárok valószínűsíthetően nagy változáson estek át a középkoriakhoz képest. Így történhet, hogy a középkori Páhival bizonyosan azonosítható helyszín nem esik a mai határok közé. Mindezzel együtt a Ny-i határrész lehetett egy elfeledett nevű középkori birtok része.

2.2.40. Pálmonostora

2.2.40.1. Templomos hely

2.2.40.1.1. Pálmonostora – Lőrinc tanya

Péteri, Szent Péteri

11–16. század. Templom, temető, település

Helytörténeti és térképi adatok alapján történt a helyszínelés, melynek során a középkori templomos hely beazonosításra került. Régészetiileg korábban ismeretlennek minősült.

Leírás

A templom egy ÉK–DNy irányú kisebb dombvonulat legmagasabb pontján fekszik. A területet ma nem használják, ezért a templom jelenleg szántással nincs megbolygatva. A dombon több nagyobb mélyedés található, minden bizonnyal homokbányászás nyomai. Igen sűrű aljnövényzet borítja, emiatt még a nagyobb réti mészkő darabokat is nehéz észrevenni. Az újkori bolygatással erősen pusztított helyszínen igen sok nagyobb réti mészkő kváder és habarccsal összeragasztott téglák darabjait talál-

tuk, illetve nagyobb összefüggő mésszel ragasztott faltöredékek nyomait fedeztük fel. A környező, magasabban fekvő dombháton helyezkedett el a középkori település, melynek területéről telepanyag bőven került elő. A terület mélyebb fekvésű részeit ma is kisebb tavak tagolják.

Régészeti kutatás

1990. A Lőrinc tanya mellett, a templom omladékaitól nem messze leletmentés során 11 sír került elő. Az ásató régész szerint a terület igen bolygatott volt. Összesen egy darab S-végű hajkarika, korporsók nyomai, az egyiken bőrmaradvány volt található. A sírokat az előkerült leletanyag alapján a 13–14. század fordulójára tette.⁶⁵² Így a temető korban egyezik Szabó Kálmán hajkarikás sírjával, talán az egykori ásatás helyszínével is.

2008. Pálmonostora Barna tanya (P6. lh) néven gázvezeték építését megelőző feltárás során a középkori település K-i szélét érintették, hosszabb metszetet adva a lelőhelyről. Ezzel a település méreteit sikerült pontosabban meghatározni ezen az oldalon.

Térképek

A templomnak már az I. katonai felmérésen nincsen térképi ábrázolása, mindössze a „*Tserepes csárda*” helye van jelezve. A „*Péteri*” néven jelzett templomrom Bedekovich 1794. évi térképén egy épület mellett van, mely minden bizonnyal a Cserepes csárda lehet. Balla 1793-as munkáján „*Div. Rud.*” alakban mutatja a csárdát és a templomhelyet.

Helytörténet

Az újkori Pálmonostora neve abból a hagyományból ered, miszerint az E75-ös út mellett állt Cserepes Csárda közelében pálos monostor volt, melyet a törökök lakosságával együtt elpusztítottak.⁶⁵³ A II. József korabeli katonai felméréseken 1783-ban már álló Nagy Petery vagy Tserepes Csárdát a hagyomány szerint a templom köveiből építették. Ezt igen valószínűvé teszi az a tény, hogy a Bedekovich-féle térkép, mely 1780-as állapotot jelöl, csárdát még nem, de templomot jelöl Péterin. Ezek alapján valószínűsíthető, hogy a templom kőanyagából 1780 és 1783 között építették meg a csárdát.

Történeti források

A lelőhelyre vonatkozó középkori és kora újkori forrásokat igen nehéz összeegyeztetni, melynek egyik fő oka a Szent Péter névadás népszerűsége.

1333. a Tisza közelében található *Sancto Petro*, papja három garas tizedet fizet.⁶⁵⁴

1546., 1559., 1590. *Pedör*, más néven *Kalos Petör* pusztja, Ferencszállás falu szántója. A kecskeméti náhijében, Csongrád város közelében.

1580. Kalos Petör falu, mindössze két családfővel.⁶⁵⁵

⁶⁵² Somogyvári Ágnes szóbeli közlése

⁶⁵³ FEKETE 1997. 73.

⁶⁵⁴ IPOLYI 1887. 147.

⁶⁵⁵ KÁLDY-NAGY 1985. 484–485.

2.2.40.2. Kérdéses templomos hely

2.2.40.2.1. Szabó Kálmán – Pusztai Péteri

Szabó Kálmán 1933-ban folytatott ásatást Pálmonostorán, ahol egy női sírban 10 darab hajkarikát talált.⁶⁵⁶ Sajnos ezen kívül semmi információnk nincs ásatásáról, templomot meg sem említ, még ha az valószínűnek is látszik. Térképi mellékletéből egyértelműen kiderül, hogy az ásatásának helyszíne nem a Lőrinc tanyánál volt, hanem Pálmonostora D-i szélénél. Ez, szem előtt tartva valamennyi elcsúszást a jelölés esetében legfeljebb a Pörnyehalom lelőhelyet érinthette. Valószínűbbnek látszik azonban valahol a Péteri tó D-i részénél keresni az esetleges ásatási helyszínt. A valószínűnek tartott Fekete halom környékén ennek lehetséges nyomát nem találtuk.

Tudjuk, hogy ásatást végzett Pusztapéterin is, de ennek sem pontos helyére, sem leletanyagára nincs adatunk.⁶⁵⁷ Előfordulhat, hogy ez a lelőhely van ábrázolva a térképi mellékleten.

2.2.40.3. Utak

A mai Pálmonostorán átmenő középkori utak igen jól rekonstruálhatóak. Az E75-ös főút ma Kiskunfélegyházától egészen a középkori Péteri lelőhelyéig ugyanazon a nyomvonalon halad, melyen a 18. századi út. Ezt az egészen az Árpád kori előzményekig visszakövethető nyomvonalat a közbeeső, az út mentén lévő Csáki tanya lelőhely is igazolja. D-i irányban szinte közvetlenül a lelőhely alatt válik el egymástól a középkori és mai nyomvonal, a mai főút az út 18. századi áthelyeződésével Kistelek irányába megy. A középkori út ettől kissé K-re elhalad a Pörnye halomig, majd ott elválva halad DK-i irányban egyenesen Szer felé, ahol becsatlakozik a Királyi útba. A másik a Pörnye halomnál D felé fordul, elmegy Sáregyháza felé, majd a Homokhátságon tovább Szegedre. Minden bizonnyal ez lehet az 1389-ben említett Sáregyházi út, ahol tiltva van a szeri nemeseknek a szegedi polgárok zaklatása.⁶⁵⁸ A Félegyháza–Tömörkény út elhalad Pálmonostora É-i részén, ismert középkori lelőhelyet nem ejtve útba.

2.2.40.4. Összegzés

Pálmonostorának még újkori története is komoly nehézségeket okoz a vele érdemben foglalkozni kívánók számára. A helyiek nyelvén ma is Péteriként nevezett helységet – mely nevet a tőle Ny–DNy-ra elterülő Péteri-tó mindmáig megőrizte – Pesty Frigyes hibás értelmezése folytán a 19. században a ma már Györffy György által Bugac területén beazonosított Pétermonostora középkori helységgel gondolták egynek.⁶⁵⁹ A 19. századi, Péteriként újretelepített községet 1900-tól Pétermonostora névvel

⁶⁵⁶ SZABÓ 1938. 28.

⁶⁵⁷ SZABÓ 1986. 36.

⁶⁵⁸ GYÁRFÁS III. 510, 580.

⁶⁵⁹ PESTY 1978. 221.

látták el. Majd a szomszédjában felújított nevű – azóta már szintén máshol azonosított – Pálmonostorral való 1926-os egyesítése után Pálmonostorként szerepel.⁶⁶⁰

A 16. században a kecskeméti náhijéhez tartozóként 3 Péter elemű, hasonló helységnév található: *Pusztapetör puszt*a Csongrád város közelében, *Szentpetre puszt*a Gyolja falu közelében és *Peder* vagy *Kalos Petör puszt*a Csongrád mellett Ferencszállás falu szántójaként.⁶⁶¹ A három puszt a fentiek alapján egymás szomszédságában helyezkedett el. Pusztapetör pusztára, melyről csak annyit tudunk, hogy Csongrád közelében van, semmilyen más középkori forrás nem utal.

A 16–18. század folyamán a térképek *Zentpeter*, *Szentpeter* alakban Pusztaszertől É-ra jelölnek templomos helységet Csongrád megyében.⁶⁶² A kérdés, hogy ez a „Szentpéter” templommal jelölt hely vajon kapcsolható-e a mai Pálmonostorán található templomromhoz és településéhez, vagy esetleg egy másik településről lehet szó. *Kalos Petör* vagy *Peder puszt*a 1549 és 1559-ben Ferencszállás falu szántója, majd 1580-ban újratelepül néhány évre.⁶⁶³ Ferencszállás K-ről szomszédos a mai Pálmonostorával, földjét használhatta szántónak. A *Peder* alak egy 1493-as oklevélen tűnik fel, melyben Ellésföld kunok közötti felosztása kapcsán *Peder*-t Ellésföldtől keletre helyezi. Az ebben a forrásban található *Peder*-t Gyárfás a mai Pálmonostorával azonosította.⁶⁶⁴

Ezen lehetőség szerint az általunk Pálmonostorán talált templomrom az 1493-as oklevélben és a török defterekben szereplő *Peder* vagy *Kalos Petör* nevű egykori település temploma lenne.

Az 1333-as pápai tizedjegyzékben szereplő *Sancto Petro*, mely a Tisza közelében található és papja három garas tizedet fizet, minden bizonnyal előzménye az újkori térképeken található *Zentpeter*, *Szentpeter* 16. századi helységének.⁶⁶⁵ Bél Mátyástól tudjuk, hogy *Szent-Péteri* a *Via Regia* mellett fekszik, úgymint Csany, Felgyő, Máma és Újfalu.⁶⁶⁶ Ha a Buda–Félegyháza–Szeged középkori út megegyezik a Bél Mátyás által említett királyi úttal, akkor nem kérdéses *Szent-Péteri* azonosítása a mai Pálmonostora templomromjának egykori településével. Kaltschmidt Ábrahám 1747-es térképén található *Szent Péter* helység elhelyezkedése tökéletesen megegyezik a mai Pálmonostorán található középkori templom és település helyével.⁶⁶⁷

Amennyiben a tárgyalt *Peder* alakok vonatkoznak a később Péteriként (ma Pálmonostora) újratelepült helységre, akkor számolnunk kell egy *Szent Péter*, *Sancto Petro*, *Zent Peter* nevű egyházas településsel, mely a Pálmonostora mellett található templomromtól és középkori településétől Ny-ra volt, Felgyő és Csongrád között a Tisza menti főút mentén. Talán Gyárfás azonosítása – miszerint a forrásokban szereplő *Peder* a mai Pálmonostora területén helyezkedett el – nem helyes.

Bél Mátyás és Kaltschmidt Ábrahám adataira támaszkodva valószínűbbnek tűnik, ha a *Szent Péter* alakokat kötjük a Pálmonostora mellett fekvő templomromhoz és településéhez. Az 1333-as pápai

⁶⁶⁰ GYÖRFFY 1963. 898–899.

⁶⁶¹ KÁLDY-NAGY 1985. 484–503, 595.

⁶⁶² REIZNER I., SZARKA 1940. 22., MEZŐSI 1939. 13.

⁶⁶³ KÁLDY-NAGY 1985. 484–485.

⁶⁶⁴ GYÁRFÁS III. 335.

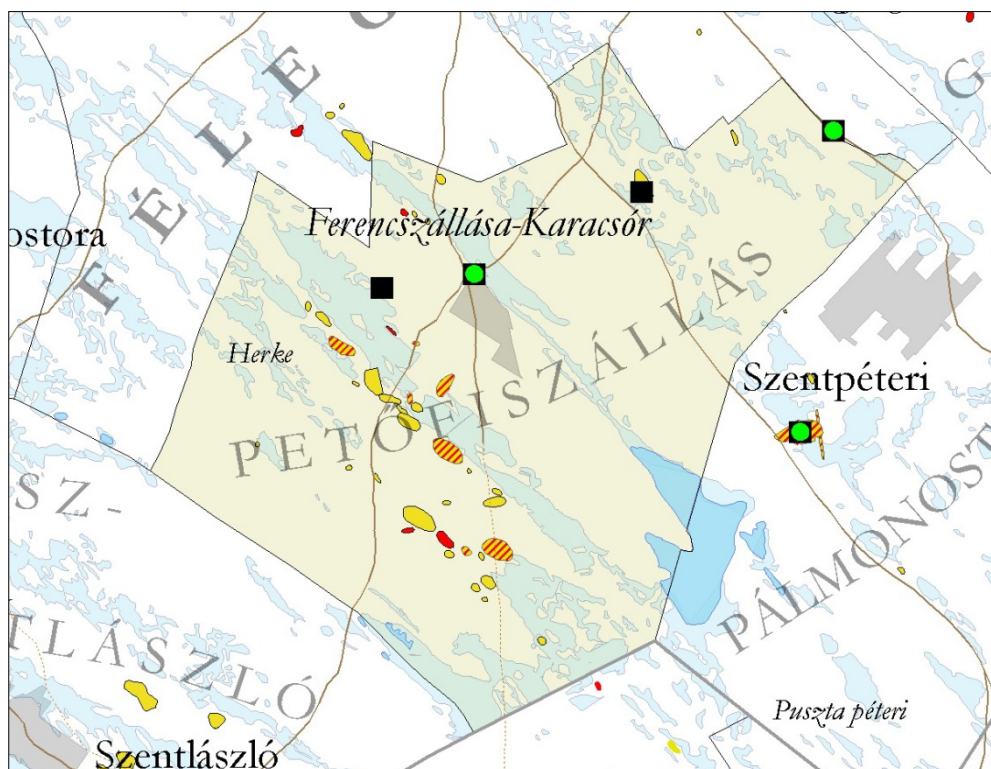
⁶⁶⁵ IPOLYI 1887. 147.

⁶⁶⁶ BÉL 1985. 114.

⁶⁶⁷ REIZNER I.

tizedjegyzékben szereplő *Sancto Petro* Györffy véleménye szerint a Tiszának nem a csanádi oldalán fekszik, hanem a jobb parton.⁶⁶⁸ Így a forrásban szereplő települést hozzáköthetjük a későbbi Szent Péter alakokhoz és azonosíthatjuk a Pálmonostora mellett lévő középkori templomos helységgel. Ennek régészeti adataink sem mondanak ellent tekintve, hogy Szabó Kálmán 10 hajkarikás női sírja, a Somogyvári Ágnes által feltárt sírok és a terepbejárásunkból begyűjtött leletanyag kora is egyezik a forrásban szereplő *Sancto Petro* korával. A terepbejárás bizonyossága szerint a településnek Árpád-kori előzményei voltak, mivel sok 12–13. századi kerámia is előkerült a templom környékén.⁶⁶⁹ A 16. századi forrásokban szereplő sok különböző Péter alakú név magyarázata talán az lehet, hogy a terület idővel felaprózódik, de a kisebb helységek és puszták valamilyen formában mégis megtartják eredeti alakjukat. Utolsó lehetőségként azt is felvethetjük, hogy ugyanazt a települést a helyiek esetleg más névvel is illetik, így az 1493-as Peder forrás is vonatkozhat Pálmonostorára. Ilyennel nem egy helyen találkozhatunk a környéken is, mint a szomszédos középkori Pétermonostornál, melyet Monostorként is emlegetnek a források, valamint Ferencszállásnál, melyet lakói Karacsórként is neveztek. Elképzelhető, hogy itt is arról van szó, hogy a „Szent Péter”-nek nevezett helységet a helyiek egyszerűen „Peder”-nek vagy ahogy ma is, Péterinek hívták, és néhány középkori forrásban is ez a név maradt fenn.

2.2.41. Petőfiszállás

⁶⁶⁸ GYÖRFFY 1963. 872.

⁶⁶⁹ Köszönöm a helyszínt jól ismerő Csikós József segítségét.

2.2.41.1. Templomos hely

2.2.41.1.1. Petőfiszállás – Csáki tanya

?

12–13. század. Templom, temető, település

1997-ben az E75-ös út 20 és 22 km közötti szakaszától Kre, egy ÉK–DNy irányú földhát É-i lejtőjén, Árpád-kori templom és temető került elő.

Leírás

A dombhát tetején tanya áll. A templom kőanyaga viszonylag kis területen szétszórva hever a felszínen, sok embercsonttal együtt. A templom dombjának csak kisebb része van jelenleg szántva, de 1950-ben, amikor elhordták a domb D-i oldalát, minden bizonnyal megbolygatták a templomalap egy részét. A terepbejárás bizonyossága szerint a település K–ÉK irányban nem terjed ki, ez a terület igen mély fekvésű, ma is vizenyős. A település É, Ny és D-i irányban a környező magaslatokon helyezkedett el, szórt szerkezettel jelentkezik.

Régészeti kutatás

1997. A bolygatott temetőből átvizsgált 20×25 m-es területen 15 csontvázat tudott elkülöníteni Balogh Csilla. Közeliéből 1220-as friesachi dénár, poncolt díszítésű bronzlemezes csattest, kalapált vasszőgek, vaskarikák, kerámiatöredékek kerültek elő. Az épület alapjai azonban már nem rajzolódtak ki a felszínen.⁶⁷⁰

2.2.41.1.3. Petőfiszállás – Ady Endre utca

Ferenczállás, Karacsór/Karacson

12–16. század. Templom, temető, település

Ferenczállás középkori templomáról több újkori forrás is tudósít. Ettől függetlenül pontos régészeti beazonosítása elmaradt, helytörténeti adatok alapján sikerült megtalálni.

Leírás

A templom közvetlen környékének D-i és Ny-i oldalára erdőt telepítettek. Egy kisebb földhátan az aljnövényzet és az avar közt így is ki lehet venni a templom helyét, melyet nagyobb mészkődarabok, habarcsos téglák jeleznek. Az aljnövényzet sűrűsége és az erdőtelepítést megelőző mélyszántás miatt a templom környezetének vizsgálata nehézkes.

A település nyomait a templomtól csak É-ra és K-re lehet megfigyelni, ahol a templomtól 600–700 m-es távolságon belül igen jelentős mennyiségű 15–16. századi kerámia volt látható. Ebben az irányban nem voltak Árpád-kori településre utaló leletek, az erdőt nem lehet vizsgálni. A mai Petőfiszállás ÉK-i része rátelepedett az egykori Ferenczállása Ny-i felére.

Régészeti kutatás

1894. A millenniumi ásatások keretében Nagy Géza 15. századi leletanyagot gyűjtött be Ferenczállásról. I. Ulászló pénzei, vascsat, koporsópánt, koporsószegek kerültek a Magyar Nemzeti Múzeum

⁶⁷⁰ BÁNKINÉ 2001. 23–25.

gyűjteményébe. Feltételezhető, hogy a leletanyag előkerülési helye a középkori Ferencszállás templomának környékén volt.⁶⁷¹

Szabó Kálmán az 1930-as években két alkalommal végzett ásatást Ferencszálláson, ám sem a lelőhelyről, sem a leletanyagról nem maradt fenn adat. Térképi jelölése alapján minden bizonnyal itt folytatott feltárást.⁶⁷²

Térképek

Az 1699-es kun puszták összeírásában is említik Ferencszállás templomát, de már csak a köveket, melyek valamikor a templomhoz tartoztak. Ennek ellenére az I. katonai felmérés, Balla 1793-as munkája és az 1794-es Bedekovich térkép is templomromot jelöl még. A II. katonai felmérés idejére már elbontják a romot és Félegyházára viszik a köveket.

Helytörténet

Pesty Frigyes szerint az 1800-as évek elején még állt a pusztatemplom, sőt még a „földből vert” házak alapjai is látszottak. Ennek emlékére állították fel ezen a helyen a helyi földbirtokosok a Szent Vendel szobrot.⁶⁷³ A Canonica Visitatio szerint Ferencszálláson „féltornyú templom található”. Az első kiskunfélegyházi telepesek a ferencszállási pusztatemplom köveit behordták a városba, ahol iskolát építettek belőle.⁶⁷⁴

1955-ben helyiek elmondása szerint a templom alapjai még látszottak. Egy É–D-i tájolású épület földbe mélyült kövei bukkantak elő, ám régészek nem vizsgálták meg a helyszínt.⁶⁷⁵

Nyelvészet

Ferencszállás Karacson neve minden bizonnyal a helyi kunok által használt, török eredetű név. A szó első eleme, a kara feketét jelent, a -csor tag egyik lehetséges jelentése mocsár, ingovány, mely a környékbeli tőzegeseket tekintve akár a helyes megfejtés is lehet.

Herke homokja földrajzi névként jelenik meg.

Történeti források

1418. *Pomázi Csikó István* levélben adja tudtára *Töttös László* özvegyének török fogságból való szabadulását. Hazatérőben egy kun szálláskapitány *Karachon* kuriájában szállt meg.⁶⁷⁶ Mivel Ferencszállást a 16. században a török adóösszeírásokban *Karachon*, *Karacsor* néven is említik, a faluban lakó legjelentősebb család neve is ekkor még Karacson, így feltételelesen hozzá kapcsolható ez a forrásadat.

1546., 1559., 1562., 1580., 1590. Ferencszállás, más néven Karácsor, majd Karácson falu, a kecskeméti náhijéhez tartozik. Pedőr pusztá, másnéven Kalos Petőr pusztá szántóját használja.⁶⁷⁷

1622. Elhagyott pusztá, lakói kérik, hogy visszatérhessenek. Sikertelen volt az újjátelepítési kísérlet.⁶⁷⁸

⁶⁷¹ MNM Régészeti Adattára Középkori Osztály 125/1894. 56–62, 67, 68–71.

⁶⁷² SZABÓ 1986. 36.

⁶⁷³ PESTY 1978. 117–118.

⁶⁷⁴ MEZŐSI 1937.

⁶⁷⁵ BÁNKINÉ 2001. 33.

⁶⁷⁶ KRING 1932. 57., ZO. XII 1931. 111.

⁶⁷⁷ KÁLDY-NAGY 1985. 249–251., 484.

⁶⁷⁸ BENEDEK – KÜRTI 2004. 79–80.

2.2.41.2. Kérdésszerű templomos hely

2.2.41.2.1. Petőfiszállás – M5 187. lelőhely

12–13. század. Templom, temető, település (?)

1992. Terepbejárás során az M5 autópálya 119,300 km sz-tól 250 m-re K-re, mintegy 80×100 m hosszán szabályos egyenesek mentén számos darázskő, bizonytalan korú csonttöredékekkel együtt jelentkezett. A helyszín egy nagyobb vizenyős terület ÉK-i partján, egy kisebb dombháton fekszik, Árpád-kori templomos helyként van számon tartva.⁶⁷⁹

A 2004. évi terepbejárás idejére a homokdombot már elhordták. A környezetben némi darázskövet lehetett találni, de ez telepanyaggal nem párosult. A lelőhely a visszaazonosítás után, Árpád-kori templomos helyként csak fenntartásokkal kezelhető.

2.2.41.3. Utak

Az I. katonai felmérés georeferálása ezen a területen a távolabbi összefüggések pontosságát illetően kisebb nehézséget jelent, de a templom szűk környezetét tekintve az pontosan látszik, hogy az utak a ferencszállási templomrom mellett haladnak el. A falu fennállásának időszakát nézve kétségtelen, hogy a 16. század végéig aktív útvonalak vannak a közelében.

É–D irányban Félegyháza felől az út keresztülment a településen, majd D felé haladt valószínűleg Csengele irányába.

Az I. katonai felmérés alapján lehet egy ÉK–DNy irányú utat is rekonstruálni. DNy felé Szentlászló irányába halad, némely szakasza nem követhető. ÉK felé viszont egyenesen Kisszállás, Alpáralsó irányába tart.

A Csáki tanya környéki Árpád-kori falu a Pest–Szegedi út mentén helyezkedett el. Mivel Félegyháza és Péteri között, egyértelműen az út melletti, 13. században elpusztult településről beszélhetünk, így ez a lelőhely szolgáltatja a bizonyítékot, hogy a Pest és Szeged közti főútvonal ezen szakasza az Árpád-korig visszavezethető nyomvonalon halad.

A Félegyházáról Tömörkényre tartó út itteni állomásával, a Tarjányi kereszt templomos lelőhellyel együtt egy szakaszon a település ÉK-i határán halad végig.

2.2.41.4. Összegzés

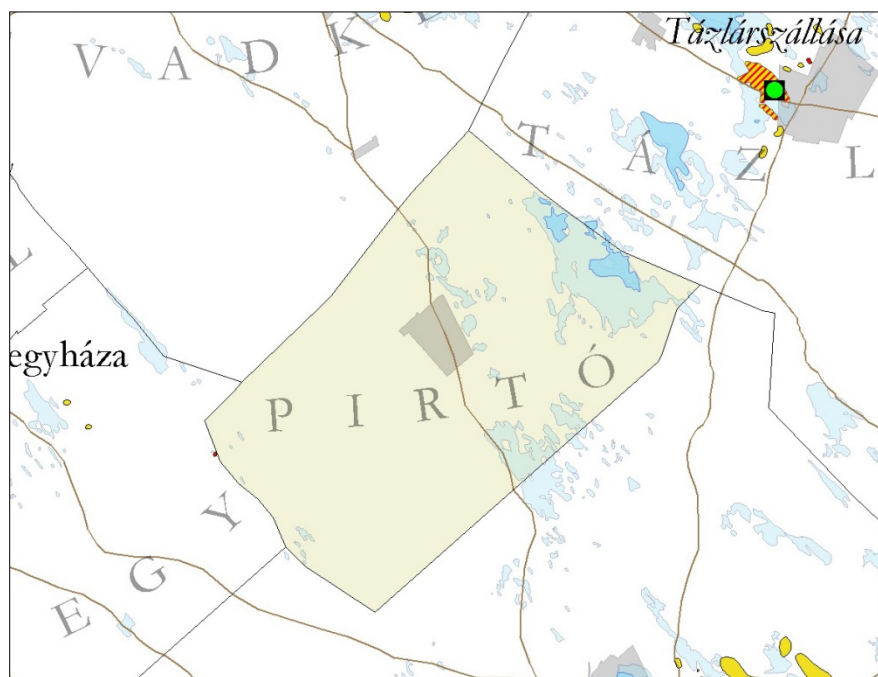
A mai Petőfiszállás területén sok középkori telep ismert. Ezek területi egyenlőtlen elosztása, az M5 autópálya építéséhez kapcsolódó szisztematikus terepbejárások és feltárások eredménye.

Középkori forrásaink lényegében hallgatnak Ferencszállás történetéről, mindamellett kétségtelen, hogy nem a késői típusú, újkori szállások közé tartozik. A vizsgálható részek alapján Ferencszállásnak nem volt Árpád-kori előzménye, az kétségtelenül kun alapítású. Kun vonatkozásait erősítik a felmerült kun nyelvmélekek is. A kun település-névadási szokások alapján a településnév rögzülése előtti név lehet

⁶⁷⁹ WICKER – KUSTÁR – HORVÁTH 2001. 95.

a később is fennmaradt Karacsor alak. Viszonylag nagyobb falu volt a hódoltság első évtizedeiben, családfeinek száma 22-39 között mozgott. A lakatlan Peder puszta szántóját is használják. A falu a hódoltság ideje alatt folyamatosan erősödik, az 1570-es években megközelítőleg 400-500 lakosa is lehetett. Ezek alapján Ferencszállás az alföldi óriásfalvak közé tartozott. A Kecskemét és Szeged közti pusztákat tekintve, Kisszállás és Pákaszállás mellett a harmadik élő község ebben az időszakban. Nem véletlen, hogy kiválóan rekonstruálható, szinte nyílegyenes útvonalak vezetnek mindkét település irányába illetve tovább azokon túl a 16. század végén is élő települések felé. A lakosok nevei alapján a kun etnikum megőrződött a faluban, az új D-i irányú migráció révén pedig délszláv nevet is fellelhetünk. A hódoltság időszakában Kalos Petör puszta szántóját bérlik. Kalos Petör Csongrád közelében volt, így mindenképpen Szentpéteri környékén kellett lennie. 1595-ben még Kecskemétre hívnak tanúskodni ferencszállási lakosokat, de röviddel később a 15 éves háború eseményei végleg elsöprik a települést.⁶⁸⁰

2.2.42. Pirtó

2.2.42.1. Templomos hely

A mai Pirtó teljes kutatatlansága folytán, egyetlen középkori regisztrált lelőhelyet sem ismerünk területén.

2.2.42.2. Kérdéses templomos hely

2.2.42.2.1. Pirtó – Azonosítatlan

Révész Györgytől tudjuk, hogy valószínűleg a mai Pirtó K-i részén, a Felsőöregszőlők-Szőlőhegyen, Árpád-kori előzményekkel rendelkező lelőhelyen, Anjou kori és I. Ferdinánd pénzt találtak egy már azonosítatlan helyszínen.⁶⁸¹ Pirtó délszláv eredetű helynév.⁶⁸²

⁶⁸⁰ BÁNKINÉ 2001. 33.

⁶⁸¹ WICKER 1989. 28.

2.2.42.3. Utak

A középkori lelőhelyek teljes hiánya miatt az utak rekonstruálása nehézségekbe ütközik, az alapvetően is kisebb külterületen a lelőhelyek fekvéséből nem tudunk következtetni az úthálózatra.

Mindössze egyetlen, biztosan a területen áthaladó utat lehet valószínűsíteni, a Halasról Vadkert irányába tartó, a középkori Vadkert azonosíthatatlansága folytán kizárólag a 18. századi úthálózatból következtethető főbb utat.

2.2.42.4. Összegzés

Pirtó első említése 1680-ból ered, Wattay Pál 1680 évi pusztajegyzékében szerepel. Középkori forrásokban és a török defterekben sem szerepel. Ezek hiánya, valamint nevének délszláv eredete is azt valószínűsíti, hogy igen késői elnevezés, talán Halas 1626 utáni újratelepüléséhez köthető. Halas É-i határának neve Kistelek, mely Pirtóval szomszédos. Kistelek határnév csak 1761-től tűnik biztosnak, így azt is újabb keletű elnevezésnek lehet tartani. Ezért nem tűnik valószínűnek, hogy létezett volna e területen a középkorban egy hasonló nevű birtok.⁶⁸³

Felmerült, hogy esetleg a valószínűsíthetően középkori eredetű, a török defterekből ismert Bőszér vagy Csábor esetleges helyét keresni a területén.⁶⁸⁴ A térképi adatok alapján azonban egyik nevezett pusztai területe sem húzódott Pirtó környékéig. Bőszér kifejezetten távol, Soltvadkert Ny–ÉNy-i határánál valószínűsíthető, míg Csábor valamivel közelebb, Kecel ÉK-i határába lokalizálható. Gyaníthatóan nem feleltethetőek meg e kérdéses középkori birtokok a mai Pirtónak.

Még egy lehetőség kínálkozik a terület középkori birtoknak való megfeleltetésének. Kiskunhalas Ny-i, ÉNy-i részén valószínűsíthető az a Lázár-deák térképén is szereplő *Zenkalas*, vagy Szentkalász, melynek neve teljesen eltűnt mára. Nem kizárt, hogy magában foglalhatta a mai Pirtó valamely részét, a ma még csak esetlegesen a közelbe lokalizálható Szentkalász.

Hatházi Gábor véleményéhez csatlakozva, a fenti lehetőségek mellett mégis az a legvalószínűbb, hogy a kun területhez tartozó elveszett, még azonosíthatatlan kun szállás volt erre felé.

Kiskunhalas Ny-i és ÉNy-i teljes határrészén, valamint Pirtó és Imrehegy területén főként a kutatatlanság számlájára írható, hogy nemcsak középkori templomos lelőhelyet, de még telepnyomokat sem ismerünk. Ez a feltűnő üresség bizonyosan nem fedi a középkori viszonyokat. A későbbi kutatások eredményeképpen ezen a területen számos Árpád-kori, és legalább egy nagyobb, de akár több jelentősebb későközépkori templomos helység előkerülése is várható.

⁶⁸² KISS 1980. 515–516.

⁶⁸³ HATHÁZI 2000. 206.

⁶⁸⁴ HATHÁZI 2000. 206.

2.2.43. Soltszentimre

2.2.43.1. Templomos hely

2.2.43.1.1. Soltszentimre – Csonka torony

Szentimre

11–16. század. Templom, temető, település

A mai Soltszentimre nagyfokú kutatatlanságából eredően mindössze egyetlen középkori lelőhelyet ismerünk területéről. A napjainkban is kimagasodó templomtorony mindamellett a leginkább épen megmaradt, ismert középkori műemlék Bács-Kiskun megyében.

Leírás

A lelőhely a mai Duna-völgyi-főcsatorna egykoron széles mocsarainak K-i partján fekszik, ma is vize-nyős rétek határolják. A templom egy, a környezetéből némileg kimagasodó, É–D irányú földhát tetején, kisebb emelkedésen áll. A terepbejárások biztonsága szerint a kora Árpád-kortól a késő középkorig tartó időszakban élt a település. A felszíni nyomok alapján elnyújtva, mintegy 750×200 m nagyságú volt. Az erősen vízjárásos területen a középkori település kiterjedését nemcsak Ny-ról, hanem É-ről és K-ről is behatárolták az adott földrajzi viszonyok.

Régészeti kutatások

1868. A helyi földbirtokos kezdeményezésére ásásokat folytattak, melynek során temetkezéseket és néhány rézkarikát tártak fel.⁶⁸⁵

Az 1920–30-as években Szabó Kálmán két ízben is ásott a Csonka-torony környékén, bevallása szerint majdnem eredmény nélkül.⁶⁸⁶

1961-ben régészeti és műemléki feltárás zajlott a templomrom környékén. A kutatások a nyolcszög öt oldalával záródó gótikus szentélyű kisméretű templom építési idejét a 14. században határozták meg.⁶⁸⁷

⁶⁸⁵ BLASKOVICH 1900. 284.

⁶⁸⁶ KJM Adattár 64.11.

Térképek

A 18. századi térképek mind feltüntetik a szentimrei romtemplomot. Első ábrázolása 1742-ből van, az 1765. évi Ruttkay térkép „*Rudera Templi Sz:Imre*” felirat mellett kifejezetten igényes, élethű ábrázolását adja a templom romjának. A 19. század második felétől kezdik el használni a Csonka torony nevet.

Történeti források

1408. *Zenthemreh*, Fejér megyei Solt-széki település.⁶⁸⁸

1424. A Fejér megyei *Zent Emrehfalva* több kunsági birtokkal együtt, Borbála királyné birtokába kerül.⁶⁸⁹

1529. *Zenthymre* is a török által elpusztított települések közt van.⁶⁹⁰

1546., 1559. Szentimre puszta, a kecskeméti náhijéhoz tartozik.⁶⁹¹

1560., 1570., 1578. Puszta, Pataj és Csorna műveli.

1562. Szentimre Solt széki birtok eladományozása.⁶⁹²

2.2.43.3. Utak

A mai Soltszentimrén rekonstruálható utak fekvését alapvetően Fülöpszállás közelsége határozza meg. A középkori Fülöpszállás a mai település helyén állt, a 18. századi utak így jó eséllyel kirajzolják a középkori úthálózatot.

Kétségtelenül középkori eredetű út halad keresztül É–D irányban Szentimrén, az Akasztó és Fülöpszállás közti szakaszon. Ez az út lényegében a Solti sík és a Kiskunsági Homokhátság találkozásánál halad, egyben a falu utcája is lehetett.

A szintén Akasztó és Fülöpszállás közti, eltérő nyomvonalon haladó út a Kígyós-ér bal partja mentén halad, mely egyben a határt is jelentette a Ny-i részen.

A Körös és Vadkert irányából Fülöpszállás felé haladó utak a K-i határrészben mehettek el.

2.2.43.4. Összegzés

A középkori Szentimre templomának azonosítása a Soltszentimre pusztáján álló Csonka toronnyal, vitán felül áll. A mai határokon belül Soltszentimre település elhelyezkedése erősen elcsúszott, annak K-i szélére került. Azonban a birtokhatárok alapvető változatlanlanságára utalhat a középkori település központi helyzete a mai határokon belül. A mai viszonylatban viszonylag kisméretű határ megfelel annak a nagyságú területnek, mely leginkább elfogadható lenne a középkori birtok méretének is. A Ny-i oldalát a Kígyós ér természetes módon határolja, már évszázadok óta. Fülöpszállás valószínűsíthetően szintén középkori birtoka É felől szomszédos. D felé Akasztó irányában is valószínűek a késő középkori helyzetet rögzítő határvonalak. A mai Soltszentimre területén jelentősebb késő középkori

⁶⁸⁷ KJM Adattár 87.595.

⁶⁸⁸ CSÁNKI III. 347.

⁶⁸⁹ BÁRTFAI-SZABÓ 1938. 149.

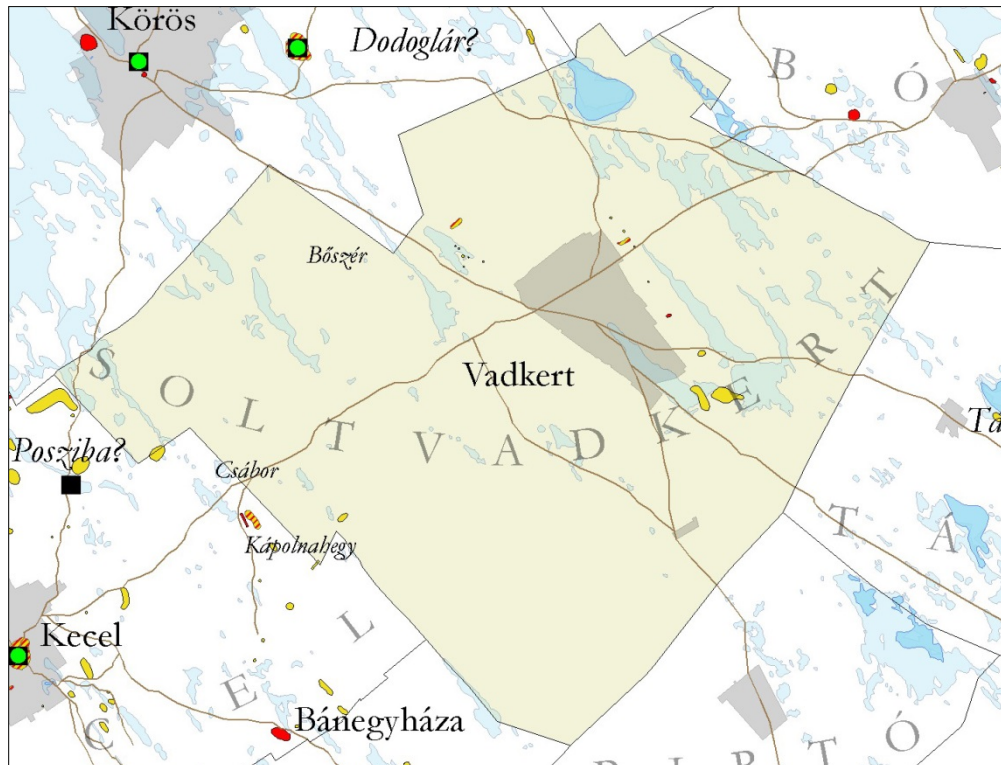
⁶⁹⁰ BÁRTFAI-SZABÓ 1938. 373.

⁶⁹¹ KÁLDY-NAGY 1985. 564.

⁶⁹² BÁRTFAI-SZABÓ 1938. 403.

település előkerülése már nemigen várható. Árpád-kori, a 13. században elhalt templom előkerülésével ettől függetlenül lehet számolni.

2.2.44. Soltvadkert

2.2.44.1. Templomos hely

2.2.44.1.1. Soltvadkert – Vadkert

Vadkert

Árpád-kor (?), késő középkor. Templom, temető, település

Azonosítatlan lelőhely.

Soltvadkert jelentősége és nagysága ellenére, szinte teljesen elkerülte a régészeti kutatás figyelmét. Területén bármely régészeti korszak emlékanyaga is csak elvétve mutatkozik, mely különösen igaz a középkorra. Azon kevés település közé tartozik, melynél nem ismerjük egyetlen középkori templomos lelőhely fekvését sem.

Régészeti kutatás

Mindössze korlátozott régészeti terepbejárások folytak a területén, melyek során a város É-i részében szórványos középkori teleprészletek váltak ismertté.⁶⁹³

⁶⁹³ TJM Adattár 17.291.

Térképek

1731. Mikovinyi Sámuel térképén jelez egy templomot, illetve közel hozzá egy templomromot „*Pr. Vadkert*” területén. A korai térkép nagy torzulási arányai miatt a georeferálás nem ad a későbbi térképekéhez fogható pontos adatot.

Történeti források

1376. *Wodkerdi* Tamásról esik szó egy per kapcsán.⁶⁹⁴

1394. A karachon-i és Myske-i család több tagja a leánynegyedek Karachon és Wadkert helyeken lévő birtokaikból adják ki.⁶⁹⁵

1426. Wadkerth-i Balázs fia, Dénes végzett beiktatást Bolyáron.⁶⁹⁶

1429., 1459. Wadkert és egyéb birtokokból 9 aranyforintban és 25 juhban Kormói Tamás kiadja Egyházashartha-i Miklós fiai részére a leánynegyedek.⁶⁹⁷

1493. Wadkerth-i Sulyok László és több kunkapitány birtokmegosztása Majsán. 1495-ben Sulyok László és Farkas Mihály belépnek a római Szentlélek Társulatba.⁶⁹⁸

1495., 1504., 1508. Vadkerti Alch Ambrus a fejér megyei Solt-székből lévő *Wadkerthi* és szentdemeteri birtokrészeket visszabocsátja.⁶⁹⁹

1529. Pósa István jelentése a kalocsai préposthoz, miszerint *Vatkerth* is a török által feldúlt falvak közt van.⁷⁰⁰

1560. Pusztá, Sármégy és Csértőház műveli.⁷⁰¹

2.2.44.3. Utak

Viszonyítási pontok hiányában igen nehéz a területen a középkori úthálózat felvázolása. Ezt kizárólag a szomszédos ismert középkori településeknek a 18. századi térképek útjaihoz viszonyított helyzetével lehet rekonstruálni. Szerencsés módon az útvonalak szinte adják magukat, így a középkori utak helyzetét jó eséllyel pontosnak mondhatjuk. Egyetlen bizonytalanság a mai település területén van, éppen az utak elméleti találkozásánál.

A Kecelről Bócsaszállás felé haladó DNY–ÉK irányú út Kecskemétre vivő főbb út. Ma is létező, az 54. számú főút, a középkorival valószínűleg szinte egyező nyomvonalon.

A fenti utat keresztezi a Körösről Tázlár irányába haladó út, Majsá felé. Ma szintén létező, aszfaltozott mellékút, a valószínűsíthető középkori nyomvonalon.

Egy további jelentős útvonal a Halasról É felé menő út, mely Tabdin keresztül halad. Ma már csak Soltvadkert és Kiskörös területén követhető, dűlőút.

⁶⁹⁴ BÁRTFAI-SZABÓ 1938. 91.

⁶⁹⁵ NAGY-PÁL 1975. 11.

⁶⁹⁶ NAGY-PÁL 1975. 11.

⁶⁹⁷ NAGY-PÁL 1975. 11.

⁶⁹⁸ GYÁRFÁS III. 708., NAGY-PÁL 1975. 12.

⁶⁹⁹ CSÁNKI III. 355., BÁRTFAI-SZABÓ 1938. 323.

⁷⁰⁰ BÁRTFAI-SZABÓ 1938. 373.

⁷⁰¹ VASS 1980. 175.

2.2.44.4. Összegzés

A középkori, gyaníthatóan Árpád-kori nevű Vadkert felkutatására tett kísérletek eddig nem vezettek eredményre. Középkori templomának egyetlen jelölése 1731-ből való. A kalocsai érseki névtár szerint 1721-ben a római katolikusoknak már anyaegyházuk van itt. A térképeken egymás mellett két templom mutatkozik, a jelzett templom bizonyosan ezt az épületet mutatja, melytől kis távolságban, D–DNy felé ábrázolják magát a romot. A legújabb eredmények az úthálózat pontosítása kapcsán azt a lehetőséget vetik fel, hogy az 1732-ben ábrázolt rom valahol a település belterülete alatt, annak Ny-i részén lehetett.

Igen valószínűnek látszik a két nagy átmenő út kereszteződése környékére lokalizálni a középkori Vadkert települést. A későbbi kutatások fogják igazolni vagy cáfolni ezt az eshetőséget.

A mai Soltvadkert nagy külterülete előrevetíti, hogy egy szisztematikus kutatás esetén több középkori templomos helyet is lehet még találni. Az egykori Csábor birtok nagyobb része is átnyúlik Ny-i határába, de több, ma még lokalizálatlan Árpád-kori eredetű birtok azonosítása is megtörténhet a középkori források és a térképészeti adatok teljes feldolgozásával.

2.2.45. Szabadszállás

2.2.45.1. Templomos hely

2.2.45.1.1. Szabadszállás – Belterület

Szombatszállása

Árpád kor (?), 14–17. század. Templom, temető, település

Az egykori Szombatszállását a történeti adatok alapján is kizárólag a mai település alatt lehet lokalizálni. Ezt az elképzelést a közelmúltban régészeti szakfelületek is igazolták.

Leírás

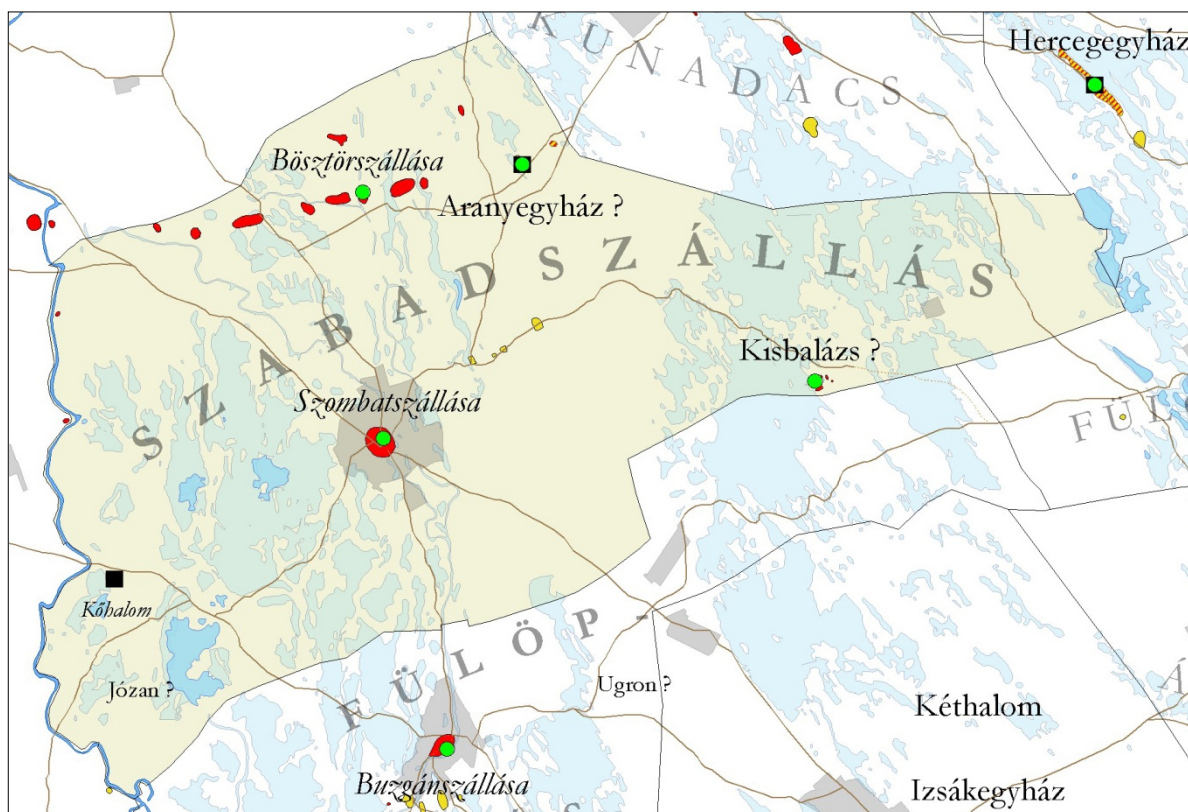
Jelenleg pontosan nem körülhatárolható a középkori Szombatszállása. A település szinte folyamatos újkori lakottsága és a mai település központi helyzete is arra utal azonban, hogy azt teljességgel a mai belváros alatt lehet megtalálni. Csatornázási munkákhoz kapcsolódó régészeti szakfelületek során, kora újkori településre utaló leletek kerültek felszínre a belváros környékén. Ez szintén igazolni látszik a lokalizálás pontosságát.

Helytörténet

Érdekes módon nincs helytörténeti adat arra vonatkozólag, hogy hol terülhetett el a középkori település, vagy hol volt a város középkori eredetű temploma, míg Pesty Frigyes adatközlői kifejezetten pontos, jól azonosítható leírást adtak a város környékén lévő egyéb középkori emlékekről.

Annyit tudunk, hogy az 1620-as években volt már református templom a településen. Egy 1757 évi templomrenoválás során bukkantak a feliratra, mely 1628-ra teszi a templom építését, esetleg átépítését.⁷⁰²

⁷⁰² TÓTH1 2001. 326.

Történeti források

1423. A király eltiltja Körös földesurait és Kecskemét városát, *Zombathzallas* és *Buzganzallas* kunjainak zaklatásától. Mindszent és Boldogasszonyegyháza puszták környékén vannak Szombatszállás és Buzgánszállás nevű kun szállások. Buzgánszállást Gyárfás István a névváltozáson átesett Fülöpszállással azonosítja, mely csak a kora újkori forrásokból ismert, Szombatszállás pedig megfelel a mai Szabadszállásnak.⁷⁰³

1444., 1446. Kiváltságlevél Radó Pál *Zombathzallasa*-i kun részére, illetve annak átírása.⁷⁰⁴

1494. Szabadszállási nemes kunokat említene.⁷⁰⁵

1526. A kun Szabadszállás 23 forintot fizet, még magyar fennhatóság alatt van, a szomszédos Solttal ellentétben.⁷⁰⁶

1559., 1562., 1580., 1590. *Szabadszállás* falu, a kecskeméti náhijéhez tartozik. Kezdeti alacsony lakosságszáma a század vége felé jelentősen emelkedik, 48-50 családfőt írnak össze a török defterek.

1570–1590-es évek között, az egri jegyzékek szerint fennállt Szabadszállás-szék, az egykori Kecskemét szék területén.⁷⁰⁷

Az 1546., 1559., 1562. években *Szobadbalázs* pusztaként, majd 1580 és 1590-ben *Szobadszállás* pusztaként összeírt pusztá gyaníthatóan ugyanarra a területre vonatkozik.⁷⁰⁸ Valahol Szabadszállás

⁷⁰³ GYÁRFÁS III. 199–200., 578.

⁷⁰⁴ GYÁRFÁS III. 615., 618.

⁷⁰⁵ GYÖRFFY 1990. 304.

⁷⁰⁶ BÁRTFAY-SZABÓ 1938. 368.

⁷⁰⁷ FENYVESI 1987. 230.

⁷⁰⁸ KÁLDY-NAGY 1985. 539–540.

környékére, talán Kisbalázssal közelebbi részére lehet jegyezni, mely egy birtokosztás eredményeképpen is kialakulhatott.

A 16. század végére Szabadszállás négy pusztát használt, Aranyegyháza, Beszter, Józan és Szobadbalázs pusztákat.⁷⁰⁹

2.2.45.1.2. Szabadszállás – Markacz domb

Böszörszállása

14–16. század. Templom, temető, település

A lelőhely az 1960-as évek helyszínelései révén vált ismertté.

Leírás

A Markacz-tanya mellett álló domb nagyobb részét 1972-ben istálló építéshez eldózerolták. Az eredetileg 2 m-el magasabb dombtetőn ma már inkább mélyedés van. A hatalmas pusztítás mintegy 60-80 m átmérőjű területet érintett, a szántásban nagy mennyiségű embercsont és réti mészke darab hever. A lelőhely egy ÉNy–DK irányú dombgerinc ÉNy-i végére esik, itt egy késő középkori templom és temetője volt. A domb környezetében 15–16. századi cserepek voltak. A Markacz dombtól K-re, a Csintova partján egy alacsonyabb dombvonulaton késő középkor mellett Árpád-kori településnyomok is mutatkoztak. Félreértés szerint azon a helyen ásott 1961-ben H. Tóth Elvira, hiszen annak helyszíne a templom körüli temető volt.⁷¹⁰

Régészeti kutatás

1915. Szabadszállás határából, ifj. Szűcs János földjéről mintegy 20 000 darabos Zsigmond-kori éremlelet került a Nemzeti Múzeumba.⁷¹¹ A II. katonai felmérésen közvetlenül a domb mellett Zuic Lajos tanyája fekszik. A későbbi térképek nem mutatnak Szűcs tanyát Szabadszállás területén, így felvethető, hogy itt lehetett az említett Szűcs tanya. A lelőhely korszaka alapján e lelet-együttes származhat innen.

1938. A Kecskeméti Múzeum munkatársai a domb oldalában árkokat ástak, melyek során csontvázakat találtak.⁷¹² Pálóczi Horváth András visszaemlékezések alapján végzett adatgyűjtésén kívül, más adatunk nincs erről az ásatásról.

1960. Horváth Attila Szabó Kálmánnal közösen az aranyegyházai egykori ásatási helyszín azonosítása során meglátogatta a Markacz dombot.⁷¹³

1961. Alig egy hetes ásatást folytatott H. Tóth Elvira a Markacz dombon. Az ásatási napló szerint 17 szegényes mellékletű sírt tárt föl, érintőlegesen a templomfal egy szakasza is a feltárt szelvénybe került. A viszonylag kevés lelet alapján – mint gyöngyös pártá, bronz nittes vaskés, koporsókapcsok – késő középkori temetőrészletet lehet azonosítani.⁷¹⁴

1986. Pálóczi Horváth András terepbejárás során azonosította a korábbi munkák helyszínét.

⁷⁰⁹ FENYVESI 1987. 237.

⁷¹⁰ TÓTH1 2001. 472–474.

⁷¹¹ TÓTH1 2001. 465.

⁷¹² TÓTH1 2001. 470.

⁷¹³ KJM Adattár I/64.39.

⁷¹⁴ KJM Adattár 64.40.

Térképek

Templomromként való jelölése nem ismert a térképek szerint, mindössze a markáns dombot ábrázolják, név nélkül.

Nyelvészet

A Bösztör szó eredetileg kun babonás óvónév, az „undorító” szóból ered, jelentése „kelts undort”.⁷¹⁵

Helytörténet

Pesty Frigyes szerint „a Bösztör halom emberi munka, kerektségéből és magasságából ítélve. Hajdan falu volt, talán az ide közel fekvő templomhegy körül, itt most is találnak termésköveket. Az itteni hajdani kútba engedték Bösztör falu harangját”. A Templom hegyi dűlő és a Bösztör–Halmi dűlő egymáshoz közel minden bizonnyal ugyanarra a középkori, Bösztorszállással azonosítható településre vonatkozik.⁷¹⁶ A 20. század végi térképen a Templom hegy dűlő ettől jelentősen DNy-abbra, mintegy 5 km-re van, mely felveti, hogy esetleg mégsem ugyanarról a középkori településről van szó.

Történeti források

1409. *Besthezallasa* a Hantos-széki kunok ősi birtokaként szerepel.⁷¹⁷

1494. *Beztherhaza*-i nemes kunok és kapitányok szerepelnek.⁷¹⁸

1517. A Hantos és Kecskemét széki kunok főispánjának birtokaival kapcsolatos oklevélben szerepel *Beztherzallasa*.⁷¹⁹

1546., 1559., 1562., 1580., 1590., *Beszter* falu, a kecskeméti náhijéhez tartozik. Folyamatosan csökkenő lakossága igen kicsi, 2-7 családfő között mozog.⁷²⁰

A lelőhely azonosítható a kun Hantos-széknek, a Duna–Tisza közén maradt Bezterszállása településével.

2.2.45.1.3. Szabadszállás – Aranyegyháza

Aranyegyháza

11–16. század. Templom, temető, település

Jól ismert régészeti lelőhely, területén több ásatást is folytattak.

Leírás

A ma Ágoston dűlőnek nevezett határban fekszik Szabó Kálmán egykori ásatási helyszíne, Aranyegyháza. A Kúthát nevű domb É-i vége a legmagasabb, embercsontok, réti mészkő darabok utalnak a templom és temető helyére. A domb gerincén azonosítható az 1934. évi ásatás helyszíne is. A dombon és környezetében Árpád-kori és késő középkori kerámiák voltak. A lelőhely felszíni jegyei egyértelműen igazolják a korábbi megfigyeléseket, miszerint a késő középkori település alatt korábbi időszak is van.⁷²¹

⁷¹⁵ RÁSONYI 1967. 137., MÁNDOKY 1972. 79.

⁷¹⁶ PESTY 1978. 172–173.

⁷¹⁷ GYÖRFFY 1956. 409.

⁷¹⁸ GYÖRFFY 1990. 304.

⁷¹⁹ GYÁRFÁS III. 742.

⁷²⁰ KÁLDY-NAGY 1985. 126–127.

⁷²¹ TÓTHI 2001. 474–475.

1934. Szabó Kálmán ásatása, mely 14. századi templom körüli temetőt, valamint Árpád-kori telepet is érintett. Ennek során két lakóházat tárt fel, bennük gazdag tárgyi anyagot talált. Legjelentősebbnek azt a háromszög alakú ládazárat tartja, melyet több helyszínen is fellelt, 12–13. századnak meghatározva e típust. Nem az ásatás során, de Aranyegyháza területéről került be a 13. század elejére keltezett aranyegyházi vésett díszű bronztál. A temetőről annyit közöl Szabó Kálmán, hogy a nagyobbak közé tartozik, a sírokban fellelt nagyszámú Zsigmond pénzzel keltezi korát. Kifejezetten érdekes és ritka jelenséget, tükrök sírba helyezését figyelte meg. Ezek nagyjából kerek alakúak voltak, körül tördeltek, minden esetben a váz mellén, gyakran jobb felől találta meg őket. A jobb kéznél sok esetben az ágasegyházi temetőhöz hasonlatosan nagyszámú gyöngyöt figyelt meg. A többféle koporsóvasalás kapcsán több koporsótípust rekonstruált. Mindezek mellett több pártaövet illetve késő gótikus ízlésű leleteket talált.⁷²²

1960. Horváth Attila Szabó Kálmánnal közösen nagyjából azonosította az egykori ásatás helyszínét.⁷²³

1961. H. Tóth Elvira rövid feltárást folytatott. Ásatási naplója szerint 15, jelentése alapján 17 sírt tárt fel egymás felett négy szintben. Két felső sírt Zsigmond érmek datáltak, a korábbiak melléklet nélküliek voltak.⁷²⁴

1986. Pálóczi Horváth András terepbejárás során azonosította a korábbi munkák helyszínét.

Térképek

Térképi ábrázolását a romnak nem ismerjük. Maga az Aranyegyháza név is csak a 20. század első felében kerül a térképekre.

Helytörténet

Pesty Frigyes adatai szerint az Ágoston Pál halma mesterséges magaslat. 1675-ből származó tanúvallomások szerint e terület neve Aranytelek volt. Érdekesség, hogy templomra utaló jegyeket nem említ innen.⁷²⁵ Ennek oka, hogy maga a halom nem egyezik Aranyegyháza területével, az ma is Ágoston halom néven, közel 2 km távolságban fekszik Szabadszállás ÉK-i határán.

Történeti források

1359. Ágasegyháza határjárása kapcsán, annak egyik határpontja *Araneghaz* felé esik.⁷²⁶

1409. Aranyegyháza mint a mezőföldi kunok ősi birtoka szerepel.⁷²⁷

1559., 1580. Aranyegyháza puszta, Beszter falu közelében.⁷²⁸

⁷²² SZABÓ 1938. 20–21., 38., 43–44., 57., 66.

⁷²³ KJM Adattár I/64.39.

⁷²⁴ KJM Adattár 64.39.

⁷²⁵ PESTY 1978. 180.

⁷²⁶ GYÁRFÁS III. 498–499.

⁷²⁷ GYÖRFFY 1956. 409.

⁷²⁸ KÁLDY-NAGY 1985. 90.

2.2.45.1.4. Szabadszállás – Cseh domb

Kisbalázs ?

Késő középkor. Templom, temető, település

Pálóczi Horváth András terepbejárása során azonosította a helyszínt. A források szerint kun település.

Leírás

A mai Szabadszállástól K-re, mintegy 8,5 km-re, az Alsó-Balázs dűlőben, egykori nagyobb vízállás ÉK-i partján fekszik a Cseh domb. A mellette haladó tsz út építése során is kerültek elő csontok, cse-repek. Egy ÉNy–DK irányú keskeny dombháton fekszik a lelőhely, ÉNy-i magasabb részén kőmaradványok jelzik az egykori templom helyét. A dombháton végig, illetve a környéken a laposból kiemelkedő kisebb kiemelkedéseken, főként 15–16. századi kerámia mutatkozik a felszínen.⁷²⁹ A Cseh domb tetején lévő elhagyott tanya mellett nagy mennyiségű réti mészkő jelzi a templomot.⁷³⁰

Régészeti kutatás

1929. Egy mesterségesnek látszó dombon, Szabadszállástól 10 km-re K-re, gyümölcsfák ültetése során kerültek elő csontvázak.⁷³¹ A helyszín valószínűleg azonos a Cseh dombbal.

Szabó Kálmán minden bizonnyal ismerte ezt a helyszínt is, térképi jelölése leginkább ennek feleltethető meg. Egyéb adatunk e munkáról nincs.

1959. Köhegyi Mihály jelentése szerint Fülöpszállás–Balázs pusztáról csontváz került be a múzeumba. A találó szerint az iskola közelében ezrével kerültek elő csontvázak. Középkori temetőre utal a jelentés, a helyszín a téves fülöpszállási jelző ellenére a leírás alapján megegyezik a Cseh dombi lelőhellyel.⁷³²

1986. Pálóczi Horváth András terepbejárás során, helyiek segítségével találta meg a helyszínt, írta le jellegzetességeit.⁷³³

Térképek

Egykori templomra, kápolnára való utalást nem tartalmaznak a térképi adatok, de a Telekhegyet egyértelműen lehet azonosítani a Cseh dombbal, mely elnevezés általában késő középkori települést jelent.

Helytörténet

Pesty Frigyes szerint a Telekhegyen házhelyek nyomai látszanak, épületkövek és vaseszközök is kerültek elő a halomból. A szántás során sok tárgyat feldob az eke, 1819-ben teljes kovácsműhelyt fedeztek fel.⁷³⁴ A Cseh domb azonosítható ezzel a helyszínnel, hiszen az I. katonai felmérésen az még a „Telekhegy” név alatt szerepel.

Történeti források

1494. Kisbalázsszállási nemes kunok és kapitányok.⁷³⁵

1546., 1559. *Kisbalás* pusztja.

⁷²⁹ TÓTHI 2001. 477–478.

⁷³⁰ KJM Adattár 2014.4944.

⁷³¹ KJM Adattár 68.132.

⁷³² KJM Adattár 68.77.

⁷³³ TÓTHI 2001. 477–478.

⁷³⁴ PESTY 1978. 180.

⁷³⁵ GYÖRFFY 1990. 304.

1562., 1580., 1590. *Kisbalás* falu, a kecskeméti náhijéhez tartozik. Lakosság száma az 1580-as évekre emelkedő tendenciát mutat.⁷³⁶ Kis lélekszámú település. Pusztulása után Fülöpszállás pusztája.⁷³⁷

2.2.45.2. Kérdéses templomos hely

2.2.45.2.1. Szabadszállás – Kőhalom

12–13. század. Település. Templom (?)

Szabadszállás Ny-i végében a mai térképek is Kőhalomnak nevezik a környéket.

Leírás

A Kőhalom-szék ÉK-i partján mutatják a térképek a Kőhalmot. Ma magassági pont, ez óvhatta meg a mezőgazdasági műveléstől a domb tetejét, az oldalát viszont a szántás pusztítja. Kevés Árpád-kori kerámiát lehet találni a környéken. A helyszínelés során nem lehetett igazolni a korábbi megfigyeléseket, melynek oka lehet a területet ért nagyobb fokú pusztítás.

Régészeti kutatás

1903. Kecskemétről kijött a Kőhalom környékére Kada Elek, mikor szőlő alá forgatás alkalmával edényeket találtak. Közlebbi információk nincsenek erről a kutatásról.⁷³⁸

1986. Pálóczi Horváth András járt a helyszínen, leírva jellemzőit.

Helytörténet

Pesty szerint az épített, nem természetes Kőhalom belsejében kövek és téglák rejlenek. 1823-ban a halomnak egy részét elterítették, sok csontvázat találtak. Egyik sírban 30-40 ember is volt, a fejek fölő végével összeborított téglák voltak helyezve. Ekkor templomfalat is találtak, ép téglákat is kisedtek a falból.⁷³⁹

Térképek

Ruttkay 1763. évi térképén szerepel „*Kőhalom*” néven, majd a 19. századi térképeken hasonló alakban jelzik, egészen a legújabb térképekig.

2.2.45.2.2. Szabadszállás – Templom hegy dűlő

Azonosítatlan

A mai Szabadszállás ÉNy-i határ részén, a várostól mintegy 5 km-re a legújabb térképek jelzik a dűlőt. A Pesty Frigyesnél a Böször halom és dűlő közelében említett Templom hegyi dűlő valószínűleg ugyanezt a területet jelenti. A névtárban félreérthető fogalmazás a Böször halomhoz közel fekvő templomhegyet említ, kérdés, hogy ez mire vonatkozik. Lehetséges, hogy a Böszörön lévő középkori templomra, de az sem kizárt, hogy a közeli megfogalmazás engedi a nagyobb, 5 km távolságot is.

⁷³⁶ KÁLDY-NAGY 1985. 362.

⁷³⁷ FENYVESI 1987. 237.

⁷³⁸ TÓTHI 2001. 472.

⁷³⁹ PESTY 1978. 176.

A mai térképekről ismert Templom hegy dülő minden ismert középkori templomos helytől legalább 5 km távolságra fekszik. A fentiek alapján nem kizárt, hogy Szabadszállás ÉNy-i határában további középkori templomos lelőhelyet fog azonosítani a kutatás. Ez a környék középkori településsűrűségét figyelembe véve reális lehetőség.

2.2.45.3. *Utak*

A mai Szabadszállás jelentősebb középkori településeinek viszonylagos magas kutatottsági foka és a város szinte folyamatos lakottsága és ebből eredő újkori központi helyzete folytán a középkori utak rekonstruálásának lehetősége igen jónak mondható.

A D felől, Fülöpszállásról érkező út szinte a középkorival megegyező nyomvonalon ma is létező aszfaltozott út.

A DK felől, Izsákról érkező út izsáki szakasza a maival megegyező nyomvonalon halad, a szabadszállási területen jelentősebb módosulás történt a 19. század elején. Ennek oka lehet a Lapos rét, a mai nyomvonal északabbra tolódva, pontosan kikerüli ezt a bizonyos korokban valószínűleg vízjárta részt. Érdekesség, hogy az I. katonai felmérésen még egyenesen halad az út, eszerint a Lapos rét csak bizonyos időszakokban volt vízjárásos. Szem előtt tartva a középkori éghajlatváltozásokat, valószínűsíthető, hogy ez az útvonal a csapadékossgal összefüggésben a középkor folyamán is hasonló módon váltokozhatott.

DNy felé, Józan területén keresztül halad egy út, a Solti sík, Tetétlen felé. Nagyobb mocsaras területeken keresztül a vízrajzi viszonyok által nagyban meghatározott nyomvonalon megy az út, mely nem változott az elmúlt évszázadokban. Ma is létező, töltéssel megerősített dülőút.

A Szombatszállásáról ÉNy felé, Szalk és Szentmárton felé irányuló út a mai napig aszfaltozott főbb útvonalként él. Az ÉNy-i határszélen ebből ágazott le Vecse irányába egy út az Árpád-kori Fehéregyház birtokon keresztül, mely annak temploma mellett halad el. Ez a szakasz kizárólag a 18. századi térképek alapján rekonstruálható, a későbbiekben teljesen elhal. Ma dülőútként sem létezik.

É–ÉNy felé Szentmiklós irányába halad a szintén bizonyosan középkori eredetű út. A két mai város történeti vonatkozásai egyértelművé teszik, hogy az őket összekötő út a mai aszfaltozott nyomvonalon haladt.

A Szombatszállásáról ÉK-i irányba haladó út többfelé ágazott el. Az Adacs felé menő szakasz Aranyegyházán haladt keresztül, melynek szabadszállási fele ma már nem létezik, de az adacsi, dülőútként jelenleg is használatban van. Kisbalázs felé is jó eséllyel rekonstruálhatunk egy nyomvonalat, melynek Balázspusztáig lévő része ma is aszfaltozott út.

Az Aranyegyházát és Böszörszállását összekötő kisebb út egyes rövid szakaszai, ma is létező dülőutak.

2.2.45.4. Összegzés

Szabadszállás középkori vonatkozásai igen sokrétűek, bő anyagot szolgáltatnak. Emellett kifejezetten fontos, hogy a kapcsolódó helytörténeti, régészeti, történeti és egyéb adatok is igen jól azonosíthatóak a legtöbb esetben. Alig néhány kérdés maradt nyitott a mai Szabadszállás területének középkorát illetően.

Érdekes módon az egyik legjelentősebb helyszínről, magáról Szombatszállásáról tudunk a legkevesebb biztosat mondani. Ennek oka főként az lehet, hogy a lényegében kontinuos település számára nyilvánvaló volt, hogy eredete és helye a mai város területére tehető, ezért nem is foglalkoztak vele. A templom igen korai, 1628. évi építése minden bizonnyal a régi, a 15 éves háború során megrongálódott templom kapcsán merül föl. Ekkor nem jegyzik le az átépítés vagy újraépítés tényét, mint az több esetben is ismert a középkori templomok esetében a 18. században. A beépített belvárosban nem folytak az elmúlt évszázadban olyan munkák, melyek látványos régészeti vonatkozásai kapcsán ráirányították volna a figyelmet. Ettől függetlenül nincs okunk kétségbe vonni azt, hogy a középkori település a mai város alatt húzódott.

Szabadszállás ma igen jelentős külterülettel bír, melynek történelmi okai voltak, hiszen a 16–18. század folyamán jelentős puszták tartoztak hozzá. Az egykori Szombatszállását körbevették a hódoltság valamely időszakában elpusztult községek birtokai. Az É–ÉNy-i határrész kétség kívül Bösztörszállása területe volt. Az ÉK-i, K-i részen volt valószínűleg Aranyegyháza, melynek azonosítása kapcsán érdekes lehetőség merült fel. Helytörténeti adatok szerint Szabadszállás DNy-i határrészére tehető a Szujkószék dűlő. Pesty Frigyes szerint erre van a Zab-szék vízállásos rész is. Ugyanennek része a Józan földek is. Mindkét vízállásos rész a mai napig megőrizte nevét, bár a Józan földekre térképi utalás nincs. A fülöpszállási határtól É-ra kizárólag a 20. század végi térkép jelez Józan dűlőt, mely több mint 5 km távolságra van a Zab széktől. Nagy valószínűség szerint így a mai Józan csak egy dűlőnév, maga Józan pusztája ettől kissé nyugatabbra volt, a mai Szabadszállás DNy-i, a Kígyóssal lezáruló határrészét jelentette a 16. században felbukkanó pusztanév. Középkori eredete valószínűsíthető. Legközelebbi középkori lelőhely a Kőhalom, de a kapcsolat az Árpád-kori lelőhely és a 16. századi pusztanév között, nem tűnik valószínűnek. Elképzelhető egy, ma még nem azonosított késő középkori templomos lelőhely is ebben a térségben.

Kisbalázs pusztája egyértelműen a K-i elnyújtott határrészen van. Az is kétségtelen, hogy Szabadszállás és Fülöpszállás kettéosztották az egykor összetartozó birtokot. Kisbalázs birtokának határai a felosztáson kívül igen jó eséllyel azonosíthatóak a települések mai K-i határainál.

A város Ny-i külterületén lévő Templom hegy dűlő még jelentősen befolyásolhatja ennek a résznek a középkori vonatkozásait, amennyiben középkori templomos lelőhelyet rejt a határ. A települési szerkezetben mindenesetre hiány mutatkozik ezen a részen, így lehetséges középkori emlékek feltárása későbbi kutatások során.

Ágasegyháza 1359. évi határjárása kapcsán merült fel Aranyegyháza azonosításának kérdése. Majdnem minden rendelkezésre álló adat arra utal, hogy az egykori Aranyegyháza az Ágoston-halmi dűlőben volt. Bár a térképek csak a 20. század elejétől jelölik erre a környékre e nevet, az 1675-ös Aranytelek területnév is ezt valószínűsíti. A Szabó Kálmán által végzett templom körüli temető feltá-

rása során mutatkozó kun szokások, mint a tükrök és tarsolyok sírba helyezése sem mond ellent ennek, hiszen Ágasegyházán hasonlóan magyar nevű, de erős kun hatásokat mutató temető került elő. Viszont a határjárás Ágasegyháza ÉNy-i pontját Aranyegyház felől egy homokhegyen épített új határdombban határozta meg. Márpedig a jelenlegi lokalizálás alapján Aranyegyháza jelentős távolságra, mintegy 12 km-re van a jól azonosítható ágasegyházai határtól. Közöttük fekszik Kisbalázs kiterjedt birtoka. Mivel a többi határpontot mindig közeli, szomszédos pontokhoz viszonyították, így legalábbis Kisbalázst kellett volna említeni. A több felmerülő lehetőség között van az is, hogy Aranyegyháza lokalizálása nem jó, így mint az Józan esetében nyomon követhető, az újkorban tolódna el a határ neve, így Aranyegyháza jelentősen K-ebbre volt, vagyis a lelőhely nem egyezik a forrásokból ismert Aranyegyházával. Másik lehetőség, hogy Kisbalázs ebben az időszakban nem lakott hely, a forrásokban ezért sem szerepel és Aranyegyházához tartozik e kiterjedt birtoktest. További eshetőség Aranyegyháza jelentőségében rejlik, azért hozzá viszonyítanak.

A forrásokból ismert, ma még nem azonosított kun Bajdamerszállása valahol Szabadszállás és Fülöpszállás környékén feküdt. 1419. után eltűnik a forrásokból, melynek oka lehet a település elhalálása, vagy annak névváltása is.⁷⁴⁰ A vele kapcsolatban felmerülő Aranyegyháza, Bösztörszállása és Ágasegyháza mindenképp erre a vidékre teszi. Felvethető bármely ismert és korábbi forrásban nem szereplő kun településsel való egyezése. Mindamellet a fenti települések közti kapcsolatot Kisbalázsszállás jelenti, így erős a gyanú, hogy ez az alapvetően késői névadásúnak hangzó név váltotta fel a Bajdamerszállása nevet.

2.2.46. Szank

2.2.46.1. *Templomos hely*

2.2.46.1.1. Szank – Kápolnás

? (*Köveshalom*)

12–13. század. Templom, temető, település

2007-ben, helyi lakosok útmutatása során lett azonosítva Szabó Kálmán 1934. évi ásatási helyszíne. A lelőhely régészetileg azonosítatlannak minősült.

Leírás

Az enyhén kiemelkedő dombháton egykor állt, mára teljesen szétszántott Árpád-kori templom nyomát réti mészkő töredékek és a cinterem területén eltemetettek csontjai jelezték a felszínen mintegy 50 m sugarú körben. Körülötte volt a 12–13. század folyamán élt nagyobb kiterjedésű település, melynek természetes határát a vizenyős, mélyebb részek kirajzolták. A leletanyag egyértelműen kizárja a késő középkori továbbélést. Szank egyéb középkori vonatkozásai miatt a település pusztulását jó eséllyel lehet a tatárjáráshoz kötni.

⁷⁴⁰ HATHÁZI 2004. 231.

Régészeti kutatás

1934 őszén egy Árpád-kori település részletét tárta fel egy nagyobb vízér mellett Szabó Kálmán. Az előkerült jelenségekről keveset tudunk, de több orsókarika, agyagnehezék és egy vas ládazár is előkerült a szükséges közlés szerint. A település korát Szabó Kálmán a 13. századra teszi. Térképmellékletén szerepel egy ásatási helyszín, melyet sokáig a középkori Szankszállás helyére lokalizáltak.⁷⁴¹

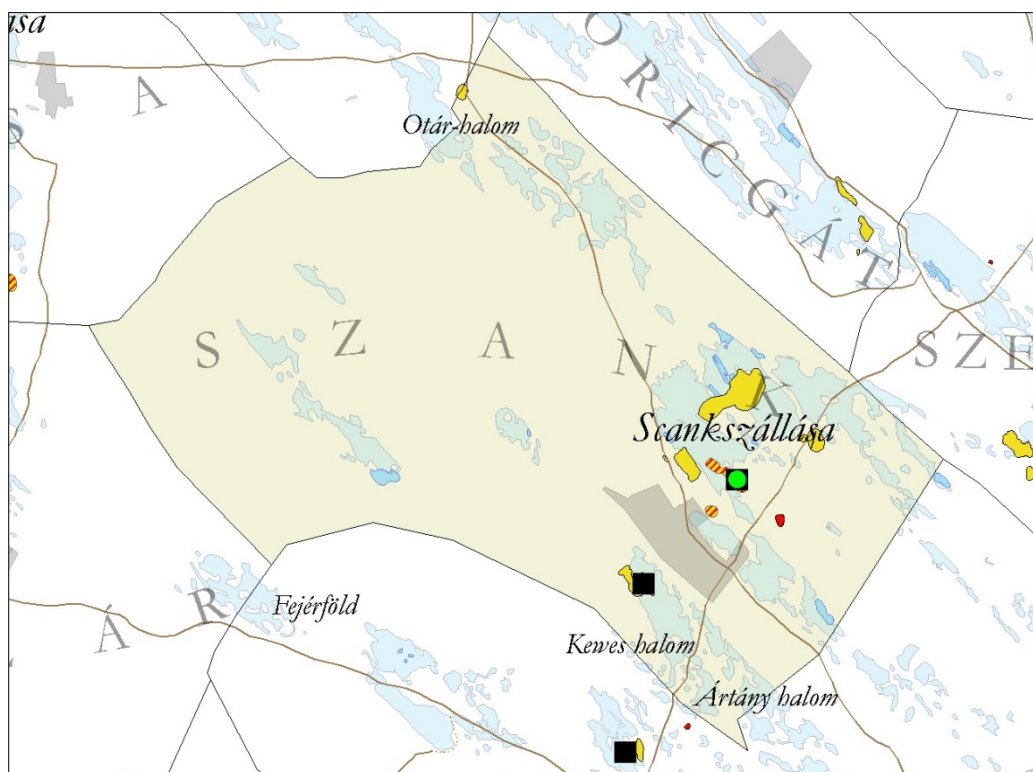
Helytörténet

2007-ben egy idős helyi lakos mutatta meg a helyszínt, ahol 10 éves kora körül sírokat ástak ki a kecskeméti régészek. Ennek az információnak a segítségével egyrészt egy addig ismeretlen Árpád-kori templomos lelőhelyet lehetett azonosítani, másrészt ismertté vált Szabó Kálmán ásatási helyszíne is. A domb valamivel magasabb volt, tetejéről az 1960-as években közel 1 m földet is elvihettek.

Pesty Frigyes helynévtárában Bodoglár címszó alatt van említve a Köves halom, mely a leírás szerint Árpád-kori templomos lelőhely volt. Ettől DK-re van az Ártán halom.⁷⁴²

Történeti források

A lelőhely Árpád-kori nevét nem ismerjük. A Bodoglár-Köveshalom lelőhely sikertelen visszaazonosítása után felmerült a lehetőség, hogy e helyszín lehet a Kalasok földjeinek 1451. évi határjárásában szereplő és minden bizonnyal elpusztult Árpád-kori templomra utaló Keweshalom, mely Bodoglár ÉNy-i, Szank DNy-i részén lévő Fejérföld nevű határrészen lokalizálható, e forrásban Feerföld alakban szereplő határpont szomszédjaként.⁷⁴³

⁷⁴¹ SZABÓ 1938. 22–23.

⁷⁴² PESTY 1978. 48.

⁷⁴³ GYÁRFÁS III. 626., SZALAI 2000. 309.

2.2.46.1.2. Szank – Kápolnahely, Kisasszony dűlő

Szankszállása

12–16. század. Templom, temető, település

A Kisasszony dűlőben, a korábbi terepi munkák pontosítása után sikerült a lelőhelyet megnyugtatóan beazonosítani.

Leírás

A templom körül a hosszú ÉNy–DK irányú dombháton – melyet ma kettészeli a mesterséges nyomvonalba kényszerített Dong-ér – feküdt a közel 800 méter hosszan, 200 méter szélességben jelentkező, későközépkori település. Kiterjedését terepbejárással sikerült körülhatárolni. A falu természetes magaslatra épült, még ma is meglévő mocsaras részek vették körbe. A 11–16. századig terjedően nagy mennyiségű kerámiaanyag jelentkezett a szántásban, többségében a későbbi időszakból.

Régészeti kutatás

1968. A falu Ny-i szélénél, egy 113 darab friesachi érmét tartalmazó tatárjáráskori éremlelet (Szank-Vona-dűlő 38.) látott napvilágot.

1971. A falutól K-re, a helyi Haladás Tsz egyik birkahodályának építésekor egy 1181 érméből álló kollekció került elő, melyek között 853 magyar brakteáta is volt.⁷⁴⁴

2007-ben a Kápolna-dűlő területén egy középkori templom, temető és település próbafeltárása zajlott. Az Árpád-kortól a 16. századig használt templom körüli temető kis részletét sikerült megkutatni. A templomot a későbbi időszakban kettős körárokka vették körül. A területen 2010 tavaszán végzett terepbejárás során több friesachi dénár és IV. Béla brakteáta került elő szórványosan, mely tatárjáráskori kincsleletet sejtet. A hódoltság időszaka után, a 18. században temetőként rövid ideig ismét használatba vették az akkor már évszázadok óta a pusztában álló romot a környező területeket újból benépesítő tanyák lakosai.

2010. az említett Haladás Tsz épületétől kevesebb, mint 200 m-re futó, Városföld–Drávaszerdahely DN 800-as földgáz szállítóvezeték nyomvonalán, régészeti megelőző feltárás zajlott Wilhelm Gábor vezetésével. A leégett és feldúlt épületben 34 egyén váza, több aranyékszer és emellett is nagyon gazdag, a korszakra jellemző, a tatárjáráshoz köthető egyéb helyszínekről ismert leletanyag volt. Az épület és a benne tartózkodó személyek az 1241-es év dúlásainak eshettek áldozatul. Az objektum és a benne található leletek, jelenségek különlegeségét az adja, hogy mind a korszakra jellemző kincsleletekben található tárgyak, tehát a közvetett bizonyítékok, mind pedig az eddig előkerült közvetlen bizonyítékokban előforduló leletek megtalálhatóak egy egységben.⁷⁴⁵ A helyszín alig 1,5 km-re van a templomtól.

Térképek

A templomnak térképi ábrázolása nem ismert, egy 1880. évi kataszteri térképen „*Kápolna hegy*” alakban, földrajzi névként mutatkozik.

⁷⁴⁴ GEDAI 1968, 97., HUSZÁR 1976.

⁷⁴⁵ WILHELM 2013. 47–56.

A település neve a kun-kipcsak nyelven személynévből eredeztethető „*Scank*”, melynek jelentése magyarul a kevéssé hangzatos, ámde beszédes „madártrágya”.⁷⁴⁶

Történeti források

1451. „...*in descensu Scancscallasa*...”. A Kalasok uralmi területének körbejárása során említik a Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt templomát. E forrásban szerepel az a *Keweshalom* is, mely esetleg az Árpád-korban elpusztult Kápolnás lelőhellyel is azonosítható.⁷⁴⁷

1465. „...*in descensu Zankzallasa*...” Kalaz Péter és testvérei részére átírják a fenti oklevelet.⁷⁴⁸

1570. Szank pusztja, Szeged pusztája.⁷⁴⁹

2.2.46.2. Kérdéssé templomos hely

2.2.46.2.1. Kápolna dombja/Oltár halom

Otarhalma ?

Egy a Kecskemét és Kiskőrös közötti pusztákat ábrázoló 1831. évi térképen szerepel egy eddig ismeretlen templomos hely ábrázolás. A „*Kapolna dombja*” egyértelmű tereppont Szank, Móricgát és Bugac határán. Ennek közelében, egyértelműen jelentkezik az „*Oltár Hegy*” tereppont is. A georeferált térkép által nyújtott adatok segítségével kétségtelenül beazonosítható volt a környék, de Árpád-kori szórt településnyomokon kívül, templomot egyértelműen nem sikerült azonosítani. A helyiek szerint az elbontott nagybugaci vasúti megálló alatt kerültek elő sírok régen. A nagyfokú erdősültség nem engedte a környék tüzetesebb átvizsgálását, a Kápolna domb földrajzi név mindenképpen enged középkori templomos helyre következtetni.

Az 1451. évi határjárásban, a Kalas uralom alatt álló kun szállásterületek határnevei és határjelei között szerepel „*terra Otarhalma*” a kun Bugacháza felé. A nyelvészeti eredmények szerint félig kun helynév, jelentése „karám”.⁷⁵⁰ A eddig azonosítatlan Otarhalma rejtőzhet a Kápolna domb mellett ábrázolt Oltár halom helyben, elmagyarosodott és így fennmaradt földrajzi névben. Elhelyezkedése mindenesetre tökéletesen megfelel a forrásból következtethető felsorolásnak.

2.2.46.2.2. Szank – Kápolnahely

Középkori templom, település (?)

Leírás

Szanktól Ék-re kb. 400 m-re, a Bodoglár–Szanki műúttól 700 m-re É-ra, a Dong-éri főcsatorna kanyarulatától É-ra 400 m-re.⁷⁵¹

⁷⁴⁶ KISS 1980. 595.

⁷⁴⁷ GYÁRFÁS III. 626.

⁷⁴⁸ GYÁRFÁS III. 651.

⁷⁴⁹ FENYVESI 1987. 235.

⁷⁵⁰ HATHÁZI 2000. 212.

⁷⁵¹ TJM Adattár 17.589.

Régészet

Az 1997. évi terepi beazonosítás leírása alapján nincs templomos középkori hely. Kétségtelennek látszik, hogy a Kápolnadúló helyzetének rossz térképi azonosítása eredményezte ezt a tévedést. Nincs lelőhely a megjelölt helyszínen.

2.2.46.3. Utak

A mai Szank területén 2 fontosabb út is keresztülhaladt.

ÉNy–DK irányban, a Kecskemétet Majossaszállással összekötő út ment át. Ennek Majossa és Szank közti szakasza a mai napig is él, aszfaltozott út. ÉNy felé azonban csak a határig lehet követni, a további szakaszain ma már nem létezik.

ÉK–DNy felé a Félegyháza és Halas közti út haladt, részben a mai út nyomvonalán. Nem lehet a véletlen műve, hogy a tatárjáráskor elpusztult épület a mai út mellett van. Gyanítható az út Árpád-kori előzménye is.

2.2.46.4. Összegzés

Szank területén koncentráltan jelentkeznek a tatárjáráshoz kapcsolható közvetlen és közvetett régészeti bizonyítékok. A tatárjárás eddigi legteljesebb közvetlen régészeti bizonyítékát nyújtó kisméretű, földbe mélyített épület mellett erősített templom, éremleletek, további elpusztult Árpád-kori egyházas helyek, kun újratelepítés együttesen jelentkeznek. Mindez Szankot a tatárjárás kutatásának origójává teszi.

Fontos felismerés a Szank–Kápolnás lelőhely esetleges azonosítása a Köves Halommal. A Bodoglár területén a korábbi terepbejárások adatai ellenére a jelölt helyszínen nem azonosítható Köveshalomnak elnevezett lelőhely helyett jó eséllyel azonosíthatjuk inkább a Kápolnásban a Köves halmot, melyre Pesty Frigyes adatai mutatnak rá. Ezek egyértelműen arra utalnak, hogy a Köves Halomtól DK-re van az Ártány halom. Márpedig ez a földrajzi helyzet a Szank–Kápolnásra illik rá. Eből erősen gyanítható, hogy az 1451. évi határpont Keweshalma is ez a helyszín volt.

2.2.46.5. A középkori Szankszállása és „Boldogságos Szűz Mária” nevű temploma

2007. augusztus 27-én a Múzeum, szondázó ásatást kezdett a Dong-ér mára mesterségesen kialakított partján, a Kápolnadúlóban. Akkor még jóval kevesebb információ állt rendelkezésre Szank középkori régészeti emlékeit tekintve. Nem ismertük a Kápolnás tatárjárásban elpusztult lelőhelyét, nem került még felszínre a korábbiakban tárgyalt, országos jelentőségű, a tatárjárásban elpusztult ház az unikális lelet-együttesével és a korábbi terepbejárások adatai is kétségesek voltak. A fő cél az volt, hogy a beszédes nevű Kápolnadúlóban derítsük ki, hogy igaz-e a helyi hagyomány, miszerint templom volt itt a török kor előtt. És ha igen, akkor mi maradt belőle az évszázadok zivatarai után. Az ásatás két hete

alatt sok kérdésre választ kaptunk, némelyikre sajnos igen rosszízű választ. Más kérdések nyitottak maradtak, melyeket reményeink szerint későbbi régészeti kutatások fognak majd megválaszolni.

Azon a helyszínen, ahol a templom helyét sejtettük, nagy mennyiségű embercsont és a kötörmelék hevert a felszínen. Már a kutatás elején nyilvánvaló volt, hogy a korábbi bolygatások és főként a táblásított mezőgazdaság vezérelve következtében komoly lehet a pusztítás mértéke, amit a helyszínen látogató helybéliek egy része meg is erősített. Azt mondták, hogy az 1960-as években itt közel 1,5 m-rel még magasabb volt a part, melyet aztán abban az időben eldőzeroltattak. Ez nem egyedülálló jelenség a környéken, sajnos több helyen is zavarta a nagy parcellák rövidtávú célokat kergető megálmodóit az a néhány halom, melyek oktan elpusztításával mind a táj, mind a közös történelmi hagyatékunk maradandó károsodást szenvedett. Keskeny kutató szondáink azt a célt szolgálták, hogy meghatározzuk a templom pontos helyét, valamint a temető kiterjedését. Az alig két hétig tartó ásatás komolyabb tudományos eredményeket vagy nagy mennyiségű leletanyagot nem produkált, viszont a lelőhely lényegét tekintve fontos megfigyelések megtételére kifejezetten alkalmas volt. Egyrészt egyértelműen kijelenthetjük, hogy a helyszínen valóban van egy középkori temető, melynek 8 sírját tártuk fel. A terület nagyfokú újkori bolygatottsága és a középkori templomok jellegzetes egymásra temetkezése folytán e sírok nagyobbik része erősen roncsolt, töredékes vázakat jelent. Értékelhető leletanyagként mindössze 1 darab nagyméretű s-végű bronz karikaékszer került elő, helyzetéből ítélve – a földművelés által ugyan már kifordított koponya alatt, de eredeti helyzetében – ez esetben hajkarikaként használták egykor. Ez az ékszertípus tipikus lelete a 11–14. századi női síroknak, így ennél pontosabb keltezésre alkalmatlan. A 7. sírban körben koporsó lenyomatát figyeltük meg, mely szintén jellegzetes jelenségnek számít középkori temetőinkben. A többi sírban semmilyen leletanyagot nem találtunk, mely szintén jellemzi a középkori temetők puritán temetkezési elvét. A rekonstruálható sírok nagyobbik része DNy–ÉK, egy sír pontosan Ny–K, míg egy erősen roncsolt maradvány É–D tájolású volt. Néhány nagyméretű, mésszel leszórt, kötörmelékkel teli sírgödör ránézésre is elűtött a világosabb, homokos betöltésű középkori sírokétól. E sírokban a középkoriakkal ellentétesen tájolták az elhunytakat, ráadásul azok minden esetben felülrétegezték, vágták a középkorinak meghatározható sírokat. E késői sírok magyarázata mégiscsak igazolni látszik azt a helyi hagyományt, hogy az utolsó pestisjárványok áldozatait itt temették el. E betegség utoljára 1709-ben és 1739-ben szedte áldozatait e vidéken. A betöltésben rendkívül nagy mennyiségben jelentkező mészhintés, mely nem hasonlítható a középkorban szokásos mészhintéséhez, valószínűvé teszi a pestis eshetőségét. A betöltésben lévő kötörmelék pedig annak jele, hogy a közelben lévő kőépület erősen romos állapotban lehetett már akkor.

A legjelentősebb megfigyelést az egymásra merőlegesen húzott szondáink végében jelentkező kettős körárok jelentette. E körárok a temető központi részét valószínűleg körülölelő árok lehetett, mégha a K-i oldalon nem is vizsgáltuk meg folytatását. Az árok egymással teljesen megegyezően futnak, mely egyértelműen egy időben való használatot jelent. Ilyen módon nem egyszerűen a temetőt határoló árokként funkcionált. A külső árok mélyebb, markáns, alján vájat fut végig, mely akár cölöpsor helyét is jelentheti. A belső árok egymástól távoli pontjain is égés nyomai mutatkoznak. A belső árok mindkét oldalában, a külső árok megvizsgált szakaszain a belső oldalon, az árok által elvágtott

sírok mutatkoznak. Ez annak a jele, hogy egy nagy kiterjedésű temetőbe vágták bele ezeket az árkokat. Sajnos az idő hiánya 2007-ben nem engedte meg annak megvizsgálását, hogy az árkok által roncsolt sírok a középkor mely fázisát jelentik. Az árkok betöltésében némi réti mészkőtöredék volt, mely arra utal, hogy az árkok betöltődésének idejében romos kőépület állt ezen a helyen, esetleg egy területrendezés-építkezés során lettek ezek betöltve.

Arra a kérdésre, hogy milyen lehetett a középkori Szankszállása temploma, már valószínűleg nem fogjuk megtudni a választ. Az 1960-as évek dózerolása folytán a templomnak csak a valószínűsíthető helye maradt meg, a sírok között egy viszonylag nagy, üres területben. A valamikori dombhát 1,5 méter mély lepusztítása főként a templomot érinthette, olyan mélységben, mely miatt még mély alapozása sem maradt meg. Egy tenyérnyi foltban volt mindössze érzékelhető egy sötétszürke, kemény agyagfolt, mely az utolsó jele lehetett a korabeli templomok tipikus agyagalapozásának. Mindez megmagyarázza azt is, hogy a központi részen, ahol a templomot sejthetjük, miért hiányoznak a sírok is, illetve a közelebbi sírok miért ilyen közel jelentkeznek a felszínhez. Ettől távolodva a körárkok oldalában már mélyebben mutatkoznak az árkok falából kilógó temetkezések.

E töredékes információk és az analógiák alapján mit is mondhatunk a középkori Szank templomáról. Tudjuk, hogy a környékeliekhez hasonlóan főként a közelben több helyen is bányászható réti mészkőből épült. A téglatöredékek kis száma miatt főként a réti mészkő kváderek alkották az építőanyagot. Gyaníthatjuk, hogy mély, erősen döngölt agyag alapozása volt, mely a nagyfokú pusztítás miatt már nem rajzolta ki alaprajzát. Méreteit tekintve sejthetjük, hogy kisméretű volt, mivel egy nagyobb méretű templom szélei nagyobb eséllyel vészelték volna át a dózerolást. Irányítása a középkori, de még az újkori sírok alapján is inkább kissé ÉK–DNy-i lehetett, nem a szabványos K–Ny, hiszen a temető sírjait gyakran irányították a templom tájolásához. A 18. század elején már erősen romos állapotban volt, a pusztát újra benépesítő, a pestisjárványok által tizedelt lakosok e régi megszentelt helyet használták temetkezésre. Majd a templom maradványait a 18. század végére nagyjából elhordták, ugyanis szomszédjaival ellentétben – Bócsa, Monostor – már nem jelzik a hadmérnökök az 1780-as évekbeli katonai felmérésen. A templom körül kettős körárkok részletei lettek feltárva, melyek védelmi célt is szolgálhattak. Annak megválaszolása, hogy a területet ért katasztrófák melyike ellen próbáltak védekezni lakosaik, még nem tudjuk. Több környékelői analógia szerint a körárkok a 13. század folyamán készültek, valószínűleg a tatárjárás időszakában. Ez Csengelén és (Jász)-Szentlászlón, valamint Félegyházán is így történt. Félegyházán a nagy kiterjedésű Árpád-kori temető sírjait vágja el a körárkok, majd funkcióját veszítve töltődik fel a későbbi időszakban. Csengelén az újjáépítő kunok takarítják el a romokat és töltik fel a jelentőségét veszített körárkot. Ennek során kerülnek bele a kődarabok, melyek Szankon is megfigyelhetők. Az árkok betöltésébe nem ástak később sírokat, melynek oka lehet az a jelenség, hogy a 14–16. századi temetők sírjai kisebb alapterületen helyezkednek el, mint Árpád-kori előzményeik, melyek oka nem feltétlenül a népességszámmal magyarázható, mint inkább azon igyekezettel, mely miatt e korban inkább a templomhoz közelebb, egymást sokszorosán felülretegezve temetkeznek. A kibontott részen megfigyelt égésnyomok szintén megerősíteni látszik az árok

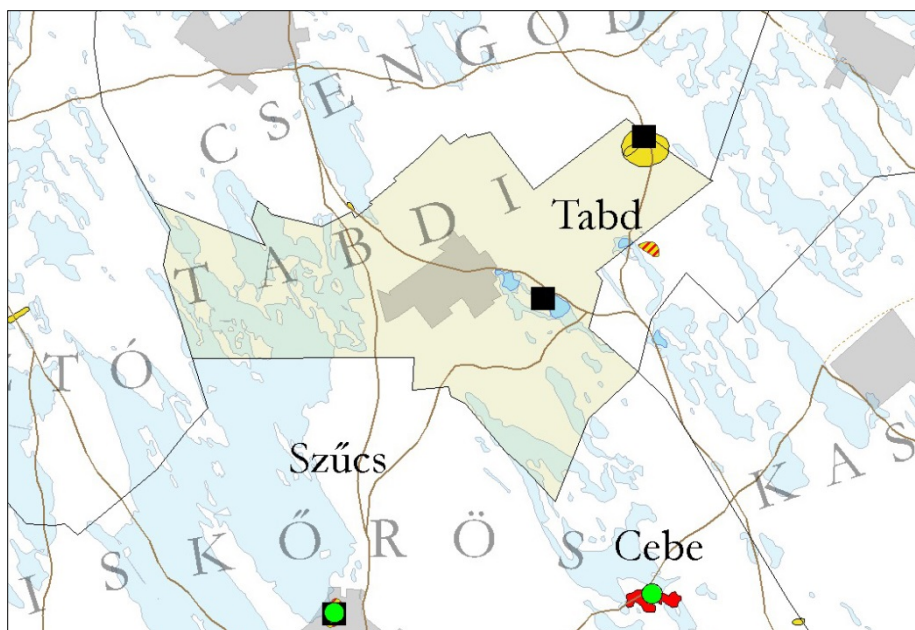
védelmi jellegét. Emellett az árkok később megmaradhattak temetőároként is, így véglegesen hosszú idő alatt, természetes módon töltődtek be.

A védelmi árkok magyarázatára a másik lehetőség a 15. századi polgárháborús időszak, esetleg a 16. századi török veszedelem elhárításának megkísérlése. Ez esetben az árkok betöltődése a 17–20. század közötti időszak lenne. Így nem kell feltétlenül Árpád-kori előzménnyel számolni.

A temető nagyobb részleteinek és főként a körárok további részeinek későbbi feltárása egyértelmű választ ad majd e fontos kérdésre. A közelben a 2009. évben feltárt, a korábbiakban taglalt tatárjárás során elpusztított ház azonban szűkíti a valószínű választ. Az ennek során végzett fémkeresős vizsgálat a környékbeli kincsletekben is meglévő pénzeket hozott napvilágra a Kápolnahelyen is. Több friesachi dénár került elő egy helyen, így újabb éremlelettel gazdagodott Szank tatárjárás kori hagyatéka. Ez inkább azt erősíti, hogy a körárkok a tatárjárás időszakában készültek. Az új telepések, a kunok nevet adtak a területnek, szállásuknak, feltöltötték az árkokat és idővel újjáépítették az elpusztult templomot és települést.

A templom körül a hosszú ÉNy–DK irányú dombháton – melyet ma kettészel a mesterséges nyomvonalba kényszerített Dong-ér – feküdt a közel 800 méter hosszan, 200 méter szélesen mutatkozó, nagy késő középkori település. Ennek kiterjedését terepbejárással sikerült körülhatárolni. A falu természetes magaslatra épült, még ma is meglévő mocsaras részek vették körbe. A 11–16. századig terjedően nagy mennyiségű kerámiaanyag jelentkezett a szántásban, többségében a későbbi időszakból. Ez aláírja azt az ismeretünket, hogy itt állt a kun Szankszállása és erősíti azt a lehetőséget, hogy egy lazább, szórtabb szerkezettel jelentkező Árpád-kori település központi helye lehetett a templom.

2.2.47. Tabdi

2.2.47.1. Templomos hely

2.2.47.1.1. Tabdi – Pék tanya

?

11–13. század. Templom, temető, település

Az egykori Árpád-kori templomos helyet, már teljes pusztulása után azonosította Horváth Attila.

Leírás

A Pék-tó partján sikerült meghatározni az egykori terepszemle helyszínét. A környéken szőlőtelepítésre került sor, mely még jobban nehezítette az azonosítást. Nagyobb területen igen szórványosan Árpád-kor kerámiák voltak a felszínen, de kövek, vagy téglakoncentrációját nem sikerült rögzíteni. Ez az egykori templom dombját ért pusztítás után valószínűleg nem is csoda.

Régészeti kutatás

1981. A község D-i szélétől mintegy 800 m-re, a Pék-tó É-i partján lévő helyszínen, bejelentés nyomán járt Horváth Attila. Talajegyenetés közben rendkívül sok csontvázat találtak a régóta Templomdombnak nevezett helyszínen. Az egykori dombot csak egy homokfolt jelezte, melynek pereménél lehetett némi embercsontot találni. Viszonylag kevés Árpád-kori telepanyagot is gyűjtött. A dombot régóta kubikolták, melynek során elhordtak sírokat is, ahol a vázak feje alatt több esetben téglát találtak. Tégladarabok a helyszínelés során is előkerültek. Korábban kőből épített falakat is észleltek az akkor még legalább 2 m magas dombon.⁷⁵²

Térképek

Halász Gedeon Cebe pusztát ábrázoló 1787. évi térképe a Pék-tó É-i partján egy nagy dombot jelöl, „Kápolna Halom” néven.

2.2.47.1.2. Tabdi – Kő Kápolna Halom

?

11–13. század. Templom, temető (?). Település

Kizárólag térképi ábrázolás alapján találtuk meg a helyszínt, az korábban régészetileg azonosíthatatlannak minősült.

Leírás

A térképek georeferálása alapján a mai Tabdi és Csengőd határvonalán, a határút mellett találtuk meg a valószínűsíthető helyszínt. A kápolna egykori dombját nehéz azonosítani, hiszen ott több, mint száz éve elvadult erdő van. A helyiek szerint az út mentén állt egy közel 20 méteres domb, a tsz hordatta el. Még ha ez túlzásnak is tűnik, kétségtelenül nagyobb homokkitermelés nyoma mutatkozik egy helyen. A régészetileg jelenleg nem vizsgálható erdőben változatos felszíni jegyek mutattak nagyobb dombot is. Az egykori templom pontos helyét jelenleg megállapítani nem lehet, de kétségtelenül 200 m távolságon belül lehet lokalizálni. Az erdőkön kívüli vizsgálható részekben nagyobb kiterjedésű Árpád-kori település mutatkozik. A komolyabb késő középkori továbbélés kizárható ezen a helyen.

⁷⁵² KJM Adattár 87.620.

Térképek

1803. A Belgrád-féle térképen a „*Kő Kápolna Halom*” megjelölés kétségtelenül templomos helyre utal. Az 1787. évi Páhi térkép „*Pinczés Halom*” néven nevezi a helyet. Egy 18. század végi Páhi pusztát ábrázoló térképen egy kisebb épület mellett a „*Locus Sacelli*” név, valamint a közeli „*Kápolna kopolyája*” egyértelműen meghatározza az egykori kápolna helyszínét az út mellett. Egy további korabeli térkép „*Kápolna Hely*” néven nevez egy kerek, színezett dombot.

Helytörténet

Templom volt régen. Különleges, máshol nem hallott hagyomány szerint „*hétakós aranyhordón ül az Úr, hétévente villám csap ki a helyéből...*”.⁷⁵³ Láttak kőkoporsót is, melyet az útépités során az út alapjába raktak.

2.2.47.2. Kérdéses templomos hely

2.2.47.2.1. Tabdi – Azonosítatlan

Tabd

Késő középkor. Telep, templom, temető

1978. Bejelentés érkezett a Magyar Nemzeti Múzeumba, miszerint Tabdi határában Árpád-kori és későközépkori edénytöredékek, kályhacsempe töredékek, koponyák és középkori téglák kerültek elő.⁷⁵⁴

Az ezt követő, javasolt helyszínelés megtörténtéről nincs adat, a lelőhely ismeretlen. Kétségtelenül egy késő középkori templomos helyről szól a jelentés.

Történeti források

1488., 1504. *Thabd*, Fejér megye Solt-székében.⁷⁵⁵

1570. Dab névalakban van említve a defterekben.⁷⁵⁶

2.2.47.3. Utak

Tabdi területén két nagyobb út halad át, szinte É–D irányban.

A Felső Fülöpszállásról Kőrösre vezető út nem érint ismert lelőhelyet a határban.

A szintén Felső-Fülöpszállásról induló, Vadkert felé haladó út átmegy a Kápolna Halom lelőhelyen.

Két mellékút köthette össze az átjárhatóság megkönnyítése érdekében a fenti utakat, melyek közül az egyik az I. katonai felmérésen még egyértelműen felismerhető, mára elpusztított Árpád-kori templom dombja mellett ment el, a Pék-tó É-i partján.

⁷⁵³ Agárdi Gábor helyi birtokos alapján.

⁷⁵⁴ MNM Adattár XXV.232/1978.

⁷⁵⁵ CSÁNKI III. 352., VASS 1980. 175.

⁷⁵⁶ VASS 1980. 175.

2.2.47.4. Összegzés

Tabdi esetében különleges helyzet áll elő, hiszen Árpád-kori templomos helyeiről több ismeretünk van, mint a késő középkori források szerint is létezett Tabdiról. A két ismert, sajnálatos módon jelentősen elpusztított lelőhely bizonyosan Árpád-kori, valószínűleg a tatárjáráskor haltak el. Mivel az okleveles adatok említik Tabdit a 15. században, így logikus a feltételezés, hogy e két lelőhely nem lehetett a forrásokból ismert késői település. Az 1978. évi, azonosíthatatlan helyszínről szóló bejelentés a késő középkori telepányagról, így gyaníthatóan hozzá tartozó templomról is szól, így kizárhatjuk a két fenti Árpád-kori helyszínnel való egyezést.

A jelenleg rendelkezésre álló adatok szerint tehát számolhatunk egy még beazonosítatlan, a 14–16. század közti jellegzetességekkel mutakozó településsel, mely megegyezne a középkori Tabdival.

A középkori birtokhatárokról nem tudunk semmit, mindenesetre a 13. században elpusztult Kápolna halma a jelenlegi É-i csengődi határnál adja azt a lehetőséget, hogy Páhi és Tabdi között ezen a vonalon haladt a birtokhatár, már a késői középkorban is, a Kő Kápolna Halom pedig egy határhalma volt.

2.2.48. Tázlár

2.2.48.1. Templomos hely

2.2.48.1.1. Tázlár – Templomhegy

Tázlárszállása

12–16. század. Templom, temető, település

Leírás

A környezetéből kissé kiemelkedő dombon állt a templom. A kövek nagyobb területen vannak szét-szántva, a földművelés által komolyabb erózió is koptatta a dombot. A templom közvetlen környékén, a hajógyártól Ny-ra fekszik a középkori falu, viszonylag kisebb területen mutatkoznak felszíni nyomai. A középkori települést D-i irányból hosszan elnyúló vízenyős rész határolja, mely a tőle alig 1 km-re lévő Lázár tóval összeköttetésben áll.

Az ásatások és terepbejárások szerint Árpád-kori előzményeken létesült késő középkori település van a helyszínen. Az Árpád-kori lelőhely nagyobb kiterjedésű, mint a későbbi időszaké. Nem kizárt, hogy a lelőhely a mai község alatt is folytatódik.

Régészeti kutatás

1951. Méri István terepbejárása során 11–14. századi edénytöredékeket gyűjtött. Pontos helye ismeretlen.

Gallina Zsolt 2003–2004-ben, majd 2010–2014. között végzett feltárásokat a templom és a temető területén. E munkák során jelentős ismeretekkel gazdagodott Tázlár középkori története. A templomnak két építési fázisát bizonyosan el lehet különíteni. A kifejezetten kicsi, Árpád-kori templom átépítése, pontosabban teljes visszabontása után épült meg a késői, szintén kisméretű templom. A temető nagyobb területének feltárása is megtörtént, mely egy kiterjedt Árpád-kori, valamint egy klasszi-

kus, kun etnikumjelző viseleti elemekkel jelentkező későközépkori temetőrészletet is napvilágra hozott. Kiemelkedő jelenségnek bizonyul a temető Árpád-kori sírjait felülrétegző, nagyméretű hármaskörárok-rendszer a templom körül. Betöltésében igen jelentős, Árpád-kori telepanyag volt.⁷⁵⁷

Térképek

A templomnak térképi ábrázolása nem ismert. Ezért gyanítható, hogy a kövek széthordása már a 18. század első felében megtörtént.

Nyelvészet

Tázlár kun archaikus nemzetségi-ágnévi eredetű, a személynévként is alkalmazott török kopasz többes számú alakja. Jelentése „tarék, kopaszék”.⁷⁵⁸

Helytörténet

1906-ban egy helyi forrás szerint a Templomdomb környékén még falmaradványok, üszkös gerendák voltak láthatóak. A törött csontok folytán azt gondolták, a település harc által pusztult el. A községi iratok a régi templom sírjairól is tesznek említést, ahol kardokat, kengyelvasakat és egyéb tárgyakat is találtak. A községben talált tárgyak közül késő középkori kályhaszemek kerültek be a Nemzeti Múzeumba, melyek elkallódtak.⁷⁵⁹

Történeti források

1279. Bizonytalan említés, királyi jobbágyok szerepelnek. A régészeti és egyéb történeti adatok nem feltétlenül vannak összhangban ezen adatokkal.⁷⁶⁰

1429. *Tazlarzallasa*.⁷⁶¹

1560., 1570., 1578. Fajsz, Szeged majd Kecskemét műveli pusztáját.⁷⁶²

2.2.48.2. Kérdéses templomos hely

2.2.48.2.1. Tázlár – Lázár tó Templomhegy

1949. „*Tázláron, az un. Lázár-tó mellett egy partosabb hely van, melyet a nép Templom hegynek nevez. Ezen a helyen ... gyönyörű ezüstkancsót találtak. Súlya 33 dkg. Rajta szasszanida növényi minták, rozetták, virágok és levelek. A kancsó, mely teljesen ép, a jelek szerint a 11. századból való.*”⁷⁶³

A lehetséges Lázár-tói Templomhegy következetesen külön lelőhelyként van kezelve a szakirodalom részéről.⁷⁶⁴ Viszont a helyszín beazonosítása még az innen alig 1 km-re lévő Tázlár–Templomhegy lelőhely pontos beazonosítása előtt történt. Semmi nem utal arra, hogy a Lázár tó DNy-i partjára helyezett lelőhely valóban létezik. Sokkal valószínűbb a pontatlan azonosítás. A Lázár-tó melletti Templomhegy így megegyezik a Tázlár–Templomhegygel, törölendő a lelőhelyek közül.

⁷⁵⁷ GALLINA – WILHELM 2006., és Gallina Zsolt szóbeli közlése alapján.

⁷⁵⁸ KISS 1980. 635.

⁷⁵⁹ WICKER – GALLINA 1997. 25.

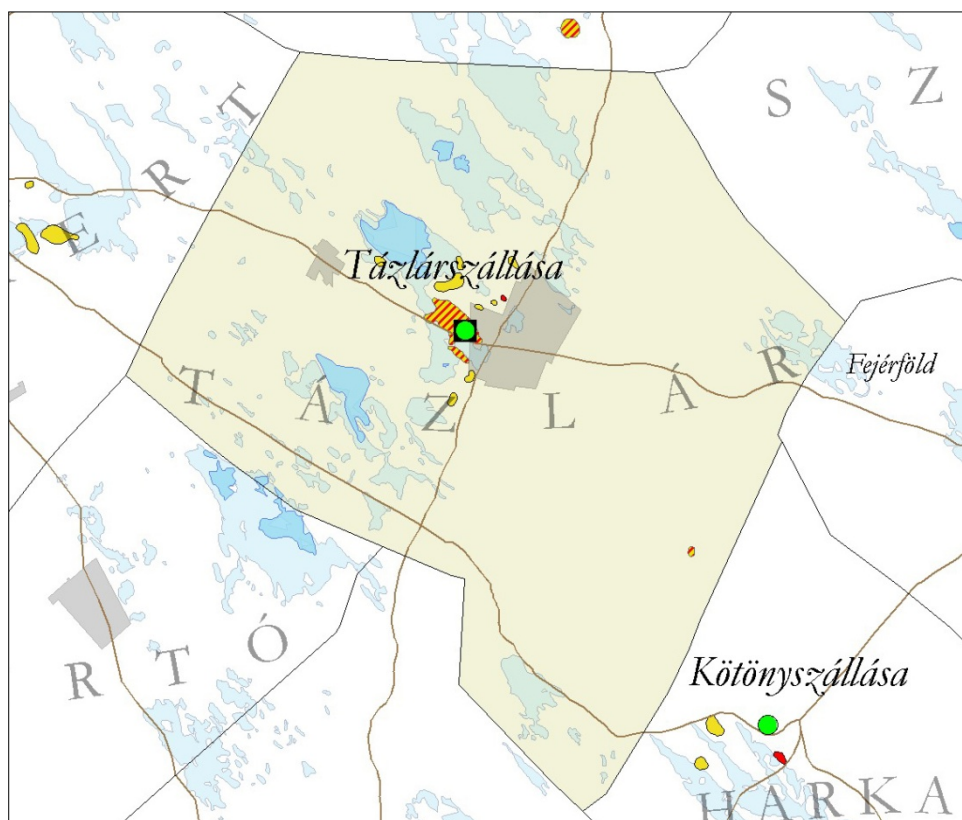
⁷⁶⁰ ZO VIII. 385., HATHÁZI 2000. 240.

⁷⁶¹ KISS 1980. 635.

⁷⁶² VASS 1980. 175., FENYVESI 1987. 235.

⁷⁶³ Hírek. Demokratikus hetilap 1949. július 3., 3. pp. Kőrösi Károly cikke.

⁷⁶⁴ WICKER – GALLINA 1997. 20.

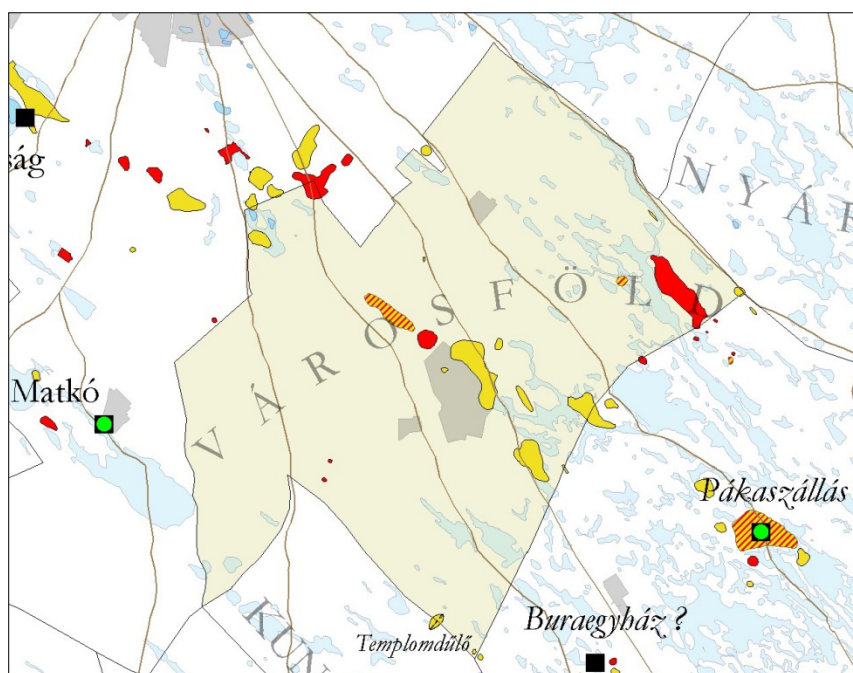
2.2.48.3. Utak

A középkori település két jelentős út metszéspontjában fekszik. Az É–D irányú út Bócsaszállását Hatalassal köti össze, K–Ny irányban pedig a Vadkert és Majossaszállása közti út halad el a Templomhegy lábánál, a mai napig.

2.2.48.4. Összegzés

A Tázlár–Templomhegy lelőhely kétségtelenül azonosítható a forrásokban szereplő Tázlár kun szállással. Az ásatások szerint Árpád-kori előzményeken létesült, a templomnak is van korai építési periódusa. A templomot körbevevő hármis körárok-rendszer minden bizonnyal a tatárjáráshoz köthető. Ekkor az Árpád-kori település végleg elpusztult, korábbi nevét nem is őrizte meg, az újratelepítő kunok a komoly tereprendezés után saját nevet adtak a területnek, majd idővel újraépítették templomát. A Kiskunság középkori történetét meghatározó jelenségek, Tázlár esetében igen jól nyomon követhetők. A korábbi kutatások kétes azonosítása folytán merült föl mindössze a különálló Lázár-tói Árpád-kori templomos lelőhely lehetősége, a két helyszín minden valószínűség szerint megegyezik.

2.2.49. Városföld

2.2.49.1. Templomos hely

Több, nagyobb kiterjedésű középkori település is van a területen, de beazonosított templomos lelőhely a mai Városföld területén nincs. Ennek oka kétségtelenül a szisztematikus kutatások hiányában kereshető.

2.2.49.3. Utak

Középkori központi település hiányában az utak rekonstruálását kizárólag Kecskemét függvényében lehet megtenni. A Kecskeméthez és Félegyházához való közelség miatt elképzelhető, hogy eleve ez határozta meg az utak irányát, már a középkorban is. A nagy biztonsággal áthaladó utak mindegyike Kecskemétre fut be, D vagy DK-i irányból. Helyzeténél fogva a mai Városföld szinte „tranzit” terület volt, itt sűrűsödtek be a kecskeméti útvonalak.

A Kecskemétről Csongrádra menő út a mai ÉK-i határvonala is egyben a területnek, gyaníthatóan az volt a középkorban is. Ezen a szakaszon ma is meglévő dűlőút.

A Kecskemétről Pákaszállás felé haladó Kis Mindszenti út is keresztülmegy rajta.

A mai E75 főút, a középkori Királyi Út, Félegyháza és Kecskemét közti szakaszán keresztülhalad rajta, érintve a területen középkori telepeket. Részben ehhez tartozik az a talán Árpád-kori eredetű út, mely Buraegyház érintésével haladt ezzel megegyező irányban.

A Városföld Ny-i részében haladó É–D irányú Árpád-kori főút, Pétermonostora felé vitt.

2.2.49.4. Összegzés

Városföld középkori történetét teljes homály fedi. A település neve nyilvánvalóan újkori, már modern névadás eredménye. Korábbi térképi adatok vagy források nem szólnak a terület korábbi nevééről, márpedig bizonyosan volt még a késő középkorban is a birtoknak neve. A II. katonai felmérésen Ny-i fele Galambos néven. A 19. század második felétől él a Városföld elnevezés.

Régészeti és térképészeti adat középkori templomot illetően egyáltalán nincs erről a területről, még Szabó Kálmán sem ástott erre.

Ny-i széle esetleg a középkori Matkó része is lehetett, de a többi területről nem tudunk.

1356-ban a Szolnok megyei Szentkirály és Mindszent, más néven Barabásháza falvak adományáról van szó.⁷⁶⁵ Ez alapján a Kecskemét Ny-i határát jelentő Barabásszállás és Mindszent megegyező területet jelentenek. 1570-ben Pálkának két praediuma volt, Mindszent és Mesit.⁷⁶⁶ Ezek lokalizálásához egyéb fogódzó nincs.

A jelenlegi adatok szerint Mindszent Kecskemét DK-i határa, esetleg a mai Városföld É-i része is tartozhatott hozzá.

Mindamelletts kétségtelen hiány mutatkozik a középkori települési rendszerben ezen a részen. Árpád-kori elpusztult templom előkerülése mindenképpen várható még, de nem kizárt egy ma még azonosíthatatlan késő középkori település jövőbeni megtalálása sem.

2.2.50. Zsana

2.2.50.1. Templomos hely

2.2.50.1.1. Zsana – Templomhegy

Gyarmanszállás ?, Zsana ?

11–16. század. Templom, temető, település

Ismert középkori templomos település, közelében ma már emlékmű áll az erdő közepén.

Leírás

Az egykori Eresztő pusztán, a Hatóles út É-i oldalán, mélyebb, egykor vizenyős rétekből kiemelkedő dombhát húzódik, melynek É-i sarkában volt az egykori templom. 2008-ban fiatal erdő volt rajta. A dombhát korábbi erdősítésével együtt a templomkő és az embercsont nagyobb körben volt észlelhető. A település kiterjedését az erdősültség és a legeltetés miatt nehéz volt meghatározni. Az ÉNy–DK irányú dombhátat ÉK, ÉNy, és Ny felől is mély terület övezi, a legelőn mai csatorna is húzódik. E mélyebb részekben a település nyomát nem lehetett észlelni az állattjáráásokban és vadttúraásokban sem. A középkori település területén, távol a templom maradványaitól több helyen is lehetett réti mészkővel találkozni, melyek épületalapok, kemencék alapjai lehettek. A középkori települést a szintvonalaknak megfelelően lehet követni, a terület földrajzi adottságai meghatározták a település kiterjedését.

⁷⁶⁵ GYÁRFÁS III. 332.

⁷⁶⁶ FENYVESI 1987. 237.

A Hatöles út hosszanti irányban átmegy a településen. A közel 750×350 m kiterjedésű középkori település DK-i végében inkább az Árpád-kori anyag dominál.

Régészeti kutatás

1961. Erdősítést megelőző mélyszántás bejelentése nyomán végzett a területen helyszínelést, majd leletmentést Janó Ákos. Kutatóárok segítségével meghatározta a templom irányát, egy sírt is feltárt. Jelentősebb megfigyelést folytatott a frissen feltört település helyén. Egyértelműen látszódott a falu egyutcás szerkezete, a széles utca két oldalán a házsorokkal, amelyben 25-30 házat tudott elkülöníteni a felszíni jegyek alapján.⁷⁶⁷ Mivel az erdősítés majd a későbbi telepítések végérvényesen elpusztíthatták a középkori házakat, így megfigyelései pótolhatatlanok számunkra.

Térképek

A templomromnak nem ismerjük térképi jelölését, ám Kovács György 1761. évi térképén, Balotához, Fejértóhoz és Bodoglárhoz hasonlóan, „*Sanai Telek*” néven maga a középkori település helye van jelölve, az előzőekkel ellentétben kisebb részletességgel, nem szerepelnek a telkeket határoló árkok.

Nyelvészet

A középkori település a kun szállásterületnek a szívében található, beazonosított szállásokkal körbevélve. Éppen ezért fontos lenne a középkori település nevének azonosítása. A Zsana nem tisztázott helynév, vélhetően szláv eredetű, nincs köze a kunokhoz.⁷⁶⁸ Ezen a néven csak az 1699. évi összeírásban jelenik meg. Hatházi Gábor felveti a kun Gyarmanszállásával való azonosságot.⁷⁶⁹ Ez a feltételezés mindenképpen elfogadható.

A Gyarmán kun személynévi eredetű, jelentése „felkúszik”.⁷⁷⁰

Helytörténet

Gyevi Mihály birtokán rom kövek, kerítéshely, szántáskor réz gyertyatartó és sok embercsont található.⁷⁷¹

Történeti források

1436. *Jamanelekzallasa*, Öttömös és Majossa-István szállásokon örökjogon bírt jogok megerősítése kapcsán merül fel a neve.⁷⁷²

1459. *Gyarmanzallasa*.⁷⁷³

2.2.50.1.2. Eresztő Kőhalom

?

Késő középkor (?)

Pesty Frigyes információja szerint Eresztőn, a mérgesi határszélben a Kőhalom nevű helyen csontokat és cserepeket találtak, valamint 14–15. századi királyaink pénzeit.⁷⁷⁴

⁷⁶⁷ TJM Adattár 4783.

⁷⁶⁸ KISS 1980. 723.

⁷⁶⁹ HATHÁZI 2000. 245.

⁷⁷⁰ RÁSONYI 1967. 147.

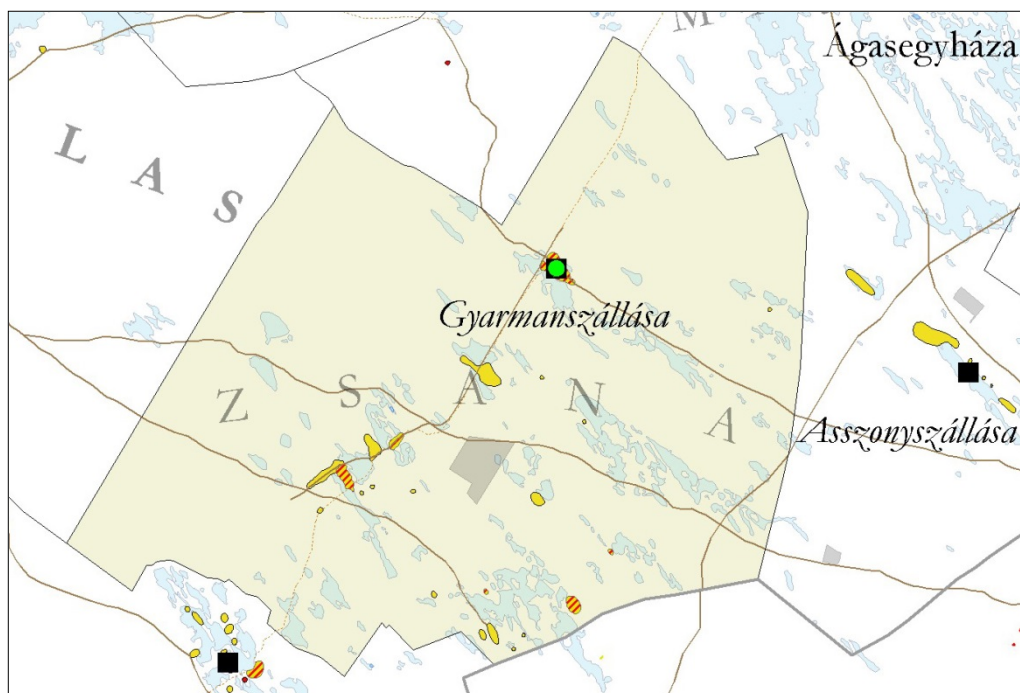
⁷⁷¹ PESTY 1978. 47.

⁷⁷² GYÁRFÁS III. 598–599.

⁷⁷³ HATHÁZI 2000. 245.

Zsana teljes K-i része az Eresztő nevet viseli, egy rövidebb, a DK-i szakaszon határos Pusztamérgessel. Mindössze egyetlen térkép, 1761-ből Kovács György munkája ábrázolja a helyszínt, „*Kőhalom*” néven. E térkép alapján pontosan beazonosítható. A térképek által következetesen kisebb dombként ábrázolt hely, pontosan a megyehatáron fekszik. A határ változásai szerint néha átcuszózott Zsana területére is, de jelenleg Csongrád megyéhez tartozik a templom. A környéken mind Árpád-kori, mind késő középkori lelőhelyek is vannak.

Csongrád megye területén sem számon tartott templomos lelőhely, így eddig azonosítatlannak minősült.

2.2.50.3. Utak

Különleges helyzet áll elő a mai Zsana területén átmenő középkori utak lokalizálása kapcsán.

A Halas és Szeged közti főút minden kétséget kizáróan, mint ahogy ma is áthalad területén, annak D-i részén nagyjából K–Ny irányban. Egy, a 18. századi térképek alapján rekonstruálható leágazása értelmezhetetlen, bár kétségtelenül középkori lelőhelyekhez visz.

Jelentősen elgondolkodtató azonban a mai határok É-i felében lévő középkori templomos lelőhely és a térképek kapcsolata. A 18. századi térképek nem mutatnak ezen a részen élő úthálózatot, annak rekonstruálása a 19. századi és a mai térképek alapján történt.

A Hatóles út keresztülmegy a lelőhelyen, a templom lábánál halad, a valószínűsíthető középkori utca helyén. ÉNy-i irányból, Harka felől érkezik, és Szeged irányába megy. Zsana határain belül nyomvonala egyértelmű, jól követhető.

⁷⁷⁴ PESTY 1978. 47.

Az ezzel ellentétes tájolású út éppen a templomnál metszi el a Hatöles utat, egykori léte kétséges, de elég logikus lenne. Kizárólag a mai dűlőúthálózat alapján vethető föl a lehetséges nyomvonal. ÉK-ről, Kiskunmajsa ágasegyházi határrésze irányából jön, majd halad tovább a Templomhegy után több középkori lelőhelyet is érintve Zsanán belül, Balotaszállás felé.

2.2.50.4. Összegzés

Zsana azon kevés kiskunsági település közé tartozik, melynek területén szakdolgozati keretek között folytak szisztematikus terepbejárások. Mindamellet ez hektikus anyaggyűjtésnek tűnik, feltűnően kevés lelőhely vált ismertté a területen. Így bármely kor településtörténeti összefüggéseinek megállapítására lényegében alkalmatlan.⁷⁷⁵

Zsana középkori vonatkozásai nehezen körvonalazzák a terület középkori történetét. Eleve a mai Zsana megfeleltetése Gyarmanszállásának is csak fenntartásokkal fogadható el. Kétségtelen, hogy a kun településtömb része, így az újkori Zsana elnevezés elvetésével legnagyobb valószínűséggel, valóban egy kun szállás azonosítható e helyen. A középkori birtok határvonalai változáson estek át. Gyanítható, hogy a mai Kiskunmajsa DNy-i elnyúló határrésze egykor e középkori birtokhoz tartozott, csak az újkor folyamán kerül Kiskunmajsa ágasegyházi részéhez. Zsana D-i és DNy-i határa inkább a középkori Balotaszállás volt, vagy egy újabb azonosíthatatlan birtok.

A szakirodalomban fellelhető, ide kötött lelőhelyek esetében is több kétség merül fel. A Templomhegy körül élő, nagyobb Árpád-kori, majd késő középkori folytatással élő lelőhely kutatott, jól feltérképezett lelőhely. Azonban a Pesty adatai révén tudott további középkori templomos helyek Eresztő területén zavart okoznak. A Kőhalom a mérgesi határszélben azonosíthatatlan, melyre a szisztematikus terepbejárások sem adtak választ. A lokalizálást semmilyen térképi jelzés sem segíti, ezen a vidéken még komolyabb halmot sem jelölnek. Még jobban megnehezíti a helyzetet a szintén zsanai lelőhelyként számon tartott Eresztő, Kőhatár hármassal, melyről Pesty Frigyes adataiból tudjuk, hogy a „halasi, szegedi és ötömösi kőhatárnak azért neveztetik, mert sok régi kövek vannak és csontok a környékén.” E jegyek mindenképpen középkori templomos helyre utalnak. A mai Pusztamérgecs, Ruzsa, Balotaszállás és Öttömös határpontját valóban Kőhatárnak hívják, mely megegyezik a 19. századi Halas–szegedi határral. Így e forrásadat rá vonatkozna, mellyel annyi a probléma, hogy nem a mai Zsana, de még csak nem is Eresztő pusztája területén van, a zsanai vonatkozású helyszínek közé nem tartozik.

A mai Zsana É-i részének útjai kapcsán érdekes megfigyelést tehetünk, hiszen a 18. századi térképekről teljesen hiányoznak az erre vezető utak. Ennek okát abban kereshetjük, hogy a terület a középkort követően teljesen periférikus helyzetbe került, így a 18. századi szinte teljes lakatlanság folytán ezt az állapotot őrizték meg a térképek is. Majd csak a 19. században és azt követően újul meg némelyik útszakasz, melyek kétségtelenül megegyeznek a középkori nyomvonalakkal. A Hatöles út középkori eredetéhez szinte kétség sem fér, viszont igen későn éled újra, a behatárolt földrajzi viszonyoknak megfelelően valószínűsíthetően a középkorival egyező nyomvonalon.

⁷⁷⁵ KJM Adattár 2004.1330.

3. A Kiskunsági Homokhátság 13–16. századi településrendje

3.1. Településhálózat

A 13. és 16. század közötti időszakban szűk 300 év alatt, kétszer is olyan történelmi események zajlottak le, melyek eredményeképpen gyökereiben formálódott át a Homokhátság településrendjének arcualata. A tatárjárás pusztításának súlya sok évtizedes vita tárgyát képezi mind a mai napig, de még a legmértékertartóbb vélemények sem vonják kétségbe annak és mellékhatásainak mélyreható következményeit, a települési rend alakulására nézve. A 16. század második harmadától a vizsgált terület eleinte szakaszosan, majd teljes egészében a török hódoltság kötelékébe került, megközelítőleg másfél évszázadra. Ez az időszak ismételtén – a 13. századihoz hasonló módon – teljesen átformálta a Homokhátság településrendjét.

Ezekén a nagy változásokon kívül azonban jó néhány, többé-kevésbé megfogható, konkrét eseményekhez nem feltétlenül kapcsolható folyamat is lezajlott a 13. és a 16. század között, melyek hatást gyakoroltak a terület települési rendszerére. Ezek észlelése a rendelkezésre álló lehetőségekkel igen nehéz, de a két alapvető átrendeződés tanulságai nyomán, észrevehetőek az amúgy kevésbé látványosan érzékelhető folyamatok is. A tatárjárás ugyan mélyreható változást eredményez, de sokrétű elemzések révén felvetődött, hogy ennél korábban is észlelhető egy természetes falupusztásodási folyamat elindulása. A másik nagy változás a török hódítás nyomán tetőződő pusztásodás, mely eredményét tekintve a Duna–Tisza közti középkori településrendszer teljes felbomlását idézte elő a 15 éves háború végére. A török időszakban bekövetkező pusztásodás nem köthető egy adott időponthoz, végeredményben folyamatosan zajlott. Ezen belül azonban konkrét történelmi okokra visszavezethető szakaszokat lehet elkülöníteni. De Mohácsot megelőzően is kimutatható már a 15. század második felében egy pusztásodási folyamat, mely jóval megelőzi a török hódítás időszakát. Részben ehhez kapcsolódik az a megfigyelés, mely szerint egyes törekvések már a 14. századtól is befolyásolták az újraterelítéseket, lerakva az alapját a kora újkorra kiteljesedő, a külterjes állattenyésztést előtérbe helyező, a pusztákra épülő határhasználatnak.

Tehát az alábbiakban felvázolt, egy-egy adott időszakra jellemzett települési rendszer kialakulása a folytonos mozgással, alakulással együtt szemlélhető csak, melyek felismerése az állandó problémát jelentő forráshiány és a rendelkezésre álló régészeti feltételek korlátoltsága miatt néha csak nehezen megfogható, esetleg fel sem ismerhető. Mindamelllett észrevehetőek azok az erővonalak, amik mentén beszélhetünk egyes időszakok településtörténelmi jellegzetességeiről. Ezen jegyek nyomán kísérelhetjük meg mégis a Kiskunsági Homokhátság 13–16. századi településtörténelmének külön szakaszokra való szétbontását.

3.1.1. A 13. század településrendje

A disszertációnak nem volt szándéka mélyrehatóbban vizsgálni az Árpád-kor időszakát, de kiderült, hogy nem kerülhető meg a 13. század településtörténeti elemzése. Ugyanis a nagy változást hozó 13. század közepe előtti kor jellegzetességeinek vizsgálata és megismerése, az egyik kulcsfontosságú pontja a későbbi időszakra vonatkozó településtörténeti kérdések megválaszolásának.

Az Árpád-kori településrend vizsgálata során is lényegében arra keressük a választ, hogy a késő-középkori települési rendszer milyen komponensek révén alakult ki. Mennyiben eredeztethető az a korábbi Árpád-kori – a 13. század első felére már az egyszerűség kedvéért keresztény, magyar jellegű – településrendszerből, illetve mennyiben alakították, vagy mennyiben teremtették újjá azt az 1246-ban végleg a Duna–Tisza közére települő nomád népcsoportok.⁷⁷⁶

A tatárjárást megelőző időszak településrendszerére alkalmazott kutatási szisztéma, nem folyhatott a 14–16. század vizsgálata során alkalmazott alapvető módszerrel, a célzott terepbejárásokkal. A térképészeti és helytörténeti források, a lelőhelyek jellegéből kifolyólag sem tudtak a későbbi korszak templomos lelőhelyeinek azonosításához hasonló támpontokat adni. Ez alól csak néhány kiemelkedően precíz 18. századi térkép jelent kivételt, ahol egykori kápolnaként feltüntetnek Árpád-kori templomokat is. Ezeknél nem tudhatjuk, hogy a késő középkor során romos állapotukban hagyva egyszerűen csak nem bolygatták őket vagy esetleg a környező település elhalása ellenére, e kistemplomokat rendbe hozva, út menti kápolnaként használták. Így akár jobb állapotuk, későbbi használatuk eredményeképpen még a 18. században is lejegyezheték őket. Az Árpád-kori templomok, temetők és települések nem kizárólagos, de általános jellegzetességei – mint a leletszegénység vagy a kisebb épületméret – folytán, a helytörténeti-topográfiai leírásokban is jelentősen kevesebb alkalommal szerepelnek. Felderítésük főképpen szisztematikus terepbejárások nyomán történhet.

3.1.1.1. Az Árpád-kori települési rendszer

Több nehézséggel szembesülünk a tatárjárást előtti településszerkezet vizsgálatakor a kérdéses régióban. Topográfiai felmérés szinte alig létezik, nagy felületre kiterjedő szisztematikus terepbejárások és ásatások csak elvétve történtek.

Az Árpád-kori települési rend vizsgálatához a késő középkorinál jelentősen hézagosabb lelőhely-kataszter mellett a Kecel és Kiskunfélegyháza környéki szisztematikus és a Kiskunhalas és Kiskunfélegyháza környéki célzott terepbejárások és középkori lelőhely-beazonosítások nyújtanak segítséget. Ezek mellett az újabb kutatások Bugacmonostor területén, a települési rendszer vizsgálatában is jelentős eredményeket hoztak. Az Árpád-kori birtokviszonyok kérdésére, a Tihanyi apátság alapítólevelé-

⁷⁷⁶ Az Árpád-kor korai időszakától kezdve kimutatható egyes keleti eredetű, nem magyar népcsoportok jelenléte is a Duna–Tisza közén. Ezek súlya az adott időszakban csekélynek minősíthető, emellett fejlődési irányuk lényegében párhuzamosan haladt a korabeli magyarsággal. A települési rendszerre gyakorolt hatásuk ilyen módon nem számottevő.

ben Kolon/Izsák több ízben történt körüljárásának, valamint Ágasegyháza határjárásának e kutatás keretében beazonosított pontjainak tanulságai adtak érdemleges válaszokat.

Az Árpád-kor településképeinek felvázolásához mai kiskunsági részekre vonatkozóan az átlagosnál is kevesebb forrással rendelkezünk.⁷⁷⁷ A krónikus forráshiány egyébként nemcsak a korai időszakot jellemzi, hanem egészen a 16. századig jelent nehézséget a régió történetének felvázolásakor. Jellemző, hogy a 13–14. századi pápai tizedjegyzékek, melyek az ország legtöbb vidékén igen fontos adatokkal szolgálnak, ezen a területen szinte semmi segítséget sem nyújtanak. Az 1281–1286-os tizedszedő értelmetlennek találta a gyűjtés megkísérlését a szegénység és a kun zavarok miatt.⁷⁷⁸ A krónikus forrásszegénység mellett, a fennmaradt Árpád-kori eredetű településnevek hiánya szintén gondot okoz. Ez részben a forráshiánnyal összefüggő jelenség, de más összetevői is vannak.

A 13. századra vonatkoztatva a helynevek kérdése többször került előtérbe történeti oldalról. Főként az -egyháza, -telke, -monostor utótagú helynevekkel kapcsolatban történtek viták, megfogalmazva azt az alapgondolatot, miszerint ezek az utótagok egy, a tatárjárás során elpusztult településre utalhatnak.⁷⁷⁹ A vizsgált területen is szép számmal találunk ilyen utótagú helységneveket, ám a források által mutatott kép első ránézésre nem igazolja a fenti véleményt. Az első gond a forrásszegénységből adódik, ugyanis Árpád-kori, tehát e települések elvi fennállásának időszakából származó oklevelek lényegében hiányoznak, így ezek késői említése miatt kétséges az Árpád-kori helyzetre visszavetíteni helyzetüket. A Kiskunhalas melletti *Árokegyház* első említése 1481.⁷⁸⁰ *Félegyháza* 1389-ben lakott helyként szerepel a forrásokban.⁷⁸¹ *Izsákegyháza* csak a 15. századtól él ezen a néven, ekkor kétségtelenül lakott településként.⁷⁸² *Kerekegyháza* 1359. évi első említése idején, szintén lakott település. *Ágasegyháza* kun szállásként jelentkezik 1353-tól, bár megemlítik, hogy előtte régóta lakatlanul állt.⁷⁸³ Az Alsómonostor területére azonosított *Pálmonostora* birtokként 1347-ben tűnik csak fel, azzal a *Pétermonostor*ával együtt, mely az egyetlen, kétséget kizáróan korai forrásban szereplő, lokalizált település. Viszont Pétermonostora esetében a régészeti eredményekkel is jócskán megtámogatott írott források, ez esetben is élő településről beszélnek a 14–16. században.⁷⁸⁴ Néhány esetben, mint azt az *Ágasegyháza* templom körüli temetőinél történt régészeti feltárások és az újabb terepi vizsgálatok is mutatják, kétségek merülnek fel még Árpád-kori eredetüket illetően is.⁷⁸⁵

Az 1456-ban már csak pusztaként említett *Hetényegyháza* viszont az Árpád-kor végére pusztává lett birtok esetét írja alá, hiszen a település pontos beazonosítása szerint egyértelmű, hogy egy továbbélés nélküli Árpád-kori falut a 13. század 60–70-es éveiben még utótag nélkül, csak *terra Ethen* alakban említene, az -egyháza jelző később ragad rá.⁷⁸⁶ *Hercegegyház* és *Haylegyház* 1359. évi említése-

⁷⁷⁷ GYÖRFFY 1961. 35.

⁷⁷⁸ FÉLEGYHÁZY 1943. 147.

⁷⁷⁹ GYÖRFFY 1961., KRISTÓ 1976., 1983. MEZŐ 1979., 1996.

⁷⁸⁰ HATHÁZI 2000. 205.

⁷⁸¹ GYÁRFÁS III. 205.

⁷⁸² CSÁNKI III. 335.

⁷⁸³ GYÁRFÁS III. 498–500.

⁷⁸⁴ HATHÁZI 2000. 249., ZO II. 1872. 227.

⁷⁸⁵ SZABÓ 1938.

⁷⁸⁶ HORNYIK 1927. 16., GYÖRFFY I. 895.

kor ténylegesen már csak földrajzi területet jelöltek. Esetükben beszélhetünk a 13. század során bekövetkezett végső pusztulásról, akárcsak a Kecskemét pusztájaként 1456-ban szereplő *Töröttgyház* pusztánál.⁷⁸⁷ *Buraegyház* puszta 1580-as említése igen késői, akárcsak a *Jakabszállás* közelében fekvő *Juhász telke* pusztáé, melyek esetében gyaníthatjuk, hogy a késő középkor folyamán nem voltak már lakott települések.⁷⁸⁸ Sajnálatos módon éppen az utóbbi, biztosan Árpád-kori helységeknek kétséges a pontos lokalizálása.

Mint látható, a Homokhátság ezen részén a történeti források önmagukban nem egyértelműen támasztják alá azt az elméletet, mely a kérdéses neveket a 13. század közepén bekövetkezett pusztuláshoz köti. Mindamellett a pontos topográfiai ismeretekből eredő régészeti eredményekkel az esetleg mégis bizonyíthatóvá válik. A 14. századtól már csak lakott település nélküli, birtokként említett egykori falvak templomos helyének ugyan nem történt meg minden esetben felkutatása, de egykori birtokuk általában jól elhelyezhető. A késő középkori települési hálózat és birtokrendszer ismeretében több esetben nincs okunk kételkedni lakatlanságukban, még ha első megjelenésük a forrásokban igen késői is akár. A fentebb felsorolt, a 13. század után is lakott települések többségénél is valamilyen formában látunk már törést, vagy legalábbis komolyabb krízist ebben az időszakban. A Homokhátság területének a későbbiekben alaposan kifejtett tatárjárás kori helyzete pedig bármelyik további, jelen pillanatban még régészeti adat nélküli hely esetében is megengedi a 13. század közepi végleges, vagy átmeneti pusztulás feltételezését.

Az írott források szegényessége mellett, az Árpád-kori eredetű településnevek hiányának másik összetevője a történeti oldal vitájában szélsőséges eredményeket is produkáló tatárjárás pusztításának hatása. Akármelyik eredményt is vesszük alapul, abban azért mindenki egyetért, hogy a mai Kiskun-ság síkvidéki területei viselték a legnagyobb pusztítást. Ebből kiindulva maga az átörökítő lakosság hiánya is indokolja a korai településnevek kis számát.

Harmadik oka a tatárjárás előtti időszakhoz kapcsolható településnevek ritka voltának végeredményben a kunok betelepülése ezekre a területekre. A téma egyik fontos kérdése éppen annak megválaszolása, hogy a kunok milyen súlyt képviselnek a késő középkori településrendszer alakulásában. Mindenesetre a kun nyelvű, így valószínűleg kun alapítású települések óriási számbeli túlsúlya figyelhető meg a 14. századtól. Jelenleg ezt a terület tatárjárás utáni nagyfokú lakatlanságával, az esetleges szórványok beolvadásával magyarázhatjuk.

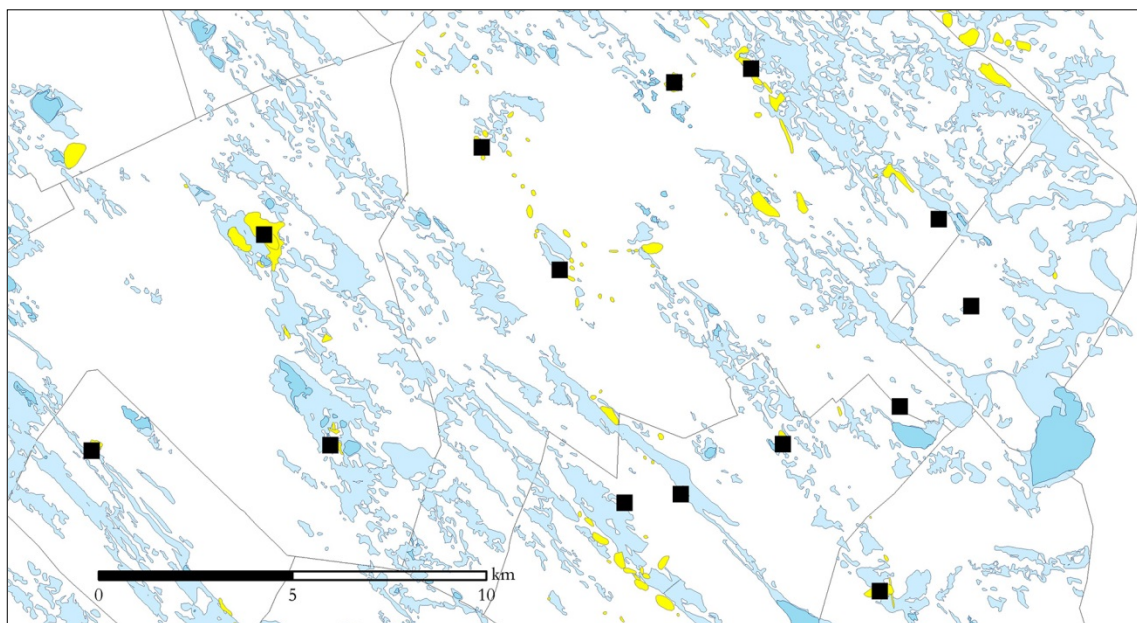
A régészeti terepbejárások alapján ezen a területen is kimutatható a sűrű Árpád-kori településhálózat. A települések általában a buckák között elhelyezkedő szikes tavak, semlyékek körül települtek a homok és a réti talajok találkozásánál.⁷⁸⁹ Mindez szemléletesen látszik a vízrajzi térképre vetített lelőhelytérképen is. A Biczó Piroska által szisztematikus terepbejárással feltérképezett Kecel Árpád-kori lelőhelyeinek eloszlása, különös képet mutat. A keceli határ különféle részein, erőteljes különbség van a vizes élőhelyek tekintetében. Mindez egyenes arányban van a lelőhelyek sűrűsödésével is, a vízállá-

⁷⁸⁷ GYÁRFÁS III. 498–500., 499., HORNYIK 1927. 16.

⁷⁸⁸ KÁLDY-NAGY 1985. 164.

⁷⁸⁹ BÁLINT 1998. 40.; SÜMEGI 2001. 314.

sos területek közelében települési góccok alakulnak ki, míg a szárazabb részekeken megritkul a település-hálózat, akár nagyobb részeken is teljesen eltűnnek a lelőhelyek. Ugyanez a jelenség mutatkozik Zsana és Balotaszállás szisztematikusan felderített határrészein is. A települési hálózat ilyen mélységű megfigyelése kizárólag ezeken a teljesen felderített részeken lehetséges, de a célzott terepbejárásokkal megtalált templomos lelőhelyek esetében is szinte általánosan megfigyelhető a víz mellé település.

14. ábra. Árpád-kori templomos helyek és telepek sűrűsödése a vizes élőhelyek környékén, Kiskunfélegyháza térségében

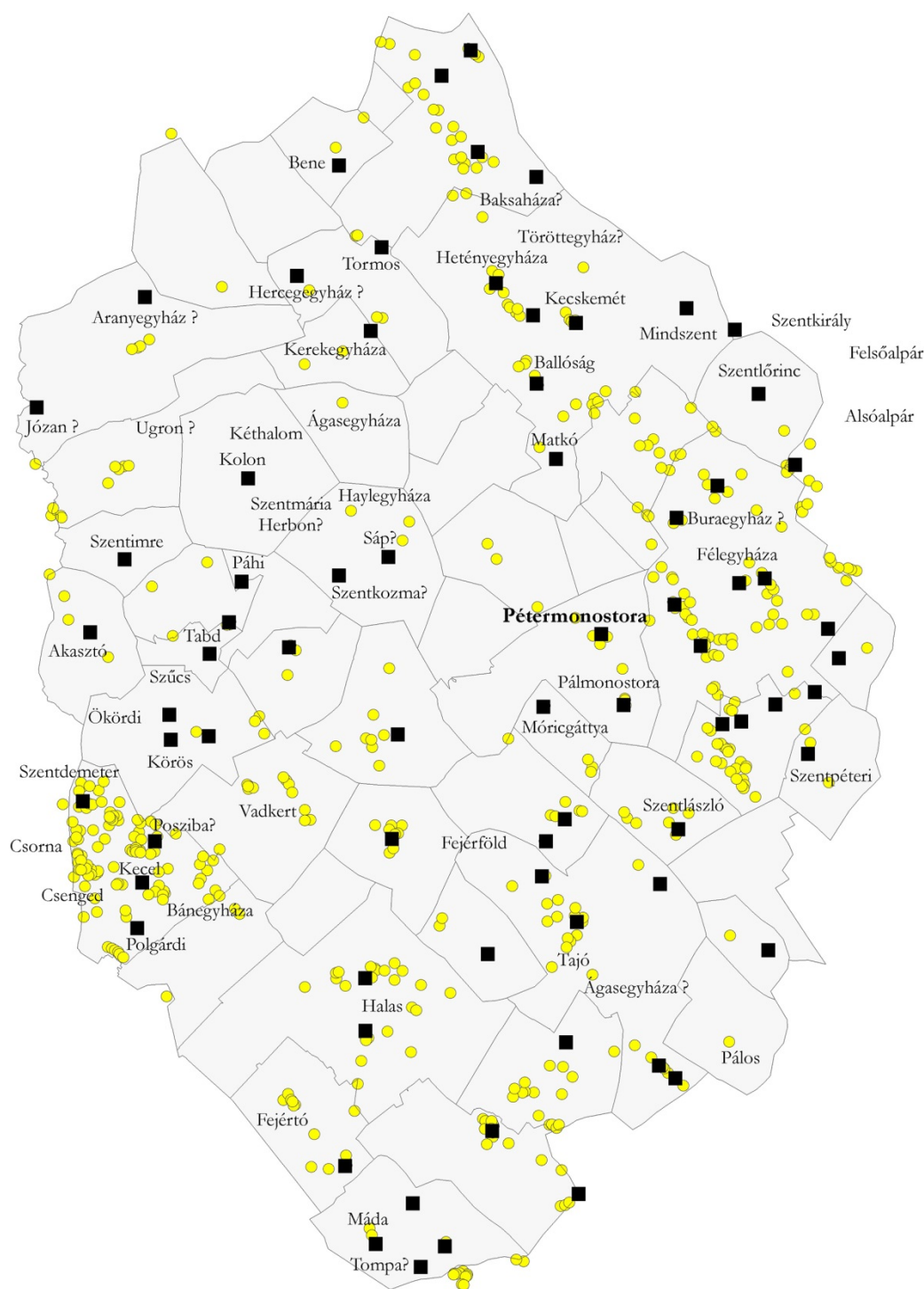
Az Árpád-kori településrendszer a forráshiány és a szisztematikus terepbejárások hiánya miatt, a következő időszakok lehetséges idevonatkozó adatainak segítségével, több eséllyel vizsgálható. A 14. század nagyobb számú okleveles adatai több esetben utalnak a tatárjárás óta lakatlan, elhagyott egykori településekre. A kun települési rend jellegzetességei pedig másodlagosan nyújthatnak segítséget az Árpád-kori településrendszer kérdéseinek megválaszolásához.

A kisszámú, főként késő középkori határjárás, fontos adatokat szolgáltat az Árpád-kori birtokviszonyokkal kapcsolatban is, hiszen a határpontok és vonalak felsorolásakor több ízben egykori lakott, de a késő középkorban már csak földrajzi névként élő egykori községre utalnak. Ez mind Kolon/Izsák, mind Ágasegyháza és a Kalasok Bodoglár környéki szállásterületének körüljárása során így van, de Kecskemét 15. századi pusztái kapcsán is több, ekkorra már elpusztult Árpád-kori település nevét ismerjük. Kifejezetten érdekes a ma Kiskunmajsa és Szank határterületére lokalizálható Köveshalom név, hiszen az 1451-ben is már csak egy romos Árpád-kori templomot jelöl, melynek egykori neve nem maradt fenn.

Az eleve kevés számú fennmaradt településnév megfeleltetése ismert régészeti lelőhellyel is sok esetben sikertelen, főként csak nagyvonalakban lehet felvázolni egy-egy Árpád-kori település és birtok elhelyezkedését. A tatárjárás kiváltotta radikális népességsökkenés után bekövetkezett kun telepítés, sok esetben ezen birtokok földrajzi névként való fennmaradását is megakadályozták. Ettől függetlenül,

az említett határjárások segítségével a birtokok integrációjának kérdésköre kapcsán is értékelhető adatokat nyerünk, főként a peremterületeken.

A 12–13. század fordulóját bemutató térkép az Árpád-kori templomos lelőhelyek mellett az ismert kisebb lelőhelyeket is jelzi. Ezen kívül tartalmazza az azonosítható vagy valószínűsíthető településneveket, valamint azon ismert földrajzi neveket, melyek templomos hellyel való megfeleltetés nélkül is gyaníthatóan az Árpád-korból fennmaradt település, birtok nevét őrizhették meg.

15. ábra. A Kiskunsági Homokhátság Árpád-kori településrendszere

3.1.1.2. Tatárjárás és falupusztásodás

Jellemző problémát jelent, hogy milyen módon fogható meg akár régészetiileg, akár történetileg a 13–14. századi falupusztásodás folyamata. A 13. század folyamán, országos szinten is jelentős változás mutatkozik a települési rendszerben, mely leginkább a síkvidéki területeken szembeötlő. Sokáig a tatárjárás pusztításának tudták be azt az általánosan megfigyelt jelenséget, hogy a pusztává vált Árpád-kori települések élete a 13. században véget ért. A történészek körében hosszú évtizedes vitáknak volt táptalaja a tatárjárás rombolásának tényleges mértéke. A pusztulás korábban elképzelt arányát megkérdőjelezve, a források és régészeti lelőhelyek által is igazolt átalakulásnak más okait is felismerték. Eszerint a tatárjárásnak inkább egyfajta katalizátorszerepe volt, mely felgyorsította az ekkor már beindult, gazdasági és társadalmi hatások gerjesztette természetes falupusztásodást, tehát hangsúlyos szerepe van egy településintegrációs folyamatnak is. A szemléletek különbözőségéből eredően igen eltérő eredmények mutatkoztak a pusztítás mértékének számszerűsítése során, abban azért egységes álláspontot képviselve, hogy a síkvidéki területek szenvedték el a legnagyobb fokú pusztulást.⁷⁹⁰

A tatárjárás pusztítása események sorozata, melyek kiváltó oka a mongol invázió volt. Arra választ adni, hogy a Kötöny kán felkoncolása miatt a Duna–Tisza közét feldúló majd kivonuló kunok, vagy már a portyázó mongol csapatok gyilkolták-e le egy település népességét, a jelenleg rendelkezésre álló eszközökkel lehetetlen. A települési rendszerre gyakorolt hatását tekintve az pedig talán mellékes is, hogy az előző események nyomán felbukkanó éhínség és járványok okozták-e végül egy település teljes elnéptelenedését.

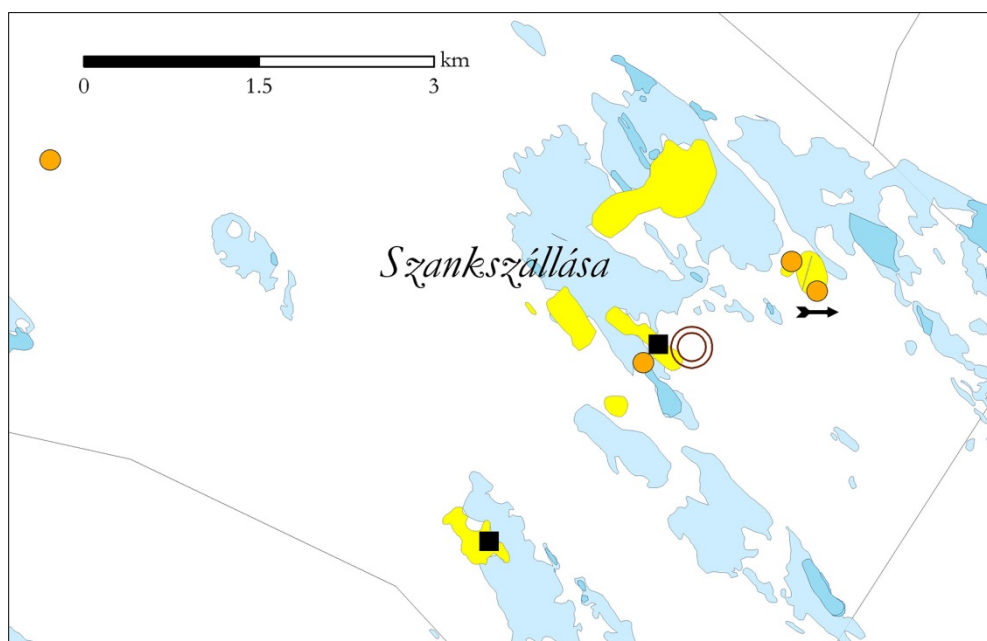
A források által mutatott pusztulás képét a régészet sokáig nem tudta alátámasztani kézzel fogható bizonyítékokkal. A közelmúltban azonban egyre több olyan lelőhely, lelet-együttes kerül felszínre főként e térségben, melyeket közvetlen vagy közvetett formában a tatárjárás régészeti emlékeiként határozhatunk meg. A tatárjárás gyakori, kézzel fogható bizonyítékát jelentik a kincsleletek. Ezek jól keltezhető fontos jelenségek, leggyakrabban tisztán éremkincsek, de pénzek szinte minden esetben vannak bennük. Országosan a tatárjáráshoz köthető horizontba közel 100 leletegyüttes tartozik, de ennél a számnál jelentősen több olyan bizonytalan összetételű lelettöredék is van, mely feltételelesen ide köthető. Az ismert kincsleletek területi eloszlása szerint, leginkább az ország középső részén számolhatunk velük.⁷⁹¹ Megtalálásuk igencsak viszonylagos, döntő többségük a 19 század végén, a 20. század első felében került elő, sok esetben pontosan már nem visszaazonosítható helyszínen. Annak okát, hogy az elmúlt évtizedek során a kincsleletek előkerülése ritkább, valószínűleg az intenzív mezőgazdasági művelésben lehet megtalálni. A nagyüzemi gépi földművelés során nehéz észlelni a frissen előkerült lelet-együtteseket, melyek szétszántásuk után még kevésbé feltűnőek. A jövőben a GPS mérésekkel kombinált szisztematikus fém-detektoros vizsgálatok nagy lehetőséget rejtenek magukban. Az intenzív művelés és bolygatás ellenére, Szank-Kápolna mellett ennek segítségével valószínűsíthettük

⁷⁹⁰ GYÖRFFY 1963., SZABÓ 1971., FÜGEDI 1992., SZÜCS 1993., ENGEL 2001., LASZLOVSZKY 2003. 453.

⁷⁹¹ TÓTH 2007, 79.

egy újabb éremleret előkerülését, melyet később sikerült is felderíteni.⁷⁹² Éremkincsleletek a kutatási területen több helyről ismertek, sűrűsödésük főként D-i irányban feltűnő.⁷⁹³

A legjelentősebb tatárjáráshoz köthető jelenség-együttes a célterület központi részén, a mai Szankon mutatkozik. 2007-ben kisebb szondázó ásatást végeztünk a Kápolnadúlóban, a késő középkori, kun Szankszállása templománál. A terület nagyfokú újkori bolygatottsága következtében a középkori templom teljes pusztulását lehetett regisztrálni, helyét is mindössze egy kettős körárok néhány pontja alapján tudtuk valószínűsíteni.⁷⁹⁴ A szondákba benyúló körárkok feltárt részletei egyszerre történő, rövid ideig tartó használatot mutattak, ráadásul egyéb jellegzetességei, mint cölöpszerkezet maradványai, égés nyomai, kövek a betöltésében, a csengelei példához feltűnően hasonlóvá tették. Csengelén, Horváth Ferenc elemzése révén jól ismerjük az elpusztult templom körüli erődítésrendszert, mely a további megfigyelt jelenséggel együtt, kétségtelen bizonyítékát adja a tatárjárás pusztításának.⁷⁹⁵ 2010-ben a Városföld–Drávaszerdahely DN 800-as földgáz szállítóvezeték nyomvonalának építkezésekor Wilhelm Gábor által feltárt Árpád-kori épület, illetve az 1968-ban majd 1971-ben előkerült két tatárjáráskori éremleret helyének pontos beazonosítása egyértelmű kontextusba helyezte a szanki templomkörüli erődítést is.⁷⁹⁶ Szank területén a tatárjáráshoz kapcsolódóan minden elképzelhető régészeti emléket meg lehet találni, a pénzzel keltezhető tömegmészárlástól a kincs-együttesig, az éremleretektől a templom körüli erődítésig, az elpusztult Árpád-kori templomos helyektől a kun újratelepítésig. Szank környéke mindenképpen a tatárjárás régészetének egyik kiindulópontja.

16. ábra. A tatárjárás emlékei Szank környékén. Elpusztult Árpád-kori templom (fekete négyzet); erődítés (körök); éremleret (narancssárga pont); kincslelet, tömegmészárlás (nyíl)

⁷⁹² A Kápolna mellett a 2014. évben, 25 érméből álló friesachi éremleretet tártunk föl.

⁷⁹³ V. SZÉKELY 2013. 138.

⁷⁹⁴ ROSTA 2013. 56–60.

⁷⁹⁵ HORVÁTH 2001. 76–85.

⁷⁹⁶ WILHELM 2013. 47–56., WILHELM 2014. 81–109.

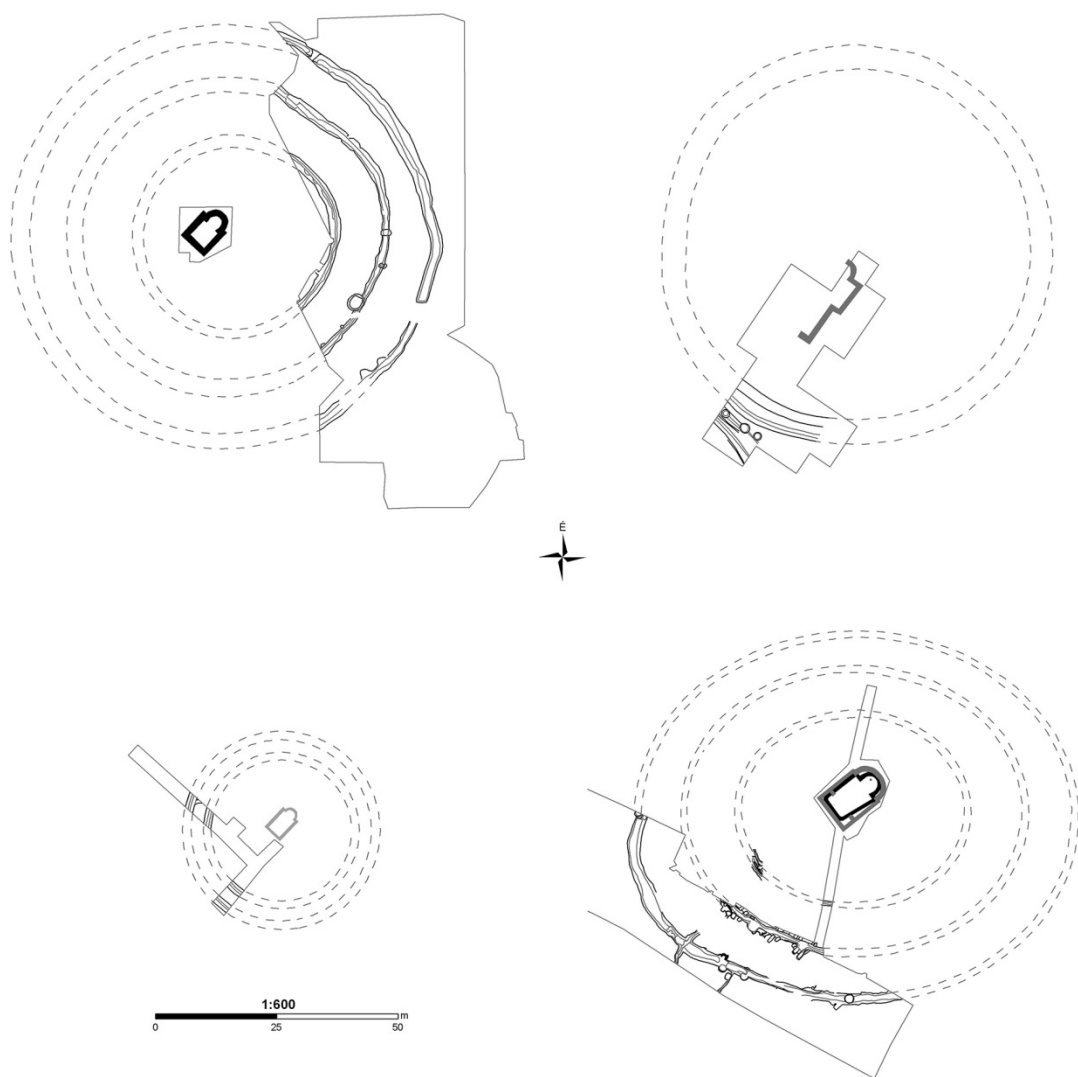
Bár több, ehhez fogható jelenségcsoport ugyan még nem ismert, de a térségben több figyelemreméltó lelőhely is van, melyek a csengelei és szanki példákból kiindulva könnyen a tatárjáráshoz köthetők. Tázlár–Templomhegyen 2012–13-ban szintén egy nagyméretű hármaskör-árkok-rendszer szakaszait tárták föl Gallina Zsolt. Az árkokat egyértelműen az Árpád-korban ásták ki, alsó betöltési rétegeikben égett kövek, a felsőben kiváló Árpád-kori telepanyag volt, mely egy nagyfokú tereprendezés során került az árkokba. Az eddigi eredmények arra utalnak, hogy az Árpád-kori temető széleit felülrétegző árokrendszer feltöltését, a tereprendeризést az újonnan beköltöző kunokhoz köthetjük.⁷⁹⁷ Kiskunfélegyháza–Templomhalmon 2008–2010. között, majd 2014-ben folytattunk ásásokat, melynek során egy a magas dombot körbevevő, mára teljesen feltöltődött széles és mély árok rövidebb szakaszát sikerült feltárni. A nagyméretű kerítőárokhoz kívülről egy bizonyosan Árpád-kori árokrendszer kapcsolódik, betöltésében egy 12 tüskés bronz buzogány töredékével. Az új feltárások eredményeképpen az erősen roncsolt dombon egyértelműen elkülöníthető a nagyterjedésű Árpád-kori temető, valamint egy komolyabb tereprendezés és feltöltés után induló, klasszikus késő középkori temető. A késői temető az Árpád-kori temető szélét átvágó nagy árok belső ívére, egy később kőből épített falon belül rendeződött. Az árok fokozatos feltöltődése jól nyomon követhető, a kőfal valószínűsíthetően a 16–17. században bekövetkezett leomlásakor, már csak kevéssé volt érzékelhető. Az árok a domb oldalába volt vágva, eredetileg minimum 8-10 méter széles, 2,5-3 méter mély volt, mely a dombtetőt nézve, a domb erős emelkedése folytán ennél jelentősen nagyobb szintkülönbségben áll meg. Ebben az esetben leginkább a kerítőárok mérete az, mely erődítési célt mutat. A hatalmas munkával kiásott árok esetében gyaníthatjuk, hogy az Árpád-kori templom köré, még a 13. század folyamán építették, majd az objektumot a 14. századtól a nagy tereprendezés után is használatban tartották. Mivel Félegyháza a Pest-Szeged főút mentén helyezkedett el, nagy valószínűséggel nem kerülhette el a tatárjárás során a csapatmozgásokat. Az egyenként ugyan nem perdöntő bizonyítékok, mint a 14. századi tereprendezés, a kun elem jelenléte a temetőben vagy Félegyháza név-magyarázata, a nagyméretű erődítési árok létrejöttét összességében talán engedik a tatárjáráshoz kötni.

A fent leírt templomokat kerítő árokrendszerekről mindenesetre azt bizonyossággal állíthatjuk, hogy eredetileg védelmi funkciójuk volt és többségében az Árpád-korhoz, pontosabban a 13. századhoz lehet őket kapcsolni. Különösen fontos, hogy ezen települések többsége biztosan elpusztul a 13. század közepén, hiszen mind Csengele, Szank, Tázlár kun névvel, kun szállásokként települnek újra. Félegyházán esetében sejteni lehet a pusztulást. Ezek az összetett és nagyméretű templom körüli árokrendszerek mindezek alapján joggal köthetőek a tatárjárás eseményeihez. (17. ábra)

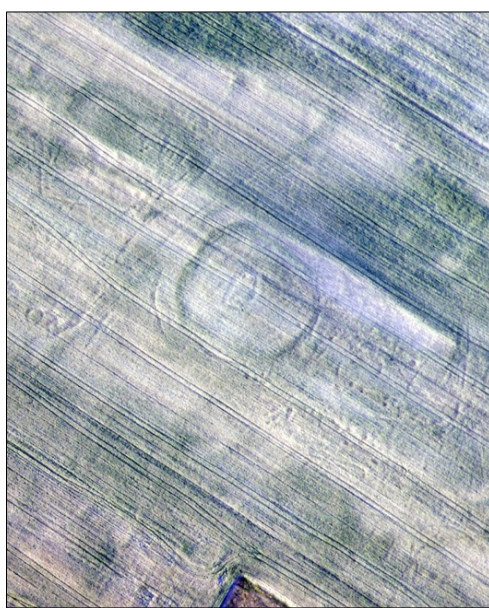
Mind az ismert érem és kincsleletek, mind az erődített körárkok esetében joggal feltételezhetjük, hogy ezeknél jelentősen többet is rejt a föld mélye. Az ismert Árpád-kori templomok számának emelkedésében, a jövőbeli feltárásokon kívül a légi felvételek elemzése és a geofizikai vizsgálatok bizonyosan előrelépést fognak eredményezni. Légi felvételek alapján újabb egyértelmű templomkörüli körárkok-rendszereket ismerünk Kunfehértó–Várhely és Aranyegyháza templomai körül is.⁷⁹⁸ Az érem és kincsleletek további előkerülése az egyre gyakrabban alkalmazott fémdetektoros kutatás révén valószínűsíthető.

⁷⁹⁷ Gallina Zsolt szíves szóbeli közlése alapján; ROSTA 2014. 209.

⁷⁹⁸ Pánya István azonosítása, Otto Braasch légi felvételei alapján.

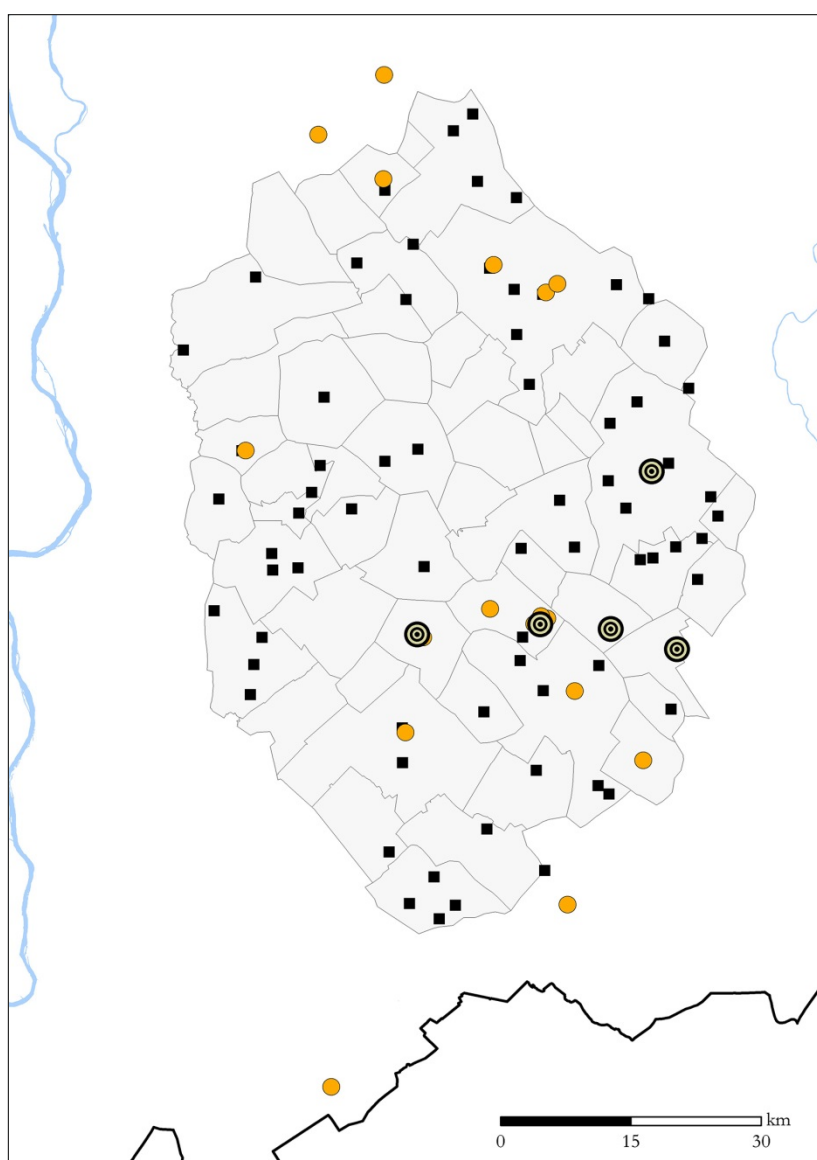

17. ábra. Erődített Árpád-kori templomok a Kiskunságban

18. ábra. Erődítések nyomai légifelvételken, Kunfehértó–Várhely és Aranyegyháza templomainál

A környéken előkerült kincs- és éremleletek és az erődített templomok elhelyezkedése még e jelenségek esetlegessége ellenére is érdekes képet mutat. Különösen Pétermonostortól D-re feltűnő közelségben, többször átfedésben vannak egymással, míg más területeken nem ismert hasonló jelenség. Különösen érdekes, ha azt nézzük, hogy a fenti esetek a későbbi Tázlár, Csólyos, Majsa, Szank, Halas térségében vannak, melyek egyértelmű kun vonatkozása elvitathatatlan, tehát a leginkább elpusztult területen. Az, hogy ezek a jelenségek feltétlen összefüggésben vannak-e egymással, vagy mindez csak a kutatottság viszonylagosságának esetleg a véletlennek a műve, jelenlegi lehetőségeink szerint még nem megválaszolható kérdés. Amennyiben a kutatás a jövőben sem talál az üres területeken is hasonló jelenségeket, úgy felvethető a szoros összefüggés, mely a tatárjárás pusztításának lokális különbségeire mutathat rá.

19. ábra. Árpád-kori érem- és kincsleletek (narancssárga pont), templom körüli erődítések (kettős kör) a Kiskunsági Homokhátságon

A 13. századi pusztásodás mértékének és okainak meghatározásához az ismert templomos helységek pusztulási arányát vehetjük kiindulópontnak. Ha a tatárjárás hatását akarjuk lemérni, akkor optimálisabbnak tűnik csak a jelentősebb, templomos települések vizsgálata, hiszen a logika azt mondaná, hogy egy gazdasági és társadalmi okokra visszavezethető pusztásodás esetén a kisebb telepek nagyobb arányban halhattak el. A templommal rendelkező, jelentősebb helységek egy településintegráció során nagyobb valószínűséggel lehettek befogadó állomások, így őket inkább pozitívan érinthette volna egy falupusztásodási folyamat. Mivel a kutatottság mértéke a terület egészét véve igencsak változó, így egy szűkebb, jobban vizsgált mikrorégió eredményeiből tudunk kiindulni. A kiskunsági területek K-i részén fekvő Kiskunfélegyháza környékén a 11–16. század között élt templomos falvak példáján keresztül világíthatjuk meg a településpusztulás mértékét. A célzott terepbejárásokkal igazán nehezen kutatható, ezért minden bizonnyal nem is teljes számot mutató, Árpád-korban lakott templomos települések száma 12. Az ugyanezen a területen a 14–15. században fennálló templomos falvak száma 9, melyek közül négynek biztosan nincs Árpád-kori előzménye. Ez azt jelenti, hogy a 12 templomos falu közül a 13. század folyamán 7 település kétségtelenül elpusztult. A későközépkorban lakott és Árpád-kori előzményekkel rendelkező maradék öt település helyzete sem egyértelmű. *Ferencszállás/Karacsór* és *Zomokszállás*, Árpád-kori előzményeik ellenére nevük, illetve okleveles vonatkozásaik alapján bizonyosan kun településként élnek tovább. E két helyszínen hasonló események következhetnek be, mint a tatárjárásban elpusztult, majd kunok által megszállt Alsó Csengele esetében. Mindössze *Félegyháza*, *Pétermonostor* és *Péteri* esetében feltételezhetjük a lakosság továbbélését. A 13. század közepét túlélő Árpád-kori templomos települések számát, negyedére szorították a fenti okfejtések. A maradék 3 helyszínnél a többihez hasonló kétségtelen bizonyítékok nem állnak rendelkezésre pusztulásukat illetően, így esetlegesen feltételezhető valamilyen szintű kontinuitás. De ha ehhez még hozzátesszük, hogy *Pétermonostoron* régészeti bizonyítékok mutatják ki a kunok jelenlétét, valamint a központi szerep összeomlását, vagy azt, hogy *Péteri* esetében felmerült a *Kalasszállással* való azonosítás lehetősége és *Félegyházán* a 13. századi körárkos erődítés magyarázata is érintettséget jelez, a 13. század végi magyar továbbélés szempontjából még rosszabb arányt kapunk. *Félegyháza* és *Péteri* települések pedig pontosan a *Buda/Pest* – *Szeged* út mellett feküdtek, valamint *Pétermonostorát* is főút érintette, melyek a tatár hadak fő vonulási irányai lehettek Szeged felé. Ez egyéb bizonyítékok nélkül is gyanússá teszi, hogy mindhárom település, ha talán nem is teljes, de valószínűsíthetően jelentős pusztulást szenvedett.

A régészeti eredmények tehát azt bizonyítják Kiskunfélegyháza környékén, hogy legalább a települések 75%-nak biztos pusztulása következett be a 13. század folyamán. Kecel szisztematikus terepbejárása némileg hasonló eredményt produkált, bár ott kevesebb Árpád-kori templomos település lett pusztta, vagy hagyták el később lakói. Ebben az esetben a templom nélküli kisebb telepek számának drasztikus csökkenése követhető csak nyomon.⁷⁹⁹

A falupusztásodás esetleges folyamatát *Pálmonostora* – az 1880-as ásatás szerint – tatárjárásban veszteséget szenvedett településének esetében érzékelhetjük. A templom környezetében szisztemati-

⁷⁹⁹ A kisebb telepek egymáshoz viszonyított időbeli helyzetének meghatározásához sajnos alkalmatlan a terepbejárás módszere. Az összes Árpád-kori telep egyazon horizontban történő vizsgálata téves eredményt adhat.

kus terepbejáráson gyűjtött leletanyag a 13. század vége felé folyamatosan gyérülő település képét festi elénk, ahol a 14. század elejére valószínűleg az említett természetes falupusztásodás nyomán hal el az élet.⁸⁰⁰ Ez a jelenség azonban mégha csak közvetett módon is, de köthető a 13. század közepén történt eseményekhez, hiszen a település környezetének mélyreható ismerete itt is valószínűsíti a tatárjárás érintettségét. Ebben az esetben talán egy meggyengített település eredménytelen próbálkozását látjuk az újrakezdésre. A sikertelenség oka az ezen a vidéken fellépő éhínségek, járványok mellett a belpolitikai zavarok, melyet a kunok megjelenése itt különösen felerősített. Ennek következtében pedig átformálódott a települési rend, a központi terület szerepéből a bugaci térség a kun területek közepén találta magát – mely a 13. század végén egyet jelentett a perifériára kerüléssel.

Talán a természetes falupusztásodás folyamata korábban is érezte hatását, és némely település élete már a 13. század elején véget ért, egyes templomos településeket talán már a tatárjárás előtt elhagytak lakói, bár erre semmilyen régészeti bizonyítékot sem találtunk az alkalmazott módszerekkel. A 13. század folyamán bekövetkezett pusztásodás mértéke a Kiskunsági Homokhátság területén mégis olyan nagyarányú, hogy annak fő okát a tatárjárásban kell keresnünk. Ezt erősíteni látszik az a tény is, hogy rövidebb később, főként a kunokhoz köthető új települések sora jön létre. A tatárjárás pusztításának témája kapcsán kijelenthető, hogy a mai Kiskunság területére is a Györffy György által meghatározott szomszédos Csongrád-megyei, Tisza-menti pusztulás mértékét határozhatjuk meg, mely legalább 75%-ot jelent. A képet tovább ronthatja, hogy az Árpád-kori templomos helységek felderítése jellegükből adódóan általában nehezebb, mint a későbbi, 14–16. századi településeké. A célterületen valószínűsíthető késő középkori templomos települések javarészt beazonosítottak, ismertek. Továbbiak előkerülésével lehet ugyan számolni, ám azok nem fogják a jelenleg ismert települési rendet alapjaiban megváltoztatni. Azzal az eshetőséggel számolva, hogy Árpád-kori templomos települések ellenben még bőven előkerülhetnek, a fenti pusztulási arány jelentősen tovább romolhat.

A nagyarányú pusztulás bizonyításához különleges, kizárólag e vidéken létező összefüggésben kapunk plusz adalékot. A térség különleges helyzete abból adódik, hogy nem sokkal a mongol invázió után beköltöznek a korabeli magyarságtól nyelvükben, szokásaikban eltérő kunok. A kunok szállásai bizonyíthatóan új települési rend nyomán szerveződnek, hiszen szállásaik mind a korábbi templomos falvak helyén, mind azoktól távolabb, új települések alapítása révén is megjelennek. Ennek magyarázatára, a kun szállásrendszer esetleges törvényszerűségére, különösen a korai időszakra vonatkozóan még csak keressük a válaszokat.⁸⁰¹ De az új települések hirtelen megjelenésének ténye már önmagában is elgondolkodtató a beköltözést közvetlenül megelőző nagyarányú településpusztulásnak, egy természetes folyamat során végbement magyarázatát illetően.

Amennyiben az Árpád-kori és késő középkori települések elhelyezkedését nézzük, a felderítési nehézségekkel nem számolva is szembeötlő különbség mutatkozik a templomos lelőhelyek számában. Jelentősen kevesebb a 14–16. században is élő település, mint a korábbi időszakban, mely önmagában akár magyarázható is lenne egy településintegrációs folyamattal. Az Árpád-kori és a késő középkorban élő temp-

⁸⁰⁰ SÁROSI 2001a., 2001b., 2002.

⁸⁰¹ HORVÁTH 2001, 218–220., HATHÁZI 2004., ROSTA 2009, 197–201.

lomos helységek azonban csak részben fedik egymást. A kérdés boncolásához a kun betelepülés ténye nyújt lehetőséget, ugyanis a területen megjelennek előzmények nélküli, egyértelműen kun alapítású helységek. A központi helyen és státuszban lévő *Pétermonostora* környezete jól mutatja a helyzetet. *Bugacháza*, valamint a Herke-tó melletti *Jakabszállása* közvetlen szomszédjai neki. A képet tovább árnyalja, hogy a késő középkorban létező, Árpád-kori előzménnyel is rendelkező települések sora bizonyíthatóan kun szállásként, kun néven éled újjá. *Szank szállása*, *Zomok szállása*, *Ferenc szállása/Karacsór* körbe ölelik *Pétermonostorát*, de a pontosan ugyan még nem beazonosított *Köncsög szállása*, valamint Kargala területe is szomszédos vele. Szintén közeli helyszín a Kalasok szállásterületének körbejárása során említett kun *Otarhalma* pontja, mely új adatok alapján a Bugac és Szank határa közelében lévő, magyarosodott nevű Oltár Hegyben jó eséllyel lokalizálható.⁸⁰² Ezek a települések és környezetük hiába rendelkeznek Árpád-kori előzménnyel, kun nevük a bizonyíték arra, hogy nem kontinuitásról, hanem újratelepítésről van szó, akárcsak a jól ismert csengelei példa esetében.⁸⁰³ E helyeken kizárhatjuk az átörökítő lakosság fennmaradását, az ilyen települések a kun szállásterülethez tartoztak.

A fentiek azt mutatják, hogy ha egy régészeti terepbejárással felderített 11–16. századi templomos település életében ugyan nem is mutatkozik látványos törés, attól még megtörténhetett a település elpusztulása a 13. század során. Erre a Kiskunság területein egyértelmű bizonyítékot szolgáltat a magyartól eltérő kun település-névadás.

A fenti okfejtések nyomán kétséget kizáróan megmutatkozik, hogy a Homokhátságon, Félégyháza és Bugac térségében a templomos települések 13. század közepére történt elpusztulása könnyen elérheti a 90-100%-os pusztulási mértéket is. A Kiskunsági Homokhátság központi területein a 13. századi pusztásodás fő oka nem egy természetes úton indult településintegrációs folyamat volt, a fenti okfejtés alapján ezt a nagyfokú pusztulást – legalábbis ebben a térségben – döntő részben a tatárjáráshoz kell kötnünk.

A tatárjárás pusztításának tényét természettudományos módszerekkel is kimutatták. Rövid ideig tartó erdőregenerálódást, bizonyos taposás tűrő növények visszaszorulását határoznak meg pollenanalitikai adatok. Ezek a változások a 13. század közepén elnéptelenedést, a szántók, legelők, utak és települések felhagyását, a lakosság számának erőteljes csökkenését jelzik.⁸⁰⁴

3.1.1.3. A korai kun szállások

A Duna–Tisza köze történetét hosszútávon meghatározó nagy változás a 13. század közepén következett be, legnagyobb hatású kiváltó oka a tatárjárás pusztítása, és részben azzal kapcsolatosan a nomád kunok megjelenése. Nagyon kevés település élte túl a válságot, melyet nemcsak a pusztává lett Árpád-kori templomos helyek nagy száma mutat, hanem azt követően a kun települések teljes túlsúlya. Ha a gazdasági krízisből levezethető településintegrációval, lakosság mobilitással magyarázzuk az Árpád-kori településrendszer változását, akkor a kunok nem tudtak volna vármegyényi összefüggő területeket

⁸⁰² GYÁRFÁS III. 256–257., HATHÁZI 2000. 212–213.

⁸⁰³ HORVÁTH 2001.

⁸⁰⁴ SÜMEGI 2001. 116.

birtokba venni, vagy legalábbis egyenletesebb eloszlást várhatnánk a kun és magyar nevű települések száma közt. A kun történeti kitekintést mellőzve csak a településszerkezethez kapcsolódó kérdéseket tárgyaljuk e fejezetben.

A kutatás jó ideig úgy tartotta, hogy a kunok a 14. század közepéig zavartalanul folytatták nomád életmódjukat, és hagyományos jurtáikkal váltogatták szálláshelyeiket. Ebben látták magyarázatát annak a ténynek, hogy a 13. század folyamán és a 14. század első felében egyszer sem fordul elő a kunoknál a szállás megjelölés, lakóhelyeiket csak „circa”, vagy „in circuitu” körülírással teszik.⁸⁰⁵ Bár a sátorban lakás fokozatosan veszít jelentőségéből, 1347-ben *Halasi Köncsög ispán* területéről sátorban lakó kunok szöknek át *Becsei Töttös* birtokára.⁸⁰⁶ A pápa még 1399-ben is említ családjaikkal, javaikkal és sátraikkal költöző kunokat, bár ekkor már semmiképpen sem nevezhetjük általánosnak ezt a fajta életmódot.⁸⁰⁷ Különösen azért sem, hiszen már Cumania területén bebizonyosodott, hogy a kunoknak állandó téli szállásaik, sőt városaik voltak. Hatházi Gábor felvetette annak lehetőségét, hogy a dél-oroszországi, földműveléssel is jellemezhető településrendszer fejlődése csak a mongolokkal vívott háborúk időszakában torpan meg, és ekkor tér vissza kényszerűségből a nagyállattartás elsődlegessége.⁸⁰⁸

A téli szállások a későbbi falvak előképei voltak, melyeken sátrakon kívül egyéb szilárd gazdasági és lakóépületek állhattak. A kérdés csak az, hogy ezek a téli szállások mennyiben azonosak későbbi falvaik helyével, azaz a letelepült kun falvak legkorábbi településrétegei megegyeznek-e a 13. század közepétől létező téli szállásokkal. Hatházi Gábor a mezőföldi Perkátán a korai periódus félreismerhetetlen jeleit vélte felfedezni, sajnos a terület adottságai nem tették lehetővé nagyobb felület feltárását.⁸⁰⁹ A nagykunsági Orgondaszentmiklóson olyan kör alaprajzú építményeket tárt fel Selmeczi László, melyeket kun jurtákkal azonosított.⁸¹⁰ Wicker Erika Petőfiszállás–Tözegezen tárt fel 30 kör alakú építményt, melyet jurták körülárlolásának tartott.⁸¹¹ Horváth Ferenc óvatosságra int e kör alakú építményeknek a kunok jurtáiként való azonosításával, de a Csengele–Fecskésen megismert településrészlet tanulságai alapján, nem is zárja ki ennek lehetőségét.⁸¹²

Jelentősen csökkent a korai kun szállások vizsgálatában a terepbejárások alapján levont eredmények értékét, hogy a kunok előszeretettel települtek le a tatárjárás alatt elpusztult falvak helyén, igénybe véve a még álló templomokat, kezdetben talán pogány szertartásaikra is felhasználva őket, mint Csengelén, hogy majd kereszténnyé válásukkal végül rendeltetésüknek megfelelően hasznosíthassák azokat. Ezeken a helyeken még az ásatások is gyakran nehezen mondják meg, hogy egy-egy jelenség a tatárjárás előtt élt magyar településhez, vagy esetleg a legelső kun újratelepítőkhöz kapcsolódik-e.

⁸⁰⁵ SELMECZI 1986. 193.

⁸⁰⁶ Valószínűleg a Bugachoz közeli *Pétermonostora–Monostor*, régészeti leletekkel bizonyított kun elemeit láthatjuk a szökevényekben. ROSTA 2004. 130.; Uő. 2014. 213.

⁸⁰⁷ SELMECZI 1992. 64. Ezzel kapcsolatban felmerült az a meggyőző értelmezés, hogy a „...*duodecim Comanos firtreas domus habentes...*” jelentése e szolgarendű kunok esetében nem 12 kun sátorlakó kun férfit, hanem 12 kun családot jelent, hiszen a *Codex Cumanicus* tanúságai szerint a jurt gazdasági – családi alapegységként, „háznép” értelemben is használatos volt. HATHÁZI 2000. 228.

⁸⁰⁸ HATHÁZI 2000. 230.

⁸⁰⁹ HATHÁZI 2000. 231.

⁸¹⁰ SELMECZI 1992. 53., 123–127.

⁸¹¹ WICKER 2000. 9–20.

⁸¹² HORVÁTH 2001. 228.

A nagykunsági szállásrendszer esetében történtek számítások, ezek szerint a szállások 25%-a Árpád-kori előzményekkel rendelkezik. A mezőföldi kun szállások 60%-nál ugyancsak ez a helyzet áll fenn.⁸¹³ A Kiskunságban eddig nem történt hasonló összesítés, hiszen a középkori települések jó részének biztos beazonosítása váratott magára, a nagykunsági és mezőföldi példák pedig egymástól olyan távoli eredményeket mutatnak, ami miatt nem kezelhetjük általánosan érvényesnek a számokat. A mostani hiteles eredmények szerint, a minden szempontból megfelelően vizsgálható kun szállások közül pontosan 10 esetben nem mutatkozott Árpád-kori előzmény, míg másik 10 szállás bizonyosan rendelkezik Árpád-kori előzménnyel. További 16 esetben az adatok nem voltak megfelelőek e kérdés megválaszolására, vagy jogállásukkal kapcsolatban merültek fel kétségek. Ezek szerint a Kiskunságban a kun szállások 50%-a települ egy korábbi, Árpád-kori település helyére, míg a többi előzmények nélkül, új helyszínen jelenik meg.

Az újonnan beazonosított kun települések terepbejárásainak tanúságai óvatosságra intenek a korai következtetések levonásában. Az erős kun vonatkozásokkal rendelkező *Fejértó* néhány terepbejárás nyomán Árpád-kori előzménnyel rendelkező településnek lett meghatározva, amely tényként a kutatásban is gyökeret vert. Az újabban történt, szisztematikus bejárások után azonban eltérő véleményyt kell kialakítani. Kétségtelenül voltak cserépbográcsok a leletanyagban és a 14–15. századi edénytípusoknál korábbi típusok is, ezek azonban semmiképpen sem keltezhetőek a 13. századnál korábbra. Így igaz az a megfigyelés, hogy van az Árpád-korra jellemző kerámiaanyag ezeknek a szállásoknak a területén, a következtetés mégis félrevezető és éppen a lényegét fedi el. Jelesül azt, hogy már a 13. században odatelepült népességről van szó. A biztosan azonosítható kun szállásoknál e 13. századi jelenségeket, egyértelműen a kunokhoz kell kötnünk. Ez újabb dologra világít rá, ugyanis ezek az Árpád-kori előzmény nélküli helyszínek bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy a kun szállások – illetve jelentős részük – igen korán, szinte közvetlenül a betelepülés után – legalábbis téli szállásokként – állandónak nevezhetők. Ez a megfigyelés egyéb, a kunok társadalmára és életmódjára vonatkozó lényeges kérdésekre is választ adhat, de ez jelenleg kívül esik a témán.

A kunok történetének szempontjából kiemelt kérdésnek, a kun szállásterület folytonos változásának pontos leírásához, a rendelkezésünkre álló adatoknál jóval többre volna szükség. Annyi biztos, hogy szállásterületüket megszakították kisebb-nagyobb magánföldesúri és egyházi birtoktestek melyekre nem települhettek, vagy melyek idővel kikerültek a kunok fennhatósága alól.⁸¹⁴ Ilyen helyzet a kun szállásterületen belül éppen Pétermonostora környezetében mutatkozik. Feltűnő, hogy míg a tágabb térségben kizárólagosan kun nevű települések sorjáznak, addig D–DK-i irányban egy tömbben Pálmonostora, Móricgát és Szentlászló birtokok is megőrzik valószínűsíthetően Árpád-kori nevüket. Ez esetekben a névetimológia alapján éppen gondolhatnánk a folytonosságra, azonban éppen ezek a helységek azok, ahol – legalábbis eddig – nem volt kimutatható késő középkori továbbélés a templomok környezetében. Így e településnevek fennmaradása sem feltétlenül magyar átörökítő lakossághoz, mint inkább birtokosaik megmaradásához vagy esetleg a terület eleve kiemelt, talán egyházi státuszához köthető.

⁸¹³ HATHÁZI 2004. 192.

⁸¹⁴ TÁLASI 1977. 16.

őrizhették meg. A kun szállásterületen kívüli Árpád-kori előzményeken nyugvó késő középkori magyar nevű települések esetében a legtöbb esetben nincs fogódzópontunk arra vonatkozóan, hogy elpusztultak-e a tatárjárás során, így több esetben feltételezhető azok valamiféle kontinuitása, így azok is rákerültek a térképre. (20. ábra)

3.1.2. A 14–15. századi településrendszer

A kutatás során alkalmazott módszer lényegében a késő középkor vizsgálatára lett kidolgozva, a legtöbb eredményt is erre az időszakra vonatkozóan érte el. A korábbi tudásunkhoz képest a hitelesen lokalizált késő középkori templomos helyek számának és beazonosításának terén tettünk előre hatalmas lépéseket, mely maga után vonta az úthálózat rekonstrukcióját is. Igen kevés az a késő középkori templomos hely, melynek terepi beazonosítása sikertelennek bizonyult, vagy melyeket bárminemű adat hiányában nem lehetett felderíteni. A pontosan még nem lokalizált helyek valószínűsíthető helyszíne is sok esetben megvan, a környezet törvényszerűségeit felhasználva szűkíteni lehet egy-egy nagyobb területen belül ezeket. Több esetben tudjuk, hogy hol kell keresnünk a középkori települést, annak kutathatatlansága folytán azonban nem állnak rendelkezésre olyan adatok, melyek fontosak volnának alapkérdések megválaszolásához. Kecskemét, Fülöpszállás, Szabadszállás, Izsák, Kecel, (Kis)Kőrös talán Soltvadkert és részben Halas esetében is ezzel állunk szemben, hiszen e mai települések központja alatt kell keresnünk középkori előzményeiket. Nehezítő tényezők lehetnek a növényzeti viszonyok, *Kötőnyszállása* és *Köncsögszállása* felderítése a kiterjedt erdősültség illetve legelőhasználat miatt bizonyult eddig sikertelennek, de helyüket sejteni lehet.

A településrendszer és az úthálózat, a hiteles régészeti beazonosítások folytán egzakt eredményt produkálnak. A településtörténet megírása azonban ezen túlmutató feladat, különösen a Kiskunsági Homokhátságon, amelynek központi részén a középkorban az ország egyik, igaz kutatott, de talán legkevésbé ismert különleges jogállású területe helyezkedik el. A vizsgált terület már nevében is hordozza kivételes voltát, a – későbbi elnevezésű – Kiskunság, az 1246-ban betelepülő kunok egyik fő szállásterülete. A kunok magyarországi történetének leírása leginkább az írott források alapján történt, annak bővebb ismertetése e dolgozat keretében felesleges. Ugyanígy az elmúlt évtizedek kun régészeti kutatásának ismertetésétől is eltekintünk, hiszen ez a viszonylag új, alig néhány évtizede kutatott szakterület sokrétű régészeti elemzésének ismertetése szétfeszítené a dolgozat kereteit.⁸¹⁵ Alábbiakban olyan, a településrendszerrel kapcsolatos összefüggéseknek, felvetéseknek a leírására törekszünk, melyek csakis az újabb, intenzív kutatások eredménye nyomán lettek felismerhetők és nyertek értelmet.

Egy középkori település lakosságának – vagy legalábbis többségének – etnikai hovatartozását vizsgálni mindenképpen kétes vállalkozás, a rendelkezésre álló módszerekkel képtelenségnek tűnhet. Ma még nincs lehetőség arra, – és kétséges, hogy ez valaha is változni fog – hogy a lakosság pontos etnikai képét megismerjük. Márcsak azért sem, hiszen tudjuk, hogy a késő Árpád-kori magyar népes-

⁸¹⁵ A teljesség igénye nélkül: Gyárfás István, Kring Miklós, Györffy György valamint Pálóczi Horváth András, Selmeczi László, Hatházi Gábor, Horváth Ferenc munkássága.

ség etnikailag is igen differenciált volt, de még kunok etnikai és társadalmi összetételének meghatározásától is nagyon távol állunk. Források szólnak a kunok keresztény szolgáliról, így szállásaik etnikai és társadalmi összetétele márcsak e miatt is többszörösen heterogén lehetett. A Kiskunságban, annak egyedi helyzetéből adódóan azonban nem tűnik teljesen lehetetlennek legalábbis annak meghatározása, hogy alapvetően egy kun típusú szállás, vagy inkább magyar falu volt-e egy adott helyszínen a középkorban. Természetesen a képet jelentősen árnyalja továbbá a jogállás és a birtokos személyének kérdése is, hiszen számtalan esetben a források is említik az ezzel kapcsolatos problémákat. Ebben a speciális kérdésben, jellegéből adódóan a nyelvészet segítségére erősen kell támaszkodni. A kiskunsági települések etnikai szétválasztására tett kísérlet, alapvetően a kun elem súlyára és magyar továbbélés kérdésére keresi a választ. A területen összesen 36 pontosan beazonosított, vagy megközelítőleg lokalizált kun szállást, vagy kun jogállású települést vettünk vizsgálat alá ennek megválaszolásához.

A kiskunsági kun gyökerű helységnevek különböző kategóriára oszthatóak.

Azoknál a településeknél, ahol a területükön talált leletanyag alapján bizonyíthatóan a 13. század második felétől indul az élet, emellett kun-kipcsak nyelvre visszavezethető nevűek, nincs okunk kétségbe vonni azok tisztán kun voltát.⁸¹⁶ Ezek az esetek a területet elfoglaló kun csoportok korai területfoglalását mutatják. *Orgoványszállása*, *Csolyosszállása*, *Bugacháza*, *Balotaszállása* és a Fejér megyei *Bösztrörszállása* kétséget kizáróan ide tartoznak.

Részben hasonló helyzet áll fenn a szintén kun nevű, de Árpád-kori előzménnyel rendelkező települések esetében is, hiszen ha ezeknek a falvaknak magyar lakossága jelentősebb számban túlélte volna a tatárjárást, akkor a kunok nem költöztek volna oda nagyobb számban. Kismértékű továbbélés esetleg elképzelhető, de az elhanyagolható mértékű lehetett, ez esetekben bizonyosan beolvadás történt a kunok közé, hiszen még a korábbi település neve sem örökítődött át. A magyar névanyag hiánya – különös tekintettel a földrajzi nevekre – a terület nagyobb részein egyébként inkább a teljes lakatlanságot feltételezi. Erre a helyzetre tökéletes példát mutat *Alsó-Csengele*, ahol az Árpád-kori előzmények ellenére sincs okunk kételkedni a település tatárjáráskor történt elpusztulásában, majd kunok által, kun néven való újratelepítésében. Hasonló helyzet áll fenn *Felső-Csengele*, *Bócsaszállása*, *Zomokszállása*, *Gyarmanszállása*, *Tázlárszállása*, *Bodoglár*, *Szankszállása* települések esetében is. A jelenleg még nem pontosan beazonosított *Kömpöcszállása*, *Kaskantyúszállása*, *Kötönyszállása*, *Köncsögszállása*, *Kalasszállása*, a kétséges *Karapál* és a nem vizsgálható *Buzgán(Fülöp)szállása* helyzete a nevéből adódóan szintén egyértelmű, függetlenül attól, hogy van-e a területén korábbi település, vagy nincs.

Azok a források szerint kun vonatkozású települések, melyeknek nincs Árpád-kori előzménye, de neve a jelenlegi etimológiai magyarázatok szerint nem kun, vagy nem vizsgálták ilyen megközelítéssel, mindenképpen 13. századi vagy azt követő, új telepítések. A kun kapitányi székhelyek, *Majosszállása*, *Jakabszállása* és *Fejértó*, valamint a Fejér megyei, Solt széki *Baracs* és *Adacs*, neveik jelenlegi kétes etimológiai magyarázatától függetlenül, valószínűsíthetően szintén a betelepülő kunok korai

⁸¹⁶ Természetesen a kun meghatározás alá tartoznak a kunok hadjáratok során szerzett keresztény szolgálói is, kik téli szállásaikon élnek, földjeiket művelik. Ezen elemeknek szétválasztása a kun hagyatékban jelenlegi ismereteink szerint nem megoldható.

települései közé tartoznak. Ezt jelentősen erősíti az a tény, hogy éppen a magyar nevű *Fejértó* és *Asszonyszállás* területéről, vagy *Majossaszállása* határából kerültek elő a kun előkelők temetkezései. A fenti kategóriák esetében kunokhoz kapcsolható, tisztán vagy többségében kun lakosságú, kun szállásokról beszélhetünk. *Fejértó* esetében felvethető, hogy a mellette elterülő Fehér tó, földrajzi névként járult hozzá a terület korábbi elnevezésének átörökítéséhez.

Az Árpád-kori előzményeken létesült, keresztény névadású, kun típusú szállások esetében bonyolultabb a helyzet. A keresztény névadású, de kun típusú szállásnevek közé tartozik *Asszonyszállása*, *Barabásszállása*, *Kisszállás*, *Ferencszállása*, *Pákaszállása*, *Szombatszállása*, *Harka(szállása?)*. E névtípus kategorizálása az előbbi helyzeteknél aprólékosabb elemzést igényel. A nyelvészet kapcsán példákat hoztunk a kun szállások esetében gyakori névváltásra, melynek vesztese mindig a korábbi kun gyökerű név. A mezőföldi kunoknál *Csobakszállás*–*Előszállás*, *Nyögérszállás*–*Gyolcsapálszállás* esetét lehet felhozni. A késői, 16. századi említésű *Ferencszállás* falu másik neve *Karacsor*, mely példa lehet a településnév-váltásra a Kiskunságban is. *Buzgánszállása* a későbbi Fülöpszállással azonosítható. *Jakabszállás* kun kapitányi székhely korai neve nem maradt meg az írásos forrásokban, de a környéken előforduló földrajzi nevek – *Herke*, *Kargala*, *kun Jakab horhan* – az okleveles adatok – *Buthemer* kun le származottai – és a terepbejárási eredmények együttesen is kun jelenlétet sejtetnek. Így *Jakabszállás* elemzése révén, a település-névadási szisztémára vonatkozóan is lényeges megállapításokat lehet tenni.

Egyes történeti forrásokból kiindulva sokáig úgy tartották, hogy a kunok a 14. század közepéig zavartalanul folytatták nomád életmódjukat, váltogatva szálláshelyeiket. A nagy adatbázisra épülő terepbejárási eredményeket figyelembe véve azonban jelentősen árnyalhatjuk ezt a megállapítást. Kétségtelen ugyanis, hogy a biztos kun – tehát Árpád-kori előzménnyel nem rendelkező, kun nevű – szállások jó része már a 13. század folyamán azon a helyen található, ahol a 15. században is, mikor már vitán felül megszilárdult településrendszerről beszélünk. A csengelei feltárás, majd Horváth Ferenc okfejtése nyomán abban is biztosak lehetünk, hogy a nagyjából lokalizálható 13. század második felére keltezett vezéri sírok sem mindentől távol állnak a pusztában, hanem a késői szállások közvetlen szomszédságában vannak. Ez közvetve igazolja, hogy a kun települések magját a kezdeti időktől az általában nagyobb víz közelségébe telepedett téli szállások alkotják. A kun gyökerű helységnevek a leggyakrabban személynévből keletkeztek, de a keresztény névadásúak is jórészt személynévből képződtek. Az, hogy a településeket a korabeli források nem nevezik nevén, sokkal inkább azért történhet, mert a település-névadási rendszer bizonytalan, nem pedig a szállások helye változik. A település-névadási rendszer csak később állandósul, mikor már a keresztény hit, ezzel együtt a keresztény névadás teret nyer a kunok vezető rétegében is. Ez lehet a magyarázata annak, hogy a 13. század végén már biztosan lakott hely mind *Jakabszállás* – mely az alapító, Buthemer időszakában lehetett Buthemerszállása – mind *Ferencszállása* – talán Karacsor szállása. Vonatkozó adat hiányában csak gyanakodhatunk, hogy *Lajos*, *Mizse*, *Bene*, *Barabás*, *Jankó/Ivánka-szállások* esetében is hasonló folyamat zajlott. Ha mindezeket a tényeket számba vesszük, arra a megállapításra juthatunk, hogy a kun településrendszer alapjai jóval korábban jelentkeznek, mint az a forrásokból kiolvasható.

A történeti források több esetben beszélnek olyan településekről, melyek vagy késői kun telepítések, vagy csak a kun területfoglalás kapcsán válnak – néha csak átmenetileg – kun jogállásúvá, majd kerülnek be a szérendszerbe. Források is szólnak *Ágasegyháza*, *Szentkirály*, *Borbás* ilyen státuszáról, de sok települést lehet ebbe a csoportba sorolni. A Felső-kiskunsági *Lajos*-, *Mizse*- vagy *Beneszállása*, talán *Pákaszállása* esetében joggal merül föl, hogy csak később kerültek a kun területek közé, birtokosuk által. A D-i irányba történt kun területfoglalás kérdése kívül esik e tanulmány keretein, de tudjuk, hogy Tompa, Kelebia és maga Szabadka is erősen érintett ez ügyben. A fenti példák esetében még a jogállás is kérdéses, nemhogy annak megállapítása, hogy ténylegesen, etnikailag is megjelenik-e a kun elem ezen vidékeken.

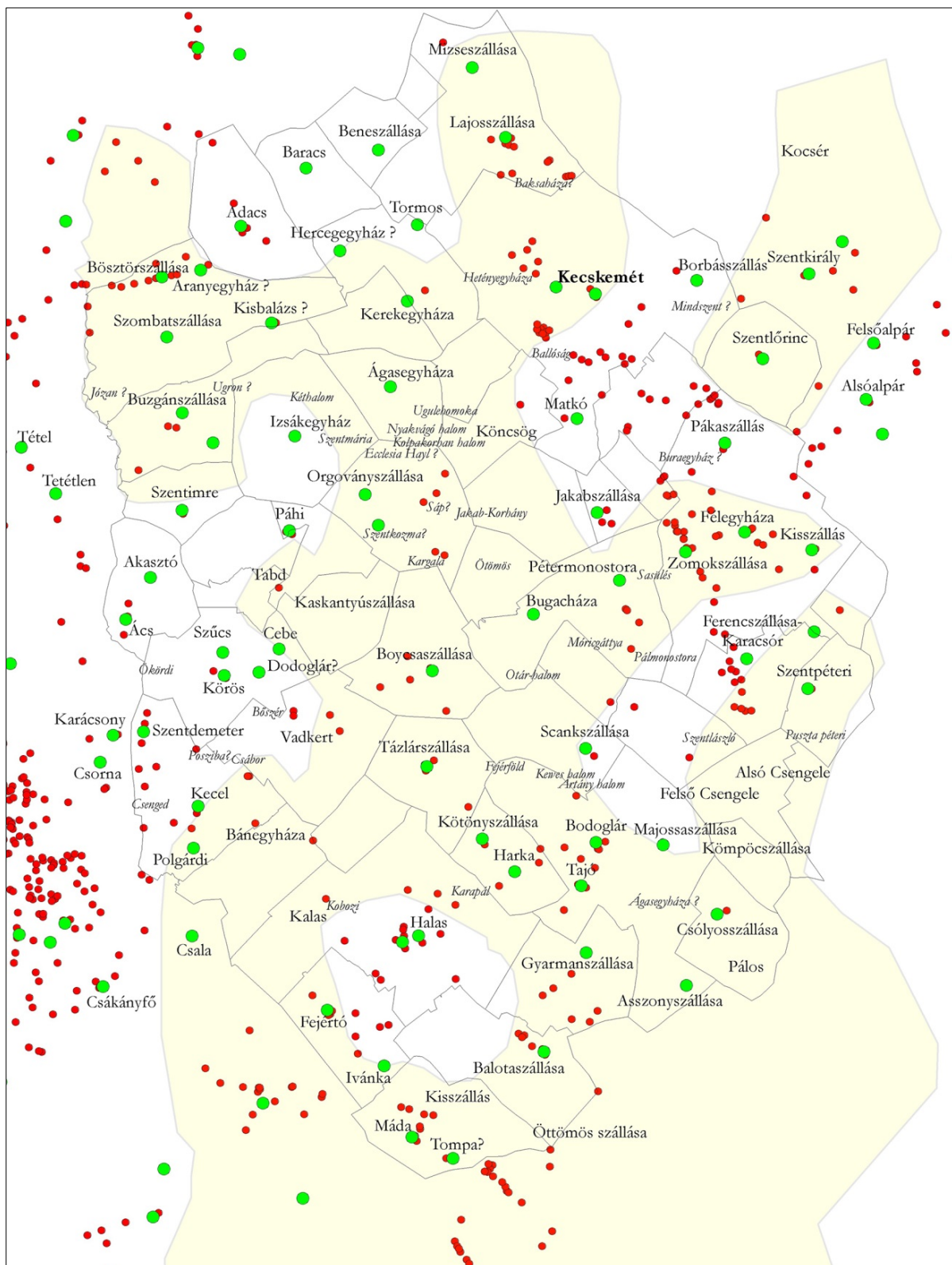
Mindenesetre a kunok által lakott részek peremén lévő, alapvetően magyar települések sem mentesülnek a kun hatásoktól, itt régészeti adatok tanúsítják a kun elem jelenlétét. Alighanem az alföldi mezővárosok esetében – *Kecskemét*, *Szer*, *Szeged* – is megfigyelt jelenségről van szó, miszerint a regionális központok szívóereje kapcsán a kunok beköltöznek a peremterületeken lévő jelentősebb településekbe.⁸¹⁷ Ezt a régészet az alapvető érintettségű *Halas*, de *Szentlőrinc*, *Félegyháza* és *Pétermonostora* templomkörüli temetőinek ásatásai nyomán is igazolta, hiszen ezeken a helyeken jelentős kun elemeket lehetett kimutatni.⁸¹⁸

A vizsgált célterület azonban a kun szállásterületen kívül, főként annak Ny-i és É-i részén sem a szérendszerbe, sem a korábbi szállásterületbe nem tartozó nagyobb részeket is lefed. Érdekes, hogy a nagy valószínűséggel kunnak meghatározható szállások és a magyar települések eddig nem megfigyelt, éles elválása látható a térképen. Ez mindenképpen elgondolkodtató a kun települési rendszernek – legalábbis a korai időszakban létező – zártságára. Ez a későbbiek során folyamatosan változni fog, a kunok fokozatos integrációjával idővel felbomlik, mindamellett különleges jogállása kapcsán megőriz valamit a korai elkülönülésből.

A forrásokat a 14. század közepétől induló, a korábbi időszakot messze meghaladó szaporaság jellemzi – mely azonban még így sem hasonlítható össze az ország szinte egészére vonatkozó átlaggal. A régészeti lelőhelyek azonosítását nagyban megkönnyíti, hogy bár a 16. században teljesen elpusztult a vizsgált terület, a török adóösszeírások, majd Kecskemét és Szeged versengése a kun területekért a középkori falvak pusztanévként, határrésznévként való folyamatos fennmaradását eredményezték. Mivel a későközépkorra egymástól megközelítőleg egyenlő távolságra, 8-12 km-re lévő templomos falvak rendszere alakul ki, egy ma is élő határrésznév területén belül jó eséllyel azonosíthatjuk a forrásokban azonos néven szereplő településeket. A disszertáció fő feladata az volt, hogy a valamilyen adattal is rendelkező késő középkori településeket pontosan azonosítsuk, térképre helyezzük. A Kiskunsági Homokhátság későközépkori templomos településeinek legalább 3/4-ét most nagy biztonsággal tehetjük térképre. A terepbejárások és egyéb adatgyűjtések során beazonosított szállások, falvak sora persze nem teljes. A korabeli – sajnos igen ritka – határjárások ennél több, nyomtalanul eltűnt településre is rávilágítanak.

⁸¹⁷ BLAZOVICH 2002. 207.

⁸¹⁸ GALLINA – VARGA 2009., V. SZÉKELY 2000a., SÁROSI 2001b., ROSTA 2014. 230.

21. ábra. A Kiskunsági Homokhátság települési rendszere a 14–15. században.
 Templomok (zöld pont); lelőhelyek (piros pont); településnevek (álló betű);
 földrajzi neve, Árpád-kori birtoknevek, határnevek (kis dőlt betű)

A településhálózattal kapcsolatos vizsgálatok szerint, az alábbi lehetőség körvonalazódik a települési rend kialakulását illetően. A későközépkori települési rendszer a Homokhátság kunok lakta részén, csak kisebb mértékben vezethető le a tatárjárást megelőző időszak településrendszeréből. Ezt a

látványosan nagyszámú, a 13. század folyamán elpusztult Árpád-kori egyházas hely, akárcsak az alig kimutatható kontinuos népesség is valószínűvé teszi. A tatárjárást túlélte számottevő magyar lakosság továbbélését, vagy intenzív telepítését inkább a Kunság peremterületén figyelhetjük meg. Bár kívül esik a fejezet keretein, a korainak meghatározható kun települések jó ideig feltűnő zártságot mutatnak, körvonalazható egy kun települési rendszer, mely a források biztonsága szerint csak részben lesz alapja a kialakult székrendszernek.

A későközépkori településrendszer a Kiskunság központi részén jobbára az 1240-es évek végén betelepült kunok szállásaiból adódik, melyek az eddig elfogadottnál hamarabb állandósulnak. A 15. század közepére megszilárdul a Kiskunság települési hálózata, melynek a részleges autonómiát élvező kun székek és a mezővárosok jelentik alapját.

A térkép a klasszikus késő középkori településrendszer ismert elemeit jelzi, az ekkorra már elpusztult, de határnévként fennmaradt Árpád-kori birtokok nevével együtt, emellett az ismert késő középkori lelőhelyek is ábrázolva vannak. (21. ábra)

3.1.3. A középkori településrendszer összeomlása

3.1.3.1. A 15. századi pusztulás

A kiskunsági településekkel kapcsolatban a történeti források a 15. század második felétől adnak hírt egy elnéptelenedési folyamatról. Leginkább a D-i területeket érintette valamilyen katasztrófa, melynek nyomán kun települések sora néptelenedik el. Főként a korábbi *Csertánok* uralta területeken, Halas-szék kapitányai, a *Thenkesek*, *majsai Tótok*, *Csercsik* kéri az uralkodótól, hogy a kipusztult vagy megfogyatkozott kunságot pótolva máshonnan hozott magyar jobbágyokkal népesíthessék be. Az oklevelek *Othasyilis*, *Törtel*, *Bócsa*, *Köncsög*, *Csolyos*, *Fejértó*, *Majsa*, *Kömpöc*, *Asszony-szállásokat* konkrétan megnevezik.⁸¹⁹ A területre jellemző forrásadatok viszonylagossága következtében ezek mellett bizonyosan több helység teljes, vagy részleges elnéptelenedésével is lehet számolni.

A demográfiai viszonyokban nagy változást kiváltó ok egy pestisjárvány, majd az azt követő éhínség volt. 1462-ben már bizonyosan elindult az elnéptelenedési folyamat, hiszen *Asszonyszállását* már ekkor is lakatlannak ítélik. A pusztulási hullám megindulásához nagy segítséget nyújt a 2-3 évenként megrendezésre kerülő szegedi országgyűlések sorában mutatkozó 1452 és 1463 közötti hiátus. Hatházi Gábor véleménye szerint ezek alapján logikusnak tűnik a Nándorfehérvári csata utáni délvidéki járvánnyal összefüggésbe hozni a Halas-széki kun szállások pusztulásának első hullámát. A terület népességében tehát már a 15. század folyamán jelentősen megfogyatkozott, melyre az 1494–1495-ös adójegyzékek is fényt vetnek.⁸²⁰

A terület Kiskunság neve „*Cumani Minores*” csak 1553 óta ismert. A szakirodalom sokáig a török pusztítás hatásaival hozta összefüggésbe a két kun terület – Kiskun és Nagykun – nagyságrendi

⁸¹⁹ GYÁRFÁS III. 671. 675. 677.; HATHÁZI 2000. 250.

⁸²⁰ HATHÁZI 2000. 250.

eltolódását, a portaszám csökkenést alapul véve.⁸²¹ Egy 1503-as névadat alapján ma már inkább a 15. század második felére tehetjük e folyamat elindulását, melyet az 1456–1457. évi pestisjárvánnyal majd azt követő éhínséggel és kivándorlással lehet összefüggésbe hozni.⁸²² Reizner János Csengele-Templomhalom a pusztulásért a pestisjárványt okolja, bizonyítékként a tömeges temetkezéseket hozza.⁸²³ Ez ugyan kézzelfogható bizonyíték lehetne a járványra, azonban gyanús, hogy csak a fantázia szárnyalásáról volt szó, akárcsak 1880-ban Alsómonostor esetében, ahol a tatárjárás pusztításával magyarázták a leomlott tetőszerkezet alatt az odamenekült lakosság összetört csontjainak látványát.⁸²⁴

A források által is csak mellékesen érintett 15. századi pusztulás érzékelése, a rendelkezésre álló módszerekkel lényegében lehetetlen vállalkozásnak tűnt. A települések némelyikének végleges elnéptelenedése bizonyos a források szerint, ám szólnak új betelepítésekről is, pontosabban annak igényéről. A régészeti terepbejárások módszere és az ebből kinyerhető adatok alapján, érzékelhetetlen egy néhány évtizedes lakatlanság vagy a település átmeneti visszaszorulása. Némileg hosszabb kimaradó időszakot már esetenként ki lehet mutatni, mint a Kiskunfélegyháza mellett *Zomokszállással* azonosított lelőhely esetében. Itt a bizonyosan jelentkező Árpád-kori anyag mellett csak igen késői, 15. század végi, 16. századi kerámiaanyag mutatkozott. Ennek a helyzetnek egy 15. század végi telepítés lehetne magyarázata, mely az okleveles helyzetre részben ráillik. Itt egy régi, Árpád-kori templomos helyszín igen kései betelepítését lehet feltételezni.

A 15. század végi sikertelen újratelepítés ténye azonban egyes esetekben kézzelfogható, melyre éppen a forrásokban szereplő *Csolyosszállása*, *Asszonyszállása* és *Fejértó* esete figyelmeztet. E jelentős, nagy kiterjedésű kun szállások területén a szisztematikus terepbejárások során gyűjtött leletanyagok, egyértelműen a 15. század közepe utáni időszakban húzzák meg a település életének felső határát. Asszonyszállásnál a forrásokból még az érdekkülönbség is kiolvasható, mely a kunok és Szeged város között van a terület újbóli benépesítését, vagy pusztaként, legeltetésre való használatát illetően.

Ha nem is végső pusztulásra, de a lecsökkent népességszámmra a források szerint szintén érintett *Bócsaszállás* esetében lehetséges magyarázattal szolgálni az a helyzet, hogy a 13–14. századi település érzékelhetően jelentősen nagyobb kiterjedésű volt, mint a nagyon gyér leletanyaggal jelentkező, inkább csak a templom környékére szorítkozó 15–16. századi település.

A 15. század második felétől induló pusztásodás, mely a Duna–Tisza közti kunság főként D-i területét érintette, így előre nem várt módon kimutatható volt a régészeti terepbejárások módszerével. A Félegyházától É-ra fekvő települések esetében még a források sem szólnak azok akár időszakos elnéptelenedéséről sem, nem valószínű, hogy számottevő lett volna a pusztulás a D-i területekkel szemben. Mivel a Kiskunság É-i részeit a török hódítás csak szakaszosan érintette, nagyobb számban maradtak meg települések, melyeket a defterek is megerősítenek. Az É-i települések nagyobb részén a 16. század folyamán folytonos élet, a régészeti terepbejárásokkal amúgy is nehezen érzékelhető kevés nyomát is elmosta az esetleges 15. századi pusztulási hullámnak.

⁸²¹ GYÖRFFY 1968. 2167.

⁸²² HATHÁZI 2000. 252.

⁸²³ REIZNER 1892. 235.

⁸²⁴ SZAPPANOS 1981. 114.

3.1.3.2. A török hódoltság

A 16. század folyamán a mai Kiskunság területének túlzás nélkül teljes elpusztulása megtörtént. A folyamat a mohácsi csatavesztéssel kezdődött, majd végső pecsétet a 15 éves háború 1596. éve rakott rá. A pusztásodási folyamat nem egy nagy katasztrófához köthető, mint a tatárjáráskor, a folyamat szakaszosan zajlott és végeredményét tekintve szinte teljes volt. A 16. századi Kiskunság hullámzó pusztásodása háttérben természetesen konkrét események húzódtak meg. Az előző időszakokkal ellentétben a korabeli források, különösen a török adóösszeírások segítségével jól nyomon követhető a Kiskunság elnéptelenedése, a pusztásodás. A korszakot tekintve a történeti források jelentik az elsődleges adatokat. Jelen esetben nem feladat a történeti források adatainak szerteágazó ismertetése, inkább a települési rend felbomlásának szakaszosságát próbáljuk meg érzékeltetni.

A régészeti terepbejárásokból gyűjtött leletanyag nem alkalmas ezeknek a rövid szakaszoknak a felismerésére, inkább csak a 16. század folyamán zajló életét lehet megállapítani egy-egy településnek.

A mohácsi csatavesztést követően Szulejmán szultán török csapatai 1526 szeptemberében, Pestről kettéválva vonultak vissza D felől. Rommá vált 1526. szeptember 27–28-án *Kecskeme, Komika, Palka, Félegyháza* is. A mohácsi csatavesztés után átmenetileg szinte az egész Duna–Tisza köze áldozatul esett a török hadaknak, a környéken utóbb hatalmas sivatagot említenek. 1527-ben a török vonulását követő összeírásokban csak a Kiskunság ÉNy-i peremvidékén álló két falut, *Kunszentmiklóst* és *Szabadszállást* találták lakottnak. A kezdődő visszarendeződést követően, 1529-ben az É-nak vonuló szerb martalócok a D-i részeken újabb pusztítást végeztek, *Halas* és a szomszédos *Vadkert* is áldozatul esett nekik.⁸²⁵ A háború sújtotta, hadszíntérré vált területre lassan visszazivárgott az élet, majd Buda 1541-es eleste után a települések ismét a hadak útjába kerültek.

1542 végén került Szegedre török helyőrség, majd ezután került sor a Duna–Tisza közének török adminisztrációs bekebelezésére is. A valószínűleg 1542–43 telén megszervezett Szegedi szandzsák magában foglalta Csongrád megyén kívül Solt széket is. A Duna–Tisza közti területeket körülbelül *Félegyházáig* a Budai szandzsákhoz csatolták, olyan módon, hogy a két folyó közé benyúló területeket a szegei szandzsák mintegy közrefogta. A pusztásodás mértékének vizsgálatához a török adminisztráció munkái, a defterek nyújtják a 16. század folyamán a legjobb adatokat. Az első adóösszeírások 1544-ben jöttek létre. Az egész területre vonatkozó 1548. évi adóösszeírás alapján főként a Kiskunság D-i és középső területein nagyfokú népességcsökkenést és pusztulást látunk.⁸²⁶

A falvak száma a török uralom kezdetén átmenetileg lecsökkent, ahogy a megművelt puszták száma szintén. A török hadjáratok következménye minden esetben a háztartások átmeneti, vagy végérvényes megfogyatkozása volt. Jellemző helyzet, hogy a hadjáratok során vagyont veszített népesség a legközelebbi mezővárosba áramlott.

1548 után a török adófizetés mellett újabb jogsérelem érte a megmaradt kunokat. A Kunság adóztatását a Pozsonyi Magyar Kamara Eger végvárra bízta. Az urbáriumok a területet ekkor még Kec-

⁸²⁵ SZAKÁLY 2000.

⁸²⁶ VASS 1980.

kemét szék néven említik, majd fokozatosan átveszi a nevét a „*Cumania minor*”, azaz a Kiskunság elnevezés.⁸²⁷ 1551–52. évi háború Szeged balul végződő visszafoglalási kísérlete és Szolnok eleste az egész Duna–Tisza köze török megszállását eredményezte.

A 16. század közepéig tartó nagy pusztulási hullám a lakott települések számának legalább 60%-os csökkenését idézte elő. A népességszám ennél is szomorúbb képet mutat. 1562-ben négy kiskun székben összesen 21 településen éltek adófizetők. Gazdasági gyengeségüket mutatja, hogy a 21 település összes adója alig haladta meg Kecskemét szultáni hászváros adóját. A defterek alapján az adózásra kényszerített kun falvak közül a legnépesebb *Kerekegyháza*, *Szabadszállás*, *Mizse és Ferencszállás*. Az 1572-es urbárium már csak 15 lakott községről és 36 pusztáról szól és megemlíti, hogy a kiskun puszták egy részét a rácok szállták meg, más részeket elszakítva a Kunságtól, Pest és Bodrog megyéhez csatoltak.⁸²⁸ Ez mutatja a terület települési viszonyainak megváltozásával elinduló, középkori közigazgatási rendszer felszámolását. Az életmód változását, a gazdasági jelleg eltolódását jelzik az adatok, a gabonatermesztés helyett végérvényesen az állattartás került előtérbe. A termés olyan alacsony volt az egész Kiskunságban, hogy a hozamot *Ferencszálás* és *Pákaszállás* malmai meg tudták őrölni. Másrészt a szarvasmarhatartás annyira előtérbe került, hogy 1548-tól 1558-ig becslések szerint évi 1 500 marhát hajtottak el Bécsbe.⁸²⁹

A hódoltsági területeken teljes nyugalomról nem beszélhetünk, ám nyugodtabb időszakot jelezhet az 1560-as évek közepéig tartó gyarapodás. Persze ez is viszonylagos, hiszen az 1567-es egri urbáriumból kiderül, hogy a Kiskunság 10 lakott helységében, nem élt 1 500-nál több lakos.⁸³⁰

Az 1566-os harmadik nagyobb hódító hadjárat, mely során Szigetvár és Gyula is elesett, a szövetséges tatár hordák Duna–Tisza közti pusztításával járt együtt. Ez volt az utolsó előtti csapás a Kunság számára. Halas lakói ugyan 1569-ben még visszamerészkedtek egykori lakóhelyükre, *Ferencszállás*, *Kisszállás* és *Pákaszállás* kivételével a Kiskunság központi, nagyobb része végleg pusztán maradt. Az 1568-as Drinápolyi békét követően, az 1590-es évek elejéig újabb viszonylagos nyugalom köszöntött a vidékre, de a tizenöt éves háború folyamán 1596-ra már a fenti 3 falu is elpusztult. Pest vármegyében a források szerint csak három város maradt: *Kecskemét*, *Cegléd és Kőrös*, a teljesen elnéptelenedett Kiskunsági pusztákat is ők bérelték. Egy 1590-es évek legvégéről származó adat az egykori 51 kiskunsági településből csak öt lakott települést tud felmutatni, melyek *Lacháza*, *Tatár-Kunszentmiklós*, *Szabadszállás*, *Fülöpszállás*, *Halas*.⁸³¹

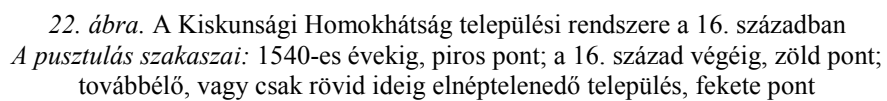
⁸²⁷ BÁNKINÉ 2001.

⁸²⁸ GYÁRFÁS IV. 130.

⁸²⁹ TÁLASI 1977.

⁸³⁰ BÁNKINÉ 2001.

⁸³¹ TÁLASI 1977. 22.

A török hódoltság időszaka a Kiskunság számára minden addiginál teljesebb pusztulást hozott, a középkori települési rend teljes felbomlásához vezetett. A Kiskunság ÉNy-i szélén, a dunai árterület egyes részein létezik némi kontinuitás, de a Homokhátság, mely ütközőzónája volt közel 170 éven át a hadaknak, a néhány mezőváros kivételével tökéletesen elpusztult. A kiskun puszták egykori települései megmerevedtek a pusztulásuk állapotában, templomaik jelezték azok egykori nyomait. Az évszázados elnéptelenedés emellett a középkori viszonyok némelyikének konzerválódását hozta maga után, mely legfőképpen a tradicionális útvonalak további használatában mutatkozik meg.

A térkép a 16. század közepének helyzetét és a végső pusztulást hozó 15 éves háborút követő időszak különbségét mutatja be, aláhúzással külön jelezve az első hullámban, már a 16. század közepéig elhalt településeket, majd a 16. század második felének eseményei folytán elpusztultakat.

3.2. A középkori úthálózat

3.2.1. Az úthálózat rekonstruálásának alkalmazott módszerei

A disszertáció kiemelkedően jelentős eredményei, a mai Kiskunság középkori úthálózat-rekonstrukciójának esetében jelentkeztek. Ennek kiváltója alapvetően a középkori lelőhelykataszter minden eddig felülmúló pontos ismerete volt.

Az új minőségű eredmények másik jelentős eleme, az új technikai lehetőségekben kereshető, melyek segítségével a 18–19. századi térképeken mutatkozó úthálózatnak, az eddig elfogadottnál sokkal nagyobb jelentőséget lehetett tulajdonítani a középkori úthálózat átörökítőjeként. Ennek segítségével a forrásokban megjelenő utakra vonatkozó adatok is újraértékelhetők, az egykori nyomvonalak pontosabban meghatározhatóak.

3.2.1.1. Történeti források

Györffy György kísérelte meg az Árpád-kori és 14. századi utak feltérképezését a történeti forrásokból kinyert adatok alapján. A településhálózattal ellentétben a főút-hálózat felvázolása terén – elviekben – részben pontos eredmény született, melynek oka az, hogy a vizsgált terület a Duna–Tisza közén tranzitterületnek számított, főutak mentek keresztül rajta vagy érintették azt, így egyes jelentősebb utakra többször is utalnak a középkori források. Másrészt a földrajzi tényezők, melyek szintén meghatározzák a jelentős települések közötti nyomvonalakat, a Homokhátságon sokáig viszonylag kevés változáson mentek át. A 15–16. századra vonatkozó forrásmennyiség és abból az utakra vonatkozóan kinyerhető adatok száma ugyan megugrik az ezt megelőző időszakhoz képest, de az oklevelek nyújtotta lehetőségek ezen a téren sem közelítik meg például a dunántúli viszonyokat.⁸³² A történeti források alapján történő rekonstrukció a fő nyomvonalak helyzetének viszonylag helyes meghatározása mellett nagyobb hiányosságokat is mutat. A régészeti lelőhelykataszter hiányában vagy azt figyelmen kívül hagyva, az utak olyan településeket kötnek össze, melyek azoknak jobb híján mai elhelyezkedését

⁸³² Lásd: GLÁSER 1930.

veszi figyelembe. Ez néhány esetben, mikor egy település középkori kontinuitása a források szerint egyértelmű, ugyan pontos lehet, ellenben ezek kicsi száma miatt csak néhány támpontot kapunk, a teljes úthálózat felvázolásához önmagában kevés.

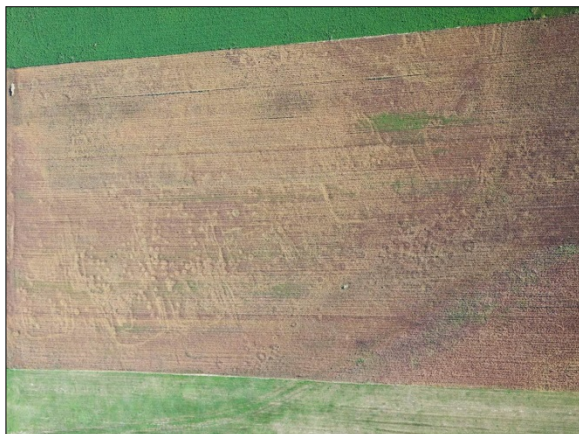
3.2.1.2. Régészet

A pontos középkori úthálózat rekonstruálásához a régészeti lelőhelyek figyelembevétele mindenképpen szükséges. Ezek elhelyezkedése, szóródása egyértelmű jelzője lehet az utak meglétének. A régészeti terepbejárások nyomán létrejött lelőhelykataszter segítségével a korábbiaknál jóval pontosabb kép megrajzolása lehetséges. A történeti források mellett a földrajzi viszonyok, a 18–19. századi térképek és a régészeti lelőhelyek figyelembevétele Hantos-szék esetében igen pontos képét rajzolta ki a középkori úthálózatnak.⁸³³

A térségen belül sajnálatos módon csekély lehetőség mutatkozott középkori utak tényleges régészeti feltárására. A középkori Szentkirály utcáját és a Kecskemétről kivezető, *Borbáson és Szentkirályon* áthaladó, a Tisza felé, *Kécskére* haladó út némely szakaszait Pálóczi Horváth András és Sárosi Edit – Rosta Szabolcs feltárásai hozták felszínre. Ez az út teljesen megfelel az I. katonai felmérésen szereplő útnak, mely ma is szinte változatlan nyomvonalon halad.

Újabban Kecskeméttől D-re sikerült a Monostorra vezető, Árpád-kori előzményekkel is rendelkező út eredeti nyomvonalát megfogni, mely szinte a középkori – koraújkorai úttal megegyező nyomvonalon, szakaszaiban ma is használatos dűlőút.⁸³⁴

Jelen disszertációban még csak kevésbé alkalmazott, de későbbi kutatások folyamán bizonyosan újabb eredményeket szolgáltató, a jelenleg rendelkezésre álló eszközökkel még csak korlátozottan alkalmazható, levegőből történő megfigyelés jelenthet újabb előrelépést. Az utak, utcák légi felvételeken való azonosítása mellett a dolgozatban nem elsődleges témát jelentő települési szerkezetről is szép számú adat áll rendelkezésünkre.

23. ábra. Mizse és Pétermonostora középkori települések légi felvételei (Fotók: Otto Brasch)

⁸³³ HATHÁZI 2004. 12–14.

⁸³⁴ Kecskemét-Mercedes gyár megelőző feltárása. Knipl István és Wilhelm Gábor szíves szóbeli közlése.

3.2.1.3. Térképészet

A középkori úthálózat vizsgálatában az eredmények mennyiségét és minőségét tekintve, egyértelműen a térképészeti anyag nyújtotta a legnagyobb segítséget.

A 16–17. századi „korai” térképek jelentősége főként abban van, hogy maga a térképre felvitel ténye jelezheti az egyes települések korabeli súlyát, így azok láncolata, csoportosulása végeredményben kirajzolhatja a település- és úthálózat fontosabb elemeit is.⁸³⁵ Lázár deák térképén a települések sűrűsödése révén kirajzolódni látszik a Kiskunság szomszédos területeit érintő, – források által is támogatott – a Duna K-i és a Tisza Ny-i partja mentén haladó főutak vonala. A Duna mentén, *Pest-Solt–Kalocsa* állomásokon keresztül vezetett főút, a Tisza mentén a *Szeged–Alpár–Szolnok* főút a kora Árpád-kortól a legjelentősebb utak egyike.⁸³⁶ A Homokhátságon a kevés jelölt település következtében ilyen egyértelműen nem mutatkozik meg a *Szeged–Félegyháza–Kecskemét–Pest* „Nagy Út”, de az írott források alapján bizonyosak lehetünk ennek létében.⁸³⁷

A korábbi térképekhez képest az I. katonai felmérés vizsgálata felvetette a gyanút, hogy a térkép kisebb változtatásokkal és megfelelő szűrővel önmagában is alkalmas lehet a középkori úthálózat rekonstruálására. A térképen szereplő beazonosított és térképre vitt templomromok és települések bemérésével és azonosításával adott a középkori településhálózat. Ezt követően lehetett csak az úthálózatot vizsgálni olyan szempontból, hogy az mennyiben feleltethető meg a középkori állapotoknak.

Az I. katonai felmérés középkori úthálózatra való megfeleltetésének eldöntésében a középkori helyükön továbbélő vagy a 18. század folyamán ugyanott újratelepült helységeket összekötő 18. századi utak, valamint a középkori utak irányultsága, talán nyomvonala is gyaníthatóan egyezik. Ezeken kívül azonban a templomromok illetve az egykori templomos települések révén bizonyítási lehetőség is adódik. Az I. katonai felmérés vizsgálatában az elsődleges szempont a templomromoknak az utakhoz viszonyított helyzete volt.

24. ábra. Ferencszállás és Kerekegyháza templomromjai, 18. századi utak csomópontjánál

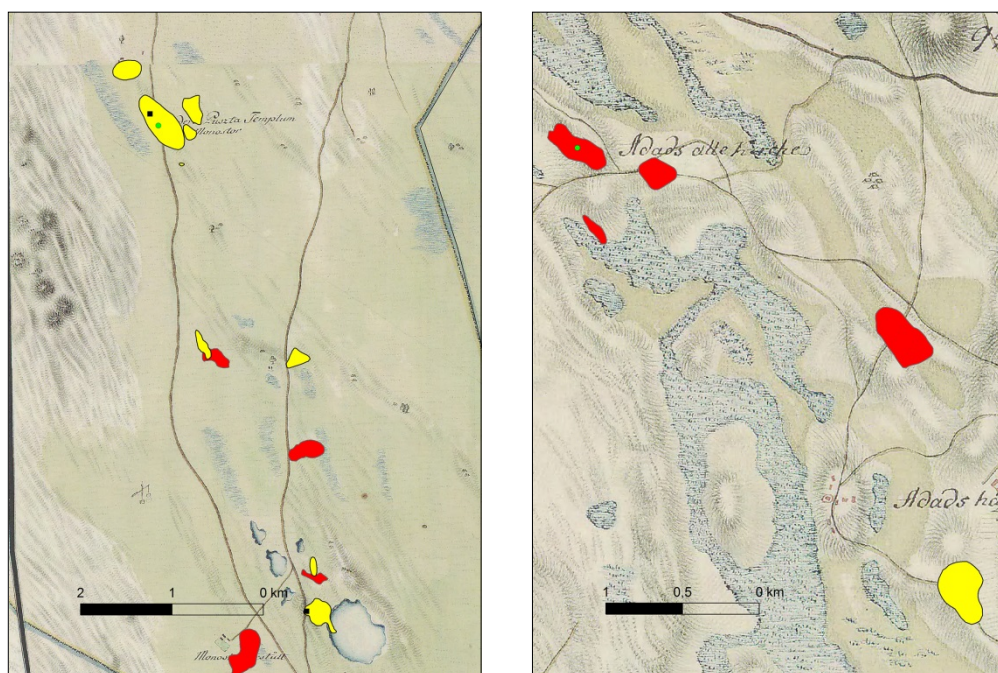
⁸³⁵ HATHÁZI 2004. 12.

⁸³⁶ GYÖRFFY I. 886., II. 342.

⁸³⁷ GYÖRFFY I. 886.

A térképen szereplő késő középkori települést jelző templomrom, vagy templomhelyet jelölő tereppont kevés kivételtől eltekintve utak mentén, gyakran utak találkozásánál, csomópontban állt a 18. században. Ezek ebben az időben már közel 200 éve kétséget kizáróan lakatlan helységek. (24. ábra)

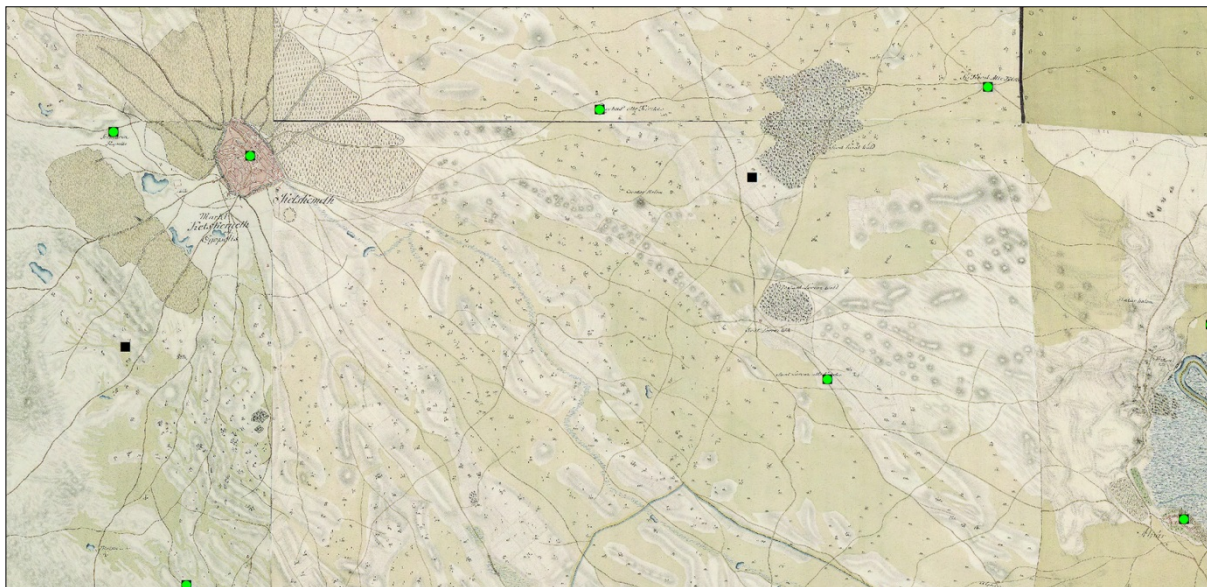
Természetesen ezek a templomromok és dombok igen jó viszonyítási tereppontok voltak az újkorban is, elméletileg tehát a 18. századi úthálózat is idomulhatott ezekhez a pusztában tájékozódási pontot jelentő kiemelkedésekhez. Önmagában ezeknek a romoknak az utak által való összeköttetése még nem feltétlenül jelenti azon nyomvonalak középkori eredetét. Viszont amikor a térképeken nem szereplő, tehát már a 18. században sem létező, a terepbejárások során regisztrálhatóan nem markáns tereppontok vagy kisebb középkori lelőhelyek és a 18. századi utak viszonyában van egyezés, akkor azt már nem lehet pusztán a véletlen művének tekinteni. Ez pedig a térképekre a georeferálás segítségével felrakott középkori lelőhelyek esetében, feltűnően gyakran mutatkozó jelenség. Kifejezetten általános az olyan helyzet, mikor templom nélküli, tehát semmilyen viszonyítási pontot sem jelentő kisebb középkori lelőhelyeknek a térképre helyezése után az mutatkozik, hogy a telepek valósággal felfűződnek a 18. századi útra.

25. ábra. Monostor és Adacs középkori lelőhelyeinek, az I. katonai felmérés útjaihoz viszonyított helyzete

Az I. katonai felmérésen a jelölt templomromok melletti utak kevés kivételtől eltekintve hosszan követhetőek, nemcsak egy-egy adott templomrom közti út mutatható ki. Lényegében a templomromok és a térképre ráakott középkori települések közötti utak teljes hálózatot, szabályos rendszert alkotnak. Természetesen az I. katonai felmérésen szereplő utak közül nem minden út mellett találhatunk középkori lelőhelyet. Ennek a középkorhoz képest nyilvánvalóan valamelyest megváltozott újkori települési viszonyok mellett a teljes területet nézve részben hiányosnak mondható lelőhelykataszter is az oka.

Ellenben a legritkább esetben van csak olyan, hogy nem mutatkozik a középkori lelőhelyek közvetlen szomszédságában a 18. században is létező út.

26. ábra. Kecskemétről a Tisza felé kivezető utak az I. katonai felmérésen. K-i irányban Kécske felé érinti Borbás és Szentkirály templomromjait. DK felé Alpár–Várdomb felé Szentlőrinc templomromja mellett halad el.

Az I. katonai felmérés és a további 18. századi térképek a legfontosabb adatközlők. A 19 században a területen a benépesedés és a fejlődés eredményeképpen már beindulnak azok a gazdasági-közigazgatási folyamatok, melyek erőteljesen megváltoztatják az addigi viszonyokat. Ezt akár a templomromok pusztulásának tényéből is le lehet mérni. A 19. században a felerősödő tanyásodás, templom- és útépitések, mocsárlecsapolások, földfeltörések mind az épített középkori emlékekben, mind a környezetben komoly változásokat okoztak. A 20. században ezek a folyamatok felerősödnek, majd az 1960-as években a táblásított mezőgazdasági művelés révén eléri csúcspontjukat. Több tucat középkori templomos hely, megszámlálhatatlan középkori telep teljes vagy részleges pusztulása tehető ezekre az időkre.⁸³⁸

Mégis érdekes jelenségnek lehetünk tanúi. A környezetre gyakorolt újkori emberi hatás az úthálózatot alapjaiban nem érintette. Napjaink főbb útjai, a mai térképek és a 18. századi térképek összehasonlítása után úgy tűnik, levezethetőek a 18. századi úthálózatból. A mai Pálmonostora mellett megtalált középkori Péteri templomromja pontosan a 18. századi Pest–Kecskemét–Szeged főút mentén állt. Ennek nyomvonala a mai térképre vetítve szemmel láthatóan megegyezik a mai E75 főútéval, azzal teljesen megegyező. Külön érdekesség, hogy a 18. századi főút éppen a templom alatt válik ketté, mely szerint akkor még a keletebbi nyomvonal volt a fontosabb. Mára áttevődött a nyomvonal a nyugatabbi ágra, de az út a templomromig tökéletes egyezést mutat. (27. ábra) A középkori lelőhely elhelyezkedése folytán joggal merül fel a gyanú, hogy jelen esetben is a középkori úthálózat egyik, az újkorra átöröklődött elemével állunk szemben.

⁸³⁸ A lelőhelyek újkori pusztulását a lelőhelykataszter fejezetben mindig az adott lelőhelyek alatt tárgyaljuk.

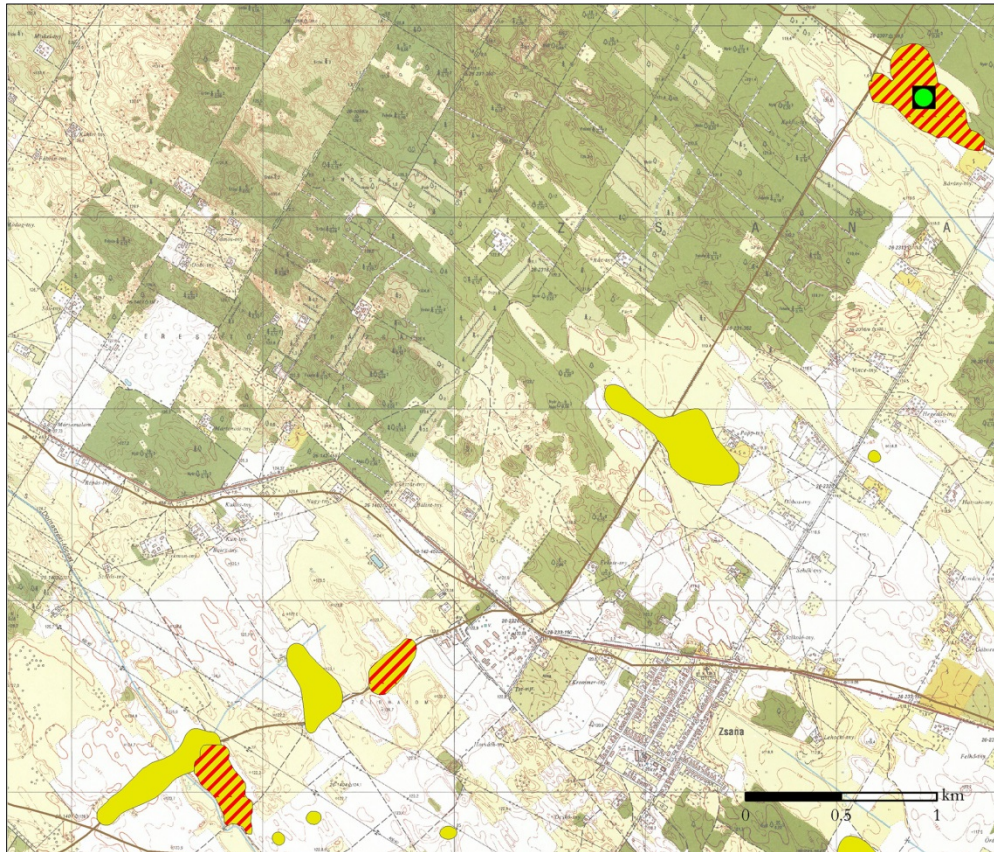

27. ábra. A középkori Péteri romja Bedekovich Lőrinc 1794. évi térképén a főút mentén, illetve Pálmonostora–Lőrinc tanya lelőhely a mai térképen. Jól látható az utak változatlan nyomvonala.

A középkori úthálózat rekonstrukciójában a pontos, mai viszonyokat tükröző modern térképek szerepét is meg lehet találni. A mai utak mentén található középkori lelőhelyek minden esetben felkeltik a gyanút, hogy középkori utak egyes szakaszainak ma is használatos maradványaival állunk szemben. Ezek az utak általában megtalálhatóak a 18–19. századi térképeken is. Ritka esetben viszont olyan középkori utakat is sejthetünk, melyek a 18. század folyamán éppen nem voltak használatban, térképre így nem kerültek. Ennek tökéletes példáját mutatja a Zsana környéki középkori lelőhelyek mai úthálózathoz való viszonya. A mai főbb utaktól távol, azokhoz nem illeszkedve helyezkednek el a középkori települések, köztük Zsana–Templomhalom lelőhely, mely talán a középkori kun *Gyarmanszállás-sával* azonosítható.⁸³⁹ A szisztematikus terepbejárások során lokalizált lelőhelyek helyszíni azonosítása és térképre vitele azt mutatja, hogy egy mai dűlőút négy középkori telepet köt össze. A dűlőút DNY irányban továbbhaladva, Balota–Kőhalom középkori lelőhelyhez vezet el. Zsana–Templomhalom középkori települése tökéletesen illeszkedik a domborzati viszonyokhoz. A környéken mélyebb terület, semlyék övezi. A településsel megegyező ÉNy–DK hosszirányban áthalad a Hatöles út, mely az egykori középkori település utcájának helyén fut. A Hatöles út ÉNy irányban egyenesen Harka-Pajor-kereszt/*Harkaszállás* lelőhelyre megy, ahol becsatlakozik a Halas–Félegyháza útba. A két mai, egymásra merőleges dűlő metszéspontja a templom mellett van. Ezek az utak azonban nincsenek ábrázolva egyetlen 18–19. századi térképen sem. Ezt a környék 18. századi teljes lakatlanságával, a középkori állapotokhoz képest gyökeresen átformálódott települési viszonyokkal magyarázhatjuk. Ez a helyzet példa lenne arra az esetre, mikor a földrajzi viszonyok határozzák meg egy út helyzetét. A mély területekhez képest annyira keskeny az útként hasznosítható felület, hogy a domborzati viszonyok a középkori utak mentén határozták meg a legújabb időkben is a lehetséges nyomvonalakat. Az út a helyszí-

⁸³⁹ HATHÁZI 2000. 245., SIPOS 2001.

nen tapasztaltak szerint kissé kiemelkedik a környezetéből, töltéssel számolhatunk. Kérdés, hogy maga a töltés már a középkorban is fennálló optimális domborzati viszonyokhoz illeszkedő újkori, vagy esetleg még középkori erősítés. Ez a kérdés csak régészeti ásatás, vagy geológiai fúrások révén dönthető el.

28. ábra. A Zsana környéki középkori lelőhelyek és a mai dűlőutak alapján rekonstruálható középkori úthálózat.

3.2.2. A főutak

A Buda/Pest–Szeged „nagyút”

Mind a források szerint, mind a régészeti lelőhelyek alapján az ország egyik legfontosabb útvonala volt a 13–16. század között. A források szerint *Sáregyház* és *Félegyháza* vonalon keresztül ÉNy irányban *Kecskeméten* át *Örkény* felé haladt *Pestre*.⁸⁴⁰

Ez a jelentős út megegyezik a mai E75. főúttal. Az I. katonai felmérés és Bedekovich Lőrinc térképe alapján úgy tűnik, a maival megegyező nyomvonalon haladt a 18. században. A középkori lelőhelyek szóródása alapján valószínű, hogy bizonyos szakaszai, a középkor folyamán is ezzel megegyező nyomon haladtak. Kiskunfélegyháza környékén, *Kecskemét* és *Félegyháza* között valószínű az egyezés, *Félegyháza* és *Pálmonostora/Péteri* között bizonyos. *Szeged* irányában *Pálmonostorától* D-re,

⁸⁴⁰ GYÖRFFY IV. 506.

Kistelek 18. századi beiktatódásával a főút helyzete kissé nyugatabbra tolódott, eredeti nyomvonala a Sáregyházi halom lábánál elhaladó dűlőútban kereshető. Péterinél délkeleti irányban leágazója volt a Tisza melléki nagy út felé. A mai út mellett fekvő Petőfiszállás-Csáki tanya tatárjárás során elpusztult templomos hely, valamint *Félegyháza* és *Péteri* Árpád-kori előzményei azt sejtetik, hogy e jelentős út ezen szakasza az Árpád-korban is itt haladt.⁸⁴¹

A Szeged/Félegyháza–Nagykőrös/Pest út

A Szeged–Félegyháza út folytatása É-i irányban. *Félegyházáról Tölgy, Nagykőrös felé, majd Gyálon keresztül halad Pest irányába.*⁸⁴²

A források alapján mutatkozó irányt a lelőhelyek és az I. katonai felmérésen jelölt romok alapján is lehet rekonstruálni. Kiskunfélegyháza-Templomhalom lelőhelytől halad egyenesen Nagykőrösre. Nyomvonala ma is megvan, csak részben aszfaltozott. Légifelvételek szerint egy széles út, közel a Templomhalomhoz becsatlakozik a Kőrösi útba, majd valószínűleg együtt halad vele, mivel tovább nem követhető. Egyes szakaszain töltés mutatkozik, mely középkori eredetű is lehet. Az I. katonai felmérés szerint Nagykőröstől ÉNy-i irányban rom (Rudera) mellett, Pótharaszt pusztán templomromnál (Alte Kirche), megy el, majd halad Gyál felé.

A Győr–„Szeged nagyút”

A Győr–Szegedi marhahajtó út, mely *Halas, Kecel Kalocsa* érintése után a *madoccai révnél* megy át a Dunántúlra. Az 1232. évi beregi egyezmény sószállító útjával azonosítják, mellyel a szegedi kamara a budai kitérő levágásával ellátta a dunántúli egyházakat.⁸⁴³ Milecz Imre 1773. évi térképe pontosan jelzi a nyomvonalat, mely egyeztethető a Szegedet Fehérvárral összekötő *harmincad mellékútvonalával.*⁸⁴⁴

Dorozsma és Halas közti állomásait régészetileg még nem sikerült azonosítani, de ez a lelőhely-kataszter hiányosságából adódik. Az út *Halas, Kecel, Kiskőrös, Kalocsa* közötti szakaszai valószínűleg megegyeznek az I. katonai felmérésen jelölttel, mivel egyrészt ezen településeknek helyzete megegyezik a középkori településével. Keceltől Ny-ra nem vezetett át út a nagy mocsáron. Keceltől vagy Kiskőrös kitérővel Akasztón keresztül lehet megközelíteni Kalocsát, vagy esetleg D-i irányban a mai Császártöltésnél lehet Hajós irányában átkelni. Az Akasztói irány a biali főútnál való szerepe miatt is valószínűbbnek tűnik.

⁸⁴¹ 29. ábra: É-ről D felé haladva: Kiskunfélegyháza–Templomhalom/*Félegyháza* lelőhely (12–16. század, templom, település), Kiskunfélegyháza–Tesco lelőhely (12–13. század, település), Petőfiszállás-Csáki tanya lelőhely (11–13. századi templom, település), Pálmonostora–Lőrinc tanya/*Péteri* lelőhely (12–16. századi templom, település).

⁸⁴² GYÖRFFY IV. 506., GYÖRFFY I. 897.

⁸⁴³ GLÁSER 1930. 156.

⁸⁴⁴ HATHÁZI 2000.197.

A Szeged–Szolnok „Királyi út”

A Kunsági területekhez érintőlegesen kapcsolódó főút, a K–Ny irányú mellékutak értelmezését segíti. A források bizonyossága szerint az Árpád-kor korai szakaszában már biztosan az egyik legfontosabb út volt, mely a Tisza mentén, *Csongrádon* és *Alpáron* keresztül haladt É felé.⁸⁴⁵

Állomásai mind a források alapján, mind a térképek alapján követhetők.⁸⁴⁶ Az I. katonai felmérésen a Tisza menti út *Szegedről* egyenesen É felé halad, a Tisza partján álló települések, romok felé kisebb kitérőkkel. Ezek *Szer*, (Rudera von der Pusztza Szer Kirche), *Tömörkény* (Rudera von der Tömörkeny Kirch), *Felgyő*, *Csongrád*, *Máma* (Köveshatár), *Újfalu* (Nagy Köves Halom), *Alpáralsó* (Alpár), *Alpárfelső* (Laki telle Határ halom, II. katonai felmérésen Kápolnahalom). A földrajzi viszonyokat figyelembe véve, a Tisza magaspartja és az árterek megszabták a lehetséges nyomvonalat. A régészeti lelőhelyeknek a katonai felmérésen lévő főúthoz viszonyított helyzete alapján, tökéletes egyezés mutatkozik a középkori nyomvonallal.

A Duna-melléki „nagyút”

Fejér megye Solt-széki szakaszán a Duna mentén haladt a fő út D-i irányban. *Bial*, *Apostag*, *Solt/Solth* voltak fő állomásai. *Kalocsa* felé *Harta*, *Dunapataj/Pathay* voltak jelentősebb megállók. *Hartánál* volt a madocsai rév, ahol át lehetett kelni a Dunántúlra. *Patajról* ennek az útnak *Szentbenedek* felé vivő elágazása lehet az a „nagy út”, melyet *Ordas* mellett DNY-ra említenek. *Kalocsáról* D felé követi a Duna vonalát.⁸⁴⁷ A Kiskunsági Homokhátság középkori úthálózatát szintén a K–Ny irányú utak értelmezésében segíti.

A Bial–Akasztó–Halas „nagyút”

Bial faluban ágazott el a Duna menti főútból az *Akasztó/Okozthov* felé vivő nagy út, mely *Dömöd* és *Apaj* határán haladt D–DK felé. A mai Szabadszállás/*Szombatszállás* környékén ágazhat el az a nagy út, melyet *Izsák/Kolon* Ny-i határán említenek, s mely *Halas* felé irányulhatott. Erről csak egyszerű út vitt be *Kolonba*.⁸⁴⁸

Az I. katonai felmérés alapján Szabadszállástól jól nyomon követhető az a D-i irányba menő út, mely *Fülöpszállás-Kápolna-hegy/Alsófilipszállás* mellett halad *Soltvadkert/Vadkerten* át *Halasra*. Ez valószínűleg megegyezik a forrásokban is szereplő úttal. Az innen *Izsák/Kolonra* vezető út szintén kikövetkeztethető a térkép alapján, mivel a földrajzi viszonyok erőteljesen beszűkítik annak lehetséges nyomvonalát.

A biali út folytatásában lévő Szabadszállás–Akasztó nagy út szintén felismerhető. Ez Szabadszállástól pontosan D felé halad, elmegy *Soltszentimre-Csonka torony/Szent Imre* középkori lelőhely mellett, majd *Akasztóra* érkezik.

⁸⁴⁵ GYÖRFFY I. 886.

⁸⁴⁶ A *Via Regia* mellett fekszik *Szent-Péteri*, *Csany*, *Felgyő*, *Máma*, *Újfalu*. BÉL 1985. 114.

⁸⁴⁷ GYÖRFFY II. 342.

⁸⁴⁸ GYÖRFFY II. 342., 418.

A „Via Kunuth”

Egy 1386-os oklevélben, Bugyi/*Budi* és hartyányi/*harkyani* birtokrészek körüljárása során említik a „Kun utat”.⁸⁴⁹ Neve is egyértelműen jelzi, hogy a kun területek felé haladó útról van szó. Az út nyomvonala az I. katonai felmérés alapján azonosítható. Bugyitól egészen Izsáig a Duna árterületén lévő mocsarak között halad, nyomvonalát egyértelműen kirajzolják a domborzati viszonyok. Látnyosan illeszkedik az út az ÉNy-DK irányú homokdombvonulatokhoz. Megerősíti a nyomvonal helyességét az is, hogy nem az újkorban újraterlelt településekhez idomul. Tökéletes példája annak, mikor nincs miért kételkedni az I. katonai felmérésen ábrázolt nyomvonal helyességében, hiszen egyéb lehetőség nem is kínálkozik. Bugyitól D-i irányba halad, Ürbő pusztán keresztül. *Baracs* magasságában kettéválk, DK-i ága belefut a *Kecskemét – (Kun) Szentmiklós* útba. DNy-i ága Szabadszállástól K-re, *Izsák/Kolonra* megy. Innen több ágra szakadva már a kun területek felé irányul, *Halas* illetve *Majossaszállás* céllal.

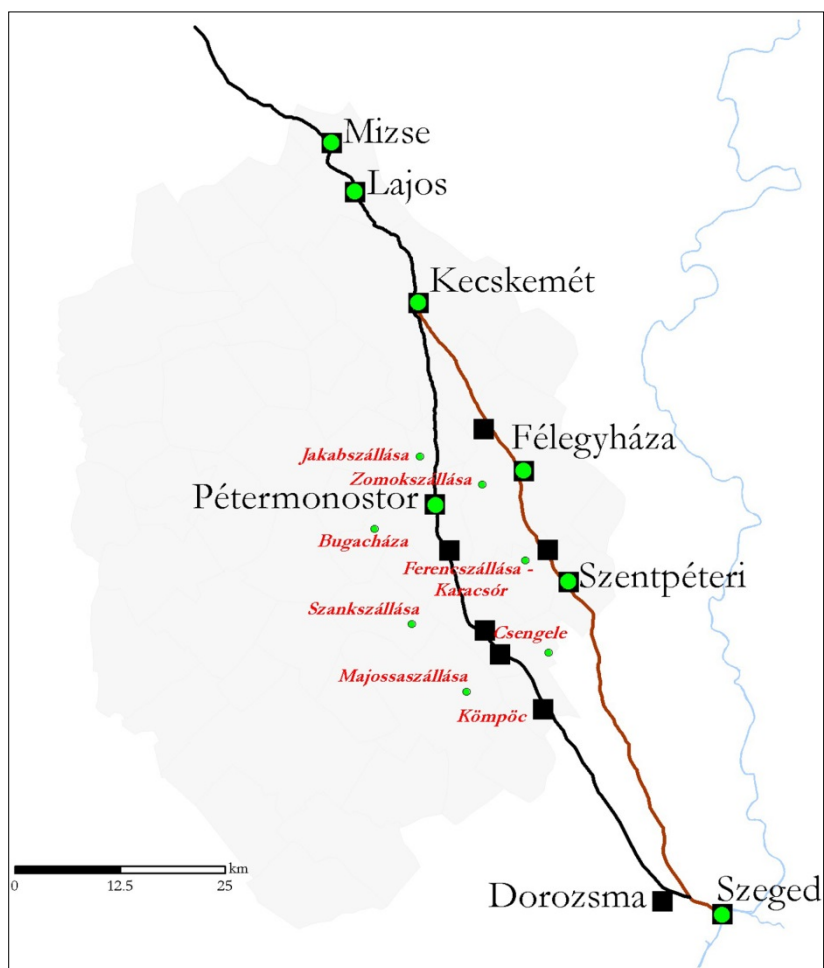
A *Kecskemét–Monostor–Majosszállása–Dorozsma–Szeged* út

A történeti forrásokból nem ismert, kizárólag a térképek és régészeti adatok segítségével rekonstruálható, hosszú időn keresztül használatban lévő főútvonal.

Egyes szakaszaiban, dűlőút formájában ma is létező útvonal, mely a 19. században még teljes hosszában használatban volt. Kecskemétről D-i irányban indul, elhalad Felsőmonostor–Csitári tanya/*Pétermonostor – Monostor* romja mellett. Tovább halad Alsómonostor–Papp tanya/*Pálmonostor* lelőhely és egyéb kisebb középkori telepek mellett, majd egyesülve a *Félegyháza–Majossaszállás* úttal ér Kiskunmajsza–Marispuszta/*Majossaszállás* lelőhelyre. Innen a hagyományos útvonal Dorozsmán át Szegedre vitt. Az útnak a fővonalak közé sorolását a késő középkor folyamán nem indokolja semmi, akkor csak egy jelentősebb mellékút lehetett, a *Pest–Szeged–Kecskemét* főút irányvonalának megfelelően, attól kissé Ny-ra.

Pétermonostora régészeti feltárása után azonban az út korábbi szerepét mindenképpen át kell értékelni. Kecskeméttől D-re egy nagy kiterjedésű, azonosítatlan 11–13. századi lelőhely (Kecskemét–Mercedes RL 5) fekszik az út mellett, ezen keresztül megy az út. Továbbhaladva *Pálmonostora* mellett a Szegedre vivő út, alig 2 km-el hosszabb a Kecskemét–Félegyháza–Szeged útnál. *Pétermonostora* az Árpád korban kétséget kizáróan a Homokhátság központi települése volt, ami által az útvonal jelentősége is felértékelődik. Pontos választ arra nem tudunk adni, hogy melyik volt a fontosabb a két Szeged–Pest vonal közül, mindenesetre valószínűsíthető, hogy az Árpád-korban inkább a pétermonostorai út lehetett a fő haladási irány. Eszerint majd csak *Pétermonostorának* a tatárjárás után bekövetkező szerep-csökkenése és a kun területek elkerülése miatt tevődik át a fő nyomvonal, Félegyháza felé. (29. ábra)

⁸⁴⁹ BÁRTFAI-SZABÓ 1938. 97.

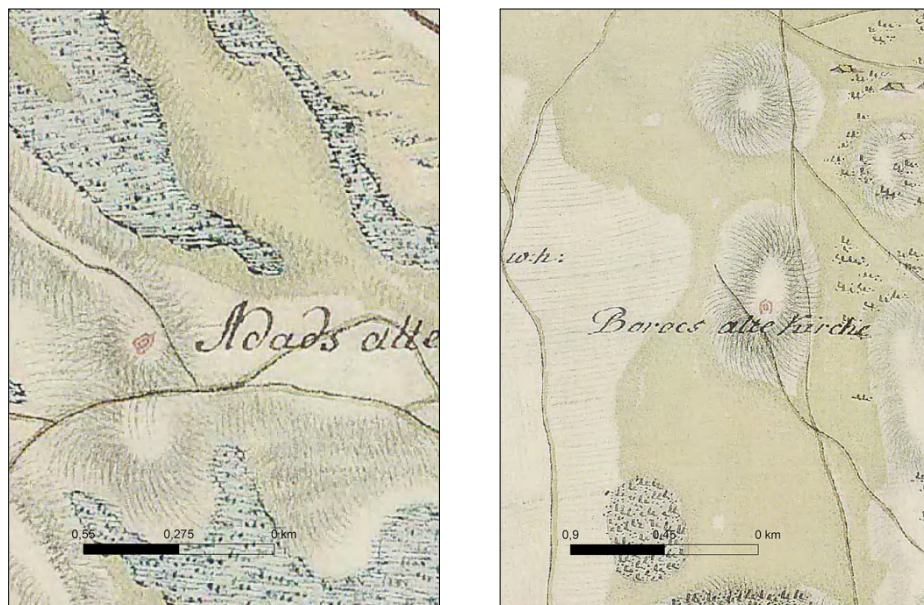
29. ábra. A Kecskemét–Szeged főút Árpád-kori és késő középkori nyomvonalai.
A kun települések piros, dőlt betűvel jelezve

3.2.3. A mellékúthálózat

A mellékúthálózat vizsgálata ezen a vidéken a történeti források alapján nem lehetséges. A kisebb utak a forrásokban alig vannak említve, a határperek vagy adományozások folytán történt, fennmaradt középkori határjárások száma – melyek általában sok adatot szolgáltatnak ebben a kérdéskörben – nagyon csekély.

A főutakkal és fontosabb mellékutakkal szemben a kisebb súlyú mellékutak a kora újkor folyamán nem feltétlenül voltak használatban, így a 18. századi térképekre sem kerültek rá. Ennek ellenére a domborzati viszonyok gyakran meghatározzák a későbbiek folyamán is a lehetséges nyomvonalakat. Többek között ez is oka annak, hogy a legtöbb, a nagyrészt a 18. században még lakatlan területen is utak mellett, utak kereszteződésében fekszenek a középkori lelőhelyek. Az jelenti az egyik nehézséget az útvonalak végpontjainak meghatározásánál, hogy sok esetben utak kereszteződésében vannak a középkori települések, így több lehetséges irány is kínálkozik. A mellékutak célállomásainak meghatározásánál egyrészt a jelentősebb középkori településeket vettük alapul, másrészt a nagyjából egy irányba haladó, hosszabban követhető utak végállomásait.

Sok rövid útszakaszt is lehet azonosítani, melyek egy-egy főútról, vagy jelentősebb mellékútról ágaztak le, a nem pontosan az utak mellett álló, vagy a földrajzi viszonyok miatt nehezen megközelíthető középkori településekhez. Ezek egyenkénti tárgyalása a 2. fejezet vonatkozó településeinél történik.

30. ábra. Mellékút-leágazások a 18. században, Adacs és Baracs romjai mellett

Azoknál a romoknál, melyek az I. katonai felmérésen nem utak közelében helyezkednek el, a mai térképek és terepbejárások alapján kicsi az esély, hogy az útviszonyokat pontosan rekonstruálhassuk, ezek meghatározásánál szerencsés esetben a légifelvételek jelenthetnek segítséget.

Félegyháza–Halas út

Bizonyosan az egyik legjelentősebb útja volt a térségnek a középkorban. A két település már Lázár deák térképén is jelölve van, jelentőségük nagy volt a környéken lévő kun szállásokhoz képest. A nyomvonal rajta van az I. katonai felmérésen is. Manapság csak részleteiben aszfaltozott, nagyobb részt dűlőút, a fő irány áttevődött Kiskunmajsa felé.

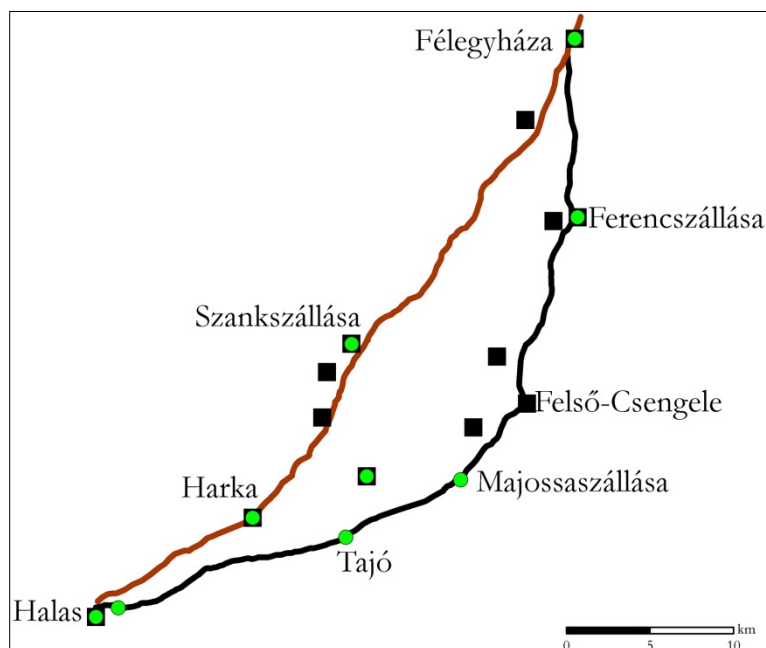
Kiskunfélegyházáról/*Félegyháza* indulva Szank–Kápolnadülő/*Szankszállás*, Bodoglár–Köveshalom/*Keweshalom* (1451) lelőhelyek mellett, Harka–Pajorkereszt/*Harkaszállás* lábánál, *Karapál* (kun nyelvemlék) területén áthaladva Kiskunhalas–Kápolna/*Halas* lelőhelyhez érkezik. Írott források hiányában, a régészeti lelőhelyek elhelyezkedése alapján is egyezhet a középkori nyomvonal az I. katonai felmérésen lévővel. (31. ábra)

Félegyháza–Majosszállás–Halas út

A *Félegyháza–Halas* közötti középkori fő úttal szinte párhuzamosan, attól kissé K-re futott. Ma már ez a fő közlekedési útvonal Kiskunfélegyháza és Kiskunhalas között.

Az I. katonai felmérésen mutatkozó helyzet alapján az út Kiskunfélegyházáról indulva áthalad a Jászszentlászló É-i részén hosszan elnyúló mocsáron, majd megérkezik Kiskunmajsa–Marispuszta/*Majossaszállás* lelőhelyre. Emellett azonban van egy másik nyomvonal is, mely Kiskunfélegyházától D-i irányban indul, egyenesen Csengele–Templomhalom/*Felső Csengele* középkori templomromjához, ahol kissé DNy-ra fordulva egyenesen *Majossaszállás*ra megy.

Majossaszállástól egyenesen halad a nyomvonal *Halasra*. Megállója Tajó Templomhegy és Kiskunhalas-Mezőgazdasági Technikum 14–16. századi telep. Egy másik, kis kitérőt mutató mellékút Bodoglár–Kőhalom/*Bodoglárszállás* (?) lelőhelyet érintve megy *Halasra*.

31. ábra. A Félégyháza–Halas út két nyomvonala

Majossaszállás–Dorozsma–Szeged út

Ma is létező, aszfaltozott út, mely bizonyosan a 18. századi nyomvonalán halad. Kiskunmajsától DK-i irányban érinti Csólyospálos-Farkas Imre föld/*Csólyosszállás* 14–16. századi lelőhelyet, majd egyenesen megy Kiskundorozsmára és Szegedre. A csólyosi lelőhely út menti elhelyezkedése folytán nagyon valószínű az út középkori eredete. A *Csólyosszállás* és *Szeged* közötti állomások vizsgálata jelen tanulmányban nem történt meg. Az út valószínűsíthetően a Pest–Szeged út, *Pétermonostorán* áthaladó Árpád-kori fő nyomvonalának egy, a késő középkorra már leértékelődött szakasza.

Kecskemét–Kécske/Bög út

Ma is használatos, jórészt a középkori nyomvonalon haladó K–Ny irányú, aszfaltozott út. Nyomvonala kétségtelenül kirajzolódik az I. katonai felmérésen jelzett út és annak mentén álló templomromok folytán. *Kecskemétről* Borbápuszta/*Borbásszállás* és *Szentkirály* középkori településeket érintve ér a Tiszához, Tiszakécskére.

Kecskemét–Szombatszállás–Solt út

A mai 52. számú út elődje, mely K–Ny irányban köti össze Kecskemétet a Dunántúllal. A mai nyomvonal azonban jelentős változáson eshetett át. Ennek oka, hogy az út Ny-i része most már a Duna árteréhez tartozó Solti lapályon halad keresztül, mely állandó és időszakos vízállásokkal, mocsarakkal tarkított. A modern egyenes úthoz képest a lehetséges útvonalak jobban alkalmazkodtak a földrajzi környezethez. Ezek az útvonalak az I. katonai felmérésen, a középkorhoz inkább hasonlító viszonyok miatt jól érzékelhetőek.

Kecskemétről indulva elhalad az út a *Szent Mária* Kápolnánál, majd Ny felé haladva, alkalmazkodva az erősen változatos földrajzi viszonyokhoz a mai Szabadszállásnál több ágra szakadva halad a Duna irányába. É-i ága *Apostagnál* éri el a Duna melléki nagy utat. D-i ága a II. katonai felmérésen mutató Szabadszállás–Kőhalom lelőhelynél elágazva, két irányból közelíti meg *Soltot*.

Kecskemét–Kerekegyháza–(Fülöpszállás)–Solt út

Az út K–Ny irányban kötötte össze Kecskemétet a Solti lapályon keresztül a Dunával. Az I. katonai felmérésen a *Kecskemét–Szombatszállás–Solt* úttal lényegében párhuzamosan, attól kissé délebbre halad. Érinti *Kerekegyháza* romját, ahol metszik egymást a *Beneszállás–Majossaszállás* úttal. Ny felé áthalad egy épített töltésen a mocsáron, majd Fülöpszálláson keresztül tart *Solt* felé.

Kecskemét–(Kun) Szentmiklós út

Kecskemétről Ny–ÉNy irányban, egyenesen haladó út. Érinti Kunadacs/*Adacs* középkori települését.

Kunszentmiklóstól É felé a „*Cserjarba Morest*” mocsarain keresztül, illetve annak Ny-i partján egyenesen megy Pestre, illetve Ny-i leágazással a Duna felé, Dömsödre.

Félegyháza–Csengele–Dorozsma út

Kiskunfélegyházáról D-i irányba induló, szakaszaiban ma is létező dűlőút (Csólyosi út). Csengele-Templomhalomnál/*Felső Csengele* keresztezi a *Majossaszállásra* vivő K–Ny irányú utat. D-i irányban továbbhaladva *Csólyosszállás* közelében befut a *Majossaszállás–Szeged* útba.

Majossaszállás–Kerekegyháza–Beneszállás út

A Kiskunság közepét nagyjából É–D irányban átszelő út. Kiskunmajsáról indulva elhalad *Kerekegyháza* templomromja és *Beneszállás* középkori lelőhelyek mellett. É-i vége befut a Kecskemétről Dabas felé haladó útba. Nyomvonala tökéletesen rekonstruálható az I. katonai felmérés útja és a georeferálás révén térképre rakott lelőhelyek viszonyának segítségével.

Majossaszállás–Vadkert út

A Kiskunmajsát Soltvadkerttel összekötő K–Ny irányú, ma is fontos közlekedési útvonal. Közvetlenül Tázlár–Templomhalom/*Tázlárszállás* mellett halad el. Nyomvonala valószínűleg változatlan formában a középkortól ugyanaz.

Kecel–Kiskőrös út

Kecel és *Kiskőrös* középkori települések a mai városok alatt helyezkednek el. A köztük lévő kis távolságot és a 18. században meglévő egyenes É–D irányú utat nézve a középkori nyomvonal is itt mehetett. Ezt megerősíteni látszik, hogy közvetlenül az út mellett áll az I. katonai felmérésen „*Kő Halomként*”, jelzett, 11–13. századi templomos hely. Ez felveti az út Árpád-kori előzményének lehetőségét is.

Amennyiben a *Szeged–Győr* főút nyomvonala, *Kecel* után *Kiskőrös* felé halad, akkor ez az út megegyezik a „nagy út” egy rövid szakaszával.

Solt–Halas út

Az út Soltról, a Duna-melléki főútból ágazik le DK-re. Solt–Tételhegy középkori lelőhely és Dunatétetlen/*Tetitlen* romja mellett egyenesen halad, *Akasztótól* É-ra *Kiskőrös/Kőrösön* át *Halasra*.

Majossaszállása–Kisszállás út

Az általános, a földrajzi viszonyok következtében kialakult ÉNy–DK irányú úthálózattal ellentétben, ÉK–DNy irányú egyenes út az I. katonai felmérésen. Középkori eredetét a közvetlenül mellette fekvő középkori templomos lelőhelyek valószínűsítik. *Majossaszállástól* indulva eléri *Felső Csengelét*, majd elhalad Petőfiszállás Ady Endre utca/*Ferencszállás* temploma mellett. Átmetszve a *Félegyháza–Csongrád* utat, egyenesen halad *Félegyházi tanyák/Kisszálláson* keresztül ÉK felé, ahol becsatlakozik a Tisza menti utak kötegébe.

Félegyháza–Tömörkény út

Félegyháza felől a Tiszához vezető, ma is létező dűlőút (Csanyi út). DK felé haladva Kiskunfélegyháza–Tarjányi kereszt templomos lelőhely mellett halad *Tömörkény* templomromjához, a tiszai átkelőhöz.

Félegyháza–Csongrád út

Az út a mai napig azon a nyomvonalon halad, mint az I. katonai felmérésen. Ismert későközépkori lelőhelyek nem szegélyezik, csak Kiskunfélegyháza–Zöldmező telep 11–13. századi templomos lelőhely közelsége sejteti, hogy már az Árpád-kortól létező útvonalról van szó.

Kecskemét–Alpár út

Kecskemétről DK-i irányban haladó út, mely az I. katonai felmérésen tökéletesen követhető. Nyárlőrinc/*Szentlőrinc* templomromja mellett vezet Tiszaalpár/*Alsó Alpár*ra. *Szentlőrincnél* az út kettéválk, az északabbra lévő visz *Alsó Alpár*ra.

Kecskemét–Csongrád út

Kecskemétről DK-i irányban haladó út, mely az I. katonai felmérésen tökéletesen követhető. Nyárlőrinc/*Szentlőrinc* templomromjáig megegyezik a nyomvonala az Alsó alpári útéval, majd *Szentlőrincnél* az út kettéválik, a D-i ága vezet *Csongrádra*.

Kecskemét–Kisszállás út

Ma is létező dűlőút (Kis Mindszenti út). Az I. katonai felmérésen nem mutatkozó, a mai térképek alapján rekonstruálható útvonal.

Kecskemétről DK irányban indul, elhalad Kiskunfélegyháza–Páka C7. lelőhely/*Pákaszállás* mellett, majd egyenesen elmegy Félegyházi tanyák 9. lelőhely/*Kisszállás* mellett. Továbbhaladva a Tisza felé, egyesül a Tisza melléki utak kötegével. Az út, a 16. századi mellékutak közül az egyik legfontosabb és mindenképpen napi használatban lehetett, hiszen a környéken a 15 éves háborút megelőzően mindössze *Pákaszállás* és *Kisszállás* – illetve *Ferencszállás* – maradnak életben és növik ki magukat óriásfalvakká.

Kecskemét–(Nagy) Kőrös út

A két mai város központjának a középkorival megegyező az elhelyezkedése. Ezen a területen a domborzati tényezők sem játszanak főszerepet. Mindez és a települések életének – és minden bizonnyal úthasználatának – folyamatossága is azt mutatja, hogy az I. katonai felmérésen szereplő több, párhuzamos út némelyike, középkori eredetű.

Kecskemét–Izsák út

Kecskemétől DNy irányban, nagyjából a mai nyomvonalon mutatkozik az út az I. katonai felmérésen, mely *Izsák* középkori templománál érkezik a településre. Kecskemét és Izsák középkori helyzete, valamint Izsáknak csak rövid ideig tartó elnéptelenedése azt jelentheti, hogy az útvonalat folyamatosan használják a középkortól kezdve. A jelzett út 18. századi nyomvonalát a települések kontinuitásának fényében lényegében elfogadhatjuk.

Zsana/Gyarmanszállás–Harkaszállás út

Az I. katonai felmérésen nem mutatkozó út. A mai térképeken lévő dűlőút jelzi a nyomvonalat. Harka-Pajorkereszt/*Harkaszállás* középkori településről indulva DK-i irányban, átszeli a Majosszállás–Halas utat, majd egyenesen továbbhaladva eléri Zsana–Templomhegy/*Gyarmanszállás* középkori lelőhelyet. Ez a „Hatöles út”, mely egyben maga a középkori település utcája is. Innen az út Pusztamérges irányában egyenesen folytatódik. A Templomhegynél keresztezi a balotaszállási utat. Egyes szakaszain – mint Zsana–Templomhegy lelőhely környékén – középkori eredetű, a további szakaszain lelőhelytől lelőhelyig tartó helyzete alapján feltételezhetünk esetleges középkori utat.

Balotaszállás–Gyarmanszállás–(Majossaszállás) út

Az I. katonai felmérésen nem mutatkozó út. A mai térképeken lévő dűlőút jelzi a nyomvonalat. Zsana–Templomhegy/*Gyarmanszállás* középkori lelőhelynél keresztezi a harkai utat. *Gyarmanszállástól* DNy-i irányban haladva érint további három, 14–16. századi települést. Ezen a szakaszon a földrajzi viszonyok is beszűkítik a lehetséges középkori nyomvonalat, melynek legvalószínűbb helyzete a mai dűlőútban kereshető. Ebben az irányban továbbhaladva érkezik Balota-Kőhalom/*Balotaszállásra*. ÉK felé Kiskunmajsa irányába halad, mely már nehezen követhető, így ez a szakasz már kérdéses.

Izsák/Kolon–Majossaszállás út

A Kiskunság központi részét ÉNy–DK irányban átszelő, az I. katonai felmérésen a középkori lelőhelyek függvényében is tökéletesen követhető hosszabb útvonal. A központi helyzetet elfoglaló *Izsáktól* DK felé indul. Nagyjából a maival megegyező nyomvonalon eléri *Orgoványszállás* középkori települését. Innen tovább haladva megközelíti az Orgovány–Ürögi tanya, 11–13. századi település templomát. Mai dűlőúton (Majsai úton) elmegy Orgovány–*Kargala*, Pockodi tanya 14–15. századi telep mellett, majd egyenesen DK irányban, keresztezve a *Halas–Félegyháza* utat, *Majossaszállásra* ér.

Izsák/Kolon–Bugacháza–(Halas–Félegyháza út) út

Az Izsák–Majossaszállás útvonalnak, *Kargala* középkori lelőhelye alatt a Bugaci Kiskunsági Nemzeti Park bejárat/*Bugacháza* lelőhely felé leágazó szakasza. A középkori Bugacháza mellett halad Móricgát református temető/*Móricgáttya* lelőhelyen keresztül DK-i irányban, majd becsatlakozik a *Halas–Félegyháza* közötti útba.

Orgoványszállás–Akasztó–(Kalocsa) út

Az I. katonai felmérés alapján pontosan rekonstruálható út. A 18. századi előzményt valószínűvé teszi, hogy *Orgoványszállás* templománál válik le az *Izsák–Majossaszállás* útról, majd Ny–DNy felé Páhi pusztán keresztül egyenesen megy Akasztó Nadrágsziget/*Ács* lelőhelyen át a Kalocsai Sárközbe. Egyes szakaszain, ma is dűlőútként létezik.

Izsák–Kiskőrös út

Ma is ugyanazon a nyomvonalon haladó út, mint ami az I. katonai felmérésen látszik. A két település középkori elhelyezkedése megegyezik a mai településekkel. A két várost más út nem kötötte össze a 18. században sem, így erős a gyanú, hogy a nyomvonalnak középkori előzménye lehet.

Nagykőrös–Kécske/Bög út

Az I. katonai felmérés alapján tökéletesen rekonstruálható út. *Kőröstől* DK felé halad a nyomvonal. Kocsér romjánál több úttal is metszik egymást, majd az eddigi iránnyal egyezve halad Tiszakécske/*Bög*re. A középkori lelőhelyek elhelyezkedése alapján kétségtelen középkori eredete.

Abony–Kocsér–Kecskemét út

A Szolnok megyéből *Kecskemétet* elérő utak *Kocséron* keresztül mentek át. Az I. katonai felmérésen is mutatkozik *Kocsér* romja, mely öt irányból érkező út központi helye volt. Az egyik út Abonyból érkezik. A mai napig szakaszaiban használható, részben aszfaltozott, részben dűlőút.

Félegyháza–Jakabszállás–Ágasegyháza–Adacs út

ÉNy–DK irányú út, mely az I. katonai felmérésen igen jól kirajzolódik. Egyes szakaszai dűlőutakként és részleteiben aszfaltozott útként is megvannak. Nagyobb jelentőségű, hosszan nyomon követhető út volt, mely szinte egyenesen kötötte össze a településeket.

A középkori forrásokban is sokszor megjelenő, a 18. századi térképek alapján jól nyomon követhető, vonzóerőt jelentő főutak mellett természetes módon sűrűsödnek a középkori települések, melyet a hiányos lelőhelykataszter ellenére, az ismert lelőhelyek alapján is le lehet mérni.

A Homokhátság belső területein jelentős mellékút-hálózatot lehet kimutatni. Főként a 15–16. század fordulóján jelentősebb települések voltak a célállomásai e belső utaknak, jelezve egyben azt is, hogy a főként térképek által történő úthálózat-rekonstrukció, a közelebbi időszakot tekintve pontosabb, az időben visszafelé haladva egyre nagyobb kétségek merülhetnek fel. E főbb mellékutak rendeltetése lehetett a minél rövidebb útszakasz megtétele, ezért ezek az utak minden esetben viszonylag egyenesen, célirányosan haladtak. A leggyakoribb célpontok és állomások *Kecskemét*, *Félegyháza*, *Halas*, illetve helyzete alapján *Majosszállás* is, hiszen *Szeged* felé biztosította a Kiskunság belső területeiről az összeköttetést. *Izsák* hasonló módon „elosztója” volt a belső kiskunsági területekről egyrészt a Solti lapály, másrészt az ÉNy felé haladó útvonalaknak. Ilyen kiemelt szerepe lehetett Akasztónak már az Árpád-korban is, majd Szabadszállásának és Fülöpszállásának is. Pest megye belső területeiről *Kalocsára* egyetlen lehetőségként kínálkozott az *Ács* felé haladó nagy út.

Sokszor érnek a kis mellékutak egyik kisebb középkori teleptől a másikig, nem feltétlenül a templomos települések legrövidebb elérhetőségét szem előtt tartva. E belső, kisebb mellékutak rendezési elve inkább a települések összekötése volt, nem feltétlenül a nagyobb távolságok minél rövidebb elérése lehetett a funkciójuk, hanem minél több település összekapcsolása. Gyakran ezért is tűnik egyetlennek nyomvonaluk. A K–Ny irányú főutak és főbb mellékutak alapvető rendeltetése a Tisza és Duna összekapcsolása volt. Az É–D, vagy a Kiskunsági Homokhátságon kialakult földrajzi viszonyoknak és Buda/Pest helyzetének köszönhetően inkább ÉNy–DK irányú főutak és főbb mellékutak feladata az ország szívének elérése volt. Jelen munkában ezeket az alapvetően eltérő funkciókat sikerült megfigyelni, a különböző utakat kategorizálni.

Az úthálózat a települési rendszerrel párhuzamosan természetesen folytonos változásban, alakulásban volt a középkor folyamán. Egyes nyomvonalak megváltoztak, szerepük átvértékelődött, a települések jelentőségének változásával együtt. E folyamatokat még a települések esetében is csak nehezen lehet nyomon követni, az úthálózat ilyen fokú változásairól csak ennek függvényében lehet értekezni. *Kecskemét* szerepének a tatárjárást követő gyors emelkedése alapjaiban rendezhette át az útvonalak

jelentőségét is a Homokhátság K-i részében. De a kun szállások 13. század végi megjelenése szintén komoly átrendeződést eredményezhetett az úthálózatot tekintve is. Ezt talán a Pest-Szeged főút nyomvonalának valószínűsíthető áthelyeződése is mutatja, melynek gyaníthatóan a 13. század második felében igencsak zavaros kun szállásterület elkerülésével, egyben *Pétermonostora* szerepének összeomlásával párhuzamosan, Kecskemét és Félegyháza kiemelkedésében is szerepe lehetett. Éppen ez a 13. század végi nagyfokú átrendeződés figyelmeztet arra, hogy az úthálózat-rekonstrukció nem adaptálható teljes érvénnyel az Árpád-korra is. Az Árpád-kori lelőhelyek út menti elhelyezkedése és szóródása mutathatja meg egy-egy szakasz Árpád-kori eredetét is. Az útvonalak szerepének és jelentőségének átrendeződésére példát mutat a Kecskemétről DK felé haladó „Kis Mindszenti” út, mely a 16. század végén, Pákaszállás és Kisszállás, a környéken akkor már csak két élő falvát kötötte össze egy vonalban. E periférikus mellékútnak nyilvánvalóan kisebb szerepe lehetett a 16. század elején, mint az 1580-as években.

A térképeknek a középkori úthálózat rekonstruálásához való felhasználhatóságát tekintve, az alábbiakban összegezhetők az észrevételek.

A mai úthálózat is átörököltette a középkori úthálózat egyes szakaszait, mely az úthálózat főbb elemeinek változatlanóságát mutatja évszázadokon keresztül, a Kiskunságban ki lehet mutatni az úthálózat alapjainak kontinuitását a középkorból. Ennek csak részben oka az újkori települések helyzete, hiszen a középkori települések döntő többsége nem kel életre a 18. századra – jelentős hányada napjainkra sem –, illetve nem a középkori helyszínen épül újjá. Az évszázados változatlanóság magyarázata talán abban kereshető, hogy a földrajzi viszonyok az utak helyzetét nagyban meghatározták, melyek alapvetően nem sokat változnak a 18. század végéig. A kora újkor folyamán a Kiskunság lakatlansága ellenére, a jelentősebb utak továbbra is használatban maradtak. A 18. század végi igen ritka települési rendszer még nem okozza az újkor folyamán is használt, „hagyományos utak” felhagyását, az új települések racionálisabb megközelítése érdekében. Bármelyik hatás is jelentkezett erőteljesebben, úgy tűnik, – elsősorban a terepbejárások alapján kirajzolt lelőhelykataszter függvényében – hogy a georeferált I. katonai felmérés önmagában is alkalmasnak bizonyul a késő középkori úthálózat rekonstruálására a Kiskunsági Homokhátság területén.⁸⁵⁰ (3–7. térkép, mellékletben)

⁸⁵⁰ Az Árpád-kori helyzetre nem teljesen illeszthető ez a rendszer, melyet az eltérő településrendszer is jelez. Ezzel szemben, főként néhány főút esetében felmerült a lehetősége a korábbi előzményeknek is, melyet az Árpád-kori, vagy Árpád-kori előzményen létesült középkori lelőhelyek rajzolnak ki. Ilyen egyértelmű nyomvonal a *Pest–Szegedi út Félegyháza–Sáregyházi szakasza*, ahol az út mentén sorjáznak az Árpád-kori templomos települések.

4. Összefoglalás

4.1. A Kiskunsági Homokhátság Árpád-kori központja – Pétermonostora

Bugac-Felsőmonostor–Csitári tanya lelőhelyen, 2010–2013 között folytattuk azt a nagyszabású terv-ásatást, melynek eredményeképpen a Homokhátság 12–13. századi központját sikerült azonosítani. A Duna–Tisza köze középső részén eddig egyedülálló kolostor-együttes és az azt körülölelő nagy kiterjedésű település, a magyar középkor régészeti kutatásában fontos szerepet kaphat a jövőben. Jogosultsága e disszertáció keretein belül fenti kiemelkedő szerepén túl az, hogy szemléletesen érzékelteti a távlati lehetőségeket a komplex vizsgálati módszer továbbfejlesztése, kiteljesítése esetén. Pétermonostora lényegében egy településtörténeti „mélyfúrás” a dolgozatban. A középkori Pétermonostorával azonosított helyszín önmagában jelentősen megváltoztatta ismereteinket a Homokhátság középkoráról, különösen a 12–13. századról. Jelentősége abban is kereshető, hogy a viszonylag rövid ideje tartó ám intenzív kutatás eredményeképpen, magán a lelőhelyen jelentősen túlmutató, általános érvényű következtetések levonására is lehetőséget nyújt. Mivel ezt a települést sem kímélték a környék települési rendjére hatást gyakorló folyamatok, így története szimbolizálja az egész Homokhátság történetét.

Bugac területe több középkori birtok összeolvadásából keletkezett. A névadó Bugac(háza) K-i szomszédságában vannak Felsőmonostor, valamint Alsómonostor határrészek. A területnek nevet adó középkori Pétermonostora a felsőmonostori határrészben, annak közepén fekszik. A lelőhely a mai Kiskunság közepén két kistáj, a Bugaci-homokhát és a Kiskunsági-löszöshát találkozási pontjánál, Bugac Nagyközségtől alig 2 km-re, K-re fekszik.

Pétermonostora szerkezeti bemutatása a templomos lelőhelyek adatfelvételi szempontjait követi, mely egyrészt a rendelkezésre álló korábbi adatok, valamint a jelentős új eredmények ismertetését jelenti.

4.1.1. A monostor régészeti kutatástörténete

A monostori területekre korán felfigyelt a régészeti kutatás, mely az alsómonostori templomromnál történt 1880. évi feltárás óta, főként a középkori templomos helyszíneket helyezte középpontba. Habár ebből az ásatásból, majd az 1920-as évektől ezt követő, főként Szabó Kálmán nevéhez fűződő kutatásokból alig tudunk használható információkat kinyerni, azt biztosan állíthatjuk, hogy azok monostort nem érintettek.⁸⁵¹

A monostor első konkrét említése 1950-ben történt, mikor Dr. Kalmár János egy 19. századi temető megvizsgálása során *„attól nem messze találta meg a monostor alapfalát, a monostort övező kőfalat, a téglából épített cellákat, valamint faragott kődarabokat, melyeket a helyi plébánián helyezt*

⁸⁵¹ A bugaci régészeti kutatások történetének összefoglalása: ROSTA 2004. 127–133.

*el. Ezeken kívül semmilyen régebbi tárgyat nem talált”.*⁸⁵² Régészeti ásatások ekkor nem történtek, a helyszínelés minden bizonnyal az ún. Monostordomb környékén történt földhordáshoz kapcsolódott, mikor úttöltésnek hordták el a halom egy részét. Feltárásunk megfigyelései, visszaemlékezések és korabeli légi felvételek georeferálása alapján, ma már igen jól nyomon követhető az 1950–1953 évek között a dombot ért, szakaszosan végbement pusztítás. Az ezek nyomán mutatkozó falkiszedések főként a kolostor Ny-i, még feltáratlan szárnyával kapcsolatban adnak segítséget a teljes alaprajz megismeréséhez.

2000–2002 között Sárosi Edit doktori kutatási program keretében, szisztematikus terepbejárásokkal térképezte föl Bugac felsőmonostori határrészének és Alsómonostornak középkori lelőhelyeit. Ennek során Bugac Nagyközségtől K-re 1,5 km-re, a Csitári tanya mellett egy igen jelentős kiterjedésű, az Árpád-kortól a 16. századig fennálló településre bukkant. A növényzet miatt megközelíthetetlen Monostordomb körül egy 2001-ben történt erdősítést megelőző mélyszántás után megtalálta a település plébániatemplomát, melynek kisebb részletét feltárva egyben igazolta Szabó Kálmán egykori ásatási helyszínét is. E kutatás egyéb érdeme még a terület azonosítása a Lázár deák térképén szereplő Monostor településsel, valamint a lelőhely valószínűsíthető kiterjedésének felvázolása volt, ám egykori monostor létét bizonyítani ekkor sem lehetett.⁸⁵³

A monostorok kutatását célzó IPA pályázatok segítségével 2010-ben kezdtük meg a Monostordomb környékén azt a munkát, mely fenti előzmények alapján egy eddig ismeretlen, beazonosítatlan kolostort hozott felszínre. A turisztikai jellegű pályázatok anyagi lehetőségeinek köszönhetően, viszonylag rövid idő alatt sikerült a komplexum nagyobb hányadát feltárni.

Az ásatások eddig főként a Monostordomb szűkebb környezetére, vagyis a kolostor-együttesre, valamint a Szabó Kálmán által részben feltárt, majd Sárosi Edit révén 2002-ben azonosított plébániatemplomra koncentráltak. A település kiterjedésére, valamint szerkezeti változásaira vonatkozó megfigyeléseket a többszörösen megismételt szisztematikus bejárások, geofizikai vizsgálatok, archív és új légifelvételek, valamint a példa nélküli leletanyagot produkáló, folyamatosan végzett fémdetektoros vizsgálat alapján tehettük meg. A központi helyszíneken végzett ásatások, valamint a középkori település fémkeresővel történt szisztematikus átvizsgálása folytán minden várakozást felülmúló mennyiségű és minőségű fémanyag került elő, köztük unikális leletek sora is. Az évszázados nagyfokú pusztítás ellenére a kolostor-együttes több részén visszaellenőrizhető, pontos eredményeket adott a szintkövetéses feltárási technika alkalmazása. Az elmúlt évek tapasztalatai alapján kidolgozott, fotogrammetriai alapokra helyezett dokumentálási szisztéma és az ebből megalkotott térinformatikai rendszer használhatósága a feltárás és a feldolgozás során tökéletesen igazolódott. Mindezek – némi szerencséivel párosulva – kiváló lehetőséget adnak e középkori lelőhely történetének leírásához és ezen túlmutatóan, alkalmassá teszik általános érvényű következtetések levonására is.

⁸⁵² KALMÁR 1950.

⁸⁵³ SÁROSI 2002.

A helyszínről már az eddig elvégzett munka révén is teljes monográfiára való anyag gyűlt össze, melynek feldolgozása különböző szakterületek kutatóinak feladata a közeljövőben.⁸⁵⁴ A következőkben az elmúlt évek sokrétű eredményeinek teljes körű bemutatására nem tehetünk kísérletet, ezt a diszertációban elfoglalt szerepe sem indokolja.

4.1.2. Középkori források

A korábbi téves magyarázatok és ezekből eredő félreértések után, a forrásokban szereplő Pétermonostorának a mai Bugac Nagyközség, Felsőmonostor nevű határrészében való elhelyezkedését Györffy György ismerte fel.⁸⁵⁵ Egy 1411. évi oklevél felsorolásából kiindulva, mely *Petermonostra*, *Palmonostra* és *Morochgatha* egymás mellett fekvő birtokokat említ, a mai Felsőmonostor területére helyezte Pétermonostorát, Alsómonostorra pedig Pálmonostorát, a ma is létező Móricgát É-i szomszédságában.⁸⁵⁶

A helyszínhez kapcsolható első biztos említés 1219-ből való.⁸⁵⁷ Az oklevél szerint ekkor *Gregorius*, valamint a nem három tagja *Jacob*, *Marcus*, *Herne* és a *Shungban* fekvő *Pethur* István nevű apátja választott bíróként működik.⁸⁵⁸ Bár több lehetőség is felmerült Shung fekvésével kapcsolatban, annak újabban elfogadott feloldása Csongrád megyét jelenti.⁸⁵⁹

1258-ban a Becse-Gergely nemzetség tagjai közötti kegyúri jogok kapcsán felmerülő nézeteltérések során kerül elő *Petur Monustura* és *Dyenus Monustura* neve. E nemzetség tagjai között van felsorolva többek közt *Erney* és egy Gergely nevű ember is, akik akár azonosak is lehetnek az 1219-es forrásban szereplőkkel.⁸⁶⁰ A Becse-Gergely nemzetség a korszak legjelentősebb nemzetségei közé sorolható, melynek négy monostora közül az együtt említett Dénesmonostora és Pétermonostora a nem Bethlen-ágához tartozott.⁸⁶¹

Egy hosszabb, forrás nélküli időszak után 1347-ben tűnik fel neve újra, ekkor Becsei Töttös pereskedik *Peturmonustra* és *Palmonustra* nevű birtokokért. Több évi pereskedés eredményeképpen, 1349-ben Töttös mester számára ki kell szolgáltatni a birtokokról Béla király által kiadott okmányokat.⁸⁶² Becsei Töttös eredetileg nem tartozott a Becse Gergely nemzetséghez, csak egy 1342-es ügy folytán ismerték el a nem tagjának.⁸⁶³

⁸⁵⁴ A fémanyag művészettörténeti vonatkozású feldolgozását Kiss Etele, a numizmatikai anyagét V. Székely György végzi. A kőfaragványok művészettörténeti elemzése Jankovics Norbert feladata. A restauráláshoz kapcsolódó tudományos vizsgálatokat Biacsi Karolina, az embertani anyag meghatározását Bernert Zsolt végzi. A térinformatikai rendszer kidolgozója és fejlesztője Pánya István. A kolostor-együttes melletti 14–16. századi plébániatemplom leletanyagát Fazekas András Kristóf, MA szakdolgozat keretében dolgozza fel.

⁸⁵⁵ A Pétermonostorral kapcsolatos téves azonosítások összefoglalása: ROSTA 2004. 127.

⁸⁵⁶ GYÖRFFY I., 898-899.; BÁRTFAI-SZABÓ 1938. 128.; BORSA 1993. 227.

⁸⁵⁷ Félégyházy József 1093-as időpontja nem állja meg a helyét, ugyanis a forrásban szereplő helység helyes olvasata nem Pétermonostora, hanem Péterréve. FÉLEGYHÁZY 1943. 143.; WENZEL 1859. 70.

⁸⁵⁸ KANDRA 1898. 202.

⁸⁵⁹ K. FÁBIÁN 1997. 111., 131.

⁸⁶⁰ FEJÉR 1829. 461.

⁸⁶¹ PETROVICS 1978. 16.

⁸⁶² ZO II. 1872. 227., 359.

⁸⁶³ KARÁCSONYI 1900. 248.

A két monostori birtok története továbbra is összeforrt, 1359-ben az akkorra elhunyt Becsei Tötös helyett már új urai vannak *Peturmonustura* és *Palmonustora* Pest megyei birtokoknak.⁸⁶⁴

A 14. századi források Pest mellett hol Fejér, hol Csongrád megyébe helyezik e Bugac környéki birtokokat. Ez egyrészt azt mutatja, hogy a felsorolt megyék határa valahol e tájon húzódott. Mindamellet az ebből az időszakból ránk maradt egyéb határjárások jelentősen pontosabb képet adnak a határvonalak tekintetében. E következtetlenségnek oka lehet talán az is, hogy e birtokok a kun területekbe ékelődtek be, melyek rendezetlenebb birtokviszonyai még ebben az időszakban is tetten érhetőek.

A lokalizáláshoz döntő fontosságú 1411. évi adat után, 1488-ban a Zeleméri család *Petermonostora* birtokáért pereskedik. 1517-ben a települést már csak Monostor néven említik, majd *Monstor* néven szerepel Lázár deák térképén is Kecskemét, Félegyháza és Halas között, mely azt valószínűsíti, hogy a 16. század elején még a környék jelentősebb települései közé tartozhatott.⁸⁶⁵

A helység a török hódoltság időszakában viszonylag korán elpusztult, 1546-ban ráják nélküli pusztaként említik, mely később sem települ újjá. A török adóösszeírás 1559-ben a két monostor pusztát külön említi, mindkettőt Monostor néven.⁸⁶⁶ A későbbiek során Kecskemét legelőjévé válik a terület.

Látható, hogy Pétermonostora Árpád-kori történetéhez az írott források igen kevés támpontot adnak. Az 1219. évi az egyetlen, bizonyosan a kolostor fennállásának idejéből származó oklevél, az 1258. évi adat az ásatások eredményei szerint, már kétséges a kolostor működését illetően. Annyit biztosan tudunk, hogy volt apátja annak a kolostornak, mely a 13. század első felében a Becse-Gergely nemzetség kegyurasága alá tartozott. A források alapján sem annak alapításáról, alapító személyeiről, sem rendi hovatartozásáról nem tudunk biztosat, mint ahogy magát a települést meg sem említik az oklevelek.

4.1.3. Pétermonostora azonosítása

A 14–15. századi források Pálmonostorát minden esetben egyszerre említik Pétermonostorával, azokat minden esetben külön néven, külön birtokként nevezik, mely a 16. századi két szomszédos Monostor pusztá révén a mai napig is így él. Az oklevelek adatai alapján bizonyos, hogy legkésőbb 1347-től kezdve két különálló monostori területről beszélhetünk. Azonban megválaszolandó kérdés, hogy ezt megelőzően is két különálló birtok létezett-e, vagy a korszakban nem ritka gyakorlatnak megfelelően birtokosztódás révén alakul így a 14. századra egy korábbi nagyobb uradalom sorsa. A válaszhoz a két monostori határrész régészeti emlékeinek segítségével próbálhatunk közelebb jutni.

A Felsőmonostor–Csitári tanya lelőhely mellett Alsómonostoron, a Papp tanya közelében is van egy nagyobb kiterjedésű Árpád-kori, templomos település.⁸⁶⁷ Az itt folytatott 1880. évi feltárás, majd Szabó Kálmán 1926. és 1932. évi ásatásainak eredményei ugyan erős ellentmondásban vannak egy-

⁸⁶⁴ BAKÁCS 1982. 215.

⁸⁶⁵ HORNYIK 1865. 26–27.

⁸⁶⁶ KÁLDY-NAGY 1985. 440. A településen folytatott fém-detektoros vizsgálat során előkerült egy éremlelet, melyben 312 darab akcse mellett 20 magyar pénz is volt. E jelentős éremlelet magyar záró veretei 1543-ból vannak. Óhatatlanul is felmerül e pénzek földbe kerülésének kapcsolata Monostor település végső pusztulásával.

⁸⁶⁷ SÁROSI 2001., 2002a, 2002b.

mással, nagyobb méretű templomának alaprajzát viszont ismerjük.⁸⁶⁸ Bár 2013-ban végeztünk kisebb próbaásatást az erősen roncsolt egykori alsómonostori romtemplom környékén, de annak során inkább újabb nehézségek merültek fel, mintsem megnyugtató választ kaptunk volna arra az alapvető kérdésre, hogy számolhatunk-e itt is monostorként azonosítható épülettel.

A két monostor elnevezésű terület kapcsán elmondható, hogy a felsőmonostorin bizonyosan van egy Árpád-kori kolostor és azt övező jelentős település, mely leletanyagának intenzitását, minőségét és kiterjedését tekintve is nagy központként határozható meg. Alsómonostoron van egy, a korszakban általánosnak mondottnál nagyobb méretű templom, melyhez jelenleg még kétséges, hogy tartozott-e kolostorépület. A település kiterjedése, leletanyagának intenzitása és egyéb jellemzői alapján azonban még a 12–13. században is jelentősen kisebb, mint a 4 km-re, É-ra lévő felsőmonostori. A két monostori terület központi lelőhelyei alapján úgy tűnik, hogy az Árpád-korban is két külön birtokról beszélhetünk, mégha Pálmonostora nem is szerepel a korai oklevelekben.

A két bemutatott terület kapcsán mindenképpen felmerül egy kérdés. Mi alapján lehetünk biztosak abban, hogy Bugac-Felsőmonostoron Pétermonostorát és nem Pálmonostorát lehet azonosítani? Györffy György lokalizálása, mely az 1411. évi oklevél felsorolásából ered, a mai települések és puszták elhelyezkedését tekintve megfelel a valóságnak. Azonban ma már az egykori birtokok központjainak elhelyezkedését is ismerjük, amelyek helyzete alapján nem lehet egyértelműen egy É–D irányú egyenesre fölfűzni az említett középkori birtokokat. Így a felsorolásból eredő logikai megközelítés önmagában nem bizonyítja azt, hogy Felsőmonostoron volt Pétermonostora, Alsómonostoron pedig Pálmonostora.

Az eddigi adatok alapján nyilvánvalónak tűnik, hogy mind Felsőmonostor területén, mind Alsómonostoron van a 12–13. században egy nagyobb települési góc, az ismert kisebb Árpád-kori telepek között. Azonban míg a Felsőmonostor Csitári tanya lelőhely, mégha a korábbinál kisebb településként is, de a 14–16. században is továbbél, addig Alsómonostor Papp tanya lelőhely temploma körül, a szórványos későbbi nyomok ellenére sem mutatkozik komolyabb továbbélés. Ezért a felsőmonostori lelőhelyen, a jelentős 14–16. századi leletanyag alapján egyértelműen azonosítható a Lázár deák térképén is szereplő 16. századi Monostor. Ezzel szemben Alsómonostoron, a templom környezetében csak Árpád-kori település van. Az idei kis felületű ásatás és a terület fém-detektorral történt átvizsgálása után szórványosan mutató 14–15. századi pénzek inkább csak a továbbra is az eredeti nyomvonalon, a templom mellett elhaladó középkori út folytán találhatóak az alsómonostori rom környékén. Késő középkori telepre utaló kerámiaanyag csak a lelőhelytől távolabb, attól egyértelműen elkülönülve mutatkozik. Márpedig az 1488. és 1517. évi források szerint a 16. századi Monostor település előzménye Pétermonostora volt, nem Pálmonostora. Önmagában az a tény, hogy Felsőmonostoron van jelentősebb település a 14–16. században, míg Alsómonostoron nincs, bizonyítékot jelent Pétermonostora lokalizálásához.

⁸⁶⁸ ROSTA 2004. 128., 170.

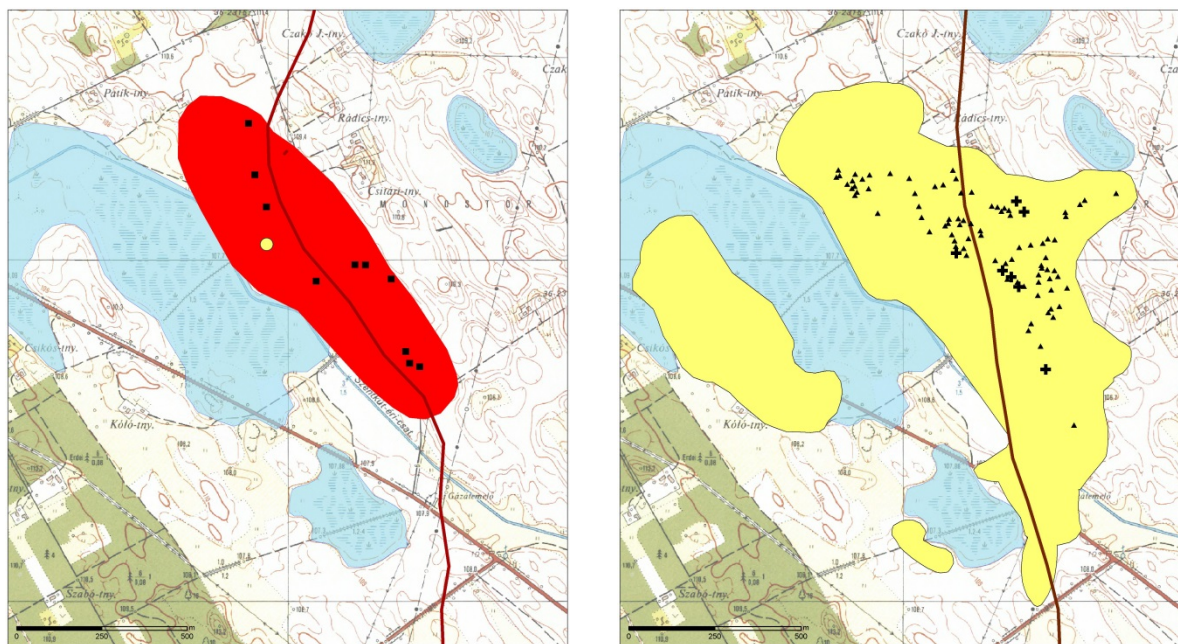
A kolostornál a 2013. évben talált szenzációs lelet, melyet egy 12. század utolsó negyedében készült, Szent Péterhez köthető ereklyetartónak határozhatunk meg, esetleg a név eredetére is utalhat – mégha a kolostor alapítása a régészeti eredmények szerint korábban is történt, mint az ereklyetartó idekerülése.

A fenti indokok alapján kijelenthetjük, hogy Györffy György vélekedése, miszerint a 13. századtól Péter/Pétermonostorának hívott település Bugac felsőmonostori határrészében volt, megfelel a valószínűségnek. Pontosabban pedig az megegyezik a Bugac-Felsőmonostor, Csitári tanya lelőhellyel.

4.1.4. Települések

A leletanyag szóródásának megfigyelésével, valamint az egyéb középkori jelenségek felismerésével a lelőhely pontos kiterjedését lehetett meghatározni, valamint jól elkülöníthető részeit lehetett megfigyelni. Egyértelműen jelentős eltérés mutatkozik az Árpád-kor és a 14–16. századi időszak hagyatéka között. Ez mind a települések kiterjedésében, mind a leletanyag mennyiségében és minőségében is megmutatkozik. A több soron végzett terepbejárások során a fémanyag szóródása mellett a kerámiaanyag és egyéb, a szántásban mutatkozó jelenségek rajzolták ki a lelőhely kiterjedését. Egyes esetekben szétszántott épületekhez lehetett kötni a felszíni nyomokat, melyek leginkább nagyobb agyagospaticsos foltokban jelentkeztek. Ezek többször hamus foltokban kisebb mennyiségű téglával, kővel együtt mutatták az egykori épületek kemencéinek, kályháinak nyomait. Ezek az egyértelműen házként azonosítható jelenségek a kerámiaanyag és pénzék alapján is a 14–16. század épületei voltak. Eddig kilenc hasonló, egyértelműen a késői településhez tartozó házként azonosított jelenséget ismerünk, szinte egy vonalra felfűzve. A késő középkori Pétermonostora egy ÉNy–DK irányú dombháton elhelyezkedő, hosszanti elrendezésű, klasszikus egyutcás település lehetett a középkori út mentén. Az Árpád-kori leletanyag szóródása jelentősen más képet mutat. A település sokkal nagyobb területen helyezkedik el, illeszkedve a domborzati viszonyokhoz, körbeveszi az egykori vízjárásos részeket, tavakat. A bizonyosan későközépkori házakon kívül egyéb objektumok is mutatkoztak a felszínen. Ezek közül kiemelkedik az a jelenségcsoport, mely a környező dombtetőkön, körülbelül 20 méteres körben szétszántott jelentősebb mennyiségű réti mészkővel, hamus és agyagos foltokkal jelentkezett. Ezek környezetében koncentráltan nagy mennyiségű, kiváló minőségű Árpád-kori fémanyagot és kerámiát találtunk. A kolostortól D-re mintegy 100 méterre volt lehetőségünk egy, a mai dűlőút eróziós tevékenysége által nagyrészt elpusztított kőalapozású épület részletét feltárni. Bár a teljes jelenséget nem volt alkalmunk megkutatni, az kiderült, hogy az egy épület kőből rakott alapozása volt. Az eddigi terepbejárások ezen kívül 7 hasonló, kőalapozású épület léteire engednek következtetni, melyek leginkább a kolostortól K-i irányban jelzik az Árpád-kori település központi részét. Úgy tűnik, hogy a kolostor-együttest körülölelő újabb erdősítések megelőző mélyszántása éppen a középkori lelőhely központi részében okozott maradandó károkat. A kolostortól ÉK-re lévő szántón sok szürke agyagos folt jelentkezik a szántásban. Erre a részre a késő középkori település nem terjed ki, a kerámiaanyag és a minőségi Árpád-kori fémanyag koncentrációja, ezeket a lelőhely egész területén

megfigyelhető foltokat Árpád-kori objektumok, minden bizonnyal épületek nyomaiként engedi azonosítani. Közel 100 ilyen törmelékes foltot mértünk be, az aktuális talajviszonyoktól is függően, igen egyenetlen eloszlásban.

32. ábra. Pétermonostora település 12–13. századi, valamint 14–16. századi kiterjedése

A terepbejárások során gyűjtött fémanyag többsége a településről került elő, egyenetlen szóródásban. Egyes lehatárolható részekben kiugróan magas a jelentősebb, aranyozott tárgyak aránya. Ilyen gócpont a kolostortól DK-i irányban lévő domb környéke, valamint az ÉK-i szántó. A valószínűsíthető településmag a sajnálatos erdősítés miatt csak csekély eredményekkel szolgált. A középkori lelőhelyen belül elkülöníthető jegyek azt mutatják, hogy a település legnagyobb kiterjedését és intenzitását a 12–13. század fordulójára érte el. Ekkor az egybefüggő település 1,6-1,8 km hosszú és 700-800 m széles volt, amit kisebb nagyobb szórtabb településrészek vettek körbe, főként az alsómonostori templom irányába, a középkori útra felfűződve. Az itt folytatott új vizsgálatok a jól rekonstruálható út mentében szinte folyamatos, a kolostor környéki központi településhez hasonló kiváló minőségű fémanyagot is szolgáltatató megtelepedést mutatnak.

Megválaszolandó kérdés a település indulásának ideje, annak a kolostor-együtteshez való viszonyulása. Az ásatások eredményei szerint a bazilika és a kolostor első fázisa az 1130–1150 közötti időszakban épült, az ezt közvetlenül megelőző nagyterjedésű temető területén. A nagy sírszámú korábbi temető annak bizonyítéka, hogy a település nem a kolostor miatt alakul ki, hanem számolhatunk egy komoly alapnépességgel már az alapítást megelőző időben is. Az eddig feltárt részen a sírokban talált mellékletek bizonyossága szerint, a temető indítása a 11. század közepénél nem történik hamarabb. A településről gyűjtött fémanyagban is kimutatható egy 11. századi horizont. Bár vannak a település területén talált szórványos leletek melyek a település korábbi alapítására is utalhatnak, a jelenlegi álláspontunk szerint arra valamikor a 11. század első felében kerülhetett sor. (1. tábla 1.)

4.1.5. A kolostor-együttes

Ezen a helyszínen, talán maga az egykori kolostor létének bizonyítása a legfontosabb eredmény. Az erősen roncsolt Monostordombtól kissé távolabb É-i irányban, egy egyenletesnek és bolygatatlannak tűnő nagyobb felületen nyitottuk első szelvényeinket 2010 őszén, ahol vastag törmelékréteg alatt egy jelentős visszabontott kőépület – a kolostor K-i szárnya – belső helysége mutatkozott. Itt a kifogástalanul alkalmazható szintkövetéses feltárási technika eredményeképpen mutakozó stratigráfiai viszonyok alakították ki azt a kronológiai felosztást, mely mindössze kisebb pontosításokkal érvényes a lelőhelyen. A kolostorépületnek eddig valamivel több, mint felét tudtuk feltárni, mely alkalmas az időrend és alaprajz pontos tisztázásához.

A kolostort megelőző nagy kiterjedésű, a 11. század közepén nyitott temető a kolostor eddig feltárt felülete alatt egyöntetűen jelentkezett. E korai temető felhagyása az első épület felépítéséhez kapcsolódik, ekkor az építkezéshez elplanírozzák annak egy részét. A pontos rétegtani megfigyelésnek és némi szerencsének hála, e rétegben talált pénz segítségével tudjuk az első építési fázist – ily módon a temető ezen részének felhagyását – viszonylag pontosan, az 1130–1150 közötti időre meghatározni. A kolostor templomának agyagalapozásából egyébiránt szintén ezt az időpontot meghatározó érme jött elő, mely egyértelművé tette, hogy a templom és a későbbi K-i kolostorszárny épülete megközelítőleg egy időben, de mindenképp egy koncepció alapján épült. (2. tábla 1.)

Az 1950-es évekbeli földhordás pont a K-i kolostorszárny és a templom találkozásánál okozott nagyobb károkat, mely a mellékkápolna legalább két ízben történő átépítése kapcsán nyitva hagy néhány kérdést. Úgy tűnik, hogy a két épület ekkor még vagy különálló volt, vagy a mellékkápolna helyén részben nyitott épületrésszel csatlakozott egymáshoz. Felmerül lehetőségként, hogy ez a 6×23 m alapterületű helység eleve talán nem is kolostornak épült, hanem ahogy az Szermonostor esetében is valószínű, egy udvarház lehetett.⁸⁶⁹ Az majd csak a további építkezések során épül bele a kolostorba, annak K-i szárnyaként. E K-i szárny egy átépítését biztosan ismerjük. Az épület későbbi, 14. századi visszabontása ellenére az alapfalak bennmaradtak, melyek szerint az épület alapozása valamikor jelentős erősítésen ment keresztül. A korai, 70-80 cm széles kőalapozás épületének a visszabontása során, az alapozás mellé ásott árokba töltött sárga, dögölt agyaggal erősítik meg azt, mely így megközelítőleg 1,3-1,5 m széles lesz. Mintegy agyagdugóval lezárják a korai kőalapozást, mely így a későbbi fal-kitermelés során rejtve marad a követ kibányászók előtt, meghagyva számunkra az átépítés fontos információját. Mivel a falak helyzete nem változik, így az erősítés falszélesítést jelent, mely gyaníthatóan felfelé irányuló építkezéssel függ össze.

A kolostor és az ekkor még különálló épület összekapcsolása, valamint az udvar kialakítása csak ezt követően történt. Ekkor a bazilika Ny-i falával megegyező síkban, annak meghosszabbításában egyszerű kőfallal vették körbe azt, a temetkezések megszűntek ebben az irányban. Az így kialakított kolostorudvar szabályos téglalap alapterületű, 28×14 m nagyságú volt. Az épület és a kolostor találkozásánál félköríves szentélyzáródású mellékkápolnát építettek. (2. tábla 2.) Az udvar két, feltöltődési

⁸⁶⁹ VÁLYI 2014. 181.

réteggel elválasztott, jól követhető járószintjének részleteit bontottuk ki eddig, mely hosszabb ideig tartó használatot mutat. E járószinteknek a bazilika irányába tartó erős emelkedése azt mutatja, hogy az udvar nem volt vízszintes, a templom dombon állt. A járószintek emelkedése a kolostor és a templom találkozásánál sajnálatos módon éppen egybeesik az 1950-es évek pusztításával, melynek következtében azok tovább már nem követhetők. Az így kialakított téglalap alapterületű udvar É-i felében cölöphelyek és ülőgödrök mutatkoztak a járószintekbe mélyedve, melyek a falhoz épített színek, műhelyek nyomai.

A kolostornak valamikor a 13. század elején történt meg az nagy átépítése, mely monumentális méreteit és végső formáját megadta. Az É-i kerítőfalat felhasználva, a Ny-i kerítőfalat visszabontva felépül a szabályos kolostornégyszög. Az udvar jelentős mértékű feltöltésével kiegyenlítik a korábbi járószintek emelkedéséből adódó egyenetlenséget. Bár az újabb kori pusztítás ezt a késői, magasan fekvő udvari járószintet nem hagyta meg, a feltöltésbe mélyedő ekkor épített kerengőalapozás vízszintesége, egyértelműen mutatja ezt az akaratot. A feltöltés eredményeképpen az udvar É-i részének jelentős emelkedése történt, ezzel együtt az udvaron kialakítják a kolostor temetőjét is. Az udvar szintjének jelentős megemelése következtében a K-i szárny bejáratánál lévő külső lépcsőt is megszüntetik, csak a belső térbe levezető lépcső marad meg. Ehhez az építkezéshez kapcsolhatjuk a teljes Ny-i szárny és a korábbi É-i kerítőfal nyomvonalán, talán annak felhasználásával az É-i szárny felépítését illetve a K-i kolostorszárny megerősítését, a mellékkápolna átépítését is. Emellett a templom Ny-i előcsarnoka és a D-i mellékkápolna is ehhez a nagy építkezéshez köthető. (2. tábla 3.)

Bár a kolostornak nagyobb részei, végeredményben a teljes Ny-i szárny feltáratlan még, az eddigi is egy feltűnően nagyméretű kolostorépületet mutatnak. A réti mészkő és sárga agyag felhasználásával épített alapok mellett, a 14. századi falkitermelés rövidebb szakaszokon hagyott falcsonkokat, melyek az épület-együttes felmenő falainak méreteiről adnak pontos képet. A K-i épületszárnyban az udvarra kivezető lépcső mellett maradt meg egy rövidebb belső falszakasz, mely annak szerkezetére is utal. A 12. század végi járószint fölött 1,2 m szélességgel indul a fal lábazata, majd egy sor kváderkő után 0,9 m szélességben szűkül be. Az épület É-i főfala viszonylag magasan megmaradt, itt a három sor faragott kváderkő szerint 1,2 m széles felmenő fallal kell számolni, mely alatt 2,4 m széles alapozás van. A K-i szárny jegyei mindenképpen emeletes épületet engednek rekonstruálni, legkésőbb a kolostor utolsó periódusában. A kolostornégyszög alapterületét a feltárás és az 1950-es évekbeli légifelvételek georeferálása révén pontosan meghatározhatjuk, mely 36×29 m. A késői udvar belső méretei 22×21 m, melyet a 2013. évben egy 3 m széles szondával középtájon vágtunk át. Bizonyos, hogy a kolostor kútja nem esett ebbe a sávba, annak az udvar egy másik pontján kell lennie. A kolostor É-i szárnyának külső részénél egy építmény indulása mutatkozik. Mivel a gyengébb alapozású párhuzamos falak az erdő alá futnak be, így a további feltárás nehézségekbe ütközik, melyet a 13 évvel ezelőtti erdő alatti mélyszántás tovább súlyosbíthat. Mindamellet valószínűnek látszik, hogy a késői időszakban egy külső, nagyméretű épület-együttes van az É-i szárnyhoz építve, mely esetleg gazdasági részleg lehetett. További részeinek feltárása csak az erdő kivágása után lehetséges.

A kolostor még feltáratlan részei, a helyiségek meghatározását nem teszi lehetővé. A K-i kolostorszárny nagyméretű, osztatlan helyiségében az átépítés utáni időben egy kerek alapterületű, téglalapozású egyszerű agyagkemence állt. Ezt a késői fázisban felváltja egy, a lépcső mellé a falhoz épített téglalap alapterületű, vörösmárvány borítású téglakemence, melynek füstelvezető kürtőjének indulását is sikerült megfigyelni a megmaradt rövid, felmenő falszakaszban.

Az É-i szárny feltárt helyiségét a kolostor felhagyása utáni időszakban is használják, egy nagyméretű falhoz épített kemence tanúsága szerint egészen az épület lebontásáig. E helyiség stratigráfiai viszonyai teljesen eltérnek az eddig megismertektől, ennek biztos magyarázatát a további feltárások fogják megadni. Mivel a kolostor külső falához egy megszólalásig hasonló nagyméretű kemence van építve, így felmerül a gyanú, hogy az épület omlása során még használatban lévő É-i helyiség kapcsolatban állt a kolostoron kívüli résszel. A jelen álláspont szerint az É-i helyiség az épület egyéb részeitől eltérően másodlagos használatba kerül, egészen a 14. század elejéig, az épület-együttes lebontásáig.

Az új kutatások megkezdése előtt az un. Monostordomb a környezetéből mintegy 4-5 m magasan kiemelkedő, 30×20 m alapterületű, láthatóan roncsolt halom volt. A 19–20. század fordulóján temetőként használt egykori megszentelt helyet, az 1950-es évek elején úttöltésnek kezdték elhordani. Mire a domb elszállítását felfüggesztették, a korábbi nagy alapterületű kiemelkedésből egy kisebb, meredek falú magaslat alakult ki. A templom teljes feltárása a 2013-as idényben történt meg.

A dombelhordás szinte mindenhol érintette a főfalakat, de azokat a Ny-i előcsarnokon kívül olyan mértékben nem károsította, hogy komolyabb kétségek merülhetnének fel a templom alaprajzát illetően. Az ásatás végére egy ÉK–DNy irányítású nagyméretű, bazilikás elrendezésű háromhajós templom képe rajzolódott ki. A szentély félköríves záródású, a két mellékapszis egyenesen záródik. A teret 3 négyzet alapterületű oszloppár osztja fel, melyek egymással keresztben is sávalapozással vannak összekapcsolva. A templom külső hossza 22,5 méter, szélessége 14,8 méter. A bejárat mellett a Ny-i főfalhoz 2 külső támpillér kapcsolódik. A templom átépítése után egy 2,5 méter széles masszív alapozású Ny-i előcsarnokkal bővült, mely a tornyokat tartotta. Ezáltal, végső formájában a templom elérte a 29 méteres hosszúságot. A bazilikához É-ről csatlakozik a kolostornégyszög, valamint D-ről egy további épületrész, melyet mellékkápolnaként határozhatunk meg.

A templom 14. századi módszeres elbontása és az újkori pusztítás miatt csak néhány esetben tudunk álló falcsonkot kibontani. Főként az É-i fal és mellékhajó nagyobb része maradt meg jobb állapotban, itt egy alig 4 méteres szakaszon a felmenő fal szerkezetét is meg tudtuk vizsgálni. Eszerint az 1,2 m széles felmenő fal kváder-falazásos technikával épült. A nagyméretű faragott kváderkövek a falköpenyt alkotják, közbük kisebb és faragatlan réti mészkő törmelék van magként beszórva, mészhabarcba öntve. Érdekes, hogy a kolostor K-i szárnyának felmenő főfala nem ezzel a magtechnikával, hanem teljes szélességben faragott kövekből készült. Az alapok a kolostorszárnyéval megegyező technikával épültek, a nagy faragatlan réti mészkőből rakott sorok közé sárga agyagot döngöltek. A főfalak és a pillérek építőanyaga a falcsonkok szerint kizárólag kő volt, a törmelékből előkerült nagyobb mennyiségű téglát minden bizonnyal a belső épületelemekhez volt felhasználva. A többségében jó minőségű téglát között sok félköríves végződésű idomtéglat is találtunk. Minimális vakolat került

elő, különösen ritka közöttük a festett, melyek többnyire zöld, illetve sárga (arany)-fekete színnel jelentkeznek. Szerkezetileg a törmelékből kerültek elő, eredeti helyzetüket nem ismerjük.

Az É-i 1. és 2. pillér között egy eredeti helyzetében maradt téglafal mutatkozott a padlószint felett hét téglasor magasságban, a pillérek lábazatához építve. Ugyanennek maradványa van a két 2. pillér között keresztben is, illetve a jócskán elpusztított D-i oldalon is kisebb szakaszon. A diadalív és az 1. pillérek közötti rész olyan nagyfokú pusztítást szenvedett a későbbi beásásoktól, hogy a sávalapozás is csak foltokban maradt meg, de a téglafal valószínűsíthetően ezen a részen is folytatódott. Ilyen módon a főhajóban egy téglafalakkal lerekesztett helységet alakítottak ki, mely szerkezeti kórusként azonosítható. A jó eséllyel rekonstruálható szentélyrekesztés nem ismeretlen a korszakban, de hasonló szerkezetű előfordulása igen ritka. A bazilika középtengelyében, a Ny-i szentélyrekesztő külső felénél egy 1,6×1,6 m négyzet alapterületű, részben kitermelt, masszív alapozás volt, mely külső oltárként magyarázható. Az épület bontása során közvetlenül mellette ástott nagyobb gödörbe sok téglát volt beomolva, melyet jó eséllyel köthetünk az oltár felépítményéhez. A szentélyrekesztő és a külső oltár ténye közvetett módon igazolni látszik azt az eredményt is, hogy a 100 méterre lévő kis plébániatemplomot nem feltétlenül kell kapcsolatba hozni a kolostor-együttessel. A kolostor temploma az Árpád-korban plébániatemplomként is funkcionált.

A főfalak mentén kívül a pusztítás elvitte a középkori járósínteket, mely különösen az É-i oldalon fájó, ahol a kolostorépület csatlakozik a templomhoz. A domb tetején, a templombelsőben a 14. századi bontás, majd a valószínűsíthető középkori kincskeresések és az újkori sírok beásása okoztak nagyfokú pusztulást. A rengeteg beásás között, a törmelékréteg alatt azért kisebb-nagyobb foltokban megőrződött a templom középkori padlója. Különösen az É-i mellékhajó és a főhajó Ny-i felén, illetve a hosszabb ideig folyamatosan töltődött bejárat környékén fogható meg a többszörösen megújított templompadló. A megmaradt részeken sem vörösmárvány, sem téglalenyomatot nem találtunk egyik padlószinten sem. Úgy tűnik, hogy a templom padlója egyszerű agyagpadló volt, az É-i mellékhajó egyes szakaszai szerint esetleg mésszel vékonyan leszórva. A templom környezetében a középkori szintek megszakadása ellenére, a térinformatikai rendszer segítségével egyértelműen kiegészíthetők az egykori felszínek. Ennek révén jól szimulálható az a terepen is érzékelhető szintkülönbség, mely azt bizonyítja, hogy a templom eleve is magaslatra épült. Emiatt a templom, valamint a kolostorépület belső járósíntjei között mintegy 2 méteres szinteltolódás van. Ennek áthidalása nemcsak az építőknek okozhatott fejtörést, de az épp ezt a részt ért újkori roncsolás miatt nekünk is.

A bejárat a Ny-i oldalon volt, amit a folyamatosan megsüllyedt és feltöltött, a templom irányába emelkedő járósíntek mutattak. Az eredeti Ny-i fal küszöbének a helye látszott, ezt valószínűleg a végső visszabontás során kiemelték. Találtunk olyan nagyméretű kopott mészkőtömb-töredéket, mely küszöb darabja lehetett. A korai Ny-i főfalat a bejárat mellett 1-1 darab, nagyméretű külső támpillér erősítette. Ehhez a falhoz építik hozzá a nagy átalakítás során a Ny-i előcsarnokot. Az előcsarnok területét, a domb Ny-i, DNy-i szélét érte a legnagyobb pusztítás az 1950-es években. Ezen a részen közel 2-3 méter vastagon termelték ki a domb anyagát, aminek következtében nem kapunk rétegtani segítséget a Ny-i előcsarnok építési időpontjának meghatározásához. Az előcsarnok DNy-i sarkánál a széles

és mély alapozásnak az alja is elpusztult. A Ny-i előcsarnok kronológiájához más módon próbálhatunk közelebb kerülni. A kolostor esetében biztosak lehetünk a 12. század végi kisebb, majd a kolostor végső formáját kialakító 13. század első felére keltezett nagyobb átépítés tényében. A domb elhordása következtében szintén erősen roncsolt D-i mellékkápolna is ekkor épül a templomhoz. A templom részben eltérő alapozási technikával épült, mint a megmaradt alapozási szakaszok szerint az előcsarnok. A templom főfalainak alapozása a szokásos egymás mellé sűrűn rakott réti mészkő, mely közé sárga agyag volt döngölve, szélessége 1,6 m. A nyugati előcsarnok 2,6 m széles alapjai kissé ritkábban rakott kő, több agyag felhasználásával a déli mellékkápolna és a kolostor bővítésének technikájához teszi hasonlatossá. A korai Ny-i fal előtti erőteljes és folyamatosan töltött mélyedés irányultsága, valamint a külső támpillérek és a küszöb helye is egyértelművé teszik a korai időszakban a bejárat helyét, melyet hosszabb időn keresztül használtak. A kolostor középső fázisában az udvart határoló kerítés Ny-i része a templom nyugati főfalának vonalában van. A temető elhelyezkedése szintén egy későbbi építést feltételez, hiszen a Ny-i előcsarnok a késői Ny-i kolostorszárnyhoz hasonlóan rengeteg sírt vág el, míg a templom alapjai egyet sem. Mindezek alapján valószínű, hogy a templomot a kolostor-együttes nagy átépítése során látják el a masszív alapozású Ny-i előcsarnokkal, meghosszabbítva a templom alapterületét. A széles alapozás alkalmas volt a tornyok megtartására, melyhez felhasználták a korábbi külső támpilléreket is.

A fentiek alapján a háromhajós templomnak két építési fázisát lehet bizonyosan elkülöníteni. A templom kő és agyagalapozásából előkerült pénz alapján, a K-i kolostorszárnyhoz hasonlóan az 1130–1150-es évekre tehető a templom felépítése is. A bejárat és a Ny-i főfal elé történő nagyszámú temetkezés szerint hosszabb időszak után, valószínűsíthetően a teljes épület-együttest érintő nagyszabású átépítéskor kerül elé az előcsarnok. Ennek időpontja csak sejthető, jelenleg a 13. század elejére tesszük.

Bár a 11–12. századi nagy kiterjedésű temető indokolná egy korábbi templom létét is, a domb feltárása után lényegében kizárhatjuk, hogy az ezen a helyen állt volna. Hacsak az nem olyan szerkezetű építmény volt, melyet nyom nélkül eltüntettek a későbbi korok munkálatai és bolygatásai.

4.1.6. Temetők

Középkori egyházi épületek környékén általában nem szokás többes számban beszélni a temetőről. Pétermonostorán a többszöri építkezések, majd lebontás folytán azonban olyan jellegzetességeket vehetünk észre, melyekkel még e viszonylag rövid időszak temetkezési szokásai is jó eséllyel szakaszolhatóak. A kolostor-együttes környezetében eddig 420 temetkezést bontottunk ki úgy, hogy elsődleges cél az épület-együtteshez tartozó jelenségek feltárása volt. A kolostor udvarának és a templom tágabb környezetének feltárása esetén ez a szám még az újkori pusztítás ellenére is hatványozódni fog.

A kolostort megelőző időszak nagy területű és sírszámú temetőjéhez tartozó síroknak a felismerése, a feltárt terület nagyobb részén nem jelent különösebb nehézséget. 149 sír bizonyosan ebbe a csoportba tartozik, a stratigráfiai viszonyok következtében igen mélyen, többségében jól láthatóan sorokba rendeződve, minimális szuperpozíciós helyzettel jelentkeznek. Az bizonyos, hogy a temető záródá-

sa a kolostor és a templom építését követi az 1130–1150-es évek között. A sírokból talált mellékletek alapján megnyitását a 11. század közepénél korábbra nem tehetjük. (1. tábla 2.) Ez a 80-100 éves időintervallum magyarázhatja a sorok alapvető rendezettségét, illetve a néhány szuperpozíciós helyzet révén a szabályos sírsorok már éppen induló felbomlását is. A temető járósintje jól követhetően a 11. századi humuszos felszín, azt megelőző időszak járósintjére, vagy bármilyen korábbi beásásokra semmi jel nem utal. A szabályos téglalap alapterületű aknasírok általános jellemzői a megegyező mélység és a koporsó használata, melyek az esetek többségében kiváló lenyomatot hagytak. Az elhunytak kevés kivételtől eltekintve nyújtott karral vannak sírba helyezve. Ehhez a temetőhöz tartozik 4 padmalyos sír is, 3 esetben kövek zárták el a szűk padmalyt. Ezek egymáshoz viszonyított helyzete nem mutat közöttük kapcsolatot, szuperpozíciós helyzetükből ítélve pedig nem a temető korábbi fázisához tartoznak. Feltűnő, hogy a későbbi bazilika területére – akárcsak a következők – ez a temetőfázis sem húzódik rá. Nagy mélységben a templom alapozása alatt vehető csak észre néhány sírmaradvány, melyek kivétel nélkül gyereksírok. A sírok teljes elpusztítását bizonyosan kizárhatjuk, hiszen azok itt a kevésbé bolygatott felületeken sincsenek meg. Úgy tűnik, hogy éppen az ekkor is létező kisebb természetes dombot hagyták üresen, néhány gyermek kivételével senkit sem temetve oda. A gyereksírok amúgy feltűnően kis száma mutatkozik a temető egyéb részein ebben a temetőfázisban, mely nem magyarázható azok pusztulásával, hiszen a temetőt mindössze a kolostor alapozásának nyomvonala bolygatta meg. A temető szintje ezen szakaszokon kívül érintetlen volt, a kevés gyereksír feltárása ugyanolyan jól megfigyelhető volt, mint a felnőtt síroké. Annak, hogy miért éppen a dombocskát tetőzt találjuk üresen, két magyarázata lehet. Elképzelhető, hogy itt koncentrálták a gyermekek temetkezési helye, ahol később a templom építése során ezek az alapvetően sekélyebb sírok valóban nagy arányban elpusztulhattak. Ezt támasztja alá az, hogy a templom alapozása alatt néhány gyermek bolygatott sírját meg lehetett fogni. Másik lehetőség az üres területet illetően, hogy mégis volt egy korábbi – talán könnyű szerkezetű – templom a domb tetején, melynek nyomait akkor viszont teljesen elpusztították a későbbi építkezések.

A templom és a K-i kolostorszárny felépítése után egy problémásabb temetői fázis jelentkezik, melyet az egyszerűség kedvéért templom körüli temető korai periódusának nevezhetünk. Ez a temetőfázis az 1130–1150 közötti soros temető átalakulása, mely a templom szűkebb környezete köré szerveződött. Ennek sírjai leginkább a templom körül jelentkeznek, egyes esetekben a későbbi átépítések épületalapozásai által elvágva. Leginkább az É-i mellékkápolna alatt, a D-i mellékkápolna alatt és mellett, illetve a templom Ny-i szélénél és ÉNy-i sarka körül figyeltük meg őket. Az biztos, hogy az ekkor már álló K-i kolostorszárny alatt nincs temetkezés. Az ezzel a fázissal kapcsolatos nehézség abból ered, hogy a dombot ért újkori pusztítás éppen a templom külső részét érintette leginkább, egyrészt a középkori felszíneket, másrészt nagyszámú sírt is elpusztítva. A kolostor Ny-i szárnyának és a kerengőnek az alapozása egyaránt vágja ezeket a sírokat. Mindamelllett a kolostor II. fázisához tartozó, a későbbi átépítés során visszabontott udvart kerítő fal alapozása szintén felülrétegezi őket. Ebből a szituációból eredt az a felismerés, hogy az 1130–1150 között épített K-i épületszárny az első időkben nem volt körülkerített kolostorudvar, hanem magában állt.

Ezután a templom körüli temető későbbi periódusáról beszélünk. A templom környezetében a korai, körülkerített kolostorudvaron kívül minden irányban észlelhető. Nagy sírszámú, klasszikus templom körüli temetőként jellemezhető, a nagy átépítést közvetlenül megelőző időszakban. A stratigráfiai helyzet azt bizonyítja, hogy a körbekerítés után a kolostorudvaron nem folyt temetkezés. A templom köré szerveződő temető nagyobb sírszáma azt mutatja, hogy a kolostorudvar első lerekesztéséig is több időnek kellett eltelnie, addig az emberek a templom É-i oldala mentén is eltemették halottaikat. A lerekesztés után ebben az irányban átmenetileg megszűnik a temetés, de ezen kívül a templom mellett egyéb irányokban folytatódik. Ez a templom körüli temető későbbi periódusa. A temetkezések általában már többszörös szuperpozícióban jelentkezők, a templom körüli temető korai periódusától több esetben nem is elkülöníthetőek a sírok. A leginkább ezeket a temetőperiódusokat ért későbbi roncsolások és a sírok eleve sekélyebb volta miatt, sírgödöröket csak nehezen lehetett érzékelni. Nagyon fontos megfigyelés, hogy kizárólag e későbbi periódushoz tartoznak azok a sírok, melyekbe kisebb-nagyobb mennyiségű faszemet szórak. A sírokban még találhatóak mellékletek, a kartartás főként nyújtott. Ez a helyzet egészen a kolostor nagy átépítéséig tart. A kolostor korai udvarának eddig csak kisebb felületeit tártuk föl, a későbbiek során az udvar járószintjeinek követésével esély nyílik a fenti időszakok pontos meghatározásához is. A jelenlegi helyzet azt mutatja, hogy ez a temetőfázis a 12. század második felében és talán a 13. század elején áll fenn. Ehhez a sírhorizonthoz egyértelműen 98 sír tartozik, további 41 temetkezés a késői soros temető átalakulásának időszaka, 14 sírt pedig nagy valószínűséggel a késői fázishoz sorolhatunk.

A kolostor nagy átépítése a temetők szempontjából is új korszakot nyit meg. A késői kolostori temető bizonyosan csak az udvar feltöltése és a nagy átépítés után nyílik meg. A kolostor udvarára vonatkozó tiltás valószínű feloldása után a temetkezések fő helyszínévé válik a kolostor. Az udvar feltöltése és kiegyenlítése után megépül a kerengő is, melybe ezután kortól és nemtől függetlenül kezdenek temetkezni. Sokszoros szuperpozíciókkal, többszörös rétegződéssel jelentkezők a temetkezések, a középkori temetőknek megfelelően megszokott zsúfoltságban töredékes, részleges vázrészekkel. Közös jellemzője e temetőrésznek a teljes melléklet nélkülség, a korábbi nyújtott kéztartás megváltozása. A kerengőn kívül a kolostor udvarába is temetkeznek. A késői kolostorudvar eddig feltárt részein mindenhol nagy számban jelentkezők a sírok, bár a kerengőfolyosóban különösen sűrűn vannak. A nagyszámú temetkezés valamint a kor és nembeli megoszlás kizárja, hogy a kolostorba csak a szerzetesközösség tagjai temetkeztek volna. Úgy tűnik, a 13. század folyamán a népesség nagyobbik része is engedélyt kapott erre. E sírhorizonthoz bizonyosan 96 temetkezés tartozik.

Ugyanakkor mindenképpen figyelemreméltó, hogy a templom teljes területén hiányoznak a templom fennállásának időszakához kapcsolódó temetkezések. A korai soros temető néhány gyermeksírja jelent kivételt, melyek korábbiak, azokat minden esetben elvágják az alapozások. Majd csak a Ny-i előcsarnok felépítésével fognak sírok az épületen belülré kerülni, de a bejárat járószintjeinek tanúsága szerint a korai templom középtengelyébe temetett egyének is jóval az előcsarnok felépítése előtt kerültek a földbe, vagyis eredeti szándék szerint ők sem templomba temetettek. Bár a nagyfokú pusztítás kapcsán több kérdés nyitva marad, temetkezés akkor is csak legfeljebb az É-i mellékhajóban lenne elképzelhető,

ahol annak sárga agyaggal visszatömött K-i felét teljességgel kitermelték. Az, hogy mindenki számára tiltott volt a temetkezés a kolostor templomában, mindenképpen különleges helyzetet jelent.

A kolostor környéki temetkezések lezárulása, mivel ez nem feltétlenül esik egybe a kolostor elpusztulásával, jelenleg még nehéz kérdés. A késői fázisba tartozó sírok teljes melléklet-nélkülisége olyan nehézséget jelent, mely a templom körüli temetők vizsgálata során gyakran előkerül. Éppen e 13. századi szokás az, mely miatt a templomok 13. századi pusztulása esetében nem tudunk olyan jelentős kérdésekre választ adni, mint például a tatárjárást megelőző és azt követő népesség tagjainak elválasztása egy temetőn belül.

Ami bizonyos, hogy a kolostor-együttes elbontása után már nem folytatódnak a temetkezések, a bontásból eredő törmelék réteg egyöntetűen lefedi a korábbi jelenségeket. Ennek időpontját valamikor a 13–14. század fordulójára tehetjük, a bontást végző népesség már a templomtól D-i irányban 80 m-re épült plébániatemplom köré temetkezik, temetkezési szokásai és hagyatéka pedig jelentősen eltér a korábbiaktól. Ha a tatárjárás hatásai esetleg nem is lettek volna számottevőek a népesség életében és volt kontinuitás, az is csak a 13. század 2. felének temetkezéseivel kapcsolatos kérdéseket érintene. A temetkezések legkésőbb a 13–14. század fordulóján végleg megszűnnek a kolostor környezetében és merőben más szokásokkal indulnak a plébániatemplomnál.

A felsőmonostori ásatás temetői kapcsán tett megfigyelések eredményeképpen megkockáztatható, hogy a templom körüli temetők látszólagos rendezetlensége és ebből eredő kronológiai nehézség Pétermonostorán is túlmutatva, általános érvénnyel finomítható. Már a Kiskunfélegyháza–Templomhalmon folytatott feltárások is azt mutatták, hogy a tereprendezéssel együtt járó feltöltés különleges helyzetet teremt, hiszen ennek révén jól elkülöníthetőek lettek a korai, Árpád-kori és a késő középkori temetkezések. Ezek nemcsak a mellékletek típusa szerint válnak el, hanem egyes szokásokban is. A Templomhalmon már Bálint Alajos is megfigyelte a faszén szórását a sírokba.⁸⁷⁰ Az újabb ásatások kétséget kizáróan bizonyították, hogy ez a sírhorizont kivétel nélkül a korai időszakhoz tartozik, kizárólag az Árpád-korhoz köthetően. A pénzekkel keltezett, bizonyosan 11. század végi sírokban ellenben nem volt megfigyelhető ez a szokás, tehát Félegyházán is a 12. századra lehet keltezni a faszén szórását a sírokba. Az ide tartozó vázak kivétel nélkül egyenes kartartással voltak a sírokban, mely szintén megegyezik a Pétermonostorán megfigyelt jelenségekkel. Emellett érzékelhető volt egy teljes leletnélküli horizont is, ahol az egyenes kéztartás dominanciája megszűnik. A 14–16. századi sírok pedig a korábbiaktól teljesen eltérő mellékletadási és a jól ismert vegyes kéztartási szokásokkal jelentkeznek. Mivel ezek a temetkezési szokások Pétermonostorán szerencsés módon területileg is elkülönülnek, így megkockáztatható az a feltételezés, hogy az itt és Félegyházán is megfigyelt jellemzők, tendenciózan érvényesek lehetnek a térség más középkori templomkörüli temetőinek esetében is. Így a középkori templomkörüli temetők ásatásainál, az előzőekben említettől kevésbé egyértelmű helyzetek esetén is lehetséges fogódzót találni a temetkezések kronológiáját illetően.

⁸⁷⁰ BÁLINT 1956. 78.

4.1.7. Leletanyag

A Pétermonostorán eddig történt régészeti kutatás jelentős leletanyaggal gazdagított bennünket. A terület fémkeresővel való szisztematikus átvizsgálása minden várakozást felülmúló leletanyagot produkált. Több ezer fémtárgyat gyűjtöttünk össze a nagy kiterjedésű középkori település területéről. A tisztított anyag alapján az összes fémtárgy között is túlsúlyban vannak az Árpád-korhoz tartozó leletek, a minőségi darabok döntő hányada pedig bizonyosan ahhoz a korszakhoz sorolható. A lelőhelyről előkerült fémanyag mind mennyiségében, mind minőségében példa nélküli eredményt adott. A vastárgyakat nem számolva is több mint 4 000 darab középkori fémtárgy már akkora merítés a korszak hagyatékából, mely komolyabb következtetések levonására is alkalmat ad. A fémleletek változatossága és gazdagsága az Árpád-kori fémanyag tekintetében különösen igaz.

A kolostor-együttes területén két lelettípus dominanciája volt megfigyelhető. A 15–16. századi feltöltésekben és a 14. századi bontási és pusztítási törmelék között ugyan némi kerámiatöredéket is találtunk, de az építőanyagok és a fémleletek mind mennyiségben, mind minőségben messze meghaladták azok jelentőségét.

A kolostor és a templom területén talált kőfaragványok általános jellemzője, hogy azok egy esetben sem kerültek elő eredeti helyzetükben. Különösen kvalitásos darabok, a valószínűsíthetően a szentélyrekesztőt díszítő kisméretű oszlopfő töredékek. A csőrében szőlőt tartó madárfej-töredék és az akantuszleveles oszlopfő mindenképp a magyar románkori kőfaragás csúcstermékei. Anyaguk homokkő, méretük és kialakításuk alapján biztosan ugyanannak a felépítménynek a díszítőelemei. (3. tábla 1.) A jobb állapotú akantuszleveles oszlopfő alján és tetején egyaránt olyan négyzetes furatok vannak, melyeket vörösmárvány oszloptörzsekben ólomcsapolással együtt leltünk meg. Az akantuszleveles oszlopfő a bontáshoz köthető cölöphely aljába volt rakva, valószínűleg a cölöp kitámasztását szolgálta. Mindkét faragvány és az ehhez tartozó vörösmárvány oszloptörzsek is a templom K-i felében voltak a törmelék közt. Nem tévedünk nagyot, ha a szentélyrekesztő díszítőelemeinek határozzuk meg őket. A budai tömött vörös mészkőből faragott nagy mennyiségű burkolat-töredék mellett oltár és párkánytöredékek, különféle méretű oszloptörzsek is voltak a törmelék között. Valószínűsíthetően egy bejárat díszei lehettek azok a levéllel díszített darabok, melynek motívuma többek közt az ercsi válparkány ívtöredékéről ismert. A faragott épületelemek közé tartozik az a sarokgumós oszloplábazat, mely tökéletes analógiája az almásmonostori és kapornaki daraboknak.⁸⁷¹ (3. tábla 2.) A kőfaragványok érdekes csoportját alkotják a helyi anyagból, réti mészkőből faragott épületelemek. Bár az épület döntő többségében ebből az anyagból épült, de faragványként való felhasználása a legkevésbé sem nevezhető szokványosnak. Legérdekesebb az a rózsablak töredék, mely művészi értékét tekintve ugyan nem kiemelkedő darab, de anyagában mindenképp unikális, akárcsak a többi, helyi anyagból készült elem. (3. tábla 3.)

⁸⁷¹ TÓTH 2001. http://paradisum.osb.hu/tan51_h.htm (2014. 07. 05.)

A Pétermonostorán folytatott ásatások leletei közül, vitán felül a legkvalitásosabb darab az a két zománcozott bronzlemez és a hozzájuk tartozó aranyozott pánt, melyek példa nélküliek az eddig ismert korabeli magyar emléanyagban. A bazilika bontása során a két külön, törmelékkel telített beásásba került tárgy, melyek közül az egyik súlyosan megégett, eredetileg bizonyosan összetartozott. Hátlapjukon a jobb (SIN) és bal (DES) feliratok jelzik helyüket, az ereklyetartó fedőlemezeiként meghatározható tárgyakon. Művészettörténeti kiértékelésük még folyamatban van, jelenlegi álláspont szerint az 1180-as években készült, limoges-i stílusjegyeket is magán viselő, a Rajna vidékről származó, jelenetsora alapján Szent Péter ereklyét őrző ereklyetartó tartozékaként magyarázhatók.⁸⁷² (4. tábla)

A kolostorépületből előkerültek további zománcozott tárgyak, kisebb veret és keresztszerelék is. A stratigráfiai helyzet szerint ezek, a kolostor használatának legkésőbbi fázisához tartoznak. Ugyanígy a bazilika bontási törmelékéből került elő egy vésett díszű bronztál is, mely a rávésett alakok és feliratok szerint büntálnak határozható meg. A külső oltár mellett, a templom törmelékével megtöltött nagyméretű gödörben égették el a bontás során a templom felszerelési tárgyait, bútortárait. Ennek félreérthetetlen nyoma a gödör erősen kiégett oldala, a nagy mennyiségű faszén, hamu és salak. Több berakásos, aranyozott könyv fedőlap töredék mellett egy Krisztus karcolatú, elvágott és másodlagosan felhasznált könyvveret mutatja, hogy a misekönyvek is itt égtek. Könyvszerelékek egyébként a kolostor más részéből és a település több, távolabbi pontjáról is előkerültek. (5. tábla 2.)

A kolostor és a templom területén nagy mennyiségű vasszeget találtunk, főként a bontási törmelék rétegben, bár a kolostor K-i szárnyában a korábbi, spontán pusztulás rétegében is jelentős mennyiségű, a földművelésből származó szög volt. Ezek között a sok kisméretű zsindeleszög egyértelműen megmutatja a tető burkolatát. A kolostor felhagyása utáni események fontos emlékének a bontási törmelékéből előkerült négy darab ívelt talpalójú kengyel és egyéb, a bontási munkákhoz szükséges vaseszközök. Több, a kolostor-együttes bontása során a földbe került tárgy is van, melyek a kolostor életének az idejébe adnak betekintést.

A fémanyag gazdagsága különösen a település területén folytatott fémkeresős átvizsgálás után szembeötlő Pétermonostorán. Szinte minden, a korszakra jellemző tárgytípus fellelhető a leletanyagban. Kifejezetten kvalitásos limoges-i zománc tárgyak voltak nem egyházi használatban is, mint a griffes övcsat és a rombusz alakú, csillaggal díszített ládaveret. A kiemelkedő művészeti értéket képviselő színarany rekeszzománc díszecske eredeti felhasználása ismeretlen. Liturgikus emlékek nemcsak a kolostor-együttesből, hanem a település szinte teljes területéről, távoli pontjairól is előkerültek. A körmeneti kereszthez tartozó egyszerű, de igényes kivitelezésű bronz corpus, minden bizonnyal Magyarországon készült. Feltűnő a kisebb-nagyobb méretű aranyozott réz és bronztárgyak nagy száma, eddig közel 200 különféle kialakítású, nagyrészt valamilyen veretnek meghatározható darab került elő. Valószínűleg ládákban lehettek azok az általában aranyozott szegélylemezek, melyek a település több pontján, de a templom területén is nagy számban előkerültek. Nagyobb méretű díszlemezek töredékei lehettek az angyal és az ornamentikus díszítésű, aranyozott öntött bronz darabok. A kitűnő állapotban megmaradt, nyakban hordott +S:SECRETI:SETONIS:MAG feliratú pecsétnyomó korának meghatározása igen ne-

⁸⁷² Az ereklyetartó művészettörténeti elemzését Kis Etele végzi.

héz, hiszen az ilyen mandorla alakú pecsénymók hosszú ideig használatban voltak. Források hiányában történeti személyhez nem tudjuk kötni, a lelőhely jellegzetességei folytán jelenleg az Árpád-korhoz soroljuk. Több aranyozott bronztárgy funkciója jelenleg még meghatározatlan, köztük a mindkét oldalán dúsan aranyozott lemeztöredék, melynek egyik oldalán egy alak lábának részlete látszik vagy a szintén vastagon aranyozott Golgota-jelenet ábrázolás. Ezen szórványanyagok pontos korszakhoz kötése is kérdéses. Az ólomból készült, Rómából idekerült zarándokjelvények, valamint az Örmény Királyságból származó pénz egyaránt az ekkor fénykorát élő zarándoklatokra mutatnak. (5–7. tábla)

Pétermonostorán feltűnően jelentős emlékanyagot jelentenek a mérlegek. A mérlegkarok között egyenes és különböző típusú csuklós mérlegkarok egyaránt vannak. Serpenyők több méretben is előkerültek, közöttük karcolt bronztalak aljából kialakítottak is. A mérlegsúlyok között több típus csaknem teljes sorozata is előkerült.⁸⁷³ Bár a középkor folyamán hosszabb ideig is használatban voltak e tárgyak és mértékegységek, mivel döntő részben a lelőhely Árpád-kori részéről jöttek elő, így többségük használatát bizonyosan erre az időszakra tehetjük. (7. tábla)

Mindenképpen különleges vonulat az emlékanyagban egyes tárgyak utólagosan karcolt, vésett díszítése. A bronztalak ábrái mellett más leletek azt mutatják, hogy nem minden esetben a funkcióhoz kapcsolhatóak a figurális ábrázolások. A kolostorban talált, akár nyakban is hordható kisméretű, véső alakú bronztárgyra karcolt hal, illetve a különböző kvalitású gyermekrajzokkal díszes vörös márvány burkolat is azt mutatják, hogy a kor embere a saját szórakoztatására is díszítette a környezetének tárgyait. Végeredményben a téglára karcolt malomjáték tábla is ehhez a jelenségkörhöz tartozik. (8. tábla 1.)

A fent felsorolt főbb darabok mellett számtalan, jelenleg még restaurálatlan és meghatározatlan, főként réz és bronztárgy van az emlékanyagban. Ezek pontos korszakolása néha komolyabb nehézségekbe ütközik. Mindamellett alapvető különbségek mutatkoznak az Árpád-kori és a későbbi időszak hagyatéka között az anyagokban és a készítési technikát illetően is. Az Árpád-korhoz tartozó tárgyak többsége anyagában erős, öntött bronz, gyakran aranyozott darab, melyek egyértelműen elkülönülnek a 14–16. század általában könnyű anyagú, vékony, préseléssel kialakított tárgyaitól. Feltűnő a késő Árpád-kori leletanyagban – a pénzekén kívül – az ezüstitárgyak szinte teljes hiánya. Erre mindenképpen magyarázatot kell adni, hisz a több ezer fémtárgy a korszakból már olyan nagy mennyiség, mely miatt ezt a jelenséget nem lehet véletlennek tekinteni. A korai, 11–12. századi temetőben mind a gyűrűk, mind a karikaékszerek többsége is ezüsből van, mely helyzet a plébániatemplom körüli késő középkori temetőre is érvényes. A temetőhöz hasonlóan a 14–16. századi telepanyagban szintén megfigyelhetők e jellemző, ezüsből készült tárgytípusok. A 12. század második fele és a 13. század első felének temetői melléklet nélküliek, így ilyen szempontból nem vizsgálhatóak. A telepanyag nagyobb és kvalitásosabb részét viszont éppen ezen időszak lelethorizontja alkotja, így igen látványosan mutatkozik az ezüstitárgyak szinte teljes hiánya. Egy köpüs záródású ezüstkarka töredékén kívül esetleg két ide köthető övcsat-töredék anyaga ezüst, mely különösen az ide tartozó közel 300 aranyozott tárgy függvényében meglepően kevés. A Pétermonostorán jelentkező fémanyag összetétele alapján felvethető egy különleges, eddig nem megfigyelt jelenség. Az ezüstitárgyak, ékszerek hiánya mellett természe-

⁸⁷³ A mérlegsúlyok vizsgálatát V. Székely György végzi.

tesen sok ezüstpénz van ugyanebben az időben. Az ezüsből készült ékszerek hiányának lehetséges magyarázata lehet, hogy a 12. század közepétől megélénkülő pénzforgalommal együtt ezüst-hiány jelentkezik. Ennek igazolásához természetesen további, e lelőhelyen túlmutató szerteágazó kutatások szükségesek, mindenesetre a hatalmas mennyiségű fémlelet lehetőséget biztosít ahhoz, hogy ilyen jelentőségű felvetést tehessünk.

A helyszín jelentőségét több különböző fegyver, fegyvertöredék is mutatja, melyek a lelőhelyen kerültek elő. A kolostor omladékában mindössze 1 számszerű nyílhegy volt, de a település több pontján is mutatkoznak darabok. Bár a fegyverek pontos korszakolása nem minden esetben lehetséges, de kardok markolatgombjai, tuskés és korai forgótaréjos sarkantyúk, kengyelek, egyes nyílhegyek, egy réz berakásos páncéltörő kopja és szekercék, bárdok mindenképpen a 12–13. századi településhez köthetők. (8. tábla 2.) Viszonylag gyakori az úgynevezett tizenkéttuskés buzogány, melyek különböző méretben, bronz és jó minőségű vas kivitelben egyaránt jelentkezők. Ezek magyarországi megjelenése a 13. század közepe, széleskörű elterjedését a kunokhoz kötik. (9. tábla 2.) Pétermonostora történetét tekintve, ez a vélemény megállja helyét. A lelőhelyről előkerült mezőgazdasági eszközök közül mindenképpen kiemelkednek az ekék. A település területéről eddig öt darab aszimmetrikus ekevas jött elő, két esetben depó is valószínűsíthető. Egy lehetséges épületben együtt volt elhelyezve két ekevasal egy nagyméretű csoroszlya is. (3. tábla 3.)

Az állandó fémdetektoros kutatás során előkerült leletanyag közül, a pénzek előkelő helyet foglalnak el. Az eddig bekerült közel 800 pénz meghatározása folyamatban van. Kisebb, de fontos részük rétegtani szempontból értékelhető helyről, az ásatás helyszínén szintről, rétegből vagy objektumból került elő. Az ilyen helyzetben előkerült pénzek jelentőségét felesleges hangsúlyozni, a kolostor építéstörténetének leírása ezek segítségével történhetett meg. A pénzek nagyobb része a településről jött elő, a 12–16. század között lényegében egyöntetűen jelentkezők annak különböző részein. Az eddig egyetlen 11. századi, szétvágott bizánci arany soliduson kívül a település valószínűsíthető korai időszakából nem jött elő egyéb veret. A pénzek majd a 12. század elejétől töretlenül jelentkezők, mennyiségileg nem meglepő módon III. Béla rézpénzeiben csúcsosodnak ki. Mindamellet a középkori magyar pénztörténet e nagy tömegben jelentkező pénzei nem feltétlenül reprezentálják egyben a település életének csúcspontját is. Ha a rézpénzekon kívül nézzük az eddig megvizsgált darabokat, azt látjuk, hogy azok folyamatos életet jeleznek a 13. század közepéig. Viszonylag nagy számban kerültek elő bizánci pénzek, valamint egy velencei veret is a 12. század végéről. A 13. század első felét nagy tömegben előkerült friesachi típusú pénzek jellemzik.

Témánk szempontjából mindenképpen fontos észrevétel, hogy a pénzek alapján egyértelmű hiátus mutatkozik a település életében. A településről és a kolostor romjai közül egyaránt IV. Béla brakteáták jönnek elő, melyek lezárják a 13. századi pénzhorizontot. A plébániatemplom területén és a településen az elhanyagolható számú szlavón dénáron kívül egyaránt majd csak a 14. század első felétől indul újra a pénzforgalom. A pénzek megközelítőleg 60–80 évnyi hiányt mutatnak a lelőhelyen.

Pétermonostora, mely a 15. század végétől már csak Monostor néven él, Lázár deák térképén is szerepel, jelezve azt, hogy a 16. század harmadáig a jelentősebb homokhátsági települések közé tarto-

zott. Ennek megfelelően a késő középkori, kora újkori leletanyag között is vannak kifejezetten nívós, egyedülálló darabok. (9. tábla 1.) De összességében a késő középkori fémanyag sem mennyiségileg, sem minőségileg nem közelíti meg az Árpád-kori leletanyag gazdagságát.

4.1.8. Pétermonostora pusztulása a tatárjáráskor

Az ismert források szerint Pétermonostora sok szomszédos településsel ellentétben nem pusztul el véglegesen a 13. század folyamán. Az 1219-ben Péternek hívott kolostoros hely, majd 1258-ban Pétermonostoraként említett birtok 1347-ben és a további másfél évszázad során újra ezen a néven szerepel az írott forrásokban. A település Monostor néven majd csak az 1540-es években lesz végleg az enyészete. Az okleveles adatok alapján a település életében nem mutatkozik törés a 13. század közepén. Ezek függvényében megválaszolandó kérdés, hogy a Pétermonostora környezetében – bár szintén csak régészetiileg kimutatható – kifejezetten nagyfokú pusztulást hozó események valóban elkerültek-e a Homokhátság e jelentős központját. Mivel a források sajnos nem sok segítséget adnak a térség történetének vizsgálatához, így ez esetben is a régészeti eredmények alapján lehet Pétermonostorának a téma szempontjából döntő, 13. századi történetét jobban szemügyre venni. A tatárjárás kézzel fogható bizonyítékait Pétermonostorán eddig nem találtuk meg. Mindamellet több olyan gyanús jelenség is van, melyek további ásatások igazolása esetén közvetlenül is bizonyítékai lehetnek az eseményeknek. E gyanús jeleken kívül pedig számos olyan összefüggés mutatkozik, melyek közvetett módon utalnak arra, hogy a település életében igenis jelentős változások történnek a 13. század közepe táján.

Régészetiileg a tatárjárás leginkább megindító, de egyértelmű nyomát a tömegesen legyilkolt emberek maradványai jelzik. Pétermonostorán is előkerült egy ilyen lehetőséget magában rejtő kérdéses jelenség, mely „természetesen” a kolostor stratigráfiai szempontból erősen tisztázatlan részén jött elő. A K-i kolostorszárny domb felőli részén, ahol az épületen belüli járószintek a domb emelkedése folytán elkezdene egymásba folyni, előkerült 2 fiatal egyén anatómiai rendben, de rendellenes, temetetlen pózban fekvő váza. A jobb oldali fiatal lábai erősen hátra voltak húzva, a bal oldalié szintén felhúzva jelentkeztek, a megmaradt alkarok szintén erősen felhúzott állapotot mutattak. Közvetlen mellettük egy felnőtt lábszára és egy kézfej anatómiai rendben lévő ujjcsontjai is voltak. A jelenség értelmezésében a legnagyobb gondot az okozza, hogy a 14. századi falkitermelés és talán az újkori bolygatások is ezen a részen okozták a legnagyobb fokú pusztítást, többek között eltakarítva a vázak fejét is, mindössze az egyik állkapcsot hagyva a helyén. A 2 fiatal váz és a további emberi maradványok helyzetük alapján a legkevesbé sem illeszthetők be a temető egyetlen fázisába sem. Nagyon magasan jelentkeznek, a kolostor építési szintjébe alig 3-5 cm mélységbe mélyednek, a soros temető egyik sírját kétséget kizáróan felülrétegezve. A hozzájuk tartozó beásás indulási szintjét nehéz meghatározni, a fotogrammetriai rendszer segítségével megállapítható, hogy a kolostor 11. szintje bizonyosan ráfed. A 13. szinthez való viszonya már kérdéses, úgy tűnik, hogy ehhez tartozhat egy sekély beásás, melyben a kérdéses vázmaradványok vannak. Ezt megerősíteni látszik az a tény, hogy mind a 13. szint teljes felületén, mind a vázak egyes részein égés nyomai mutatkoznak. A jobb oldali váz bordáján és bal

terde környékén, a bal oldali váz bal kulcsontján és bal alkarján láthatóak erős szenesedés nyomai. Az alapvető problémát ezzel kapcsolatban a kolostor több oldalról is megtámogatott, eddig biztosnak vélt kronológiája okozza. Az bizonyos, hogy a testek nem temetés során kerültek ebbe a helyzetbe, a korszakban abszolút rendellenesnek hat mind a testtartást, mind a sírgödör hiányát tekintve. De az egyéb jegyek is erőszakos halálra és temetetleniségre utalnak. A 210. és 231. számú, 11. századi sírokat kétség kívül fedték, a 205. váz a 210. mellékletben gazdag kislány sírjánál legalább 30 cm-el magasabban, arra húzódva helyezkedik el. A korai, soros temetőbe biztos, hogy semmilyen módon sem illenek bele. Így a temető 12. század közepén történő felhagyásánál, a kolostor építésénél fiatalabb jelenséggel állunk szemben. A legfőképp hozzá köthető, 13. szint a kolostor korai időszakának járószintje. A vázak felett egyöntetűen jelentkező, beásás által nem bolygatott 11. szint a kolostor átépítésének a szintje, a felette lévő 9. járószint már a kolostor átépítés utáni, késői szintje. Annyi bizonyos, hogy a 9. szint időszakában kezdődik a kolostor felhagyása, melyet egyéb fogódzó hiányában kötünk a 13. század közepéhez. A jelenség magyarázatának igazi nehézségét az adja, hogy a 11. század és a tatárjárás közt nem ismerünk olyan jellegű eseménysort, mely több fiatal együttes halálát, maradványaik temetetleniségét valószínűsítene. Így magyarázatként két dolog jöhet szóba. Egyrészt az, hogy a fiatalok halála valamikor a 12. század második felében következik be és nem a tatárjáráshoz, hanem esetleg az épület leégéséhez kapcsolódhat. Az újjáépítés során nem veszik észre a vázakat, azok a padlószint alá kerülnek. Másik magyarázat szerint az egyének mégiscsak a tatárjárás során pusztultak el. Ez esetben a tatárjárás után újra használatba veszik a kolostort, ráadásul jelentősen átépítik, melynek során a fiatalok maradványai szintén elkerülik a figyelmet. Ebben az esetben az eddigi kronológiai felosztásunk a kolostor felhagyását illetően kérdésessé válik és felmerül annak a lehetősége, hogy a tatárjárás nem hagyott mély nyomot a település életében. A további ásatások reményeink szerint a fontos kronológiai kérdés végére is pontot tesznek majd.

Egy másik jelenségcsoport, mely további hitelesítő feltárások esetén közvetlen bizonyítékkul szolgálhat a tatárjárást illetően, a mezőgazdasági vaseszköz-leletek. A fém-detektoros vizsgálat során eddig két esetben mutatkozott a település területén, viszonylag nagyobb mélységben több eszköz egymás mellé helyezve. Az egyik esetben két ekevas, a másikban erősen hamus rétegben két ekevas és egy csoroszlya voltak együtt deponálva. Ezek a 13. századra keltezhető vaseszközök a maguk korában nagy értéket képviselhetek tulajdonosuk számára, mely mindenképp feltételezi ezen együttesek rablástól vagy egyéb erőszakos cselekménytől való megóvásának akaratát.⁸⁷⁴ A helyszínek bemérése után a későbbiekben nyílik majd lehetőség hitelesítő feltárássra, mely révén remélhetőleg pontosan be tudjuk illeszteni e lelet-együtteseket a megfelelő összefüggésekbe.

A fenti eshetőségek a közvetlen bizonyíték lehetőségét vetik fel a tatárjárást illetően, bár igazolásukhoz még további eredmények is szükségesek. Azonban azt a jelenleg rendelkezésre álló adataink is igazolják, hogy a település életében a 13. század közepétől súlyos változás történik. Ezen adatok segítségével a tatárjárás pusztításának eshetősége, közvetve már most is kimutatható Pétermonostorán.

⁸⁷⁴ LASZLOVSZKY 2003. 462.

4.1.9. Pétermonostora szerepe a Homokhátság középkori települési rendjében

Szembetűnő jelenség a lelőhelyen belül az egymástól jól elválasztható Árpád-kori és késő középkori időszak településeinek a mérete. Mivel a telepanyag intenzitásában és minőségében egyaránt megfigyelhető egy határozott eltolódás az Árpád-kor javára, így ezt nem lehet pusztán településszerkezeti átrendeződéssel magyarázni. Kétségtelen, hogy az Árpád-kori Pétermonostora település területileg is jelentősen nagyobb volt, mint a 14–16. században. Ezzel együtt a települési rendszerben betöltött szerepében is jelentős különbségek figyelhetők meg.

Az Árpád-kori lelőhelyet, leletanyagának mennyisége és főként minősége jelentősen kiemeli a korszak egyéb ismert lelőhelyei közül. Ezzel szemben a 14–16. század anyaga alapvetően megegyezik a hasonló jellegű települések leletanyagával, a lelőhely kutatottságának magas foka miatt inkább csak mennyiségi többlet mutatkozik a korszak ismert telepanyagaihoz képest. Ez azt mutatja, hogy az adott korszakokban más-más szerepet játszik Pétermonostora a Homokhátság települési rendszerében.

További feltűnő különbség mutatkozik az ismert és azonosított épületek jellegében is. Maga a hatalmas kolostor-együttes, valamint a kifejezetten kisméretű plébániatemplom alapvetően jelzi a két korszak különbségét Pétermonostorán. A telepobjektumok az eddigi terepbejárási eredmények szintén jelzik ezt az eltérést, a kőalapozású háznak meghatározott jelenségek az Árpád-korhoz köthetők.

A fenti jegyek mind arra mutatnak, hogy Pétermonostora idővel veszített jelentőségéből és a gazdag, központi helyszínből egy átlagos méretű és típusú településsé vált. Ez a felismerés önmagában azonban nem ad választ arra a fontos kérdésre, hogy vajon egy természetes átalakulás eredményével állunk szemben, vagy egyéb lehetőség is kínálkozik a két korszak különbségének magyarázatát illetően. A leletanyag nagy részét kitevő pénzek érdekes dologra mutatnak rá, mely segíthet e kérdés megválaszolásában. A lelőhelyről gyűjtött több száz pénz szerint a 13. század második fele és a századforduló időszaka lényegében teljesen hiányzik. A pénzek alapján Pétermonostora csak a 14. század első felében éled újjá, aktivitása pedig csak a 14. század közepétől indul ismét. Az eddig előkerült pénzek kiemelkedő mennyisége alapján ezt a hiátust nem lehet pusztán a véletlen művének tekinteni. E hiány okát vagy eddig nem ismert, különleges pénzforgalmi folyamatokkal, vagy sokkal inkább azzal az egyszerű eshetőséggel lehet magyarázni, miszerint a település ebben az időszakban valóban lakatlan volt. Egy kimutatható, közel 50-80 évnyi hiátus a település életében magyarázatot adna a lelőhelyen a két korszak szembeötlő különbségére, hiszen egy település átalakulása helyett lényegében már két különböző, komolyabb kontinuitás nélküli településről kell beszélnünk. Ez a felismerés pedig már jelentősen befolyásolja a tatárjárás Pétermonostorára gyakorolt hatásának kérdését is.

Az újratelepítést látszik megerősíteni a település földrajzi elhelyezkedése, hiszen Pétermonostora az 1246-ban beköltöző kunok szállásterületén belülre került. Ezzel kapcsolatban leszögezhető, hogy Pétermonostora a források alapján nem volt kun szállás, később sem tartozik a kun székrendszerhez, birtokosai nyomon követhetően mindvégig magyarok. A plébániatemplom 14. század elején már használatban lévő temetőjében ettől függetlenül egyértelműen kun etnikumjelző leletek is mutatkoznak, de

a temetőn kívül is vannak olyan jegyek, melyek kiemelik a kunok szerepét Pétermonostora késő középkori történetében. Viszonylag sok, csillag alakú tizenkét tuskés buzogány került elő a településen. Ez a buzogánytípus a kunok megjelenésével terjedt el az országban, ilyen tömeges előfordulásuk egy lelőhelyen szintén elgondolkodtató.⁸⁷⁵ A kolostor bontási törmelékében lelt, a 13–14. század fordulóján kizárólag kunokhoz köthető négy darab ívelt talpalójú kengyel már kétségtelen magyarázatot ad az egykori történésekre. Annyi bizonyos, hogy a környező nagyobb településekhez hasonlóan települnek be kunok Pétermonostorára, sőt valamikor a 13–14. század fordulója körül ők bontják szét, vagy pontosabban velük bontatják el a kolostor-együttest. (9. tábla 2.)

A kunok történetével foglalkozó szakemberek számára jól ismert forrás, különösen érdekes lehet számunkra, mert ugyan települést nem megnevezve, de akár a Pétermonostorára történt kun beköltözést is jelezheti. 1347-ben Halasi Köncsög ispán, kun kapitány szállásáról 12 nemezsátor alatt lakó kun szökött át Becsei Töttös birtokára, akiket Köncsög oda is ajándékozott, majd 1349-ben újabb 25 kunt adományozott Töttös mesternek.⁸⁷⁶ Éppen ezekben az években kiadott oklevelek azt igazolják, hogy Pétermonostora ekkor Becsei Töttösé volt. Ezt az adatot a régészeti bizonyítékokkal is összevetve komolyan felmerül annak a lehetősége, hogy ezek a kunok a közeli Halasról Pétermonostorára települtek be és láthatjuk bennük annak új telepeseit.

Még ha a történeti források hallgatnak is Pétermonostora 13. századi életének fontos eseményeiről, a régészeti eredmények nyomán előkerült közvetett bizonyítékok sora igazolja, hogy a település életében komoly törés történt a 13. század közepén. Mind a pénzek, mind a kolostor-együttes és a plébániatemplom viszonyulása is egy jelentősebb hiátust igazol a település fennállásában. A 13. század első felében a Homokhátság központi települése életének hirtelen bekövetkező vége nem magyarázható egy természetes falupusztásodási folyamattal. Különösen azért nem, mert a romokon néhány évtized múltán, a 14. század első felében megjelennek az új telepítők. Ezek a telepések a régészeti leletek tanúsága szerint részben biztosan kunok voltak. A fentiekben kifejtett okok mindenképpen azt feltételezik, hogy Pétermonostora 13. század közepén történt összeomlása valamilyen hirtelen bekövetkező eseményhez kapcsolható. Az 1241–42-ben történt tatárjárás és a hozzá kapcsolódó eseménysor mindenestre kézenfekvő magyarázatot ad erre. Nehezen elképzelhető, hogy a vidéket teljesen letaroló és elnéptelenítő mongol hadak éppen ezt a jelentős és gazdag, már a kolostor-együttes folytán is erős, katonasággal is ellátott központot hagyták volna érintetlenül. A Pétermonostoránál jóval jelentősebb és erősebb városok és erődítések sorának elpusztítása szerte az országban pedig arra figyelmeztet, hogy hosszabb ideig tartó ellenállással, netalán kisebb veszteségekkel semmiképpen sem lehet számolni.

Pétermonostora 13. század közepén történt időleges elpusztulására a régészet eredményei közvetett bizonyítékokat szolgáltatnak, annak okát a tatárjárásban kereshetjük. Arra azonban nem ad magyarázatot a régészet sem, hogy a tatárjárás során komoly veszteségeket szenvedett vagy el is pusztult Pétermonostora, azt követően miért nem nyeri vissza korábbi jelentőségét. A kolostor újraterelítése valószínűleg a birtokos Becse-Gergely nemzetségnek is gondot jelenthetett a tatárjárást követő évek-

⁸⁷⁵ HORVÁTH 2001. 74.

⁸⁷⁶ SELMECZI 1992. 64.

ben. A környék közel fél évszázadra az igencsak rendezetlen viszonyú kun területen belülré került. Még ha jogállását tekintve csak beékelődött birtok is, birtokosai a kunok okozta bizonytalanság folytán sem feltétlenül tudják vagy akarják jogaikat érvényesíteni, Pétermonostora újraterelítése így nem is feltétlenül állt érdekükben. A 14. század folyamán a történeti források adatai által is igazolható hangsúlyeltolódás történik Félegyháza és különösen Kecskemét irányába. Ebben szerepe lehetett az Árpád-kor folyamán is létező, lényegében a mai nyomvonalon haladó E75-ös, Pestet Szegeddel összekötő főút jelentősége emelkedésének.⁸⁷⁷ Ez a Sáregyház–Félegyháza–Kecskemét állomásokkal lényegében elkerüli a 13. század második felében igencsak problémás kun szállásterület belső részeit. A viszonyok lecsendesülése után, a 14. század elejére már egy új települési rendszer alakul ki, melyben Pétermonostorának jóval jelentéktlenebb szerep jut. Ennek következménye a gazdátlanul álló, funkcióját veszített kolostor-együttes lebontása is.

Pétermonostora régészeti kutatása jelentősen gazdagította a térség középkoráról kialakult véleményét. A lelőhelyről már eddig is előkerült leletanyag mennyisége, változatossága és kvalitása ebből a szempontból országos szinten is kiemeltté teszi. Mind az összehasonlítási alap nélküli leletanyag, mind az ásatási jelenségek alkalmat adnak arra, hogy olyan a régészettudomány számára megválaszolatlan vagy eddig fel sem vetett kérdésekre próbáljunk magyarázatot adni, mint a templom körüli temetők belső kronológiája vagy akár a 12–13. századi ezüsforgalom. A következő feltárások minden bizonnyal további jelentős, Pétermonostorán is túlmutató eredményeket hozhatnak a jövőben.

4.2. A Kiskunsági Homokhátság és peremterülete komplex településtörténeti vizsgálatának főbb eredményei

Az előzőekben ismertetett kutatási rendszer, alkalmasnak bizonyult a Kiskunsági Homokhátság középkori településtörténetének minden korábbinál pontosabb, mélyebb megismerésére. A térség középkori emlékanyagának mindenre kiterjedő felgyűjtése egészen eddig nem történt meg. Éppen ezért volt jelentős Biczó Piroska munkája, aki 1987-ben rövid, ám igen fontos tanulmányban összegezte a Bács-Kiskun megyei templomos helyekkel kapcsolatos, közel 30 évvel ezelőtti aktuális ismeretanyagot.⁸⁷⁸ Biczó Piroska a forrásanyag szempontjából osztotta fel a templomos helyeket. A célterület 50 mai településére vonatkoztatva, mindössze 16 templomos helyet sorolt a csak középkori okleveles adatok alapján ismert települések közé. 33 templomos hely csak újkori összeírásokból ismert helyszín volt, míg 9 templomra csak régészeti adatot, 6 helysége pedig kizárólag térképészetit talált. A fenti kategóriák némi átfedésben vannak egymással, hiszen az újkori említések, a középkori források és az ismert régészeti lelőhelyek szegényes adatainak összefésülése nem történt meg. Talán ezekkel a számokkal összehasonlítva válik igazán érezhetővé, hogy mekkora előrelépés is történt mostanra a Kiskunsági Homokhátság középkorának megismerésében. Jelen disszertáció az akkor említett összesen 60 templomos hellyel szemben, 146 középkori helyszínt tartalmaz. Bár az 1980-as években is jelentősen több

⁸⁷⁷ ROSTA 2010. 132–133.

⁸⁷⁸ BICZÓ 1987.

adat állott volna elvileg rendelkezésre, ezek elérhetetlensége, a pontos térképek hiánya és egyéb nehézségek révén azonban rendszerbe nem lehetett állítani őket. Tehát lényegében már az egyáltalán adott, meglévő korábbi adatok összegyűjtése és rendszerezése is jelentős előrelépést eredményezett.

A templomok számának nagy mennyiségi emelkedéshez képest, még inkább szembeötlő a minőségi adatok előtérbe kerülése. Míg az 1980-as évek elején, a területen mindössze 9 templomos helyről volt bárminemű – azóta több esetben pontosításra, módosításra szoruló – régészeti adat, addig jelenleg a célterületen 59 késő középkori templomos helyet, ezeken felül további 33, az Árpád-korban elpusztult templomos lelőhelyet már biztonsággal helyezhetünk térképre. A korábbi rendelkezésre álló adatok pontosan 80%-ban csak okleveles említések, újkori vonatkozások voltak. Az ezelőtt régészeti szempontból ismertnek minősíthető 9 helyszínhez képest, jelenleg 92 lelőhelyen történt meg az egységes szempontok szerinti terepi adatgyűjtés, mely több mint tízszeres emelkedést jelent.

Az új adatok és forráscsoportok felismerése, beemelése a kutatásba, szintén komoly eredményeket hozott. E 92 helyszín közül 33 középkori templomos hely a dolgozat keretében lett felderítve, beazonosítva, a régészet számára ezelőtt teljesen ismeretlennek minősültek. Az új információk fényében a régebbi adatok újraértelmezése, szintén jelentős számú terepi azonosítás előtt nyitott utat. További 41 helyszínen pontosítások voltak szükségesek, néha a lelőhely elhelyezkedését illetően is, de kiterjedését, a település kerámiaanyagának korát, szóródásának intenzitását tekintve szinte mindegyik esetben korrigálni kellett. Mindössze 11 olyan középkori templomos lelőhely volt, melyeknél a disszertáció szempontjából elégséges korábbi régészeti adat állt rendelkezésre, így nem volt szükség azok újabb hitelesítésre – ezek főként Biczó Piroska és Pálóczi Horváth András korábbi precíz munkáját dicsérik. További 7 biztosan beazonosítható – főként periferián lévő, Árpád-kori – helyszínen, a disszertáció főbb kérdéseit tekintve mellékes szerepük miatt, esetleg megközelíthetetlenség vagy egyéb okok folytán, nem történt meg pontos adatfelvételük.

A térképészet mindig is jelentős adatokkal gazdagította a régészettudományt, a térképi anyag ilyen mélységben történő bevonása korábban azonban nem volt általános. A térinformatika hódítása minden eddigénél látványosabb és pontosabb lehetőséget adott a térképek használhatóságát illetően. E dolgozat egyértelmű bizonyítékát adja annak, hogy a térképek az egyik legfontosabb, kiemelkedő forráscsoportját jelentik a későközépkori településrendszer kutatásának. Nagy térképi állomány adatai köszönnek vissza a disszertációban, közel 400 térkép ismeretanyaga épült be a dolgozatba. Mára a kutatási eredmények előrehaladtával, a visszacsatolások révén minden eddigénél pontosabb, kiemelkedő állomány áll rendelkezésünkre.⁸⁷⁹ A 146 helyszínből 68 középkori templomos lelőhelyhez lehetett találni olyan térképi ábrázolást, mely egyértelműen jelölte a hajdani templomokat, vagy utalt egykori létükre. A térképek száma az egyes templomos helyszíneket illetően jelentősen változó. Ennek két oka közül az egyik a 18–19. századi birtokhelyzetekkel kapcsolatos, az újraterületesítés során egyes vitás területekről kifejezetten sok, részletgazdag térképet is készítettek. Másrészt az egyes templomok aktuális állaga határozta meg, hogy a térképre rákerültek-e. Több esetben jól nyomon lehet követni a templomok, romok folyamatos széthordását, lehet gyanítani végleges elbontásuk idejét. A térképek jelentő-

⁸⁷⁹ Mindez elsősorban Pányi István térinformatikus munkáját dicséri.

ségét mutatja, hogy több mint 20 esetben kizárólag e jelölések segítettek a helyek lokalizálásban, majd a terepi azonosításban. Emellett elengedhetetlenül fontosnak bizonyultak a lelőhelyeknek a történeti forrásokban szereplő falvakkal, szállásokkal való azonosításához, hiszen a mai településhatárok már csak részben tükrözik a középkori birtokviszonyokat, sok helyen jelentős átalakuláson mentek keresztül.

Bár az írott forráscsoportból kiemelkedően fontos határjárás viszonylag kevés volt, a kutatás a középkori birtokok alakulása kapcsán is jelentős eredményeket tud felmutatni, a terepi munkából adódó helyismeret révén. A 13. századi birtok-átalakulás folyamatára és egyáltalán a falupusztásodás okainak magyarázatára is adalékokkal szolgál az ágasegyházi határjárás. Ágasegyháza határpontjai és határvonala többek között *Hercegegyház*, *Haylegyház* és *Szentmária* területével átellenben vannak. Mindhárom esetben, kétséget kizáróan pusztán maradt Árpád-kori birtokok nevét őrizték meg 1359-ből e határnevek. A határjárás pontjainak azonosítása után kirajzolódott az egykori birtokok területe, melyek a 14. század közepén szomszédos települések határán helyezkedtek el. Így a mai Fülöpháza D-i részén volt Hercegegyháza, Orgovány É-i részén Haylegyháza, míg Szentmária az izsáki határrészt jelöli. Ezek közül Haylegyháza Árpád-kori településének beazonosítása megtörtént az Eklézsia Szigeten. Mindez érdekes és logikus párhuzamot mutat a hódoltság korában majd utána bekövetkezett történésekkel, mikor az újratelepített falvak és városok, több késő középkori birtok területét is magukba olvasztották. Ugyanaz játszódott le a tatárjárás után is, csak az akkori települési és birtokrendszerből adódóan az még kisebb területek összeolvadását jelentette. A későközépkorra így alakulnak ki változó, kisebb nagyobb birtokok, annak függvényében, hogy hány Árpád-kori kisbirtokból álltak össze. A nagyobb és jelentősebb települések, mint Kecskemét vagy Halas esetében már korán, legkésőbb a 15. századtól megfigyelhető ez a 16–17. században tetőző folyamat, mely a területük növelésére tett erőfeszítésben nyilvánult meg. A városok részéről ez egyet jelentett a puszták kialakításának akaratával, mely ahhoz a településintegrációs folyamathoz vezet, melyet falupusztásodásnak hívunk. Mindazonáltal a településtörténeti kutatások a Kiskunságban arra figyelmeztetnek, hogy ez az integrációs folyamat nem egy természetes és kötelező érvényű, a gazdasági fejlődéssel együtt járó út célja volt, hanem csak eredménye. Mindössze akkor zajlottak ilyen folyamatok, mikor valamely külső – esetleg belső – tényező nyomására drasztikus változás lép be a társadalmi rendszert illetően, mely ez esetekben jelentős népességsökkenéssel járt együtt. Így az a helyzet áll elő a Kiskunságban, hogy elsősorban ne gazdasági okokat keressünk az amúgy látványos integrációs folyamat mögött, mely majd kifejti ezt követően a társadalomra gyakorolt hatását. Úgy tűnik, hogy ez éppen fordítva van, tehát az integráció egy társadalmi törés következtében generált gazdasági váltás, mely nem következett volna be – legalábbis semmiképpen sem ilyen látványosan – a népesség drasztikus csökkenése, így a tatárjárás és a török hódoltság nélkül.

A középkori úthálózat-rekonstrukciónak, szintén a középkori települések pontos térképi elhelyezése volt az eredője. A térképek jelentős szerepe a középkori templomok kapcsán már említést nyert, de a térképi állomány georeferálása nyomán újabb kiemelkedő eredményeket, kifejezetten az úthálózat kapcsán lehet felmutatni. A főként a 18. századi térképek útjai és a pontosan beazonosított régészeti lelőhelyek elhelyezkedése nyomán, a Duna–Tisza között átszövő középkori úthálózat minden eddiginél

pontosabb felrajzolása megtörtént. Alapvető fontosságú volt annak felismerése, hogy a 18. századi térképek őrzői a késő középkori állapotoknak, azok megfelelő szűrőn keresztül alkalmasak a középkori utak nyomvonalának meghatározásához.

A fenti eredmény a vízrajzi viszonyok feltérképezésével párhuzamosan jelentkezett. Ennek során digitális formában elkészült a Kiskunsági Homokhátság középkori vízrajza, melynek lokális meghatározásában a régészeti lelőhelyek elhelyezkedését is figyelembe kellett venni. A valószínűsíthető késő középkori vízrajzi helyzetet érdekes módon a II. katonai felmérés és a mostanra a környezetet jelentősen megváltoztató lecsapolások előtti, 1960-as évek térképei adják leginkább vissza. Bár az éghajlatkutatás több kisebb változást is kimutatott a középkor időszakában, ez a régészeti lelőhelyek elhelyezkedése alapján gyökereiben nem mutatott olyan észrevehető változásokat, mint például azt megelőzően a szarmata korszak szembeötlő, száraz periódusa.

A vízrajzi térkép segítségével a szisztematikus terepbejárással megkutatott nagyobb területeken, mint Kecel vagy Zsana, sikerült felismerni középkori települési gócpontokat. Az Árpád-korban is egyértelműen a vizesebb környezet vonzotta a letelepedést, bár a szárazabb területeken is vannak kisebb lelőhelyek. A késő középkorban ellenben alig találni olyan akár kisebb települést is, mely ne valamilyen nagyobb vízhozamú tó vagy ér mellett feküdt volna. Ez a vízhez való közeledés alapvetően teljesen logikus településszervezési elv, mindamelllett a további települési kutatások során feltétlenül érdemes a vízrajzi térkép használata akár annak meghatározásához, hogy hol valószínűsíthetünk inkább jelentősebb központokat, hol számolhatunk települési sűrűsödéssel.

Mindenképpen további elemzések szükségesek a tájhasználat kérdéskörének kibontásához, mindenestre a rendelkezésre álló adatok alapján is kimutatható egy jelentősebb életmódbeli váltás a 13. században. A csapadékviszonyok, így a vízrajzi környezet is megközelítőleg állandó maradt a középkor folyamán. Bár az éghajlati viszonyok változtak a 13. századtól, de éppen hűvösebbre fordult az időjárás. Ezzel szinte párhuzamosan a települési rendszer a tatárjárás pusztítása után integráción ment keresztül, jelentősen kevesebb település alakult ki mind számában, mind kiterjedésében. Mindezek együttese éppen hogy nem indokolná a 13. századot követően, szerte a Kiskunságban kimutatható homok-megindulást. Az éghajlati viszonyok mellett ebben az időszakban csakis emberi közreműködés idézhette elő a homok mozgását. Mindez az Árpád-kor és a késő középkor viszonyában jelentős különbségre utal a tájhasználat tekintetében, mely végeredményben eltérő gazdálkodást valószínűsít. Tekintve a területre beköltöző kunok életmódját, megfelelő magyarázatot kapunk ezen antropogén hatásra, egyben mutatja, hogy a 15. századtól már a források szerint is hangsúlyos nagyállattartó gazdálkodási forma és pusztahasználat gyökerei, valóban a kunok gazdálkodásáig nyúlnak vissza.

A középkori települések megtalálásának pusztán tényén túl alapvető elvárás volt az egységes szempontrendszer szerinti terepi adatfelvétel. Mégha a régészeti terepbejárásokból gyűjtött leletanyag önmagában nem is alkalmas az egyes települések történetének meghatározásához, jelentős kérdésekre azért választ tud adni. A régészeti munkafázis megelőzte a történeti források felgyűjtését, a lelőhelyek leletanyagainak meghatározása is hamarabb történt, mint a települések történetének megírása. Így a terepbejárás módszer lehetőségeinek korlátjai ellenére, nem várt eredményként jelentkezett a 15. század végi

pusztásodás kimutatása a telepanyagokból, a D-i területek egyes kun szállásait illetően. A minden rendelkezésre álló adatot beillesztő rendszer alkalmasnak bizonyult a középkori településrendszer állandóan változó, pulzáló folyamatát is követni, hiszen egyetlen pillanatban sem nevezhetjük statikusnak a települési rendet. A 13. századi, valamint a 16. század végi pusztulások mellett is történik a fenti példához hasonló kisebb és nehezen észrevehető, lokális, sokszor csak egy adott település életére hatást gyakorló történés. Jelentős eredménynek lehet minősíteni azt, hogy a történeti források, a nyelvészet és régészeti eredmények vonatkozó adatainak összevetése révén elkészült a településrendszer alakulásának időszakonkénti elkülönítése. Ez nemcsak az Árpád-kor és a késő középkor viszonyában történt meg, hanem a célterületen szinte századokra lebontva mutatja meg az aktuális állapotokat a templomos települések által. A leginkább szembeötlő különbséget a tatárjárást megelőző és követő időszakok települési rendszerre mutatja. Természetesen a 12–13. század fordulójának Árpád-kori viszonyai és a 13. század végi kun beköltözés nyomán létrejött korai szállásrendszer kapcsán a hiányok és a nyitva maradt kérdések is jelentősek maradtak. Ez csak további terepbejárások és Árpád-kori templomok megtalálásával pontosítható, hiszen az időszakra vonatkozó új történeti források megjelenésével már nemigen számolhatunk.

A kutatások eredményének lehet tekinteni abban az alapvető kérdésben való állásfoglalást, hogy a tatárjárás pusztításának mértéke hogyan és számszakilag mennyiben is határozható meg. A régészeti adatokat felvonultató elemzés a legmagasabb pusztítási fokot, a minimum 75%-ot tartja valószínűnek, de ennél jelentősen nagyobb arányt is megenged. Mivel a kutatási módszerek a Kiskunsági Homokhátság területéhez kötöttek, így ezek a számok kizárólag erre a síkvidéki részre érvényesek, az országos pusztulási arány ettől nyilvánvalóan jelentősen eltér.

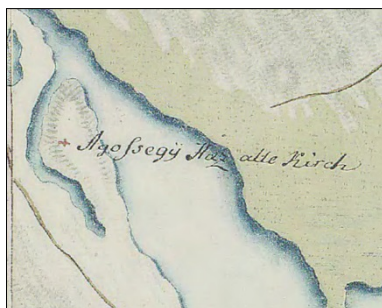
Részben a fentihez kapcsolódó részeredmény a kunok szállásterületének vizsgálata, a korai kun szállások jellegzetességeinek felismerése. A rendelkezésre álló főként régészeti és nyelvészeti adatok alkalmasnak bizonyultak annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy a kunok mennyiben használták fel a tatárjárás során lényegében elpusztult korábbi magyar települési rendet. Láthattuk, hogy szállásaik fele nem korábbi települést vesz birtokba, hanem egyéb szervezési elv szerint alakul ki. Fontos észrevétel, hogy a legtöbb esetben nagy hozamú vizek partján, a téli szállásaikon alakulnak ki a későbbi falvaik, már az első időszakban. Mindenképpen kiemelkedő fontosságú lehet a későbbiekben a kun településrendszer zártságával kapcsolatos megállapítás. A kiskunsági kun szállásterület a korábban gondoltnál jelentősen zártabban indul, csak a források által vizsgálható időszakban már beindul ennek felbomlása. A terület speciális helyzetét az adja, hogy a 13. század közepén egy teljesen elpusztított – így ezzel egyben konzervált – magyar, keresztény települési rendszerben átmenet nélkül megjelennek a szokásaikban, életmódjukban és nyelvükben is jelentősen eltérő kunok. Településeik nyilvánvalóan valamilyen rend szerint keletkeztek, mely rendszer – legalábbis az első évtizedekben – ugyanolyan elkülönülő és zárt lehetett, mint társadalmuk. Sajnos ennek pontos megértéséhez még kevés információ áll rendelkezésünkre.

A Kiskunsági Homokhátság területén folytatott településtörténeti kutatásoknak legfontosabb eredménye tehát, a minden eddiginél pontosabb középkori templomos lelőhelykataszter megalkotása, a helyszínek terepen történő beazonosításával. Szinte minden további, gyakran általános érvényű eredmény ennek folyománya, ebből eredeztethető.

5. Mellékletek

5.1. Templomos helyek térképi ábrázolásai

Ágasegyháza

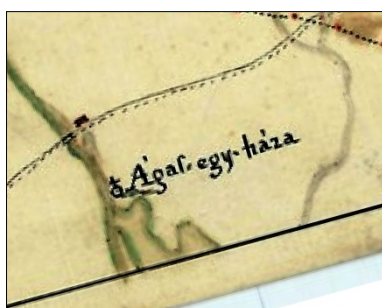
I. katonai felmérés

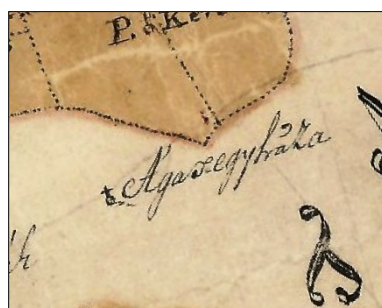
II. katonai felmérés

III. katonai felmérés

Bedekovich Lőrinc, 1792,
JNSZML t21

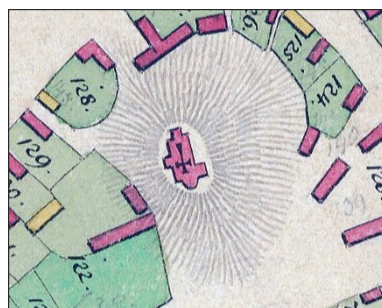

Bedekovich Lőrinc, 1800 körül,
JNSZML_t62

Akaszó

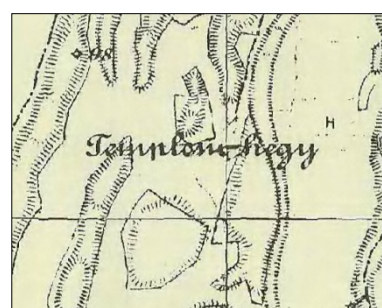

Ruttkay Mihály, 1763,
A Duna Pest megyei szakaszának
és a környező mocsaraknak
vízrajzi térképe, KL183

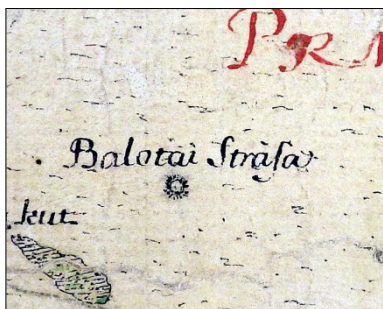
Jovanovits Demeter, 1836,
Akaszó, PMU209

Akaszó – Ács

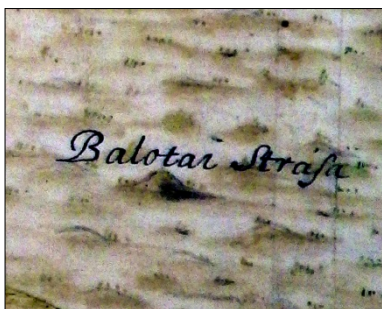

III. katonai felmérés

Balotaszállás – Balotai strázsza

Kiskunhalas áttekintő térképe
Kováts György, 1761, TJM

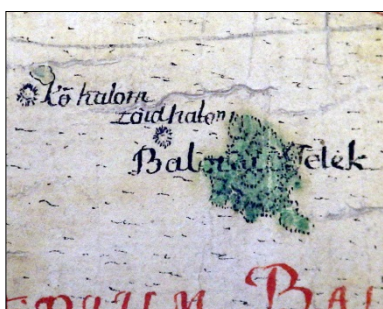

Kiskunhalas áttekintő térképe
Kováts György, 1761, TJM

Balotaszállás – Balotai telek

Kiskunhalas áttekintő térképe
Kováts György, 1761, TJM

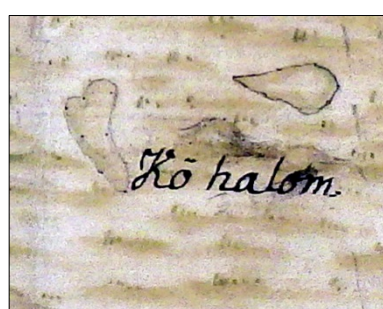

Kiskunhalas áttekintő térképe
Kováts György, 1761, TJM

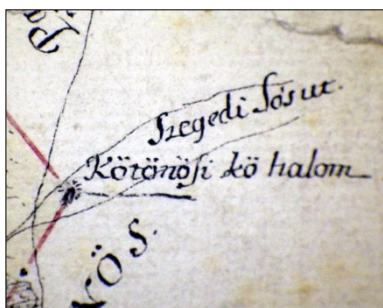
Kiskunhalas áttekintő térképe
Kováts György, 1761, TJM

Balotaszállás – Kőhalom

Kiskunhalas áttekintő térképe
Kováts György, 1761, TJM

Balotaszállás – Kőhatár

Kiskunhalas áttekintő térképe
Kováts György, 1761, TJM

Kiskunhalas áttekintő térképe
Kováts György, 1761, TJM

II. katonai felmérés

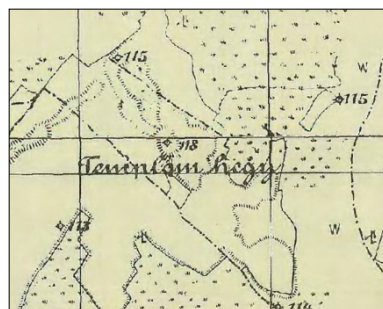
Bócsa – Bócsaszállás

I. katonai felmérés

II. katonai felmérés

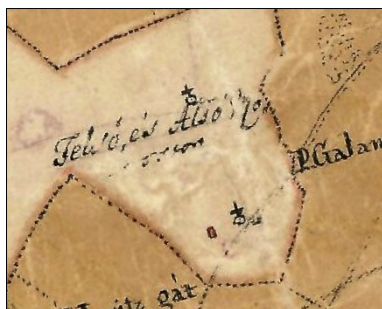

III. katonai felmérés

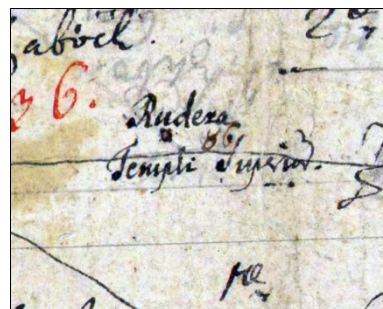
Bugac-Felsőmonostor

I. katonai felmérés

Bedekovich Lőrinc, 1800 körül,
JNSZML_t62

BKML Bugac 0001.,
18. sz. vége

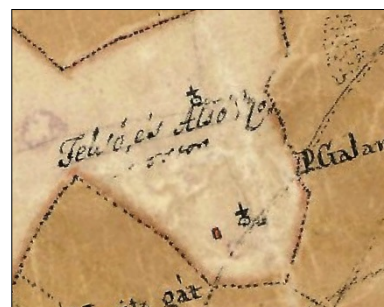
Bugac-Alsómonostor

II. katonai felmérés

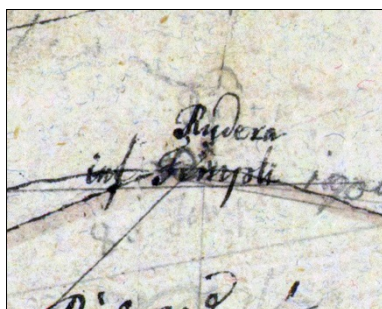

Balla Antal, 1793, S12_D10_No_0076_02,
Pest-Pilis-Solt vármegye és a
Jászkun területek térképe

Bedekovich Lőrinc, 1800 körül,
JNSZML_t62

Csengele – Felső

BKML Bugac 0001.,
18. sz. vége

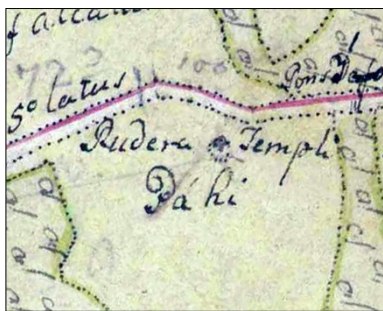

Balla Antal, 1775, S11_0472_02,
Felső- és Alsó-Csengele
és Kistelek puszták térképe

I. katonai felmérés

Csengőd – Páhi

Ismeretlen szerző, 18. sz. vége
Páhi pusztaszer térképe, BKML Páhi_002

Nagy Mihály, 1787,
MOL S21 0066, Páhi

Ruttkay Mihály, 1763,
KL183, SKÉL

Fülöpháza – Kerekegyháza

I. katonai felmérés

Balla Antal, 1793, S12_D10_No_0076_02,
Pest-Pilis-Solt vármegye és a
Jászkun területek térképe

II. katonai felmérés

Bedekovich Lőrinc, 1792,
JNSZML_t21

Ruttkay Mihály 1747,
Kerekegyháza és Kecskemét közötti
vitás területek térképe, BKML 1747_1

Bedekovich Lőrinc, 1800 körül,
JNSZML_t62

Fülöpkab – Jakabszállás

Fülöpszállás – Kápolna

I. katonai felmérés

III. katonai felmérés

1:10000 topográfiai térkép,
FÖMI, 1970

Gátér – Rudera

Balla Antal, 1793, S12_D10_No_0076_02

Gátér – Téglás

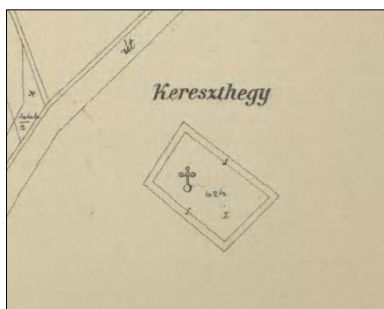

I. katonai felmérés

II. katonai felmérés

Harkakötöny – Harka

Kataszteri térkép, 1880, FÖMI

Harkakötöny – Kötöny

Bedekovich Lőrinc, 1800 körül,
JNSZML_t62

Izsák

Ruttkay Mihály, 1763,
Kalocsai Levéltár, KL183

Jászszentlászló – Csitári-hegy

Bedekovich Lőrinc, 1783,
Szentlászló pusztas térképe,
JNSZML_nro_0023

II. katonai felmérés

„újfelmérés”
(1:25 000 ma, 1953–59)

Jászszentlászló – Rud(era)

Balla Antal, 1793,
S12_D10_No_0076_02

Kecel

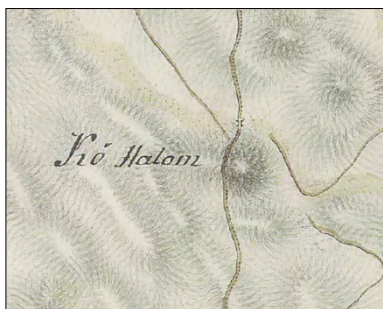
Antonius Leopoldus Kronovetter,
1780, Kecel térképe, KL_014

Kecel – Demeter

Antonius Leopoldus Kronovetter,
1780, Kecel térképe, KL_014

Kecel – Kőhalom

I. katonai felmérés

Antonius Leopoldus Kronovetter,
1780, Kecel térképe, KL_014

Kun István, 1831,
Kecskemét és Kiskőrös közötti
puszták térképe, S70_0014

Kecskemét – Borbás

I. katonai felmérés

Kecskemét – Mária-kápolna

I. katonai felmérés

Kun István, 1831

Kiskőrös – Cebe

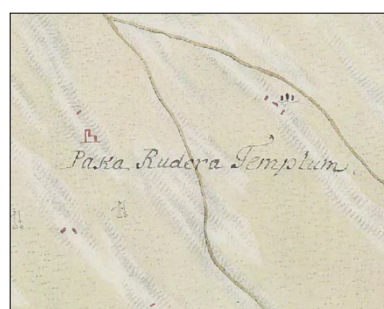

II. katonai felmérés

Halász Gedeon, 1787,
Cebe puszta térképe, S107 0070

Kiskunfélegyháza – Páka

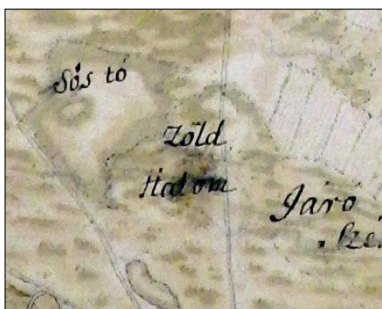

I. katonai felmérés

Kiskunhalas – Zöldhalom

Bedekovich Lőrinc, 1805,
Páka puszta térképe, JNSZML_t118

Kováts György, 1761

Kováts György, 1761

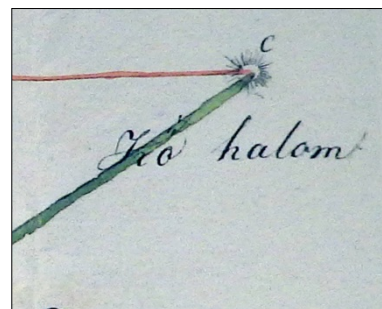
Kiskunmajsza – Bodoglár kőhalom

Kováts György, 1761

Kováts György, 1761

Tary Gerzson, 18. sz. eleje
„Ábrázza az ugy nevezett
Ördög ároknak...”, TJM

Kiskunmajsza – Bodoglár köveshalom

Kováts György, 1761

Kováts György, 1761

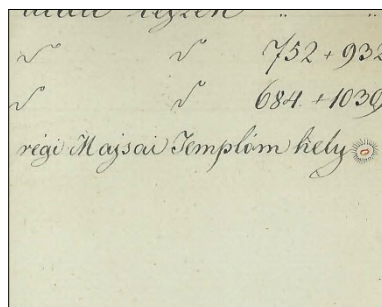
Kováts György, 1761

Kiskunmajsza – Kígyós

Kataszteri térkép, 1880, MOL

Kiskunmajsza – Maris

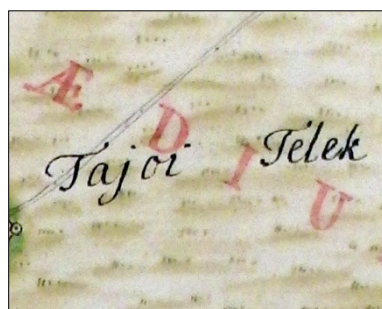

Tary Gerzson, S48 No 0004,
Kiskunmajsza Bodoglári határának térképe,
„Mássa a' No 61 sz. alatt lévő perbeli
authenticált mappának”

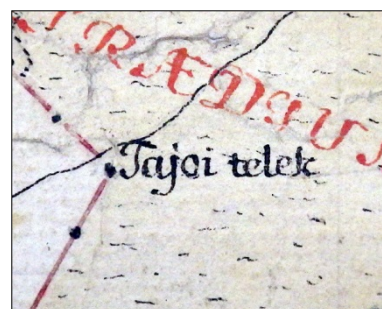
Kiskunmajsza – Tajó

Kováts György, 1761

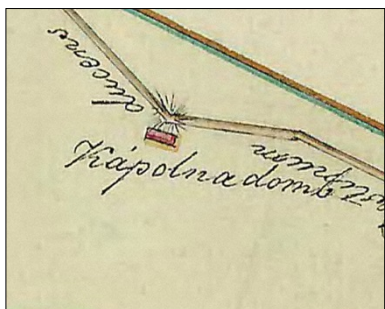

Kováts György, 1761

Kováts György, 1761

Kisszállás – Kápolna, 53-as út

Benyovszky Imre, 1787, Mada, Ivánka és Kisszállás térképe, S 21 No 0055, MOL

Benyovszky Imre, 1787, Mada, Ivánka és Kisszállás térképe, S 21 No 0133, MOL

Kisszállás – Mada

Benyovszky Imre, 1787, Mada, Ivánka és Kisszállás térképe, S 21 No 0055, MOL

Kneidinger András, 1774, Kisszállás, Tompa és Mélykút határa, MOL S 11 0830 102

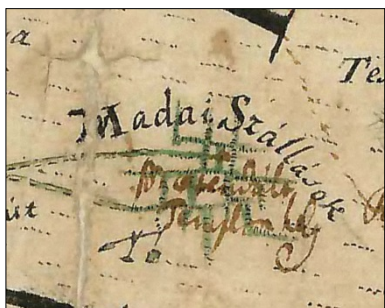

Grócz János, 1774, Kisszállás, Tompa és Mélykút határa, MOL S 21 No 0048

Nagy Mihály, 1778, Kisszállás, Tompa és Mélykút határa, MOL S 21 No 0050

Kisszállás – Tölös, Tompai faluhely

Nagy Mihály, 1781, Kisszállás, Tompa és Mélykút határa, MOL S 21 No 0051

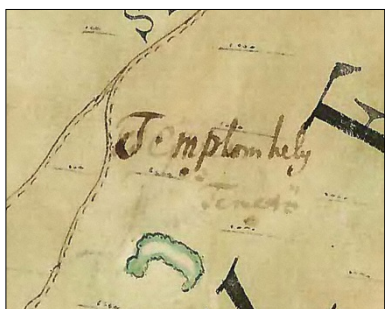

Ismeretlen szerző, 1781, Kisszállás, Tompa és Mélykút határa, MOL S 21 No 0052

Ismeretlen szerző, 18. század vége?, Kisszállás és Tompa, MOL S 21 No 0054

Kisszállás – Vitézföldes

Nagy Mihály, 1778, Kisszállás, Tompa és Mélykút határa, MOL S 21 No 0050

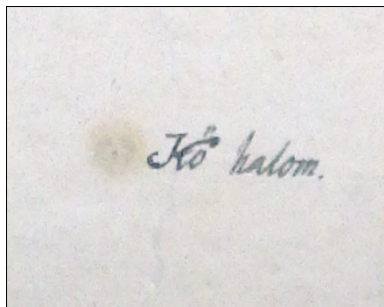

Nagy Mihály, 1781, Kisszállás, Tompa és Mélykút határa, MOL S 21 No 0051

Lutherr (?), 1785, Kisszállás, Tompa és Mélykút határa, MOL S 21 No 0053

Kömpöc

Bedekovich Lőrinc, 1794,
Kiskunfélegyháza, KM

Ismeretlen szerző, 1750,
Kömpöc, JNSZML nr 011

I. katonai felmérés

Ruttkay Mihály, 1763,
SKÉL, KL183

Bedekovich Lőrinc, 1792,
Ócsa és környéke, JNSZML T21

Köröskényi Mihály, 1775,
Adács pusztaság mezőgazdasági
térképe, S 11 No 1059

Kunbaracs – Baracs

I. katonai felmérés

Bedekovich Lőrinc, 1792,
Ócsa és környéke, JNSZML T21

Bedekovich Lőrinc, 1800 körül,
Jászkun Kertületek, JNSZML T62

Kunfehértó – Fejértó

Kováts György, 1761

Kováts György, 1761

Gózon László, 1813,
BKML

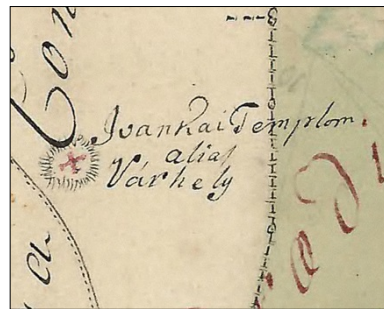
Kunfehértó – Ivánka, Várhely

Ismeretlen szerző, 1780,
Fehértő térképe, BKML

Benyovszky Imre, 1787, Máda,
Ivánka és Kisszállás térképe,
MOL S 21 No 0055

Benyovszky Imre, 1787, Máda,
Ivánka és Kisszállás térképe,
MOL S 21 No 0133

Ladánybene – Bene

Varga Elek, 1825, Bene puszta
térképe, JNSZML T61

Lajosmizse – Lajos

I. katonai felmérés

Bedekovich Lőrinc, 1800 körül,
JNSZML T62

Bedekovich Lőrinc, 1799,
Vacs-pusztá környéke,
JNSZML JB_008

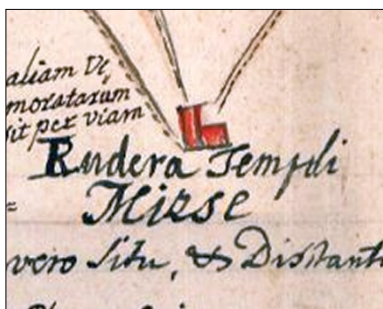

Bedekovich Lőrinc, 1798,
Mizse-pusztá, JNSZML JB_011

I. katonai felmérés

Lajosmizse – Mizse

Balla Antal, 1793,
Mizse-pusztá, JNSZML JB_007

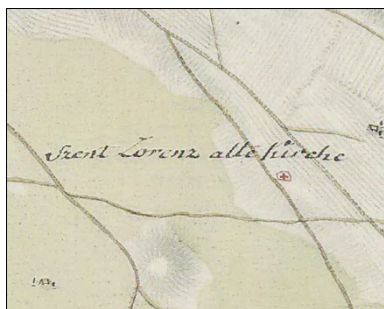

Bedekovich Lőrinc, 1800 körül,
Jászkun kerületek, JNSZML T62

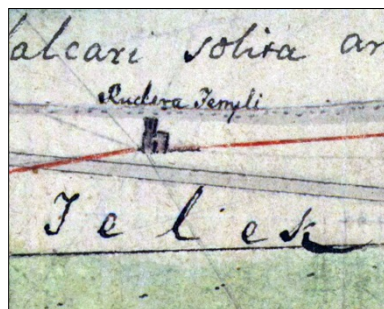

Ismeretlen szerző, 1880 körül,
Mizse-pusztá, JNSZML JB_010

Nyárlőrinc – Szentlőrinc

I. katonai felmérés

Ismeretlen szerző, 1788,
Nyárlőrinc, BKML 1788_1

Balla Antal, 1793, A Budáról
Temesvárra, Aradra és Nagyváradra
vezető három postaút, MOL S 12
Div XVIII No 0050

Orgovány

I. katonai felmérés

Orgovány – Kápolna

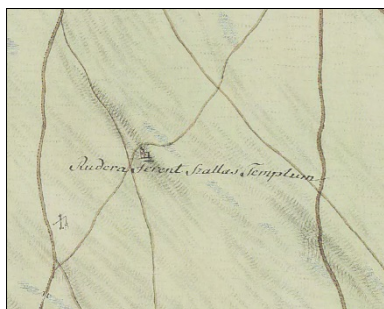
1:25 000 ma. topográfiai térkép, 1942,
HM-HIM HT, 5363_1

Pálmonostora – Péteri

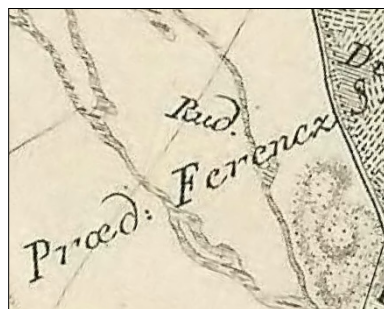

Bedekovich Lőrinc, 1794,
Kiskunfélegyháza, KM

Petőfiszállás – Ferencszállás

I. katonai felmérés

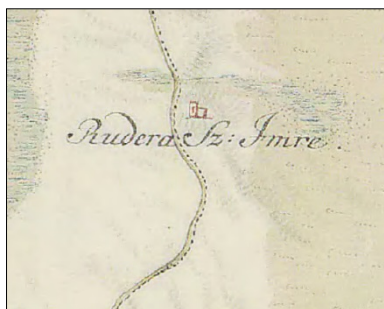

Balla Antal, 1793,
S12_D10_No_0076_02

Bedekovich Lőrinc, 1794,
Kiskunfélegyháza, KM

Soltszentimre – Szentimre

I. katonai felmérés

II. katonai felmérés

Ruttkay Mihály, 1765, Solt-
szentimre pusztai térképe, PMT 079

Soltvadkert – Vadkert

Mikoviny Sámuel, 1731, Pest-Pilis-Solt vármegye és a Kiskunság térképe. HM-HIM B IX a 649

Szabadszállás – Kőhalom

Ruttkay Mihály, 1763, SKÉL, KL183

Szank – Szankszállása

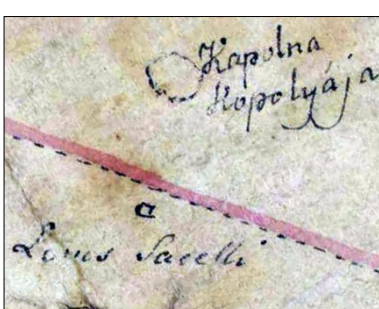
Kataszteri térkép, 1880.

Szank – Otárhalom

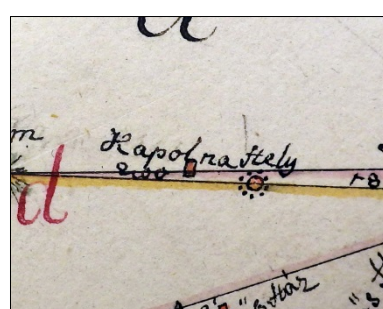

Kun István, 1831, Kecskemét és Kiskörös közötti puszták, S70_0014

Tabdi – Kápolna

Páhi puszta térképe, 18. sz. vége BKML PáHI_0002

Kun István, 18. sz. vége, Páhi puszta térképe, BKML XV. 1/a1

Tabdi – Pékhalom

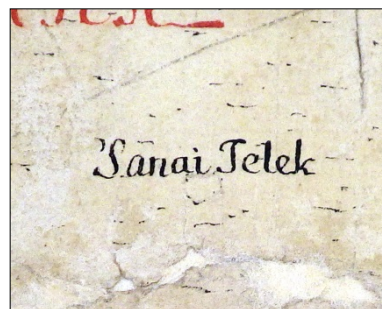
Halász Gedeon, 1787, Cebe puszta térképe, S107 0070

Zsana – Eresztő kőhalom

Kováts György, 1761

Zsana – Templomhalom

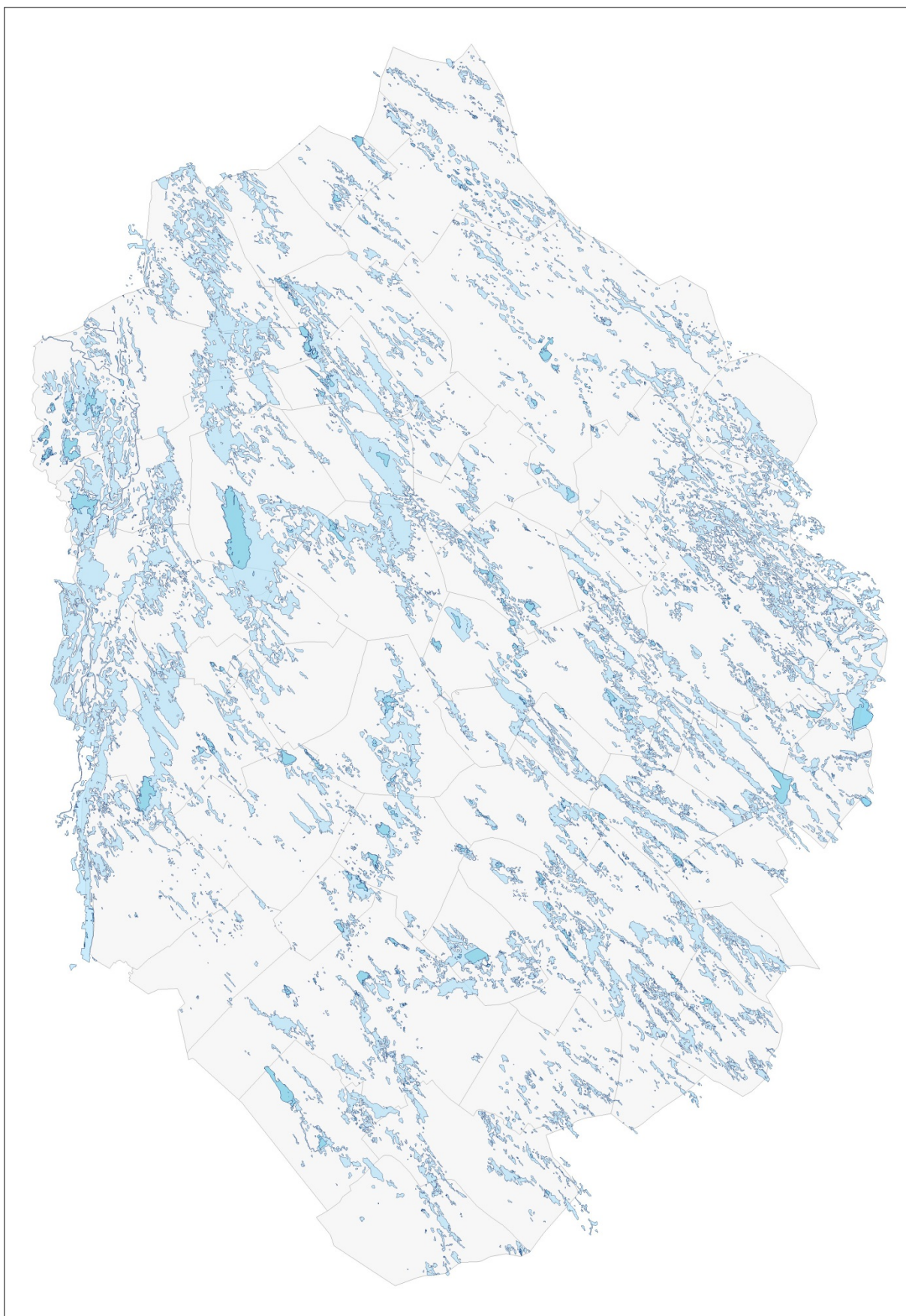

Kováts György, 1761

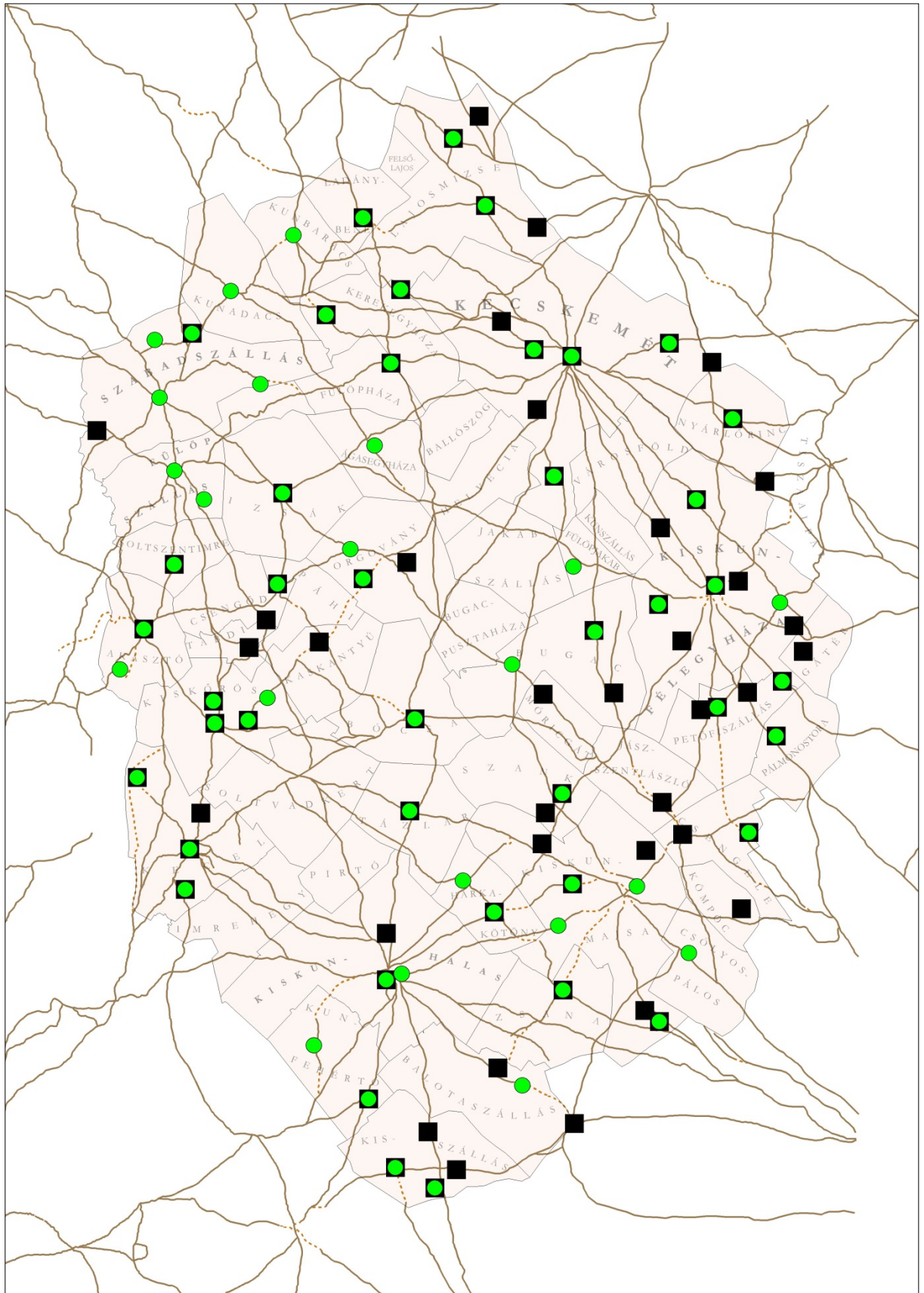
5.2. Térképek

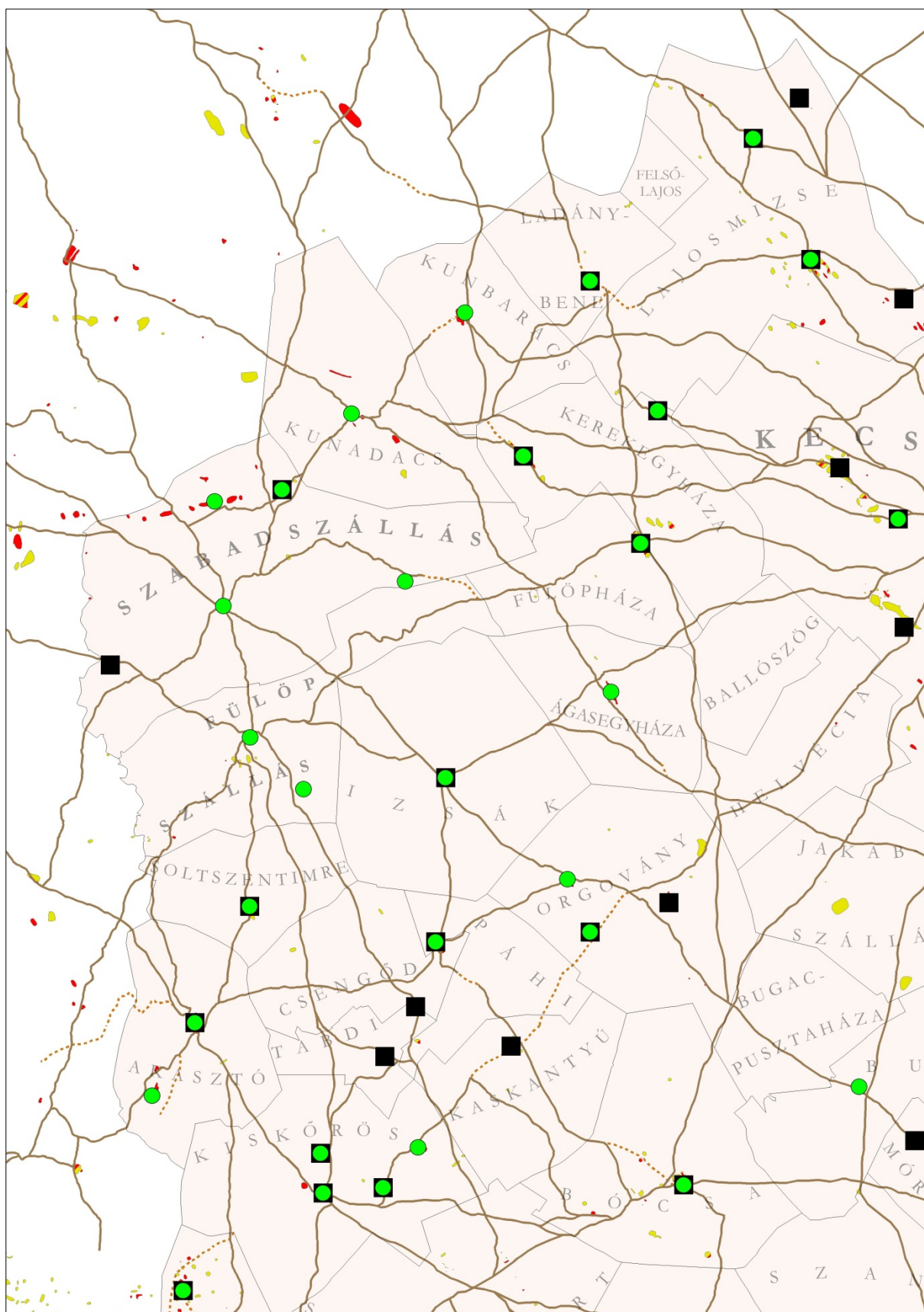
1. térkép. A vizsgált területnek a kistájakhoz viszonyított helyzete

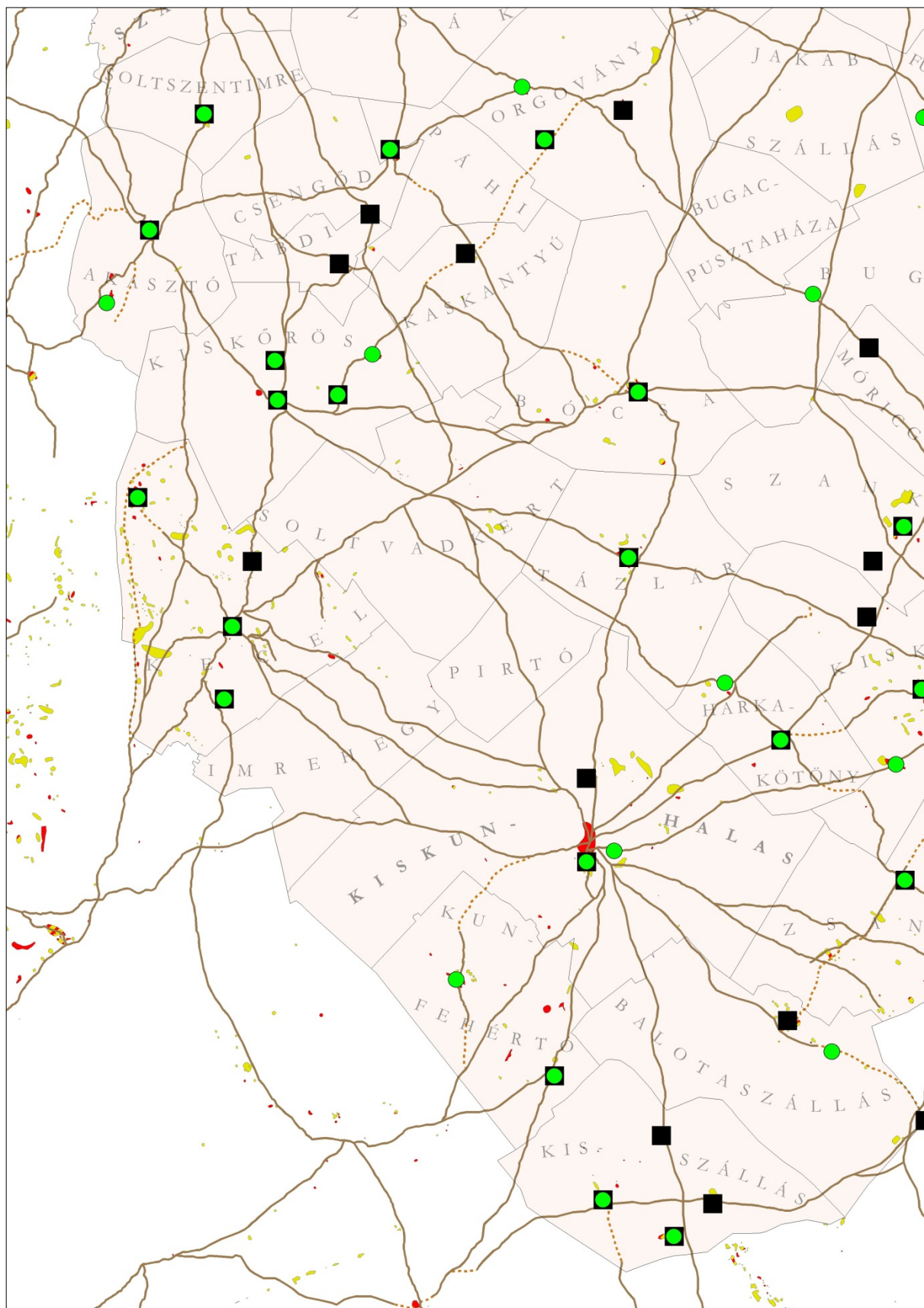
2. térkép. A vizsgált terület rekonstruált középkori vízrajzi állapota

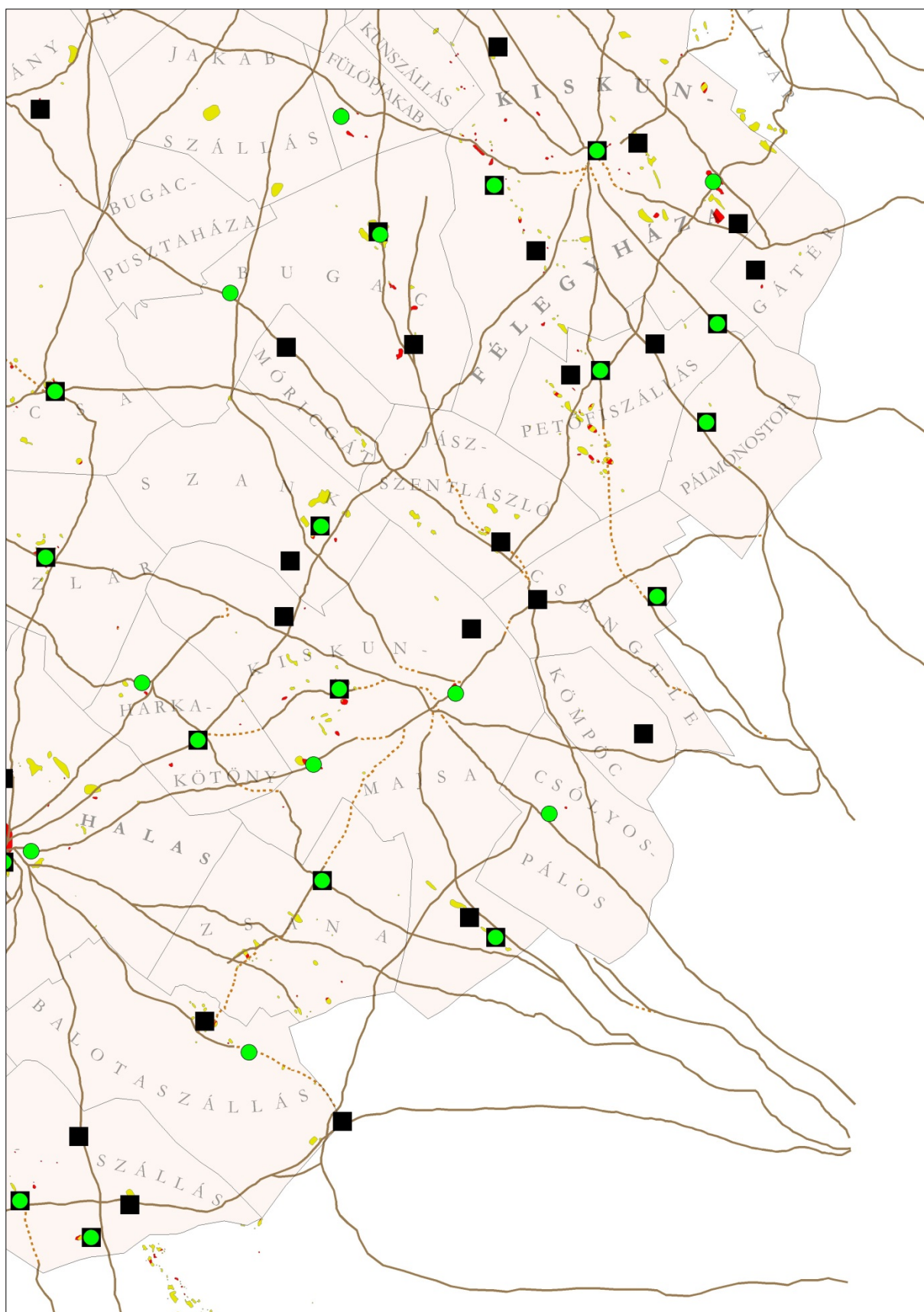
3. térkép. A Kiskunsági Homokhátság középkori úthálózata

5. térkép. A Kiskunsági Homokhátság középkori úthálózata, ÉNy-i rész

6. térkép. A Kiskunsági Homokhátság középkori úthálózata, DNy-i rész

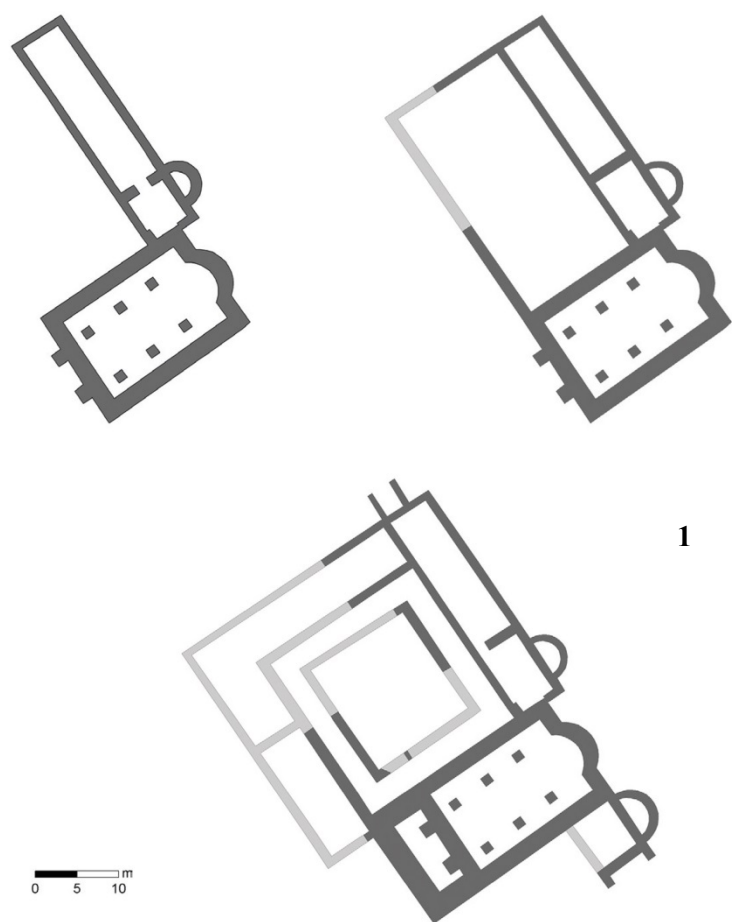

7. térkép. A Kiskunsági Homokhátság középkori úthálózata, DK-i rész

5.3. Táblák

1. tábla. 1) A településről előkerült 10–11. századi szórvány leletanyag;
2) Sírmellékletek a soros temetőből, 11. század közepe – 12. század vége

2. tábla. 1) A kolostor-együttes építési fázisai; 2) A kolostor-együttes ásatási felszínrajza

3. tábla. 1) Szentélyrekesztő díszítő oszlopfők; 2); Ívtöredék és sarokgumós oszloplábazat;
3) Rétimészkő faragványok; 4) 13. század közepi vaseszközök

4. tábla. Zománcozott ereklyetartó díszlemezek

5. tábla. 1) A kolostor pusztulási rétegéből előkerült aranyozott, zománcberakásos keresztszerelések és körmeneti keresztszár; 2) Könyvszerelések és fedőlapok; 3) Limoges-i zománcozott tárgyak

6. tábla. 1) Büntál kiterített rajza; 2) Arany rekeszzománc-szerelék;
3); Korpusrészletek; 4) Aranyozott tárgyak

7. tábla. 1) Aranyozott, díszített lemeztöredékek és aranyozott tárgyak; 2) Pecsétlő; 3) Zárandokjelvények és -pénz az Örmény Királyságból, 1220-as évek; 4) Mérlegkarok, -serpenyők, -súlyok

9. tábla. 1) Leletek a 14–16. századi plébániatemplom temetőjéből;
2) Kun etnikumjelző leletek a temetőből, a kolostor bontási törmelékéből és a településről

5.4. Felhasznált szakirodalom

- Allodiatoris I.** (1937): *Adatok az Árpád-kori alföldi magyarság antropológiájához*. Budapest
- Bakács I.** (1982): *Iratok Pest megye történetéhez. Oklevélregeszták 1002–1437*. In: Pest Megye Múltjából 5. Budapest
- Bálint A.** (1956): *A Kiskunfélegyháza–Templomhalmi temető*. MFMÉ. pp. 55–83.
- Bálint M.** (1998): Az Árpád-kori településhálózat rekonstrukciója a Duna–Tisza köze déli részén. In: Blazovich L. (szerk.): *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 26. Szeged, pp. 39–50.
- Bánki Horváth M.** (1996): *Pusztamérges és Öttömös régészeti topográfiája*. MFM Rég. Ad. 1896-96.
- Bánkiné Molnár E.** (2001): *Petőfiszállás*. Száz magyar falu könyvesháza KHT. Budapest
- Bártfai-Szabó L.** (1938): *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig*. Budapest
- Bárth J.** (2001): A halasi határperek történeti–néprajzi tanulságai. In: Ö. Kovács J. – Szakál A. (szerk.): *Kiskunhalas története 2. Tanulmányok Kiskunhalasról a 18–19. századból*. Kiskunhalas, pp. 389–422.
- Bárth J.** (2002): *Kecskemét története 1849-ig*. Bárth J. (főszerk.). Kecskemét
- Bellus I.** (1986): *Képes Krónika*. Ford.: Bellus I., Budapest
- Benedek Gy.** – Kürti L. (2004): *Bene, Lajos és Mizse oklevelei, történeti dokumentumai*. Kecskemét
- Benkő L. I–III.**: *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára I–III*. Benkő L. (főszerk.). Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 1967–1976.
- Bél M.** (1985): *Matthiae Belli Notitia Hungariae novae geographico historica*. FSZEK, Budapest
- Biczó P.** (1984): A keceli határ régészeti emlékei. In: Bárth J. (szerk.): *Kecel története és néprajza*. Kecel, pp. 19–63.
- Biczó P.** (1984/b): Leletmentések Árpád-kori településeken. In: Dr. Bánszky P. – Dr. Sztrinkó I. (szerk.): *Cumania* 8. Kecskemét, pp. 159–208.
- Biczó P.** (1987): Adatok Bács-Kiskun megye középkori építészetéhez. In: Sztrinkó I. (szerk.): *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1986*. Kecskemét, pp. 71–80.
- Bíró M.** (2011): Változástérképek használata tíz év alatt bekövetkezett élőhelypusztulási tendenciák kimutatására a Kiskunsági-homokhátság területén. In: *Tájökológiai Lapok* 9. (2) pp. 357–374.
- Blaskovich S.** (1900): *A szentimrei Csonkatorony*. Arch. Ért. 1900. 284. p.
- Blazovich L.** (2002): *Városok az Alföldön a 14–16. században*. Dél-alföldi Évszázadok 17., Szeged
- Borsa I.** (1993): *Zsigmondkori Oklevéltár III. (1411–12)* Akadémiai Kiadó Budapest
- Czakó F.** (1995): *Bugac történelme* (Fejezetek Monostor és Bugacpuszták történelméből). Bugac
- Csánki D. I–IV.**: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1890–1913*. Budapest
- Csősz L.** (1974): *Ágasegyháza*. A Községi Tanács VB és a Hazafias Népfront Községi Bizottságának kiadása
- Dövényi Z.** (2010): *Magyarország kistájainak katasztere*. Dövényi Z. (szerk.). MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, pp. 58–81.

- Engel P.** (2001): *Szent István birodalma: a középkori Magyarország története*. História Alapítvány – MTA Történettudományi Intézete. Budapest, pp. 88–91.
- K. Fábrián I.** (1997): *A Váradi Regestrum helynevei*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 13. Szeged
- Fejér Gy.** (1829): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. IV/2. Buda
- Fekete J.** (1997): *Bács-Kiskun megye földrajzi nevei I. Kiskunfélegyháza és környéke*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 210. Budapest
- Félegyházy J.** (1943): *A Váci püspökség a tatárjáráskor*. Vác
- Fenyvesi L.** (1987): A Kiskunság a török időkben. In: Fazekas I. – Szabó L. – Sztrinkó I. (szerk.): *A Jászkunság kutatása 1985*. Kecskemét–Szolnok, pp. 215–301.
- Fenyvesi L.** (2000): *Tanulmányok Tolna megye középkori történetéhez kapcsolódó oklevelek regesztái*. Tolna megyei levéltári füzetek 8. Szekszárd
- FNESZ I–II.**: Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 1988. Budapest
- Fodor F.** (1995): Csólyos és Pálos pusztá története. In: Fodor F. (szerk.): *Csólyospálos. Tanulmányok Csólyospálos történetéről és népéletéről*. pp. 29–78.
- Fügedi E.** (1992): A középkori Magyarország történeti demográfiája. In: *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek*. pp. 24–25.
- Gallina Zs.** (1999): *Árpád-kori és középkori templomok Kiskunhalas környékén*. Halasi Múzeum. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 125. évfordulójára. Kiskunhalas, pp. 83–108.
- Gallina Zs. – Molnár I.** (2004): Középkori templom és sírmező Kunfehértó–Templomhegyen. In: Szakál A. (szerk.): *Halasi Múzeum 2*. Kiskunhalas
- Gallina Zs. – Varga S.** (2009): 14–15. századi templom körüli temető feltárása Kiskunhalas–Katolikus temető, Kápolnahelyen (kézirat)
- Gallina Zs. – Wilhelm G.** (2006): *Tázlár–Templomhegy 2003–2004. évi feltárása*. (Előzetes közlemény). Fiatal Népvándorlaskor Kutatók Konferenciája. Tatabánya. Konferenciakötet. Tatabányai Múzeum Tudományos Füzetek 8. pp. 187–202.
- Gáspár J.** (1994): *Balástya község nyugati részének településtörténete a régészeti leletek alapján*. MFM Rég. Ad. 1862-96/1.
- Gedai I.** (1968): *Friesachi dénárlelet Szankon*. Numizmatikai Közlöny LXVI–LXVII. (1967–1968.) pp. 95–97.
- Genthon I.** (1961): Magyarország művészeti emlékei 2. Duna–Tisza köze, Tiszántúl, Felsővidék. Budapest
- Gläser L.** (1930): A Dunántúl középkori úthálózata. Századok 63–64. (1929–30), pp. 139–167., 257–285.
- Gyárfás I. I–IV.**: *A jász-kunok története Kecskemét–Szolnok–Budapest 1870–1885*.
- Györffy Gy. I–IV.**: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Budapest, 1963–1998.
- Györffy Gy.** (1956): A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításaihoz. In: Bárczi G. – Benkő L. (szerk.): *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Budapest, pp. 407–415.

- Győrffy Gy.** (1961): A tatárjárás pusztításainak nyoma helyneveinkben. In: Győrffy L. (szerk.): *Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának X. évfordulójára*. pp. 35–38.
- Győrffy Gy.** (1963): Magyarország népessége a tatárjárástól a XIV. század közepéig. In: Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája*. Budapest
- Győrffy Gy.** (1968): *Kérdezz-felelek*. Élet és Tudomány. 46.
- Győrffy Gy.** (1990): *A magyarság keleti elemei*. Budapest
- Hatházi G.** (2000): Halas kun székközpont és magyar mezőváros a középkorban. In: Ö. Kovács J. – Szakál A. (szerk.): *Kiskunhalas története I*. Kiskunhalas
- Hatházi G.** (2004): *A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon*. Opuscula Hungarica V. Magyar Nemzeti Múzeum
- Hatházi G.** (2005): *Sírok, kincsek, rejtélyek*. Kiskunhalas
- Hornyik J.** (1860): *Kecskemét város története oklevéltárral I*. Kecskemét
- Hornyik J.** (1865): *Pusztaszer, a honalapító magyar nemzet első törvényhozási közgyűlése színhelyének története*. Kecskemét
- Hornyik J.** (1927): *Kecskemét város gazdasági fejlődésének története*. Kecskemét
- Hornyik J.** (2011): Kecskemét város története oklevéltárral. Az I. kötet latin nyelvű okleveleinek magyar fordítása. In: Péterné Fehér M. (szerk.): *Kecskeméti Örökség Könyvek I*.
- Horváth F.** (1978): *Csengele középkori temploma*. MFMÉ (1976–77/1) pp. 91–126.
- Horváth F.** (2001): *A csengelei kunok ura és népe*. Budapest
- Horváth F.** (2003): Újabb kun vezéri sírlelet a Kiskunságból. Kiskunmajsa Kuklis tanya. In: Bende L. – Lőrinczy G. (szerk.): *Studia Archaeologica IX*. Szeged, pp. 369–381.
- Horváth F.** (2005): *Régészeti fejezetek Csengele településrendezési tervének kulturális örökségvédelmi hatástanulmányához* (kézirat)
- Huszár J.** (1943): *Numizmatikai Közlöny* 42. Budapest, pp. 69.
- Huszár L.** (1947): A Magyar Történeti Múzeum éremtárában feldolgozott éremleletek. In: *Numizmatikai Közlöny* 46–47. (1947–1948.)
- Huszár L.** (1976): Der Münzfund von Szank aus dem 13. Jahrhundert. A Szank községben talált 13. századi éremlelet. In: *Cumania IV*. Kecskemét, pp. 264–274.
- Ipolyi A.** (1887): *Vatikáni Magyar Okirattár*. I/I. Budapest
- Iványosi Szabó T.** (1985): *Olvasókönyv Kiskunfélegyháza történetéhez*. Szerk.: Iványosi Szabó T. Kecskemét
- Iványosi Szabó T.** (2002): Kecskemét története 1541-ig. Kecskemét a kései feudalizmus korában (1686–1849) In: Bárh J. (főszerk.): *Kecskemét története 1849-ig*. Kecskemét, pp. 89–173., 229–730.
- Kalmár J.** (1950): Bugacmonostor. Jelentés 12.321/1950 MOK
- Káldy-Nagy Gy.** (1985): A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok. In: Egey T. (sorozatszerk.): *Pest Megye múltjából* 6. pp. 3–63., 169–188.
- Kandra K.** (1898): *A váradi Regestrum*. Budapest

- Karácsonyi J.** (1900): *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Budapest
- Kiskunmajsza története** (1993): Csík A. – Kozma H. – Nyerges B. – Szabó L.: Kiskunmajsza története. Kiskunmajsza
- Kiss L.** (1980): *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Kiss T.** – Nyári D. – Sipos Gy. (2006): Blown sand movement in historical times in the territory of Csengele. In: Kiss A. et al. (eds): *Landscape, Environment and Society*. Szeged, pp. 373–383.
- Knipl I.** (2014): *A Duna–Tisza közti Hátság és a Kalocsai Sárköz Hajós és Császártöltés községek közötti határterületének geoarcheológiai elemzése*. Doktori disszertáció. SZTE Földtani és Őslénytani Tanszék
- Kovács É.** (1962): *Limoges-i keresztek Magyarországon*. Művészettörténeti Értesítő. pp. 97–123.
- Kovács Gy.** (2002): Kecskemét története a Török Hódoltság idején. In: Bárh J. (főszerk.): *Kecskemét története 1849-ig*. Kecskemét, pp. 173–229.
- Kovács J.** (1987): Izsák a török hódoltság idejében. In: Mesznéder K. (szerk.): *Izsáki emléklapok*
- Kring M.** (1932): *Kun és jász társadalomelemek a középkorban*. Századok 66. pp. 3–63., 169–188.
- Kristó Gy.** (1976): *Szemponok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Universitatis Segediensis de Attila József nominatae Acta Historica. 55. Szeged
- Kristó Gy.** (1983): Az egyház(a) utótagú helynevekről. In: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, pp. 450–455.
- Kristó Gy.** (1995): *A honfoglalás korának írott forrásai*. Kristó Gy. (szerk.) Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7., Szeged
- Kristó Gy.** (2003): *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19. Szeged
- Kulcsár V.** – Székely Gy. (1984): *Jászszenlászló Templomdomb*. Régészeti Füzetek Ser. I. No. 37.
- Kunfehértó** (1992): *Kunfehértó a régmúlt idők tükrében*
- Ladányi Á.** – Poskuj I. (2010): *A kiskunmajsai római katolikus templom*. Kiskunmajsza
- Laszlovszky J.** (1986): Tanyaszerű települések az Árpád-korban. In: Novák L. – Selmeczi L. (szerk.): *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Az Arany János Múzeum Közleményei IV. Nagykőrös, pp. 131–151.
- Laszlovszky J.** (2003): Tatárjárás és régészet. In: Nagy B. (szerk.): *Tatárjárás*. Osiris Kiadó, Budapest, pp. 453–483.
- Lipták P.** (1957): Awaren und Magyaren im Donau-Theiss zwischenstromgebiet. In: *Acta Archeologica*. pp. 198–247.
- Mályusz E.** (1951): *Zsigmondkori Oklevéltár I.* Összeállította: Mályusz E. Budapest
- Mándoky Kongur I.** (1972): A Hantos-széki kunok. In: *Székesfehérvár évszázadai* 2. pp. 73–82.
- Mándoky Kongur I.** (1974): A kun nyelv In: *Karcagi várostörténeti tanulmányok*. Karcag
- Mándoky Kongur I.** (1993): *A kun nyelv magyarországi emlékei*. Karcag
- Mező A.** (1979): *Félegyháza*. Névtani Értesítő 1. pp. 14–20.

- Mező A.** (1996): *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédiai Munkaközösség. Budapest
- Mezősi (Metzner) K.** (1931): Kiskunfélegyháza múltja és fejlődése. In: *Kiskunfélegyházi Állami Tanítóképző Intézet 1930–1931 évi értesítője*. Kiskunfélegyháza
- Mezősi (Metzner) K.** (1937): *Elpusztult templomok Félegyháza határában*. Félegyházi Közlöny 1937. február 7.
- Mezősi (Metzner) K.** (1939): *A váci egyházmegye a török hódoltság idején. Pongrácz György püspök egykorú tájékoztatása alapján*. Kiskunfélegyháza
- Méri I.** (1954): *Beszámoló a tiszalök–rázompusztai és türkeve–mórici ásatások eredményeiről II*. Arch. Ért. 81. pp. 138–154.
- Meskó S.** (1989): Kiskőrös és környékének benépesülése. In: Dr. Meskó J. (szerk.): *Kiskőrös helytörténeti monográfiája*. pp. 85–91.
- MFK tudástár** (geográfus és bányász hallgatóknak) *Kárpát-medence természetföldrajza 2*. <http://richvarga-mfk.blog.hu/2010/1>
- Móra F.** (1906): *Ásatás a Szeged–ötömösi Anjou-kori temetőben*. Arch. Ért. 26. pp. 18–27.
- Nagy-Pál I.** (1975): *Soltvadkert 1376–1976*.
- Nagy-Szedes I.** (1923): *Adatok Kiskun-Halas város történetéhez*. Kiskunhalas
- Nemes K.** (1972): *Cartographia Hungarica I. Magyarország térképei a XVI–XVII. századból faksimile kiadásban*. Budapest
- Nyári D. – Kiss T.** (2005a): *Holocén futóhomok-mozgások vizsgálata a Duna–Tisza közén*. Földr. Közl. 129. (54) 3–4. szám, pp. 133–147
- Nyári D. – Kiss T.** (2005b): Holocén futóhomok-mozgások Bács-Kiskun megyében régészeti leletek tükrében. In: Báth J. (szerk.): *Cumania 21*. Kecskemét, pp. 85–98.
- Nyári D. – Rosta Sz.** (2007): *Multidisciplinary analysis of an archaeological site based on archaeological, geomorphological investigations and optically stimulated luminescence (OSL) dating at Kiskunhalas on the Danube-Tisza Interfluve, Hungary*. EAA conferences (előadás), Zadar
- Papp L.** (1931): *Ásatások a 16. században elpusztult Kecskemét környéki falvakban*. Néprajzi Értesítő 23. pp. 137–152.
- Patkóné Kéringer M.** (1997): *Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa 2*. Váci egyházmegye. Vác
- Pálóczi Horváth A.** (1976): A Lászlófalván 1969–74-ben végzett ásatások eredményei. In: Horváth A. (szerk.): *Cumania 4*. pp. 275–309.
- Pálóczi Horváth A.** (1993): A környezeti régészet szerepe Magyarországon a középkor kutatásában. In: R. Várkonyi Á. – Kósa L. (szerk.): *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról*. Budapest, pp. 44–66.
- Pesty F.** (1978): *Pesty Frigyes helynévtárából. I. Jászokunság*. Közzéteszi: Bognár A. Kecskemét–Szolnok
- Petrovics I.** (1978): *Nemzeti monostoraink problematikája*. Acta Iuvenum Tomus I. Szeged, pp. 11–24.

- Piroska I.** (2000): Fülöpjakab története. In: Báthori I. – Rigó J. (szerk.): *Milleniumi emlékkönyv. Fülöpjakab*. Fülöpjakab
- Piti F.** (2006): A tihanyi monostor alapítólevele (1055). In: Makk F. – Thoroczkay G. (szerk.): *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22. Szeged, pp. 16–25.
- Rácz L.** (2001): *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején*. JGYTF Kiadó, Szeged
- Rásonyi L.** (1926): *Kecel*. Magyar Nyelv XXII.
- Rásonyi L.** (1958): *Les noms toponymiques Comans Du Kiskunság*. Acta Linguistica 7. pp. 91–96.
- Rásonyi L.** (1962): Kiskunság'da Kumanca yer Adlari. In: Németh Gy. – Eckmann J. – L., Agâh Sirri – M., Mansutoğlu: *Türk Dil Kurumu yayınları 191*. Ankara, pp. 341–352.
- Rásonyi L.** (1967): *Les Anthroponymes comans de Hongrie*. Acta Orientalia 20. pp. 135–149.
- Reizner J.** (1887): *A régi Szeged II*. Szeged
- Reizner J.** (1892): *Ásatások Csengelén*. Arch. Ért. XII. Budapest, pp. 235–240.
- Reizner J.** I–IV. *Szeged története*. 1899–1900.
- Rosta Sz.** (2004): Pusztatemplomok Kiskunfélegyháza környékén. In: Báth J. (szerk.): *Cumania 20*. pp. 113–172.
- Rosta Sz.** (2009): Új eredmények a kunok Duna–Tisza közti szállásterületének kutatásában. In: Rosta Sz. (szerk.): *Kun-kép*. Kiskunfélegyháza, pp. 175–216.
- Rosta Sz.** (2013): Adatok a térségünk honfoglalás és a kunok befogadása közötti időszakának történelmi múltjából. In: Forczek Z. (szerk.): *Szank története*. Szank
- Rosta Sz.** (2014): Pétermonostora pusztulása. In: Rosta Sz. – V. Székely Gy. (szerk.): *Carmen Miserabile – A tatárjárás régészeti emlékei*. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére. Kecskemét, pp. 193–230.
- Sárosi E.** (2001a): *Transformations in the Settlement Structure in the territory between the Danube and Tisza rivers: Monostor a case study* (magiszteri dolgozat). Budapest
- Sárosi E.** (2001b): *Jelentés a Bács-kiskun megyei Bugac–Monostoron 2000. 11. 07. – 12. 31. és 2001. 02. 12. – 05. 31. között végzett terepbejárásról*
- Sárosi E.** (2002): *Jelentés Bugac–Felsőmonostoron 2002. 05. 12–13-án végzett mentőkutatásról*
- Sárosi E.** (2010): *Magyar Várostörténeti Atlasz* (kézirat). Kecskemét
- Selmeczi L.** (1986): A szállástól a faluig. Adatok a magyarországi kunok településtörténetéhez. In: Novák L. – Selmeczi L. (szerk.): *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Arany János Múzeum Közleményei IV. Nagykőrös, pp. 193–213.
- Selmeczi L.** (1992): *Régészeti–néprajzi tanulmányok a jászokról és a kunokról*. Folklor és etnográfia 64. Debrecen
- Siklósi Gy.** (1999): *Kerekegyháza középkori települései, templomai*. Budapest
- Sipos C.** (2001): *Zsana régészeti terepbejárása és településtörténete*. KJM Rég. Ad. 2004.1330.
- SRH I–II.** *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed.: Szentpétery, Emericus. Budapest 1937. (Reprint Budapest 1999)

- Stegena, L.** (1982): *Lazarus Secretarius the first Hungarian mapmaker and his work by Lajos Stegena*. Budapest
- Sümei P.** (2001): A Kiskunság a középkorban – geológus szemmel. In: Horváth F.: *A csengelei kunok ura és népe*. Budapest, pp. 313–317.
- Szabó I.** (1971): *A falurendszer kialakulása Magyarországon*. (X–XV. század) Budapest, pp. 174–181.
- Szabó K.** (1938): *Az Alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei*. Bibliotheca Humanitatis Historica. Budapest
- Szabó K.** (1986): Szabó Kálmán válogatott írásai. In: Dr. Dankó I. (szerk.): *A Kecskeméti Katona József Múzeum Közleményei 2*. Kecskemét
- Szakály F.** (1981): *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest
- Szakály F.** (2000): Kiskunhalas a török uralom alatt. In: Ö. Kovács J. – Szakál A. (szerk.): *Kiskunhalas története 1. Tanulmányok Kiskunhalasról a kezdetektől a török kor végéig*. Kiskunhalas, pp. 303–379.
- Szalai S.** (2000): Halasi helynevek a 18–19. században. In: Ö. Kovács J. – Szakál A. (szerk.): *Kiskunhalas története 2*. Kiskunhalas
- Szappanos J.** (1981): *A nagy pusztán*. Kecskemét
- Szarka Gy.** (1940): *A váci egyházmegye történeti földrajza a török hódítás korában*. Vác
- Szarka J.** (2008): *A réti mészkő felhasználása a Duna–Tisza közén a középkorban* (szakdolgozat). SZTE Régészeti Tanszék, Szeged
- V. Székely Gy.** (1981): Árpád-kori templom feltárása Ladánybene határában. In: Műemlékvédelem XXV. évf. 2. szám. pp. 109–111.
- V. Székely Gy.** (1984): 13. századi kincslelet Ladánybene–Hornyákdombról. In: Dr. Bánszky P. – Dr. Sztrinkó I. (szerk.): *Cumania 8*. Kecskemét, pp. 209–272.
- V. Székely Gy.** (1987): Középkori templom és temető feltárása Nyárlőrincen. In: Dr. Sztrinkó I. (szerk.): *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1986*. Kecskemét, pp. 81–85.
- V. Székely Gy.** (1989): Régészeti kutatások Kiskőrösön és környékén. In: Dr. Meskó J. (szerk.): *Kiskőrös helytörténeti monográfiája*. pp. 59–84.
- V. Székely Gy.** (1992): A Kecskemét-nyíri friesachi éremlelet. In: Báth J. – Sztrinkó I. (szerk.): *Cumania 13*. Kecskemét, pp. 113–164.
- V. Székely Gy.** (1994): *Kecskemét, Mária kápolna, középkori templom*. Régészeti Füzetek Ser. 1. No. 46. pp. 98.
- V. Székely Gy.** (2000a): Kun eredetű tárgyak és kulturális elemek Nyárlőrinc középkori temetőjében. In: *A Jászkunság kutatása: Tudományos konferencia a Kiskun Múzeumban 2000. szeptember 21–22*. Jászsági Könyvtár 5. 35–45.
- V. Székely Gy.** (2000b): Árpád-kori lelőhelyek Kiskunhalas környékén. In: Ö. Kovács J. – Szakál A. (szerk.): *Kiskunhalas története 1*. Kiskunhalas

- V. Székely Gy.** (2002): Kecskemét Árpád-kori régészeti emlékei. In: Bárh J. (főszerk.): *Kecskemét története 1849-ig*. Kecskemét, pp. 43–89.
- V. Székely Gy.** (2013): Elfeledett Árpád-kori éremleletek a Duna–Tisza közén. In: Wicker E. (szerk.): *Cumania* 26. Kecskemét, pp. 113–138.
- Sztrinkó I.** (1982): A réti mészakő a Duna–Tisza közti építészetben. In: Balassa I. – Ujváry Z. (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*. Debrecen, pp. 159–171.
- Szűcs J.** (1993): *Az utolsó Árpádok*. Budapest
- Tari E.** (1995): *Árpád-kori falusi templomok Cegléd környékén*. Árpádian Age rural churches surroundings of Cegléd. Ceglédi Füzetek 31. Cegléd
- Tálas I.** (1977): Kiskunság. Budapest
- TESZ I–III.** A Magyar Nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk.: Benkő Lóránd. Akadémiai Kiadó Budapest, 1970–1976.
- Tetési L.** (2008): *Az izsáki katolikus egyházközség és a Szent Mihály templom története*. Izsáki Hívek Kiskönyvtára 2. pp. 8–12.
- Tóth Cs.** (2007): A tatárjárás korának pénzekkel keltezett kincsleletei. In: *A Tatárjárás, Magyar Nemzeti Múzeum kiállítási katalógus*. Budapest, pp. 79–90.
- H. Tóth E.** (1968): *Ágasegyháza–Köncsög*. Régészeti Füzetek Ser.1. 21. pp. 51.
- H. Tóth E.** (1972): Régészeti kutatások Bács-Kiskun megyében 1960–1971. In: Horváth A. (szerk.): *Cumania I.* Kecskemét, pp. 260.
- H. Tóth E.** (1990): Négy évtized kutatásai Bács-Kiskun megyében (1949–1989). In: Dr. Bánszky P. – Dr. Sztrinkó I. (szerk.): *Cumania 12*. Kecskemét, pp. 81–234.
- Tóth S.** (2001) *Szabadszállás múltjából*. Szabadszállás
- Tóth S.** (2001): A 11–12. századi Magyarország Benedek-rendi templomainak maradványai In: Takács I. (szerk.): *Paradisum plantavit (Bencés monostorok a középkori Magyarországon)*. Pannonthalma
- Trogmayer O.** (1968): *Der Schatzfund von Baks-Leveles*. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1966–1967/1. Szeged, pp. 15–29.
- Varga Istvánné Fajsi M.** (2008): *A fülöpszállási egyház és templom rövid története*. www.akm.jjsoft.hu (2008. május 15.)
- Vass E.** (1980): *Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai*. Kalocsa
- Vass E.** (1984): A középkori és török kori Kecel. In: Bárh J. (szerk.): *Kecel története és néprajza*. Kecel
- Vályi K.** (2014): A tatárjárás Szeren. In: Rosta Sz. – V. Székely Gy. (szerk.): *Carmen Miserabile – A tatárjárás régészeti emlékei*. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére. Kecskemét, pp. 181–191.
- Vincze F.** (1942): *Kerekegyháza gazdaságföldrajza*. Debrecen
- Wenzel G.** (1859): *Árpád-kori új okmánytár*. VI. kötet. Pest

- Wicker E.** (1989): „*Halasi múzeum*” I. Régiséggyűjtemények, múzeumalapítók a múlt századi Kiskunhalason (1824–1874). Halasi Téka 9. Kiskunhalas
- Wicker E.** (1995): Pillanatképek évezredekről. In: Fodor F. (szerk.): *Csölyospálos. Tanulmányok Csölyospálos történetéről és népeletéről.* pp. 29–78.
- Wicker E.** (2000): „Titokzatos körök” a petőfiszállási határban. In: *A Jászkunság kutatása: Tudományos konferencia a Kiskun Múzeumban 2000. szeptember 21–22.* Jászsági Könyvtár 5. pp. 9–20.
- Wicker E.** (2008): *Rácok és vlahok a hódoltság kori Észak-Bácskában.* Kecskemét
- Wicker E. – Gallina Zs.** (1997): A tázlári határ régmúltjából. In: Szakál A. (szerk.): *Szabadi Pál: Tázlár krónikája.* Tázlár, pp. 7–37.
- Wicker E. – Kustár R. – Horváth A.** (2001): Régészeti kutatások Bács-Kiskun megyében (1990–1995). In: Bárh J. (szerk.): *Cumania 17.* pp. 33–126.
- Wilhelm G.** (2013): A tatárjárás Szankon (1241/42). In: Forczek Z. (szerk.): *Szank története.* Szank
- Wilhelm G.** (2014): „Akiket nem akartak karddal elpusztítani, tűzben elégették.” Az 1241. évi pusztítás Szank határában. In: Rosta Sz. – V. Székely Gy. (szerk.): *Carmen Miserabile – A tatárjárás régészeti emlékei.* Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére. Kecskemét, pp. 81–109.
- Zalotay E.** (1955): *Három nap.* Tompa–Kisszállás–Kelebia régészeti kutatóút. (kézirat)
- ZO I–XII.** *A Zichi és vászonkeői Gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára.* Szerk.: Nagy I. – Nagy I. – Véghely D. – Kammerer E. – Lukcsics P. Pest, Budapest, 1871–1931.

5.5. Adattári anyagok

- AJM Adattár 289-70. Terepbejárás Harka község helyén. Balanyi Béla
- KJM Adattár 64.1. Kecskemét–Miklóstelep. Komáromy József. 1953.
- KJM Adattár 64.3. Szabó Kálmán jelentése 1935. évről
- KJM Adattár 64.11. Soltszentimre Csonka torony. Jelentés, Szabó Kálmán 1954.
- KJM Adattár 64.39. Jelentés a Szabadszálláson végzett helyszíni szemléről. H. Tóth Elvira 1961.
- KJM Adattár I/64.39. Jelentés a Szabadszálláson végzett helyszíni szemléről. Horváth Attila 1960.
- KJM Adattár 64.40. Szabadszállás Markacz domb 1961. H. Tóth Elvira
- KJM Adattár 68.77. Fülöpszállás–Balázspuszta 1959. Köhegyi Mihály
- KJM Adattár 68.136. Izsáki éremlelet
- KJM Adattár 68.163. Huley Alfréd Jelentése Bócsa környéki régészeti lelőhelyekről. 1965.
- KJM Adattár I/68-104. Szentlélek Tihamér ásatása Nyárlőrincen. 1955.
- KJM Adattár 68.132. Szabadszállás 1929.
- KJM Adattár: 68.168. Lükő Gábor jelentése Jászszenlázsló

KJM Adattár 69.282. Mezősi Károly, Jelentés Kiskunfélegyháza–Külsőgalambosi leletmentésről. 1953.

KJM Adattár 69.289. Kiskunmajsa Nagy Dezső és Kuklis Jenő földje. Dr. Szentmihályi Imre 1949.

KJM Adattár 69.294. Kun sírmező Kisszálláson. Zalotay Elemér, 1955.

KJM Adattár 73.376. Kerekegyháza–Csordajárás bejelentés. 1973.

KJM Adattár 74.217. Kecskemét–Ferences templom. Biczó Piroska, 1973.

KJM Adattár 79.330. Jelentés az 1976. március 23-i orgoványi kiszállásról

KJM Adattár 79.391. Jelentés az 1976. X. 22-i keceli kiszállásról. Benkő Zsuzsanna 1976.

KJM Adattár 79.396. Jelentés Árpád-kori rotundáról. Orgovány–Ürögi tanya Biczó Piroska

KJM Adattár 79.397. Jelentés 1979. május 31-i orgoványi kiszállásról

KJM Adattár 81.454. Jelentés az 1978. évi matkói kiszállásról. Biczó Piroska

KJM Adattár 81.478. Kiskörös –Feketehalom terepbejárás. Vorák József 1971.

KJM Adattár 81.957. Jelentés a 407773. sz. kiküldetési rendelvénnyhez. Biczó Piroska 1981.

KJM Adattár 87.512.V. Székely György. 1981. Jelentés Kiskunfélegyháza–Felsőgalambos

KJM Adattár 87.513 Jelentés helyszíni szemléről. Bense tanya

KJM Adattár 87.514. Kiskunhalas Rekettyepusztá Jelentés régészeti terepbejárásról. Vorák József 1969.

KJM Adattár 87.576. Összefoglalás. Ladánybene–Templomdülő. V. Székely György. 1980.

KJM Adattár 87.595. Soltszentimre. templomrom ásatása 1961.

KJM Adattár 87.620. Tabdi–Pék tanya 1981. Horváth Attila

KJM Adattár 87.631. Jelentés Kecskemét Ferences templom 1987. jún. 22-júl. 3 között végzett ásatásról. V. Székely György.

KJM Adattár 89.678. Kiskunmajsa Marispusztá Jonathán. Jelentés középkori templom és temető leletmentéséről. V. Székely György

KJM Adattár 91.693. Ásatási dokumentáció M5 D1.

KJM Adattár 91.702. Kecskemét, Homoki kápolna. Jelentés helyszínelésről. Biczó Piroska, 1991.

KJM Adattár 92.704. Kunfehértó Farkas D. tanya

KJM Adattár 99.842. Kiskunhalas–Templomhegy. 1961. jún. 22. Kőhegyi Mihály

KJM Adattár 2001.969. Helyszínelés, Kiskörös Cebe. V. Székely György, 2001.

KJM Adattár 2001.1028. Kiskunmajsa régészeti bejárása. Zalotay Elemér 1955.

KJM Adattár 2002.1065. Jelentés az 1942-ben Ladánybenén előkerült limoges-i keresztről.

KJM Adattár 2004.1330. Zsana régészeti topográfiája és településtörténete. Sipos Carmen 2001.

KJM Adattár 2006.1868

KJM Adattár 2006.1920. Lukács József Jászszentlászló régészeti topográfiája és a hozzá tartozó mikrorégió Árpád-kori településszisztémája 2006. SZTE

KJM Adattár 2007.2143. Lajosmizse–Jámbor dűlő. Székely György

KJM Adattár 2007.1233. Kiskörös Czebe helyszínelés. Szentlélek Tihamér 1955.

KJM Adattár 2014.4801. Jelentés, kiszállási lelőhelyek. Wilhelm Gábor, 2014.

KJM Adattár 2014.4944. Jelentés Szabadszállás–Cseh-domb. Wilhelm Gábor, 2014.

KJM Adattár 2014.4945. Jelentés terepbejárásról és műszeres vizsgálatról. Kunfehértó–Fehértó. Wilhelm Gábor, 2014.

KJM Adattár 2014.4946. Jelentés, Kisszállás–Templomdomb, Csap utca. Wilhelm Gábor, 2014.

KJM Adattár 2014.4948. Jelentés, Mária Kápolna. Wilhelm Gábor, 2014.

KM Adattár 97.4.1 Jelentés leletmentésről. Gátér Zöldmező telep. Somogyvári Ágnes

MFM Adattár 161-76/1. Kígyós

MFM Adattár 610-80/1 Adattári jelentés az 1980. ápr. 15-i kömpöci és kisteleki helyszíni szemléről. Kürti Béla. 1980.

MFM Adattár 1595-95. Csengele régészeti topográfiája és településtörténete. Polgár Zoltán, 1993.

MNM Adattár 446.K.V. Kiskunmajsa, Pálos pusztá 16. századi éremlelet 1918.

MNM Adattár 382.K.V. XVII–XVIII. századi temető, Kiskunhalas. Höllrigl József, 1932.

MNM Adattár 267.K.III. Jelentés keceli helyszíni szemléről. Kiss György 1955.

MNM Adattár 381.K.IV. Jelentés leletmentésről Kiskörös Cebepusztá 1955.

MNM Adattár 420.K.V. Kecskemét, Matkó pusztá. 13-18. századi temető. Szentlélek Tihamér, 1955.

MNM Adattár I/68.148. Kecskemét–Homoki-kápolna ásatási napló, sírlapok. Bálint Béla 1957.

MNM Adattár 60.IV/1962. Kiskunhalas-Felső Balota honfoglalás kori sír. Dienes István 1960.

MNM Adattár II.1961/47 Kiskunhalas Templomdomb. Vorák József, 1961.

MNM Adattár VII.136/1961. Kiskunmajsa Kígyópusztá középkori templom körüli temető. Fehér Géza 1961.

MNM Adattár XXV.232/1978. Leletbejelentés, Árpád-kori, késő középkori leletek. Tabdi. Pálóczi Horváth András

TJM Adattár 158-2001/1. Kisszállás–Templomdomb leletmentés. Köhegyi Mihály, 1965.

TJM Adattár 4-877. Balotaszállás. Méri István 1951.

TJM Adattár 4783. Janó Á. jelentése a zsanai templom körüli megfigyelésekről.

TJM Adattár 5600. Jelentés a Kiskunhalas környéki felső-balotai, azaz balotapusztai honfoglaláskori magyar női sír 1960. évi hitelesítő ásatásáról, valamint az 1959. évi előzetes terepszemléről. Dienes István. Benne: Méri István jelentése 1951.

TJM Adattár 10501. Jegyzőkönyv Harkakötöny, Lázár István tanyája

TJM Adattár A12.298. Kisszállás, Alsómajortól K-re. Vorák József feljegyzése.

TJM Adattár 12.305. Kunfehértói éremlelet 1959.

TJM Adattár 12.310. Kiskunmajsa környéki leltek és adattári feljegyzések a Szegedi Móra Ferenc Múzeumban

TJM Adattár 12.318. Régészeti lelőhelyek jelölése a Nagy Szeder térképen, Jelentés terepbejárásról, Harkakötöny 1983. március 28.

TJM Adattár 12.374. Kiskunhalas Templomhegy.

TJM Adattár 12.380. Jelentés leletmentéssel kapcsolatos kiküldetéséről. Tajó. Vorák József 1961.

TJM Adattár 12.384. Kunfehértó Templomdomb Leletmentés 1963. Köhegyi Mihály

TJM Adattár 12.425. Jelentés régészeti terepbejárásról. Kisszállás Csap u. 6. Wicker Erika, 1988.
 TJM Adattár 12.603. Kunfehértó Farkas tanya 1992.
 TJM Adattár 12.640. Fehértó térkép. 1762.
 TJM Adattár 12.657. Nagy-Szedér István Kiskunhalas város története oklevéltárral I. 1926.
 TJM Adattár 13.244. Pénzlelet, Kiskunhalas–Alsóbodoglár 15. század 1995.
 TJM Adattár 13.245. Kiskunmajsai éremleletek. A kiskunmajsai friesachi éremlelet. Gedai István.
 TJM Adattár 15.339. Reketye, Babud tanya. Szalai Sándor, 1995.
 TJM Adattár 15.654. Kunfehértó régészeti lelőhelyei–Gallina Zsolt
 TJM Adattár 16.490. Régészeti terepbejárás a történeti Halas területén. 1997.
 TJM Adattár 16.778. Bodoglár–Köhalom. Árpád-kori templom feltárása. Gallina Zsolt 1997.
 TJM Adattár 17.291. Régészeti terepbejárások Soltvadkerten.
 TJM Adattár 21.545. Kunfehértó – Mezei tanya

5.6. Rövidítések jegyzéke

AJM – Arany János Múzeum (Nagykőrös)
 BKML – Bács-Kiskun Megyei Levéltár (Kecskemét)
 FÖMI – Földmérési és Távérzékelési Intézet (Budapest)
 HM-HIM – Honvédelmi Minisztérium – Hadtörténeti Intézet és Múzeum (Budapest)
 HT – Hadtörténeti Térképtár (HM-HIM)
 JNSZML – Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár (Szolnok)
 KJM – Katona József Múzeum (Kecskemét)
 KL – Kalocsai Érseki Levéltár (Kalocsa)
 KM – Kiskun Múzeum (Kiskunfélegyháza)
 MFM – Móra Ferenc Múzeum (Szeged)
 MNM – Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest)
 MOL – Magyar Országos Levéltár (Budapest)
 PMU – Úrbéri Térképek Levéltári Gyűjteménye (Pest Megyei Levéltár)
 PMT – Térképek Levéltári Gyűjteménye (Pest Megyei Levéltár)
 SKÉL – Sárközi Kalocsai Érseki Levéltár (Kalocsa)
 TIM – Türr István Múzeum (Baja)
 TJM – Thorma János Múzeum (Kiskunhalas)

Rezümé

Jelen disszertáció fő célkitűzése a Kiskunsági Homokhátság középkori településtörténetének megírása. Mivel a térség középkori emlékanyagának mindenre kiterjedő felgyűjtése egészen eddig nem történt meg, így az értekezés egyértelműen hiánypótló munkaként értelmezhető.

A Duna–Tisza közén fekvő Kiskunsági Homokhátság egyrészt természetföldrajzi egység, emellett nevében hordozza kulturális jellegzetességét is. A tanulmány e tájegység történeti jellemzőit foglalja össze. A kutatásba 50 mai település lett bevonva, mely mindösszesen 4 320 km² területet jelent.

A Homokhátság településtörténeti vizsgálatának alapvető nehézségét a régészeti kutatottság rendkívül alacsony foka, valamint az ország más területein ilyen mélységben szinte ismeretlen forráshiány okozza. Így a hagyományosnak mondható módszerek mellett az adatszerzésben erőteljesen felértékelődtek egyéb lehetőségek, mint a természettudományok, a nyelvészet, de kiemelkedően fontos lehet a helytörténet, néprajz vagy akár a szájhagyomány is. Ezeken felül pedig elengedhetetlen volt új utak és lehetőségek keresése, akár alternatív, korábban a településtörténeti vizsgálatokban csak alig, vagy egyáltalán nem alkalmazott módszerek bevonása is.

Olyan egységes szempontrendszert kellett megalkotni, mely egyrészt lehetőséget biztosított a különféle korábbi, szerteágazó részeredmények kezelésére, másrészt az új módszerek által kinyert hatalmas adatmennyiséget is képes volt beépíteni. A tényszerű és egységes adatok megszerzése érdekében, a településtörténeti vizsgálatok alapvető módszere, a helyszínen történő beazonosítás volt. A fő feladat a középkori templomok felkutatása, a köré szerveződő települések és környezetük, meghatározott szempontok szerinti felmérése volt. A lehetőségek a célzott terepbejárásokat határozták meg a kutatás alapjának, az új eredmények többsége is főként ennek révén írható le.

Bugac-Pétermonostorán a Homokhátság 12–13. századi központját sikerült azonosítani. A Duna-Tisza köze középső részén eddig egyedülálló kolostor-együttes és az azt körülölelő nagy kiterjedésű település, a magyar középkor régészeti kutatásában fontos szerepet játszhat a jövőben. Jogosultsága e disszertáció keretein belül fenti kiemelkedő szerepén túl az, hogy szemléletesen érzékelteti a távlati lehetőségeket a komplex vizsgálati módszer továbbfejlesztése, kiteljesítése esetén.

A disszertáció 146 középkori templomos helyszínt tartalmaz. 92 lelőhelyen megtörtént az egységes szempontok szerinti terepi adatgyűjtés, mely több mint tízszeres emelkedést jelent a korábbi ismeretekhez képest. Az új adatok és forráscsoportok felismerése és beemelése nyomán, 33 középkori templomos hely e dolgozat keretében lett felderítve, beazonosítva, a régészet számára ezelőtt ismeretlennek minősültek.

A Kiskunsági Homokhátság területén folytatott településtörténeti kutatásoknak legfontosabb eredménye, a minden eddiginél pontosabb középkori templomos lelőhelykataszter megalkotása, a helyszínek terepen történő beazonosításával. Szinte minden további, általános érvényű eredmény, ebből ered. Az alkalmazott kutatási szisztéma alkalmasnak bizonyult a Kiskunsági Homokhátság középkori településtörténetének minden korábbinál pontosabb, mélyebb megismerésére és leírására.

Summary

The main objective of this thesis was to investigate and to write the history of the medieval settlement and town history of the Sand Ridges of Kiskunság [Kiskunsági Homokhátság], which had not been done before, this is why the thesis can be interpreted as a clear niche.

The Sand Ridges of Kiskunság lies between the river Danube and Tisza, it is a natural geographic unit which carries its cultural characteristics in its name as well. This paper summarizes the historical characteristics of this region. The research involved 50 municipalities of today, representing a total area of 4,320 km².

The fundamental difficulty during the historical examination of the settlement of Homokhátság was caused by the fact that the extent to which this topic had been previously investigated—in other parts of Hungary as well—was of extremely low degree and that there was an extreme lack of source that could support such an in-depth research. Thus, in addition to the traditional methods of historical data collection other options—such as research carried out within the fields of the natural sciences, linguistics, local history, folklore and local oral tradition—were appreciated as well. In addition to these, it was essential to the search for new paths, opportunities and research alternatives and methods that had been of little or no use of during previous town historical studies.

A new unified system of criteria had to be created, which provided as a base for both the treatment of the various earlier data releases which had quite diverse results, and was also eligible for dealing with the enormous data gained by new and revolutionary methods that have never or rarely been used in historical settlement research before. In order to accomplish the main aspects of settlement studies—that is to gain use of objective and factual, consistent data that is as accurate as possible—it was first necessary to identify and validate the place of the medieval sites. The main task of the paper was to trace medieval churches, and communities built around them as well as their environments, according to previously specified assessment criteria. Considering the circumstances, targeted field trips have been the basis for research, most of the new results can be described in light of this.

The centre of the Sand Ridges during the 12th and 13th century was successfully identified in Bugac-Pétermonostora. The middle part of the area encompassed by the river Danube and Tisza has a unique monastery complex and it is surrounded by large settlements, which can play an important role in the future archaeological research of Hungarian medieval history. The prominent role of this finding is enhanced by the fact that its results can further be made of while developing or extending research methods.

The present dissertation carried out a data collection on 92 sites, with the use of a unified criterion system, which represents a more than tenfold increase compared to data collected before. The recognition and inclusion of new data sources and groups resulted in that 33 medieval church sites were identified and introduced to archaeology, which were considered to be unknown before.

The most important result historical research of the settlement in the Sand Ridge of Kiskunság is the creation of an accurate medieval church site inventory, identifying their locations on the field. Almost every other result that can be treated with a general validity could be traced back to this later.

The research system used in the present study was suitable for gaining a deeper understanding of the medieval settlement history of the Sand Ridges of Kiskunság more accurately than ever before.